

Մ. ՍԵՐՈԹԵԱՆ

Մ Ե Ր Պ Ա Յ Ք Ա Ր Ը
ՀԱՅ ԱԶԱՏԱԳՐՈՒԹԵԱՆ ՈՒՂԻՈՎ

ՎԵՐԼՈՒՆՈՒՄՆԵՐ
ՀԱՅԿԱԿԱՆ ՀԱՐՑԻՆ ՇՈՒՐԶ

Գ. Ս. Հ Ի Ր Է:
Տպարան «Նոր Ասպ»

1943

ՆՈՒԷՐ ԾՈՎԵՏԱԿԱՆ ՀԱՅՍՏԱՆԻ

Հեղինակին

կողմէ

Ամերիկայի՝ Հայաստանի հետ Մշակութային կապի
Յանձնախումբի միջոցաւ: Նոյ. 5, 1948

Printed in Egypt by
THE NEW STAR PRESS
7, Daramalli St. Bab-el-Look
CAIRO (EGYPT)

9(47.925)

Ա 43

ԸՆԹԵՆԸՆԱՐԱՆ

Մ. ՍԵՐՈԲԵԱՆ

947.925

Մ Ե Ր Պ Ա Յ Ք Ա Ր Ը ՀԱՅ ԱԶԱՏԱԳՐՈՒԹԵԱՆ ՈՒՂԻՈՎ

ՎԵՐԼՈՒԾՈՒՄՆԵՐ

ՀԱՅԿԱԿԱՆ ՀԱՐՑԻՆ ՇՈՒՐՋ

1760-
A II
79297

Գ Յ Ա Ն Ի Ր Է

Տպարան «Նոր Ասպ»

1948

U. S. DEPARTMENT OF AGRICULTURE

U. S. DEPARTMENT OF AGRICULTURE

U. S. DEPARTMENT OF AGRICULTURE

U. S. DEPARTMENT OF AGRICULTURE

U. S. DEPARTMENT OF AGRICULTURE

U. S. DEPARTMENT OF AGRICULTURE

U. S. DEPARTMENT OF AGRICULTURE

ՀԵՂԻՆԱԿԻՆ ԵՐԿԱՍԻՐՈՒԹԻՒՆՆԵՐԸ

Թուղթ Հովուական	սպ. 1900	Պոլիս
Պատկերներ	" 1901	"
Դրուագներ	" 1904	"
Հովիտի նրբանցք	" 1908	"
" " քուրբերեն	" 1908	"
Քրիստ. վարդապետությունը	" 1910	"
Քրիստ. Բարոյականը	" 1910	"
Ասանայի ջարդը	" 1909	Եգիպտոս
Vêpre Cilicien	" 1909	"
Ընկերվարություն եւ Հայ ընկերվարականներ	" 1909	"
Վաղուան Հոգին (բանախօս.)	" 1909	"
Իրականության լոյսին տակ	" 1926	"
Մեր պայքարը Հայ. Ազատագրության ուղիով	" 1948	"
Մանչեսթրի հայ գաղութը	" 1911	Ամերիկա
Բանախօսություններ Ա.	" 1912	"
Ամերիկահայ Տառնոյց Ա.	" 1912	"
" " Բ.	" 1913	"
Արմենիա եւ Հայաստան (բանախօս.)	" 1916	"
Հայկական Մղձաւանջը	" 1916	"
Բողոք Ֆր. Հանր. Նախագահին	" 1921	Իզմիր
Մսի քաղաքումներ	" 1921	"
Le Caracfère (բանախօս.)	" 1926	Փարիզ
Ակամայ պատասխաններ	" 1927	Պէյրուք
Ազգ. դատաւարություն, Ազգ. նկարագիր	" 1928	"
Դիտումներ եւ Դատումներ	" 1932	"
Հայկական Հարցը եւ տնօր վուլերը	" 1937	"
Բարեկարգությունը Հայ Ազգ. Եկեղեցիի	" 1938	"
Ընկ. խնդիրներ. — Ա. — Երկու դրոշմներ	" 1944	"
" " Բ. — Ազգն ու լեզուն	" 1944	"
" " Գ. — Շանաձուկը	"	"
կամ նոր հարուսները	" 1945	"

ՀՐԱՏԱՐԱԿԵԼԻ

ԼԻԲԱՆԱՆԻ ՄԵՆԱԿԵԱՅՐ (վեպ)

ԻՆՔՆԱԿԵՆԱՄԱԴՐՈՒԹԻՒՆ (ժամանակակից պատմական դեպքերով)

ՄԱՐԴԸ ԵՒ ԳՈՐԾԸ (Մելգոնեան նուիրատուքեան շուրջ)

ՆՈՐ ՔԱՂԱՔԱԿՐՈՒԹԵԱՆ ՄԸ ՊԵՏԻՐ (վերլուծումներ քաղաքա-
կրթության պատմություններ)

Յառաջաբան

ԱՌԱՋԻՆ ՇՐՋԱՆ

Ա. Թուրքերու ծագումը. — Կազմութիւնը Յամանցի ժողովուրդին	1
Բ. Եւրոպա իսլամական վսանցին առջեւ	10
Գ. Հայաստան բուրք եւ պարսիկ իսլամական լուծին սակ	15
✓ Դ. Արեւելեան խնդիր եւ Հայկական հարց	20
Ե. Հայ ազասագրութեան նոր ձեռնարկ	27
Զ. Աբգարի առաքելութենէն մինչեւ Իսրայէլ Օրիի պատմութիւնը	35
Է. Իսրայէլ Օրի Հայ ազասագրութեան ուղիով	40
Ը. Օրիի դերը Հայ ազասագրութեան ձեռնարկին մէջ	44
Թ. Գաւիթ պէկ եւ իր հետոսային կռիւները	54
Ժ. Շահկերտի դիմադրութիւնը եւ Ազուլիսի կործանումը	67
ԺԱ. Յովսէփ Էմին	76
ԺԲ. Գործունէութեան երկու կեդրոններ. — Մոսկուա եւ Մաս- րաա. — Յովն. Լազարեան, Յովս. Էպ. Արղութեան. — Շա- համիր Շահամիրեան եւ Մովսէս Բաղրամեան	84
✓ ԺԳ. Եկեղեցիին վերաբերումը հայ դասին հանդէպ	94
ԺԴ. Գիւսանագիտական երկու հոսանք արեւելեան հարցի լուծման համբուս վրայ	102
ԺԵ. Զեյրուն եւ անոր ինքնավարութիւնը	109
ԺԶ. Քաղաքական յարաբերութիւններու ուղղութիւնը դիւա- նագիտական համբու վրայ	117
ԺԷ. Հայ ազգային Սահմանադրութիւն եւ Հայ գիւղացին	124
ԺԸ. Օսմանեան առաջին Սահմանադրութիւն եւ հայկական վերաբերում	131
ԺԹ. Ներսէս պատրիարքի դիւանագիտական սայրաբումները. — Սան Սրբ.Ֆանդիէն — Պերլին	136
Ի. Հարսահարութիւններու երկու տեղեկագիրները	155

ԵՐԿՐՈՐԴ ՇՐՋԱՆ

Ա. Հայկական զարթոնքի եւ կրթական վերելքի շրջան	159
Բ. Հարսահարութիւններու պետականացումը. — Պեքիր Սամի փաշայի առաքելութիւնը դէպի Հայաստան. — Մրազիր բարենորոգումներու	164
Գ. Ընդհ. ջարդերու նախօրեակին. — Հայաստէր Կլասքոսոնի հե-	

սեւած ֆաղափականութիւնը իր նախաբանապետութեան օրով	171
Գ. Հայ ֆաղափական կազմակերպութիւններ. — Չարդերը	180
Ե. Ինչո՞ւ Ռուսիա համախոն զսնուեցաւ «Կարմիր Սուլքանին» եւ ինչո՞ւ ուզեց ունենալ դրացի Հայաստան մը «առանց Հայի»	197
Զ. Բանակցութիւններ Հայ յեղափոխութեան եւ բուրժ կառա- վարութեան միջեւ. — Միջկուսակցական համագործակ- ցութեան փորձ Իրրիմաս թերաֆֆրի հետ	206
Է. Նոր ձեռնարկ, նոր խմբումներ	212
Ը. Իրրիմաս թերաֆֆր եւ Օսմ. Սահմանադրութիւն. — Կիլի- կիոյ ջարդերը	217
Վ. Ծրագիր Հայկական Բարեփոխումներու 1914 Յունվար 26/8 Փետրուար	228
Ժ. Հայ Յեղ. Դաշնակցութեան խզումը Իրրիմասէն	233
ԺԱ. Հայկական բնաջնջումի ծրագիրը սարիներ առաջ	241
ԺԲ. Ոնրագործի ձախող փորձեր թուրքերու ինքնադարացման	245
ԺԳ. Հայերը եւ գերման ֆաղափականութիւնը Արեւելի մէջ	250
ԺԴ. Գերմանիոյ մեղսակցութիւնը Հայկական տարագրու- թիւններու մէջ	256
Վ. ԺԵ. Հայկական ջարդերու արտաքին պատճառները	261
ԺԶ. Ներքին պատճառներ	270
ԺԷ. Զինադադարին (1918) յաջորդող կոտորածներու հանդէպ Համաձայնական Պետութիւններու պատասխանատւութիւնը	281
ԺԸ. Դաղսնի ծրագիր Հայաստանի բաժանումին շուրջ	289
ԺԹ. Հայկական Հանրապետութեան ծագումը	312
Ի. Հայ ազատագրութեան շահուած իրաւունքը եւ Ամերիկա	332

ՀԱՅԱՍՏԱՆ ԵՒ ԱՐՄԵՆԻԱ

Հայերու ազգագրական եւ պատմական ծագումները	354
Հայաստ.	358
Նաիրի	361
Ուրարտու կամ Արարատեան	364
Հայ եւ Հայաստան	374
Վրիպակներ	381

Յ Ա Ռ Ա Ջ Ա Ք Ա Ն

Հայ ազատագրութեան պատմութեան կարգ մը դրուագները ծանօթացնելու համար 1915ի տարագրութենէն եւ Մեծ եղեռնէն վերապրող մեր որբերու սերունդին, 1937ին հրատարակութեան տուինք յօդուածաւար մը, զոր յետոյ, ընթերցողներու խնդրանքով, վերածեցինք «Հայկական Հարցը եւ անոր փուլերը» հատորին:

Վերջին ընդհանուր պատերազմի օրերուն ձեռնարկեցի ամբողջացնել այդ պատմական գործը, լրացնել անոր ընդհատները, եւ մեր ազատագրութեան պայքարին շարունակութիւնը՝ հասցնել մինչեւ մեր օրերը, դէպքերու եւ պատահարներու, զանազան պետութիւններու կողմէ ցուցադրուած միտումներու եւ ըմբռնումներու ընկերական-պատմական վերլուծումներով: Եւ այսպէսով ջանացինք պատաստել գրեթէ ամբողջական գործ մը, իր համառօտ գծերով, որքան կը ներէին մեր ձեռքի տակ գտնուած պատմական վաւերագրերն ու աղբիւրները: Մեր այս պատմական վերլուծումներուն մեծապէս նպաստեցին Խորհրդային Ռուսիոյ կողմէ հրատարակուած պետական գաղտնի բանակցութիւններու վաւերագրերը, որոնք երեւան կը բերէին 1914—1917 թուականներուն Հայաստանի բաժանումին շուրջ Մեծ Պետութիւններու կողմէ խաղցուած զգուշիկ կատակերգութեան մը նախափորձերը:

Մեր գործին դիւրութիւն ընծայող երկրորդ կարեւոր աղբիւրներն եղան Լեօի «Թրքահայ Յեղափոխութեան գաղափարաբանութիւնը» երկու հատորները, ինչպէս նաեւ Հայոց Պատմութեան Գ. հատորը, որ այնքան ճոխ է Հայ Մելիքներու ազատագրական շարժումին վերաբերեալ վաւերագրերով եւ պատմական ճշդ եկտիւրիւններով: Օգտուած ենք նաեւ ուրիշ շատ մը հայկական եւ օտար աղբիւրներէ, որոնք մասնաճեղքած են մեր այս հրատարակութեան մեջ: Այնպէս որ, մեր այս պատմական վերլուծումներու փորձը իր ամբողջական հանգամանքով հազիւ աղօտ նմանութիւններ մը ունի մեր առաջին համառօտ հրատարակութեան հետ, անկէ փոխ առած ըլլալով միայն քանի մը գլուխներ եւ հատումներ:

Մեր այս հատորին ամբողջացուցիչ մաս կրնան նկատուիլ մեր «Հայկական Մղձաւանջը», «Մանչեսթրի Հայ Դպրոցը» (էջ 66-140), մեր «Երկու Դրօշները», ինչպէս նաեւ մեր «Դիտումներ եւ Դատումներ» հատորին մեջ Հայկական Դատին եւ Կրիկեան խնդիրներու

վերաբերեալ մեր անձնական խորհրդածութիւններն ու տեսութիւնները: Ռոմկեսեւ գործիս ամբողջ պատմական հիւսուածքը ազգային ազատագրական շարժումի մը իբրեւ հարազատ պատկեր, կապուած է ազգային դիւանագիտական ձեռնարկներու, եւ ապստամբական—յեղափոխական պայքարներու հետ, աւելորդ չենք համարեր հոս անգամ մըն ալ զնանասանքի նմարին քարին վրայ դնել մեր յեղափոխական գործունէութիւնը, զոր Լեօ իր ԹԻԻՐԲԱՀԱՅ ՅԵՂԱՓՈԽՈՒԹԵԱՆ ԳԱՂԱՔԱՐԱՄԱՆՈՒԹԻՒՆԸ» հասորներուն մէջ նկատած է, անիրաւի կերպով. «Հայու թեան ապրած բոլոր ողբերգութիւններուն ամենա-ահռելին»:

Հայ Յեղափոխութիւնը ինքնաբերական ճնուդող մը կեանք չէ ստացած: Այլ անցած է ժամանակը կարենալ հաւատալու համար *génération spontanée*ի դաւանանքին: Փայքերի գիտական փորձերը խախտած էին այդ հաւատքին դարաւոր հիմերը: Քաղաքական-ազգային մընոլորտին մէջ կանխաւ ճնամ ու ապրող մանր դէպքերն էին, որ իրարու հետ շղթայուած սեղծեցին հայ Յեղափոխութիւնն ու զանի ուժաւորող ոգին, եւ զայն գործի վերածեցին, հոգ չէր սխալ ուղղութեամբ եւ անպատասխայարմար միջոցներով: Սխալիլը մարդկային է անշուշտ: Բայց չմոռնանք թէ «յանախ սխալներն ալ նոյնքան արդիւնաւոր են քան նշմարութիւնը», երբ մարդիկ գիտնան տեսնել իրենց գործած սխալները, եւ կարելի եղածին չափ շուտ դարձանել զանոնք, դեռ աղիտաբեր ըլլալու աստիճանին չհասած: Յեղափոխական այդ սխալներէն առաջ, որոնց պիտի անդրադառնանք մեր այս պատմական վերլուծումներու ընթացքին, վարժապետեանի եւ երիտեանի ձեռնով գործուած դիւանագիտական սխալները ոչ նուազ նպաստեցին նաեւ Յեղափոխական շարժումներու ծագումին:

Հայկական Հարցին 1850 թուականէն մինչեւ մեր օրերը տեղի ունեցած դէպքերու մասին իմ պրպօնումներս եւ ուսումնասիրութիւններս զիս առաջնորդած են այս համոզումին հիմնաւորման, զոր պիտի պատշապանեմ մինչեւ վերջ, թէ իսկ համամիտներու ցանցաւորի մը միայն գաղափարակից գտնուի ինծի: Եւ այս համոզումս պիտի շարունակէ մնալ այնպէս, մինչեւ որ նոր դէպքեր կամ նոր յայտնութիւններ հոր փաստաբանութեամբ չզան տարահամոզել զիս:

Հայ յեղափոխութիւնը անհրաժեշտութիւն մը եղաւ, օրուան պէտք մը, ո՛չ թէ անոր համար, որ այն պիտի ըլլար միակ ոյժը, որ պիտի բանար մեր առջեւ ազատագրութեան նամբան, այլ անոր համար որ մեր ազգագրական պատմական եւ աշխարհագրական ազգի գոյութիւնը ապացուցանելու համար այլեւս անհրաժեշտ եղած էր անոր յայտնաբերութիւնը ժամանակակից քրեանայ պատմութեան տեսարանին վրայ, այլ եւ անոր համար, որ մենք առաջ Պալանեան ժողովուրդներու ազատագրութեան մէջ յեղափոխական եւ ապստամբական շարժումները կարելու դեր մը կատարած էին: Յունաստան,

Պուլկարիա, Եռկոսլաւիա իրենց յեղափոխութեան օրջաններուն մենե շատ աւելի զոմեր տուած էին. բայց վերջապէս տրացան իրենց ազատութեան: Մեր որդեգրած հայ յեղափոխականութիւնը նոյն նպատակին ձգտեցաւ, նոյն ուղղութեամբ, ու նոյն ճամբաներով:

Յեղափոխականութեան միտքը, այլապէս ալ, ազգային գիտակցութեան զարթոնումն ու պոռթկումը եղաւ այնպիսի ժամանակ մը, երբ կրօնական համոզումներու եւ քելադութիւններու հետեւանումով, տառապող ժողովուրդին մէջ նակասագրապա՜տ հաւատքը լայն տեղ մը բռնած էր, առհաւական եւ ազգային հաւաքական կեանքի կայունածին մէջ, անհասները վերածելով ոչխարի հօտերու, կամ աննոգի, անջիղ *առարկայի*, անտեսուելի կրելու համար զրկումի եւ անպատուութեան դառնութիւնները, կարծես անձանօք եւ գերագոյն եակի մը կողմէ նախասահմանուած: Հայ Յեղափոխականութիւնը եղաւ, զոմէ, եւ կարեւորագոյնը քերեսս այն ազգային ազգակներէն — անկախաբար գործունէութեան համար որդեգրած մեթոտներէն, որոնք յաճախ աղետալի եղան —, որ կրցաւ հայ տարին մէջ տեղծել զոմաբերութեան ոգին, մարտական կոռովը, անձնութիւնութեան կիրքը, Հայրենիքի փրկութեան եւ ազգային ազատագրութեան անուումով: Շարժման մէջ դրաւ իր շարքերը, որոնք մտնուր նուիրումով մը «ԱԶԱՏՈՒԹԻՒՆ ԿԱՄ ՄԱՀ» գաղափարին դօշը բարձրացուցին, եւ անոնց մէջ տեղծեցին հերոսի անուան կամքը, ազատագրութեան պայքարներու միջոցին: Հայ յեղափոխականութիւնը երկկի անգիտակից զանգուածի աննպատակ, անվճռական, ինքնութենէ՜ զուրկ անհասներուն մէջ հոգի մը եւ գիտակցութիւն մը տեղծեց. անոնց առջեւ հոյակերտեց նոր կրօնքի մը, ազգայնականութեան իտեալին արիւնտ սեղանը, որուն վրայ ինքզինքնին կամաւորապէս պատարագելու յօժարականութիւնը նահատակներու եւ մարտիրոսներու նոր օրջան մը բացաւ: Եւ ի՜նչ աւելի վսեմ գործ քան այս ձեռք բերուած շրջափոխութիւնը. Զե՞ մի որ այլեւս տիեզերապէս ընդունուած ճշմարտութիւն մըն է, քէ «անհասականութեան գերագոյն փրքումը կը կայանայ անձէն հրաժարումին եւ ուրացումին մէջ»: Զե՞ մի որ ընկերական եւ փիլիսոփայական դժուրութիւններու կողմէ հաստատուած դաւանանքը կ'ընդունի քէ «մարդուն ազնուականութիւնը կը կայանայ կամենալուն, գործելուն եւ պայքարելուն մէջ»: Եւ մենք ջղալիսոր ազգի մը գաւակներ՝ պէտք ունեինք կամքի, գործի, պայքարի: Ռո՜մէ Մուօ իր *L'individu dans le déséquilibre Moderne* գործին մէջ շատ իրաւամբ կ'ըսէ, քէ «Մարդ չկրնար առանց իտեալի ապրիլ երբ մանաւանդ կը տառապի»: Եւ Հայ Յեղափոխականութիւնը այդ տառապող ժողովուրդին տուաւ իր կամենալու, գործելու, կռուելու, մէկ խօսքով կախաղաններու վրայէն, արիւնի ծովածաւալ ալիքներէն, իր տարագրութեան ֆէիններու եւ լացերու, իր գերեզմաններու մէջէն իր ազատութիւնը դարբնելու վսեմ իտեալը:

Հայ Յեղափոխականութիւնը յաջողեցա՞ւ հասնիլ իր բաղա-
 փական նպատակներուն: Հարցումը չափազանց լուրջ է եւ կենդան,
 կարենալ հաղկենայ պատասխան մը չալու համար: Մեր ազգային
 հաւաքական եւ անհատական կրօնքի մէջ վերելք նշանակուած հոգե-
 բանական շրջափոխութիւնը կրնայ վաւերական վկայական մը
 նկատուիլ Հայ Յեղափոխականութեան յաջողութեան — ըլլայ մաս-
 նակի — ազգային ինքնագիտակցութեան մարզի մէջ: Եւ այդ յաջո-
 րութիւնը աւելի շեշտուած կը տեսնենք երբ նկատի առնունք յեղա-
 փոխութեան ստորեւերեայ գործունեութեան այդ վստահաւոր օրերուն
 հայ մասնիչներու եւ լրեսներու ցանցաւ քիւր: Այդ քիւրի մէջ
 դժբախտաբար տեղ բռնեցին, հայ կրօնաւորներէն վանահայրեր, վար-
 դապետներ, Պատրիարքարարներ, գործակատարներ, հայ ուսուցիչներ եւ
 պետական աստիճանաւորներ: Եւ աւելցմէ շատ շատերը իրենց ազ-
 գադաւ ոնիրը բաւեցին, զոն երբալով հայ Ֆեսայիի վրիժառու
 զնդակին(*):

Գալով Հայ Յեղափոխականութեան բաղափական ծրագրի,
 այսինքն Հայաստանի ազատագրութեան դասի յաջողութեան խնդրոյն,
 ստիպուած ենք, այս պարագային մեր դատողութեան առանցքը տե-
 ղափոխել այլուր: Այս պարագային հարկ է ընդունիլ, քե մեր յե-
 ղափոխականի սխալներուն բովն ի վեր, մեր կամքէն անկախ,
 կային բաղափական-գիւտագիտական արտաքին ազդակներ, որոնք
 զիրար խաչաձեւելու, եւ մեր յեղափոխականի զոհաբերութիւններէն
 ու շարժումները չեզոքացնելու եւ ամլութեան դատապարտելու բնոյթն
 ունեին, եւ որոնք արդեւ եղան մեր պայմաններուն արդիւնատուան:
 Մենք կարողութիւնը չունէինք, նեղուցներու աւաւորհագրական
 դիրքի փոխադրել այլուր, Պետութիւններու մրցակցութեան առանցքը
 փոխած ըլլալու համար, ի նպաստ մեր դասի յաջողութեան: Հայ
 Յեղափոխականութիւնը ջրաւ իր կարելին եւ անկ ուրելին, մեզն ըլ-

(*) 50—60 տարուան մեր յեղափոխական կեանքի շրջանին երեսան
 եկող լրտեսներու եւ մատնիչներու շարքին յիշենք Մամբրէ, Տաճատ եւ Հրանտ
 Յովասափեան վարդապետները, Յարութիւն Մկրտիչեան, Հմայնակ Արամեան,
 Արշաւիր Եսսեան, Այս վերջինը Բէօտէնճէի, Հնչակ Պատգմաւորական ժողովին
 որոշումները մատնեց իթթիհայտի, եւ պատճառ եղաւ Փարամազի եւ ընկերնե-
 րուն կախաղան հանուելուն. «20 կախաղաններ» անունով ծանոթ ազգային ող-
 բերութեան, Բարձր դատաւարի լրտեսներէն կարելի է յիշել Անտոն Կեօշէ Օղ-
 լուն, Ռոպեր Եղերճեան, Տիգրան Տէր Ներսէսեան, եւ Յովհաննէս Նուրեան, որ
 հայ յեղափոխական եւ յառաջդիմական շարժումին կատարող հակառակորդ մը
 եղաւ, Ա. Արփիարէն ազգ. երեսփ. ժողովի սրահին մէջ ապականուելէն յետոյ,
 Ասոնց կարգին պէտք է յիշել զաշնակցական շարքերէն Դուրիթ, որ վանի մէջ
 Արամի (փաշա) հետ իր նշանածի մասին վեճեր ունենալուն հետեւանքով կա-
 ռավարութեան մատնեց կուսակցութեան զենքերու գաղտնի թաքստոցները, եւ
 շատերու տառապանքին ու մահուան պատճառ եղաւ:

լալով նաեւ գործուած սխալները, եւ երբ չ'յաջողեցաւ, իր կամենքն անկախ պատճառներով, ասիկա պատճառ մը չկրնար ըլլալ անոր զլանալու լաւագոյն գործի մը, ազգային իտեալի մը նուիրուած ըլլալու սրբազան առաքելութեան մը դասինին: Միքէ անձնագոհ ըլլալէ կը դադրի՞ մէկը, որ անձնուիրաբար ինկզիմէր ծովը կը նետէ վերկելու համար ծովամայն եղած մէկը, եւ որ սակայն չ'յաջողիր, եւ ինքն ալ միւսին հետ կը խեղդուի ծովին մէջ: Հայ Յեղափոխականութիւնը ուղեց պարսկականութիւն մը կասարել, եւ կասարեց կրցածին չափ, պարագաներու ներածին չափով, եւ բաւ ինչ որ հնարաւոր էր: Հոս տեղն է կրկնել 1878 Ապրիլ 12ի Տոհմ. Սերմի-չենի կողմէ Գեորգ Կարողիկոսին գրուած նամակին սա տողերը. «... Մենք հայ ենք եւ մինչեւ ի վախճան հայ պիտի մնանք: Հայութեան նպատակին ծառայելու դիմամբ գործեցինք, եւ պիտի գործենք, քեռ արդիւնք ալ ձեռք չբերենք. Գոնէ մէկը չկրնար մեզ ամբաստանել, որ հայութեան պատրի չկասարեցինք. քեռ սխալին գոնէ պարտաւոր չենք ըլլար: (ՀԱՅԿ. ՄԱՅԱԿԱՆՁՐ, էջ 82-83): Մենք հայ յեղափոխականներն մեր չմեղանքը կը գտնենք, մասամբ, հայ մեծ գործիչներէ մէկուն կողմէ գրուած համոզումի այս տողերուն մէջ: Երբ կ'անդրադառնանք մեր անգիտակցաբար գործած սխալներուն, որոնք տեղի ունեցան Հայկական Դատի եւ մեր ազգային ազատագրութեան պայքարներու միջոցին: Ահա, քէ ինչո՞ւ համար համամիտ չեմ լեռի կողմէ Տանկահայ Յեղափոխականութեան երեսին նետուած անմիջ դատումին:

Գեորգ Կարողիկոս 1943 Օգոստոս 3ին Զրչիլ իր բանախօսութիւններէն մէկուն մէջ յայտարարեց. «Մանկանագուներու շարքին իմաստուններուն անգամ տուած չէ գիտնալ ստուգապէս, քէ ի՞նչ կը պահանջեն իրենց շահերը: Բայց նոյն իսկ պարզ մարդոց տուած է գիտնալ, ամեն օր, քէ ի՞նչ են իրենց պարսկականութիւնները»:

Հայ Յեղափոխական կազմակերպութեան վարիչները այս միեւնոյն քմեքմեքութեամբ շարունակեցին իրենց գործը: Պարսկականութեան սարսական գիտակցութիւնն էր, որ զիրենք գործի մղեց բոլրք վայրագութիւններուն դէմ: Եւ երբ երբէք չկրցաւ խորհիլ, քէ «ի՞նչ կը պահանջեն իր շահերը» ասի հակաազգային երեսուր մըն է, որուն առջեւ գտնուեցան յանախ աշխարհի մեծ դիւանագետները, եւ որուն առջեւ գտնուեցան մեր յեղափոխական կազմակերպութիւնները, եւ հաւկազրանքի տակ, նուիրուեցան իրենց յեղափոխական եւ ապստամբական շարժումներուն, մի միայն իրենց յեղափոխականի պարսկականութիւնը կասարած ըլլալու համար:

Պոստոնի մէջ 1916ին հրատարակուած մեր ՀԱՅԿԱԿԱՆ ՄԸՂ-

ՉԱԲԱՆՁԸ ին մէջ Հայ Յեղափոխականութիւնը երկու շրջանի բաժ-
նած էինք, ներքին եւ արտաքին, կամ իրական եւ արդեստական։
Ներքին կամ իսկական յեղափոխական կազմակերպութիւնները ար-
դիւնք էին անհաճելի զուլումին, զոր հայ զիւղացին իր մօրքին
վրայ զգաց, եւ ուրիշ ազատելու միակ միջոցը խորհեցաւ գտա-
նելու յեղափոխական շարժումին եւ զինուած ապստամբութեան
մէջ։ 1880—1890 բնաշխարհին մէջ ներքին սարբերով կազմուած
զաղսնի կազմակերպութիւնները այդ պէսին անհրաժեշտ եւ անմի-
ջական արդիւնքն եղաւ։ Արտաքին յեղափոխականութիւնը կազմը-
ւեցաւ բնաշխարհին դուրս արտաքին մէջ ռուսահայ գործիչնե-
րու ձեռքով։ Անոնց ձեռակերել փորձած յեղափոխականութիւնը
առաջին օրէն իսկ զատապարտուած էր արդեստական ըլլալ, քանի
որ անոնց կազմակերպիչները անհեղեակ էին ո՛չ միայն երկրին առ-
խարհագրական դիրքերուն, այլ եւ տեղական պէտքերուն եւ պա-
հանջներուն, եւ հայ սարբին քաղաքական եւ ընկերական ըմբռ-
նումներուն։ Եկաւ ժամանակը, երբ այդ արդեստական կազմակեր-
պութիւնները, իբր յեղափոխական կուսակցութիւն, անհետեցին
իրենց գոյութեան ծնունդ տուող պատճառները. մոռցան, քե իրենց
հայրենակն էր ծառայել Հայրենիքին փրկութեան, ինկզինքնին շփոթե-
ցին հայրենիքին հետ, եւ փոխանակ իրենք ծառայելու հայրենիքին
օգտագործեցին հայրենիքին անունը ի նպաստ իրենց կուսակցական
տաներուն, եւ կուսակցականութիւնը վերածեցին խաւով պայտերեան։
Եւ ալ այնուհետեւ կուսակցական-աղանդաւորական պայտերեան
ընթացին, տեսնուեցաւ, որ իրենց համար կուսակցութիւնն ու անոր
տեսնականութիւնը շատ աւելի կարեւորութիւն ունէր, քան Հայրենիքն
ու անոր ազատագրութեան գործը (եջ 120—143)։

Ապագայի այն շարափոխութիւններու հաւանական զարգա-
ցումը առաջին օրէն իսկ մտահոգութիւն պատճառեց երկրին ներքին
յեղափոխական գործիչներուն։ 1890ին Թիֆլիզի Արժուներուն Ակում-
բի սրահին մէջ Տանկահայ ներքին յեղափոխականութեան գործիչնե-
րէն Զեյթունցի Չապրեան, վաղուան վճանգը մասնաւորեց, ու
խնդրեց որ Ռուսահայերը դրամական օգնութեամբ օժանդակեն ներ-
քին յեղափոխական գործին, եւ չմիջամտեն ներքին գործունեութեան,
իրենց Մարտնիկեան ընկերական զաղափարաբանութիւններով, ու-
րոնք խորք են եւ պիտի մնան ճառագայղ ժողովուրդի մտայնութեան,
եւ ոեւէ կապ չեն կրնար ունենալ անոր ազատագրութեան պայտա-
րեան հետ։ Չապրեանի ձայնը լսելի չ'եղաւ։ Քրիստափոր Միքայել-
եան սապէս պատասխանեց։

«Աւելորդ է, պարոններ, վիճիլ դրա մասին, կարծես, քե
հակառակական մի տեսնութիւն է, որ տանկահայաստանի ազատա-
գրութիւնը պիտի կատարուի Ռուսահայութեան ձեռքով, եւ մենք ոչ
մի գնով այդ փառքը չենք զիջի ուրիշին»։

Աւելորդ է ըսել թէ արժափն կամ արուեստական յեղափոխականութեան այս ոգին աղիսաւոր ըլլալ սկսաւ տարիներու ընթացքին: Այս ուղղութեամբ գործուած սխալները այլեւս դադրեցան ականայ եւ անգիտակցական սխալներ ըլլալէ, եւ եղան ոնիրի համազօր բաղաձայն սխալներ: Այդ բաղաձայն սխալներէն մին տեղի ունեցաւ 1907ին, երբ Հ. Յ. Դաւենակցութիւնը միացաւ Իրքինաս Թերաֆը քուրֆ կուսակցութեան հետ, հրապարակաւ հրաժարելով Հայկական գաւառներու մասնաւոր բարեկարգութեան պահանջի իրաւունքներէն, եւ Պերլինի որոշումներէն: Հ. Յ. Դաւենակցութիւնը շատ լաւ գիտէր թէ Իրքինասի կազմութեան օրերուն (1866) էր, որ հայկական բնաջնջումի ծրագիրը պետականացաւ, ինչպէս որոշապէս կը տեսնուէր Միսհաս փաշայի *քաղաքական կտակէն*, եւ ուր «Թուրքիան քուրֆերուն» սկզբունքը այլեւս հնարաւորութիւն չէր տար որ եւ է հայ յեղ. կազմակերպութեան բարեկամական ձեռք երկնցնելու, զոնկելով հայկական իրաւունքներու ամբողջ գումարը: Գործուածը յեղափոխական *թաքթիքի* սխալ մը չէր, այլ հասունածական մենասիրութեան ոգիէ ծնած բաղաձայն *կաֆ* մը, որ շատ սուղ պիտի արժէր ազգին: Թէ Իրքինասը, որուն կ'աշխատակցէր Դաւենակցութիւնը, իր բաղաձայն դաւանանքով տարբերութիւն մը չուներ բնաւ 1866ի Միսհաս փաշայի կազմած կամ հովանաւորած Իրքինասէն. Թալէաթ զայն սեղանի վրայ դրաւ 1910ի Սելանիկի մէջ գումարուած Իրքինասական համագումարին մէջ, որուն հաւանաբար մասնակցած ըլլալ նաեւ Դաւենակցութիւնը, երբ յայտարարեց.

«... Համաձայն Սահմանադրութեան բոլոր քրֆահայեանկները, թէ միւսլիման թէ քրիստոնէայ, հաւասար են օրէնքի առջեւ: Բայց դուք գիտէք ինքնիրենդ, որ այդ անգործադրելի է: Այդ զաղափարը հախ կը հակասէ Շերիաթին: Կը հակասէ անոր եւ մեր անցեալը: Անոր դեմ կը բողոքէ հարիւր հազարաւոր հաւատացեալներու զգացումը: Թուրքիոյ մէջ հաւասարութեան մասին միայն այն ասեմ կարելի է խօսիլ, երբ բոլոր տարրերն ալ կը ցուլուին կը դառնան օսմանցի», չըսելու համար *թուրք*: Եւ Իրքինասականները փութացրնելու համար երկիրը *թորքացրնելու* ծրագրին գործադրութիւնը, բաւական չհամարելով Համիտի կատարած ջարդերն ու կոտորածները դիմեցին հայկական արմատական բնաջնջումի եղեռնին, սարքելով Ասանայի կոտորածը 1909ին(*), եւ 1915-18ին զանգուածային տարա-

(*) Իբրեւ թէ բաւական եղած չըլլար Ատանայի բազմահազար անմեղներու ջարդը յաղեցնելու համար Իթթիհատ-սիւններու արիւնի ծախաւը, Արգարութեան խեղկատակումով (parodie) Ի բացակայութեան զիս ալ մահուան դատապարտեցին 1909ին, Թէպէտ Սուլթան Ռէշատ 1910ին ներում չնորհեց ինծի, բայց ես այդ ներումը մերժեցի ժուսնալ տը ժընէվի մէջ հրատարակուած բաց

գրութիւններն ու ջարդերը մեկ միլիոն Հայերու: Եւ Իրքինաս այս ամենը ծրագրեց եւ գործագրեց այն շրջանին, երբ Հ. Յ. Դաւենակ-ցութիւնը կը գործակցէր Իրքինասի:

Հ. Յ. Դաւենակցութեան գործած երկրորդ փառաբանական մեծ սխալն եղաւ սկիզբէն մինչեւ վերջ իր վարած հակառուս փառաբանութիւնը. որ դեռ հայ յեղափոխական կուսակցութիւն կազմելէ առաջ, իր գործիչներուն մէջ արմատացած էր նարոնցիկեան շրջանէն: Իրերու եւ դեպքերու բերումով Հ. Յ. Դաւենակցութիւնը սխալ փառաբանութեան հետեւողականութեամբ բնական ժառանգորդն եղաւ 1876-80ի Ազգային Պատրիարքարանի սայրաբումներուն, որով ան իր փայլերը դեպի Անգղիա, դեպի Պերլին առաջնորդեց: Եւ Դաւենակցութիւնը դեպի գաւառ գնաց հակառուս փառաբանութիւն մը ստեղծելու հայրենի երկրին ծոցը, որուն տառապող զաւակները ռուսաստրներ էին մինչեւ իրենց ոսկրին ծուծը, եւ որոնք իրենց փրկութեան եւ ազատութեան յոյսը դրած էին Ռուսիոյ բարեացակամ օժանդակութեան վրայ: Խոստովանինք թէ Հայաստանի ռամիկ ժողովուրդը իր փրկութեան այս հաւաստով աւելի խելացի դիւանագէտ մը եղած էր, քան մեր տիպիկալ կրօնական թէ աշխարհական դիւանագէտները:

Հայկական հարցին եւ հայ ազատագրութեան իրագործումը կարելի էր — եւ դեռ կարելի է այսօր ալ — ձեռք բերել մի միայն ռուսական բարեացակամութեամբ: Մեր այս արմատացած համոզումին ի հաստատութիւն, կը յիշեցնենք Նանսէնի յաշկանջական մեկ խորհրդածութիւնը, որուն պիտի հանդիպընք մեր ընթերցողները այս գիրքը թերթաձեւ տեսնին, թէ Եւրոպական Պետութիւնները մեծագոյն ծառայութիւնը մատուցած պիտի ըլլային Հայերուն, եթէ անոնց անունը բերաննին առած չըլլային:

Տանկահայ յեղափոխականութեան ռուսահայ հասումը այս հակառուս ուղղութեամբ աղիտաւոր եղաւ մեր դասին: Եթէ ռուսահայ գործիչներ, իրենց արուեստական յեղափոխականութեամբ Ռուսիան չթեմամանացնէին մեզի եւ մեր դասին դէմ, տարբեր արդիւնք ձեռք բերած պիտի ըլլայինք մեր յեղափոխական ներքին շարժումներէն. եւ հաւանաբար նուազ մարդկային զոհեր տուած ըլլայինք: 1916ին Հայկական Մղձաւանջը զիրքս կը վերջացնէի սա բա-

համակոխութիւնը 1915 ին երկրորդ անգամ մահուան դատապարտուեցայ Պոզոս Նուպար փաշայի հետ, իմ թիկնաւորական ռազմագործներէն, իսկ 1920 ապրիլ 23 ին կիրիկիոյ Ֆրանսական առժամեայ զբաւումի միջոցին, զինուորական դատարանի կողմէ դատապարտուեցայ տասը տարուան տաժանակիր աշխատութեան, մի միայն ըմբոստացած ըլլալու համար Ֆրանսական վարչութեան թրքամիլ եւ հակահայ քաղաքականութեան դէմ:

ներով. «անխոհեմաբար մեր կողմէն Ռուսիոյ հասցէին նետուած քար մը սպանութիւնն է Հայկական դատին»։ Տարիներն ու դէպքեր բան մը չեն փոխած իմ այս համոզումէս, որուն կառչած կը մնամ այնպէս ինչպէս մամուլը բարին։ Եւ այսօր աւելի պայծառ գիտակցութեամբ եւ աւելի վստահութեամբ քան երբէկ։

Գալով Հայկ. Հանրապետութեան առաջին օրերու պատմական դէպքերուն, հոն ալ կը հանդիպինք կուսակցական մեծախիռութեան քաղաքական մոլորանքին Հանրապետութեան ղեկավար դաշնակցական կուսակցականներուն մէջ։ Անոնք ռուսասեցութեան կասաղութենէն բռնուած, գործեցին սխալներ, որոնք աւելի մեծ էին քան ոնիրը, քանի որ ժողովուրդը դէպի ազգային բնաջնջում առաջնորդելու յօժարութիւնը չպակսեցաւ իրենց մէջ։ 1907ին անոնք չուզեցին անսալ Սփիրթնովիչի հրաւերին, եւ հակառուս գործ մը կատարած ըլլալու համար զացին միանալ հայաշինչ Իրքիմասի։ 1918-19ին Հայ. Հանրապետութեան վարիչները չուզեցին մտիկ ընել Լեւոնի, Սրալիի, Զիչերիի, Գարախանի քելագութիւններուն, եւ հայկական անկախութեան յայտարարութեամբ ինկան թուրքիոյ զիշտաժ ճիւղներուն մէջ, եւ անոնց ձեռնով ջարդոսուելէ յետոյ, ո՛չ միայն ջատագովեցին քրական *օրիանթացիան*, շեշտելու համար իրենց հակառուս քաղաքականութիւնը, այլ եւ թուրքիայէն զինուորական օգնութիւն մուտացին ջախջախելու համար Խորհրդային Ռուսիոյ կողմէ իրենց երկարուած բարեկամական ձեռքը... Եւ ո՛վ հեզմութիւն իրերու... 1907ին Իրքիմասին միանալով ուրացան Պերլինի ճիւղ յօդուածը, իսկ 1920ին թուրքիոյ հետ ստորագրած իրենց հաշտութեան պայմանագրին Յրդ յօդուածով Սեւրի դաշնագրէն, եւ Տանկահայաստանի հողամասերու վրայ մեր ունեցած իրաւունքներէն հրաժարեցան...:

Թերեւս պահ մը ուզէինք մոռնալ, ի սեր համերաշխութեան եւ ազգային միասնականութեան, 1907ին եւ 1920ին Դաշնակցութեան կողմէ գործուած սխալները, երբ՝ մէջ տեղ չըլլային վերջին անաւոր պատերազմէն յետոյ հրասարակութիւնը վերսկսուած էջմիածին Պաշտօնաբերի առաջին համարին մէջ նկարագրուած Դրօժ շահասկութիւնները Կովկասեան նախաժողովրդայ, եւ երբ տեղի չունենար, Դրօժ մասնակցութեամբ, 1947 սեպտ.ին Եգիպտոսի մէջ գումարուած Դաշնակցական Համագումարը, որուն որոշումները անգամ մըն ալ կը միտին նորաստասկ *թրքական օրիանթասիոնի* մը, որուն մօր ուղիները լուսաւորուած են տղարի փայլով։

Անա քէ մինչեւ ուր կրնան յառաջանալ ղեկավարներ, որոնք իրենց կուսակցական գոյութիւնը նախադասած են Հայրենիքին եւ Հայկական անկախութեան իտեպիին։

Բաց ասի որպի՛սի ժխտական վասնում ոյժերու, կորովներու, գործունէութեան, եւ որպի՛սի ասելութեան կրայոյզ փոքորկումներ

կուսակցական-աղանդաւորական շարքերէն աւրուած: Իբր քէ Հայ Յեղափոխական կուսակցութիւններ կազմուած ըլլային իրարու դէմ պայքարելու, հայր հայուն դէմ զինելու համար... Եւ ալ մոռցուած էր կարծես հասարակաց բեմամբին դէմ պայքարելու սրբազան ուխտը: Այս ամենը տեղի կ'ունենային, դժբախտաբար կուսակցական հերձուածողական ներշնչումին տակ, կուսակցութիւնը ազգային շահերէն եւ Հայրենիքէն վեր նկատելու աղտոտ հոգեբանութենէն: Մասնաւոր 1915ի զանգուածային տարագրութիւններէն վերջ բիրաւոր նահապետներու չգերեզմանուած ոսկորներուն առջեւ դաւանանութիւն պիտի ըլլար կուսակցականութեան այս գոտեմասը: Եւ այդ քուսականէն սկսեալ Ամերիկահայ բեմերէն, եւ մինչեւ այսօր հրապարակագրութեամբ շեշտեցի Կուսակցականութեան սնանկացումը, եւ պնդեցի «ԱԶԴԱՅԻՆ ՄԻՈՒԹԵԱՆ» անհրաժեշտութիւնը: Բայց կուսակցամոլութեան զգացումը այնքան խոր արմատ ձգած էր խանութպան լիսթրներու միտքին մէջ, որ մեր Ազգային Միութեան պէտքին շուրջ մեր կոչերը «ձայն բարբառոյ յանապատի» մնացին եւ կը մնան դեռ:

* *

Հայ ազատագրութեան նամբուն վրայ, մեր յնդափոխական շարժումները նուիրուած էին ցոյց տալու աշխարհի, քէ Հայկական Հարց մը ունիմք, որ իր լուծումին կը սպասէ: Այդ հարցը առաջին անգամ ըլլալով 1915—20ին դուռեցաւ աշխարհի բոլոր պետութիւններուն եւ քաղաքակիրք մարդկութեան Արիստոփանի առջեւ: Եւ չցնուեցաւ մէկը, որ անիրաւութեան հետք մը տեսնէր մեր ազգային պահանջին մէջ: Եւ Ուիլսոնեան Հայաստանի սահմանադրումը մեր արդարութեան դասի յազրանակին ոսկերքուկը կազմեց: Ուրեմն ալլեւս դատ մը չէ, որ կը հետապնդենք, այլ մարդկային խղճի դատասանին առջեւ շահուած դատի մը գործադրութիւնը միայն: Եւ այդ շահուած դատին գործադրութիւնը կարելի պիտի ըլլայ մի միայն խորհրդային Ռուսիոյ բարեացակամութեամբ եւ օժանդակութեամբ: Այդ շահուած դատը ռուսական դատ մը չէր, անիկա Տանկահայութեան դատն էր. եւ երբեք ապօր, ինչպէս երեկ, ինչպէս վաղը, տանկական ռեժիմներէ հալածական սպիւռքի հայութիւնը կը պահանջէ իր շահած դատին գործադրութիւնը, որովհետեւ կ'ուզէ վերագառնալ իր հայրենիքը, յոգնած տարագրութեան եւ պանդխտութեան նամբաներէն, երբալ իր տեմական հայրենիքին մէջ մշակելու իր ազգագրական միութիւնը, գաղափարը, նկարագիրը, եւ իր Զիգլիական ու հոգեբանական կարողութիւնները: Մեծ պետութիւնները կրնան ընկերական եւ տնտեսական գաղափարաբանութեան շուրջ անհասկացողութիւններ ունենալ խորհ. Ռուսիոյ հետ: Աս իրենց գիտնալիք բանն է: Մեր գործը չէ անով զբաղիլ: Հայկական հարցին շուրջ ձեռք բեր-

ուամ մեր իրաւունքը աւելի կանուխ տեղի ունեցած է քան Ռուսիոյ Խորհրդայնայութիւնը, եւ այդ իրաւունքին զործագրութիւնը պահանջած ենք Ռուսիոյ Մեծ Յեղափոխութենէն շատ յառաջ, եւ պիտի չզարդինք պահանջելէ, մինչեւ այդ իրաւունքին չտիրանանք, մեր բռնագրաւուած հողերը կցուած տեսնելով Հայկական Հանրապետութեան հողամասերուն:

Եւ մեր իրաւասերի հանգամանքով կրնանք յայտարարել աշխարհի Մեծերու եւ փոքրերու երեսին, ռեալորմէնտ եւ զանոնք հովանաւորել փորձողներու երեսին, քէ կարելի չէ արդարութեան պարտք մը զոհել բաղաժանան-աշխարհակալական մուր եւ անխուսովանելի նպատակներու, եւ ոչ ալ դրամատիւրքեան զգուշի շահապաշտութեան, առանց պետական եւ մարդկայնական-արժանապատւութեանը զոհելու: Մեր ազգային պայքարներուն նպատակը տիրանալն էր մեր մարդկային տարական իրաւունքին, անհատական եւ հաւաքական ազատութեան: Մենք արիւն քափեցինք այդ նպատակով եւ այդ նպատակին համար միայն: Եւ եկած է ժամանակը — քեպէս ինչ մը ուշ — որ արդարութիւն պահանջենք մեր ազատագրութեան դարաւոր եւ արիւնոտ պայքարներուն փոխարժէքը գանձելու համար: Իսկ երբ պարտականն ու անոր նոյնքան պատասխանատու երաշխաւորները կ'ուզեն ուրանալ իրենց ստորագրութիւնները, եւ նոր ու քանակաւ արդարութիւն մը ստեղծել համաձայն իրենց բաղաժանան եւ տեսնական մուր ծրագիրներուն, թող վստահ ըլլան անոնք քէ ժողովուրդի մը ազատութեան աւերակներուն վրայ հիմնել փորձուած արդարութիւն մը աւագի վրայ դրուած շէնք մըն է, քէ առանց մարտիրոսուած ժողովուրդի մը ազատութիւնը յարգելու, կամայական արդարութեան փորձ մը շնական ձեռնարկ մըն է լոկ, տեսակ մը նահիւն, ուր վաղուան բաղաժանան շփոթութիւններու կամ ըսենք պատերազմներու մտերեւները միայն կրնան անիլ ու բազմանալ: Մենք կը մնանք մեր սեփական հաւատքին մէջ. ջերմեռանդ եւ համոզուած աղանդաւորի մը պէս. եւ կը հաւատանք, քէ մեր հաստատուած եւ ապացուցուած իրաւունքին հիմք կազմող Հայկական բռնագրաւուած գոտիներու կցումը Հայկ. Հանրապետութեան, ՊԵՏԻՐՈՎԱՆԱՆԱՅ ՄԻԱՅՆ ԵՒ ՄԻԱՅՆ ԽՈՐՀՐԴԱՅԻՆ ՌՈՒՍԻՅԱՅ ԶԵՄԻՔԻՆ, եւ ուրեք ուշ վնասուի մուրհակը, պարտաւերքը, — Թուրքիա — իր բաղադրեալ տկոսովը պիտի վնասէ իր պարտքը, ծախելու ուրիշ գումարներով, որոնք իր բաղաժանան անանկութիւնը պիտի յայտարարել տան: Հաւատով ու համոզումով սպասենք այդ մեծ օրուան, եւ շարունակենք մեր ջանքերը անյուսահատ յամառութեամբ:

Մ Ե Ր Պ Ա Յ Ք Ա Ր Ը ՀԱՅ ԱԶԱՏԱԴՐՈՒԹԵԱՆ ՈՒՂԻՈՎ

ԱՌԱՋԻՆ ՇՐՋԱՆ

Ա.

ԹՈՒՐԲԵՐՈՒ ԾԱԳՈՒՄԸ. — ԿԱԶՄՈՒԹԻՒՆԸ ՕՍՄԱՆՅԻ
ԺՈՂՈՎՈՒԴԻՆ

Կարելի չէ Հայկական Հարցի մասին խօսիլ առանց ծանօթանալու թուրքերուն հետ, որոնք պատմութեան ընթացքին ոճրագործ դերակատարներն եղան հայկական ջարդերուն ու բնահնջումին: Ուրեմն անհրաժեշտ է պատմական հարեւանցի ակնարկ մը նետել անոնց ծագումին եւ Չինաստանէն դէպի Փոքր Ասիա եւ դէպի Եւրոպա անոնց յառաջխաղացումի արիւնոտ հետքերուն վրայ:

Թուրքերը ծագումով կը պատկանին Մոնկոլ-Թաթար ցեղին, եւ կը բնակէին Չինաստանի եւ Մանչուրիոյ միջեւ, մինչեւ Թուրքիստան, բաժնուած զանազան ցեղախումբերու եւ աշիրէթներու: Համաձայն Ապո'ւլ Ղազիի վկայութեան, ամենահին ժամանակներ Թուրքերը բաժնուած էին հինգ ցեղախումբերու, Քիփ-ՉԱՔ, ՕՅԿՈՒՐ(*), ԲԱՆՔԼԻ, ԲԱԼԱՉ, եւ ԲԱՐԼԻՔ: Ասոնք իրենց թափառական կեանքը կ'անցընէին աւարառութեամբ, եւ

(*) Նեստորական քրիստոնէութիւնը շատ կանուխէն (Ռ. դար) քարոզւած էր Չինաստանի մէջ: Այդ քրիստոնէութիւնը Մանիքեականութիւնն էր, կազմուած քրիստոնէական Լոդոսի, մադոէականութեան եւ պուտտայականութեան համաձուլումէն: Օյկուր կամ Ուիխուր ցեղէն կը յիշուի Գուշանկցի Մարկոս վանականի մը, որ կաթողիկոսացած է 1281—1317ին, եւ զոր կը յիշատակէ «Գուալայի խանին զաւակները» հատորը, հրատարակուած անգլիերէն 1928ին:

երկրագործութիւնն ու խաշնարածութիւնը զբաղումը կը կազմէր հազիւ աննշան փոքրամասնութեան մը:

Պատմագէտները կը հաղորդեն թէ մեր թուականի առաջին դարուն Չինացիները «Ճամբաներ» անունը տուած են այն երկիրներուն, որոնք այսօր ծանօթ են մեզի Չունկարի (Dzoungarie) եւ Քաշկար անուններով: Առաջինը կոչուած է Փե-լու «հիւսիսի ճամբայ», եւ երկրորդը Նան-լու՝ «հարաւի ճամբայ»: Թուրքերը այդ երկիրներէն Փէ Լուի կուտան Պիշ-Պալիք, «հինգ քաղաքներ» եւ Նան Լուի, «Այթը Շէհիր» անունները: Կ'ըսուի թէ երբ մարդ Չինաստանի Հիւսիսային ճամբան մեկնի, կը հասնի «Թուրքերուն բնակավայրը, Թուրքաստանի մէջ՝ զոր Թուրքերն ու Մոնկոլները կը կոչէին Չլիթ, «Սահմանազուլս»: Հոս է որ Թուրքերը պահ մը կանգ առին խմբաւորումներ կազմեցին, գիւղեր հիմնելով, եւ իրենց ապահովութեան համար հարկադրուեցան որդեգրել կարգապահութեան սկզբունքներ, իրենց մեծերու ձեռքին տակ, եւ երեւան բերին Օյկուր ցեղախումբը:

Չինացիներ Թուրքերը, Մոնկոլներն ու Օյկուրները կը կոչէին Հիւնկ-Նու, «Ապստամբ գերիներ», «ըմբոստ ծառաներ», որ կը բնակէին Հօանկ-Հօ գետին հիւսիսակողմը (*): Միանգամայն դժուար Չինաստանը ապահովելու համար այդ աւարառու եւ քարադարձ հորդաներու յստի սկզբներու դէմ, Չինացիներ մեր թրուականի 214ին կառուցին Չինաստանի համալուստը մեծ պարիսպը:

Պատմութեան մէջ Թուրք անունին առաջին անգամ կը

(*) Այսպիսի ասպատակներու յատուկ անուն մը ունինք մեր լեզուին մէջ, քանիկ բառը, որուն կը հանդիպինք մեր մատենագրութեան մէջ եւ դարէն սկսեալ, երբ տակաւին Թուրքերը ոտք դրած չէին Փոքր Ասիա, կը թուի, թէ քանիկ բառով մեր նախնիք կ'իմանային Ասորիներ ու Արարներ, որոնք իբր ասպատակներ մերթ կը տեսնուէին մեր հայրենի սահմաններէն ներս: Այդ բառը զործածուած է նաեւ ձիու եւ ուղտի համար սուղակով շշանակութեամբ: Այս պատճառով շատեր թուրքին սահմանուած Տանկի բառը կը նշանակեն քաղիին հետ:

Տերոյնեցի համար քանիկ բառը կը նշանակէ վրանաբնակ, եւ որ յետոյ եղաւ որոշիչ նշան խաժուութեան, այնպէս որ քանկնով նշանակեց իսլամանայ Տոքթ. Մաքուարտ կ'ընդունի, թէ տաճիկ բառը քաղիէն յառաջ եկած է, մեր կողմէն նախ տրուած վաչկատուն արարներու, եւ յետոյ մասնաւորուած՝ Թուրք նշանակելու ըստ Տոքթ. Մաքուարտի այդ բառը կազմուած է ԷԱԿ=վաղող բառէն, ինչպէս պարսկերէն ԷՏԻ-ԷԱԿ (=ասպատակ : եւ Թուրքերը ասպատակներ ու վրանաբնակներ էին իրենց արշաւանքներու միջոցին:

Չաքարիս Մելիխանացի Չ. դարուն կը յիշատակէ Կովկասի պահակներէն անդին բնակող վրանաբնակ ժողովուրդներու շարքին նաեւ Օյկուրները կամ Օյկուրները:

հանդիպինք մեր հինգերորդ դարուն: Երբ Չինացիներ այդ Մոնկոյ ժողովուրդներուն կուտան Թու-Քիու անունը, եւ այդ չինական անունն է որ վեցերորդ դարուն Յոյները վերածեցին իր այժմու Թուրք ծելին: «Չինական տարեգրութիւններու համաձայն, 569ին Թու-Քիուի թագաւորը դեսպան կը դրկէ Չինաստանի կայսեր, եւ համաձայն յունական տարեգրութիւններու, Բիւզանդիոնի հռովմէական կայսրը իր կողմէն դեսպան կը դրկէ Թուրքիի թագաւորին:

Թուրքերէն մաս մը ժողովուրդ թողած է իր մեծ խմբաւորումը, եւ հեռացած անկէ: Թուրքեր, այդ փախսականներուն, այդ վայրենացածներուն (marrons) տուած են խրխրվդ-Գազա անունը (=ազգէն, խումբէն բաժնուած): Դանքի ցեղախումբի այդ փախստականներու մէկ մասը երբ հարկադրուեցաւ շարունակ փախուստ տալ իրմէ զօրաւորներուն առջեւէն, սթէփներուն վրայ ապրեցաւ իբր խրխրվդ (=թափառական) եւ անապատներու մէջ իրրեւ գազա հարկադրուեցաւ ապրիլ, արկածախնդրութեամբ, ալանութալանով եւ քանդելով ամէն ինչ որ կը հանդիպէր իր ճամբուն վրայ: Եւ թուրքերէնի մէջ շափմազ բառը կը նշանակէ «խափառիլ, դառնուել, բանդել»: Չմոռնանք ըսելու թէ այս Դանքի ցեղախումբին աւարառու փախստականներուն թոռներն էին որ օր մը պիտի հիմնէին Փոքր Ասիոյ մէջ Օսմ. տիրապետութիւնը:

Չինաստան տեսնելով այս բարբարոսներուն անուղայ ընթացքը եւ անոնց կողմէ ստեղծուած յարաճուն վտանգը, ուզեց միանգամըմիշտ ազատուիլ այդ անբարոյ տարրերէն, այդ ապստամբ գերիներէն, որոնք սկսած էին ունենալ տեսակ մը պետական կազմ, Չէն-եու (Թուրքերէն Թանղրի-Գուր) կայսեր ծնաքին տակ: Մեր թուականի 72ին Չին կայսր Մինկ-Թի որոշեց վերջնական հարուածը տալ անոնց, եւ այդ գործը յանձնեց Փան-Չաօ զօրավարին: Այս վերջինը լաւ կատարեց իր պաշտօնը: Հետզհետէ գրաւեց Փէն-Լուն եւ Նան-Լուն, եւ Թուրքերը բշեց շէպի արեւմուտք: Անոնցմէ շատեր սպաննուեցան Չիներէն, Թաթարներէն, Մոնկոլներէն, Օյկուրներէն ու Թունկուզներէն, եւ այդ բռնավտար տարագիրներու մնացորդները հետզհետէ ծուլ-եւելով Բեփչաքներու, Գազաքներու, եւ խրխրվդներու մէջ, եկան ինկան Ալթայի վրայ եւ դարեր տխուր կեանք մը ապրեցան: Այդ ջարդոտուած ու հիւթասպառած ցեղը մինչեւ հինգերորդ դար, թագմացաւ եւ ուժաւորեցաւ նորէն, ու աւելի կարգապահ դուրս ելաւ իրքէնէ-Բուէնէն, առաջնորդութեամբ իրենց գլխաւորին Պիւրթէ-Չէնէի (Գուգալ). որ ըստ Բուրք ու մոնկոլ աւանդութեան, հայրն է Ալան-Կոսի լոյսի եղնիկ, որ ձէնկիզ-Խանի նախա այրն է եղած: Այս թուականէն, ինչպէս տեսանք այս ցեղա-

խումբերը փոխանակ Հիռնկ-Նուրի (ապստամբ գե ինե-), կոչուեցան Թու-Քիու կամ Թուրքեր:

Թուրքերու իսկական պատմութիւնը կը սկսի այս թուականէն: Իրենց յառաջխաղացումը այլեւս կանգ չ'առնէր: Ռուսիոյ սթէփաներէն մինչեւ Դանուբի հովիտը, Պարսկաստան, Միջագետք, Հայաստան ու Փոքր Ասիա հետզհետէ կ'իյնան իրենց տիրապետութեան տակ: Պարսիկ խազնէվիներու (973-1028) կը յաջորդէ Թուրք-Սելճուգեան թագաւորութիւնը, զոր հիմնեց Սելճուգի թոռ Տուղրիլ (1038):

Տէմուճին, իր մօրը Օլուն խաթունի իմաստուն դեկավարութեամբ եւ իր քաջութիւններով կայսրութեան կը քարծրանայ: Թուրք մեծամեծներու ժողովը (Գուրիլթայի) կը հաստատէ անոր իշխանութիւնը, եւ Տէմուճին, որ ժողովէն առաջ կը կոչուէր Սուլթու-Պօկտօ (երկինքի զաւակ), այնուհետեւ կոչուեցաւ ձէնկիզ-խան «Խելան անողոք, անրկնելի, անասան, բացաւնակ»:

ձէնկիզ-խան նախ նուաճեց Չինն ու Մանչուն, յետոյ դարձաւ դէպի Ռուսաստան, Պարսկաստան, Հայաստան, եւ այլն: Պատմութիւնը շատ սեւ գոյներով կը նկարագրէ անոր աղէտաւոր տիրապետութիւնը, որ քարուքանդ բրաւ ու աւերակներու եւ դիակներու կոյտեր դիզեց իր հետքերուն վրայ Չինաստանէն մինչեւ Սուրիոյ անկիւնները. մէջն ըլլալով նաեւ Արեւելեան եւրոպան:

ձէնկիզ-խան թուրք ու Մոնկոլ ժողովուրդներէն ազգ մը կազմեց եւ հիմնեց զօրաւոր պետութիւն մը. եւ իր որդին՝ Ջաղաթա, պահպանեց ու պաշտօնականացուց Ջաղարա անունով ժանօթ թրքական լեզուն:

Սելճուգեան թագաւորներէն Ալաէտտին Գ ի մահէն վերջ իր երկու զաւակներն ալ սպաննուեցան, եւ Անատօլի թերակղզին բաժնուեցաւ խանութիւններու:

Ժ.Գ. դարու սկիզբները Սիւլէյման 150,000 զաղթականներով կը մեկնի խորասանէն եւ կուգայ հաստատուիլ Երզնկայի եւ Ախլաթի սահմաններուն մէջ: 1224ին Մոնկոլներու արշաւանքը զինքը կը հարկադրէ թողուլ իր կայքը եւ յառաջանալ դէպի Եփրատ. ուրկէ անցնելու միջոցին կը խեղդուի, Թիւրք Մէզարը կոչուած կէտին վրայ: Իր զաւակներէն միայն երկուքը՝ Տունտար եւ Էրթողրուլ եկան հաստատուիլ Կարնոյ արեւմուտքը, եւ մտան Սելճուգեան Ալաէտտին Ա.ի հովանաւորութեան տակ: Էրթողրուլ մեռաւ 1288ին, եւ իրեն յաջորդեց իր որդին Օսման (=Սուլեյկոսրոյ), որուն անունով Թուրքերը կոչուեցան Օսմանցի կամ Օսմանեան:

Որպէսզի կարենանք ըմբռնել Օսմանի ապագայ գործունէութեան իսկական բնոյթը, պէտք է աչքի առջեւ ունենալ Թուրք-

քերու հին կրօնական ըմբռնումները մինչեւ այս թուականը: Թուրքերու հին կրօնքը, Շամանիզմ էր: Չինական կայսրութեան մէջ պուտտայականութիւնը ընդունեցին: Միեւնոյն ժամանակ Դ. դարուն խորասանի ճամբով Քրիստոնէութիւնը մուտ գտաւ Թուրքերու մէջ: 503 արքեպիսկոպոսութիւններ հաստատուեցան Հէրաթի ու Սմրղանտի մէջ: Դարագորումի թուրք խաքանը 718ին քրիստոնէութիւնը կ'ընդունի Տիմոթէոս պատրիարքին ձեռքով: Ժ. դարուն վերջերը Քէրայիթ Թուրքերը նստորականութիւնը կ'ընդունին, այնպէս որ Թուրքերուն քրիստոնէութիւնը նստորական դաւանանքը ունէր: Դէպի Չինաստան է. դարուն նստորականութեան բարոզիչն է եղած Սիւրիացի եկեղեցական մը: Այսպէս կրօնական նոր հոսանքներու ազդեցութեան տակ տեղի տուին իրենց բնապաշտական կրօնները, առանց բոլորովին բնաջնջուելու: Քրիստոնէական կրօնքի այս գոյութիւնը երկար կեանք չունեցաւ Թուրքերուն մէջ, այնպէս որ երբ Ռուսերը տիրացան կեդրոնական Ասիոյ, հոն քրիստոնէութենէ ուրիշ հետք չգտան, բայց միայն «նստորական գերեզմանոցներ, Սիպերիոյ խորը կորսուած»:

Թուրքերու բնապաշտական կրօնքին մէջ իրենց պաշտամունքի մեծագոյն աստուածն էր Երկաթը, ուրկէ իրենց գէնքերը կը պատրաստէին: Հոնեք աւոր կ'ուղղէին իրենց աղօթքը: Զ. դարուն, կը գրեն պատմագիրներ, բիւզանդական դեսպաններ «թուրք երկրի սահմանագլխին վրայ ներկայ գտնուեցան արարողութեան մը, որու միջոցին երկաթ նուիրեցին իրենց»:¹ Այս սովորութեան վրայ հիմնուելով, բանասէր պատմագիրներ Թուրքերուն Թիմուր-Լէնկ եւ Թիմուր-Ժաշ անունները կրօնական կը կարծեն ըլլալ, երկաթ (Տեմիր կամ քիմուր) բառէն շինուած(*): Երկաթին հետ երկաթագործներն ալ մասնաւոր յարգ ու պատիւ կը վայելէին իրենց մէջ, իբրեւ զինուորներ, եւ կ'ըսուի թէ Մաճար Ատաիլա (aizel) անունը կը նշանակէ երկաթագործ, դարբին: Ժուանովիի ժամանակ կը պատմուի թէ Ճէնկիզ-խան դարբին մըն էր²:

Օսման, տեսնելով թէ կրօնական համոզումներով իրարմէ տարանջատուած թուրք ցեղախումբերէ կարելի պիտի չըլլար զօրաւոր ազգ մը եւ բանակ կազմել, եւ միւս կողմէն տեսնելով որ էսկիիշէհիւրի մօտ Իթպուրունի գիւղը բնակող Շէյխ Էտէպալին

(*) Ժ. տը Մորկանի կարծիքով երեքնադարամեակի (ն. ք.) շրջանին պղինձն ու երկաթը գտնուած են Հայաստանի մէջ, և երկաթի ճարտարարուեստը սկսած է Հայաստանի մէջ, քսաներորդ դարէն առաջ (ն. ք.):

կը մերժէ անհաւատ Օսմանի կնութեան տալ իր Մալ-խաթուն աղջիկը. Օսման որոշեց իսլամութիւնը ընդունիլ իր ժողովուրդին հետ, եւ իր կշօնքը պարտադրեց Սելէուզեաններուն եւ ուրիշներու, իսլամական հաւատքով միաձուլուած ցեղերէն բանակներ կազմակերպեց եւ սկսաւ իր յարձակումները խաչակիրներու ձեռքով քայքայուած Բիզանդական կայսրութեան եւ խանութիւններու բեկորներուն դէմ. իսլամութեան կապով իրարու միացած այդ ազգը իր անունով կոռեցաւ Օսմանլի:

Վեր. Մոզանսի կատարած ուսումնասիրութիւններէն կր տեսնենք թէ Օսման. ծնած 1258ին, պարզ գիւղապետ մըն էր 400 պատերազմիկներով Սուկուտի մէջ. իր մահուան միջոցին (1326) Սուկուտի խանութիւնը կը տարածուէր Մարմարայէն Սեւ ծով եւ արդէն իսկ իր ետին կը թողուր 4000նոց բանակ մը:

Ինքը նոր իսլամացած, կատաղի թափով նուիրուեցաւ հաւատածաւալման գործին, եւ իր բանակին ստուարացումը կը պարտի քրիստոնեաներու բռնի կամ կամաւոր իսլամացումներուն: Թուրքերը հետզհետէ նախընտրեցին ամուսնանալ իսլամացած ամենազգի քրիստոնեաներու հետ, զորս ձեռք կը ձգէին կա՛մ առեւանգութեամբ եւ կամ զնուաճեցող: Եւ այդ արեւնախառնութիւնը խորապէս յեղաշրջեց անոնց մոնկոլական ազգագրական խառնուածքը: Սուլէյմանի կիներէն մէկն էր ռուս Ռոկ-սալանա: Սուլթան Մուրատ Գ.ի կինը եւ մայրը Մուհամէտ Գ.ի Վենետիկոհի մըն էր. Սաֆիա: Փոքր մսիոյ եւ պալքանեան բոլոր ցեղերը իրենց արիւնքը բերած էին խառնելու թուրք պալատականներու եւ գիւղացիներու, եւ այս խառնածնութիւններուն հետեւանքով թուրքերուն մէջէն գրեթէ անյայտացաւ Մոնկոլ-թաթարական դիմազիծը: 1480ին իտալացի նկարիչ Պիրինինի ձեռքով նկարուեցաւ Պոլսոյ յաղթական Սուլթան Մուրատ Բ.ի դիմանկարը: Այդ նկարէն օրինակուած մեծաւ մը, որ կը գտնուի Բրիտանական Թանգարանին մէջ, ցոյց կուտայ Սուլթանին հայկական արծուեւունգն քիթը, որ նմանութիւն չունի բնաւ մոնկոլեան ճապիակ քիթին հետ, եւ ցոյց կուտայ հայկական արեւնախառնում մը սուլթանական գերդաստանյն մէջ: Եւ արդէն զիտենք, թէ Սուլթան Մուրատ Բ.ի մայրը գերի մըն էր. հաւանաբար հայուհի:

Եւ զարմանալի երեւոյթ. Օսմանի տունը երբ խառնուեցաւ ամենազգի իսլամացած քրիստոնեաներու հետ ամուսնութեամբ կամ խառնակեցութեամբ, այլեւս հաճոյք չզգաց թուրք յորջորջումէն: Օսմանցիները այդ թուրք անունը կը վերապահէին աւելի ստորին ժողովուրդներու, քանի որ իրենց մէջ չըջան ընել սկսած էր կովկասեան արիւնք, փոխանակ մոնկոլեանին, աւելի մեծ համեմատութեամբ: Այս մասին փրանսացի նշանաւոր պատ-

մաքաններէ մին սապէս կը գրէր 1790ին.

Օսմանցիք «թուրք» բառը կը գործածեն երբ կոպիտ ու գազանաբարոյ մարդոց մասին կը խօսին: Օսմանցիներու ըմբռնումով թուրք անունը կը վերաբերի թուրքաստանի ժողովուրդներուն եւ այն դատարկապօրտ հորդաններուն միայն, որոնք լրեւացած կեանք մը կ'ապրին խորասանի անապատներ, ուն մէջ: Կայսրութեան ենթարկուած բոլոր ժողովուրդները Օսմանցի կը կոչուին հաւասարապէս. միապետութեան հիմնադիր Օսմանի անունով, եւ չեն ըմբռներ թէ ինչո՞ւ Եւրոպացիք թուրք կը կոչեն զիրենք: Կայսրութեան մէջ ոչ մէկ օտարական ինքզինքին թոյլ կուտայ «թուրք» անունը գործածել անոնց խօսած միջոցին, որովհետեւ ամէնէն անուանարկիչ գաղափարը կցած են այդ բառին: (Մ. ՄԻՆԱՍԵԱՆ. — ՏԱԼՈՒՍԵԱՆ ԵՎ ԲԱՅՐԱԿՅՈՒՆԵՐ. էջ 82):

Շուէտացի Հէրման Լուստպէշկ տարբեր ցեղերու խառնաւորումէն յառաջ եկած սերունդներու ականակելով կը գրէ. «Յեղային խառնու մներ ստոր յատկութիւններով օժտուած խառնածին ցեղ մը կ'արտադրեն»: Այս տեսակէտէն մեկնելով, պիտի կրնանք ըսել, թէ թուրքերը իրենց վայրագ, այդ արենախառնումներով թէպէտ սրբագրեցին, մեծ մասամբ, իրենց Մոնկոլի մարմնակազմութեան տծելութիւնները, եւ մասնաւոր ընտրականութեամբ, գեղեցկացուցին ցեղը, բայց հոգեբանական եւ բարոյական տեսակէտով շատ աւելի ստորնացուցին իրենց խառնածինի նկարագիրը: Նոյնիսկ կորսնցուցին իրենց պատերազմիկի հուժկու հանգումանքը: Եւ երբ իրենց առաջին արշաւանքներուն յաղթանակէ յաղթանակ քալեցին Պալքանցի եւ Փօքը Ասիացի իրենց զօրապետներով եւ թանակներով. անոնք հետզհետէ պարտեալներ եղան. երբ տակաւ ուզեցին անտեսել այդ օտար բանակները եւ իրենց զինուորական կազմակերպութիւնը բրին իրենց խառնածին գաւակներով, Ամերիկեան ծերակուտական ճէյմս Ֆիլքնի տեսութեամբ, խառնածնութեան պարագային, «երկու ցեղերուն ալ չար ուժերը կը զարգանան»: Եւ թուրքերուն պարագան ամէնէն անհերքելի ապացոյցը կրնայ նկատուիլ այս ճշմարտութեան:

Օսմանի նշանաւոր զօրավարներէն մէկը եղաւ Բէօտէ Միխայ անունով իսլամացած յոյն, որուն սերունդին յանձնուեցաւ միշտ Օսմ. անկանն բանակի հրամանատարութիւնը: Առաջին եկեղեցին, որ Օսմանի ձեռքով մզկիթի վերածուեցաւ եղաւ Գարաճա Հիսարի եկեղեցին: Այդ եկեղեցիին մէջն էր, որ Օսման Սեյիտուգեան Սուլթանէն ստացաւ «դրօշակ մը, մեծ թմբուկ մը, եւ ձիու պոչ մը»:

Ժ.Դ. դարուն թուրք Կէօրէկէն ցեղախումբի Պարլաս րնտանիրէն նոր դէմք մը երեւան կուգար: Անիկա Թիմուր-Լէնկն

էր: Ան ձէնկիգ-նանի վայրագութիւնն ունէր, եւ հետեւող մը եղաւ անոր ռազմավարական թաքթիքին, զինուած ամենամուկե-ռանդ իսլամութեամբ: Թիմուր Ատրպէճանի վերաբերեալ խնդրոյ մը առթիւ պատերազմ յայտարարեց Օսմանցիներու դէմ, եւ 1402 Յուլիս 20ի էնկիւրիի պատերազմին մէջ գերի բռնեց Օսմանցիներու Սուլթան Պայազիտ Երւորմը:

Պատմութեան ծանօթները գիտեն թէ Թիմուր-Լէնկ որպիսի ահաւոր աւեր ու քանդ սփռեց Հայաստանի մէջ եւ այլուր:

Ահա ծագումը Թուրքերուն, ահա Օսմանցիներու աշխարհակալութեան սկզբնաւորութիւնը Ասիոյ, Ափրիկէի եւ Եւրոպայի մէջ: Թուրքեր ու Մոնկոլներ, իրենց յաղթականներուն հետ մըղում տուին իրենց ջարդի ու թալանի, աւերի ու քանդումի բընազդներուն, տեսնելով, թէ այսպէս միայն կրնան ապահովել իրենց գոյութիւնն ու յաղթանակները: Պատմութիւնը կ'ըսէ թէ «այս Թուրքերը երբ անգամ մը ծի հեծնեն արշաւելու, դաշունելու եւ քանդելու համար», այլեւս ո՛չ մէկ բան կր ճանչնան, կ'արհամարհեն բոլոր մարդերը: Իրենց առածները սոսկալի են. «Թուրքը ծիուն վրայ այլեւս իր հայրը չի ճանչնար». «Մարդ տունի մէջ կը ծնի եւ մարգի վրայ կը մեռնի»:

Այս վայրագ անգթութիւնը անոնց նկարագրին յատկանիշը կը կազմէ: Ու կը տեսնենք, որ Օսմանի կայսրութեան ամբողջ շրջանին սուլթանական պալատի մէջ դաւերն ու ոճիւրները իրարու յաջորդած են, եւ շատ քիչ Սուլթաններ մեռած են իրենց բնական մահով. հայրը զաւակներուն եւ զաւակները հօրերնուն դէմ դաւաճանած են, զիրար սպաննելով: Այդ վայրագ կատաղութենէն առաջնորդուած, Թուրքերը աւեր եւ մահ սրփռեցին ամէն կողմ, եւ Ժողովուրդներու հոգիին խորը արմատացուցին սա համոզումը թէ թուրքին կոխած տեղը խոտ չի բուսնիր: Արար գիւղացին աղօթքի ատեն Աստուծմէ կը խնդրէր՝ զինքը փրկել «թուրքէն ու մարախներէն»:

Հայկական, յունական, պուլկարական, սերպիական եւ ռումանական ջարդերը Թուրքերուն գործերն են. եւ անոնց թոռները, Ժէօն Թուրքերը իրենց նախահայրերէն տարբեր վերաբերում, տարբեր նկարագիր, տարբեր դիւանագիտութիւն պիտի չկրնային ունենալ, եթէ ոչ՝ ջարդի ու թալանի քաղաքականութիւնը: (*)

(*) Թուրքերու ծագման ու արշաւանքներու մասին մասնաւորապէս տես E. Lavisse — A. Rambaud — Hist. Générale T. II. P. 884.972, III p. 821.880. IV. p. 755: 1512ին Պայազիտի որդի Սէլիմ օրէնք մը հրատարակեց որուն համաձայն երբ սուլթան մը զահ բարձրանայ, մրցակցութենէ ազատ մը-

Աւելորդ չենք համարեր աւելցնել, թէ թուրք թագաւոր-ներ Պատմութեան ընթացքին միշտ Սուլթան անունը չկրեցին։ Պատմութենէն գիտենք թէ թուրք թափառաշրջիկ հորդաններու պետքը ԽԱՆ կը կոչուէր թաթարական սովորութեան համաձայն, երբ կռապաշտներ էին։ Իսլամութիւնը ընդունելէ վերջ կոչուեցան ԷՄԻՐ «հաւատացեալներու պետ»։ Պայագիտ Ա.ի ատեն կոչուեցան ՍՈՒԼՏԱՆ։ Սուլթանները կոչուած են նաեւ ՀԻՒՆՔԵԱՐ. Այս անունը որ քաղաւոր նշանակութեամբ գործածուած է, շատ պիտի յարմարէր Սուլթաններու սա պատճառով, որ Հիւսնեար բառը ուրիշ բան չէ եթէ ոչ խուսիստ (=հիւսքեար), որ կը նշանակէ աւիւնաբու։ Եւ երբ Կ. Պոլսոյ տիրացան եղան ՓԱՏԻՇԱՀ «արքայից արքայ», իսկ երբ տիրեցին Սիւրիոյ, Եգիպտոսի եւ Արարիոյ, Սէլիմ Ա. 1517 Ապրիլին Ապպսեաններու Խալիֆայութեան երկրորդ ճիւղէն 18րդ Խալիֆան եղող Էլ-Մուլթասիր-Պի-րիյահէն ծախու առաւ Խալիֆայութիւնը, եւ այնուհետեւ Սուլթանները կոչուեցան նաեւ ԽԱԼԻՖԱ. Այսպէս իշականացած եղաւ 1516 Օգոստ. 24ին, Հայէպի մեծ մզկիթին մէջ «Խալիֆին կողմէ Սուլթանին տ, ուած յորջորջումը, Մառայ երկու Սարբ Բալախանեան, Մեհմեդ եւ Սեփիեհի»։ Յոյն պատմիչներ Պոլսոյ առումէն վերջ Սուլթանները կոչած են Վասելեւս «Թագաւոր»։ Իսկ Արեւմուտքի պետութիւնները անոնց տուած են «Մեծ Տէր», «Մեծ Թուրք» անունը, իսկ Թուրքիայէն անջատ արեւելքցիներ, զանոնք կոչած են «Գայսէի Ռում» (Հռոմի կայսր)։

.....

Նախը համար պետք է օշնչացնել իր եղբայրները Այդ օրէն սկսեալ եղբայրապան ոճիրներու շարք մը եղած է Սուլթաններու պատմութիւնը, Այս օրէնքը, սակայն, արդէն գոյութիւն ունէր անոր հօրը՝ Մուհամմէտ Բ.ի անունով հրատարակուած Քանուն Նամէին մէջ։

Բ.

ԵՒՐՈՊԱ. ԻՍԼԱՄԱԿԱՆ ՎՏԱՆԳԻՆ ԱՌՋԵՒ

Միաստուածեան կրօններու աններող մոլեռանդութիւնը դերերուն մեծագոյնը կատարած է քաղաքական գետնի վրայ: Իսլամութիւնը բացառութիւն մը չէր կրնար ըլլալ այս մարզին մէջ: Սեմականութիւնը իր ցեղային մասնայատկութիւնը դրած է Քրիստոնէութեան, ինչպէս Իսլամութեան վրայ, եւ երկուքն ալ հաւասարապէս բռնի ուժի դիմած են իրենց հաւատացեալներու թիւը ստուարացնելու, եւ իրենց կրօնական ու քաղաքական տիրապետութեան սահմանները, ընդարձակելու նպատակին հասնելու համար: «Սահման քաջաց, զէնն իւրեանց» հայկական առածը իբր միջոց ծառայած է երկու կրօններուն ալ հաւասարապէս: Եւրոպական ազգերէ շատեր հազիւ Թ-ժԱ. դարերուն Քրիստոնէութիւնը ընդունած, դեռ յառաջադիմական ուղղութեան մը չէին վարժուած, երբ Արաբիա արդէն խոշոր քայլերով յառաջացած էր իմաստասիրական, աստղարտշխական եւ մաթեմատիքական գիտութիւններու մէջ: Իսլամութիւնը գիտական այդ միտքը շարժման մէջ դրաւ աշխարհակալական յաղթանակներու համար: Այդ իսլամական յաղթական քայլը առաջին անգամ առնուեցաւ Եւրոպայի մէջ, Թ. դարուն, Սպանիոյ հողին վրայ, եւ հաւանաբար Իսլամութիւնը մէկ հարուածով պիտի տիրանար Եւրոպական երկրամասին, եթէ փրանսական դիմադրութիւնը այդ իսլամական-արաբական արշաւանքը չկասեցնէր իր սահմաններուն վրայ:

Բայց եթէ երբեք Անտալուզեան իսլամական տիրապետութիւնը չյաջողեցաւ յառաջանալ դէպի Եւրոպայի կեդրոն երկիրները, այդ անյաջողութիւնը պատճառ մը չէր կրնար ըլլալ ենթադրելու, թէ իսլամական բռնագրաւումներու երկիւղը միանգամընդմիշտ վերջ գտած էր Եւրոպայի համար: Չինաստանի խորերէն եկող թուրք ասպատակներու եւ Սելճուզներու ցեղային բարբարոսութիւնը իր վայրագութեան թափին հասաւ կրօնական մոլեռանդութեան ազդեցութեամբ, անոնց իսլամութեան դարձով: Ճէնկիզ Խանի եւ Թիմուրլէնկի սփռած աւերներն ու գործածած ոճիրները Միջին Դարու ամէնէն արիւնոտ պատմութեան էջերը կը կազմեն: Անոնք աշխարհակալութեան տենչէն առտօնորդուած, չխնայեցին նոյնիսկ իրենց դուռնակիցներուն, եւ Թի-

մուրլէնկ Դամասկոսի փողոցներուն մէջ մարդկային գանկերէ բուրգեր կանգնել տուաւ. թաթարական այս ցեղախումբերը իրենց ասպատակի արշաւանքը շարունակեցին Ռուսիոյ սրբիներէն դէպի Դանուբի հովիտը, դէպի Պարսկաստան եւ Միջագետք եւ հետզհետէ իրենց տիրապետութեան տակ առին Հայաստանն ու Փոքր Ասիան: Պարսկաստանի մէջ խաղնէվիներու իշխանութեան կը յաջորդէ սելճուգ թագաւորութիւնը, որուն հիմնադիրն եղաւ Տուղրիլ:

Սելճուգներու աշխարհակալութիւնը կը սկսի ԺԳ. դարու երկրորդ կիսուն, երբ էրթուղրիի զաւակը Խալամութիւնը կ'ընդունի, եւ կը ջանայ Խալամութեան շունչին տակ միաձուլել բոլոր ասպատակ ցեղախումբերը, անոնց տոյ կարենայ կազմելու համար զօրուոր Պետութիւն մը եւ յաղթական բանակներ: Օսման յաջողեցաւ իր ծրագրին մէջ, եւ իր յաջորդները, հիմնուած այդ իսլամական ուժին վրայ, Պոսոյ գրաւումէն ալ առաջ սկըսան արշաւել դէպի Պալքաններ, որոնց տիրացան, եւ հասան մինչեւ Բոլոնիոյ սահմանները: Անոնք գրաւեցին Սեւ ծովը եզերող երկիրները: Սարսափը զոր այդ բանակները ստեղծեցին եւրոպական այդ երկիրներուն մէջ, չէ կարելի նկարագրել: Ցեղային բարբարոս վայրագութիւնը մէկ կողմէն, եւ կրօնական մոլոճանդութիւնը միւս կողմէն տանջանքի ու սպանութեան գործին մէջ խտիր չդրին միջոցներու, երբ խնդիրը կը դառնար քրիստոնեայ անհաւատներու բնաջնջումին շուրջ: Քրիստոնեայ եւրոպան սոսկաց Պայագիտի յառաջխաղացութենէն եւ գործած անգլութիւններէն: Եւրոպական Պետութիւններու զգացած այդ երկիւղէն թելադրուած, Հունգարիոյ Սիկիսմոնտ թագաւոր ամէն կողմ դիմումներ րբաւ, նոր խաչակրութեամբ մը իսլամական բանակները դուրս նետելու համար Պալքաններէն, եւ այդպէս ապահովելու եւրոպայի ճակատագիրը: Եւրոպա մեծ ճգնաժամ մը անցուց, երբ իմացաւ, թէ 1396 Սեպտ. 25ին Դանուբի եզերքը գտնուող Նիկոպոլիս քաղաքին առջեւ խաչակիրներ ճակատամարտը կորսնցուց, եւ բոլոր ազգերու հրամանատարները գերի բռնուած են Պայագիտի բանակին կողմէ, թէ մէկ օրուան մէջ Պայագիտ հազարաւոր քրիստոնեաներ գլխատել տուած էր, Նիկոպոլսոյ պատերազմին մէջ ինկող իր զօրքերուն վրէժը լուծելու համար: Խաչակրութեան մասնակցող բոլոր պետութիւնները սարսափահար, ջանացին իրենց գերի ինկած հրամանատարներուն կեանքը ծախու առնել առասպելական գումարներ իբր փրկագին վճարելով յաղթական Բուրքին: Եւ Պայագիտ, Ֆրանսայի Կարոլոս 2.ի ղրկած նուէրներուն փոխարէն, ազատ արձակուած հրամանատարներուն միջոցով նուէր ղրկեց թմբուկ մը եւ աղեղներ, ո-

րոնց կաշին եւ լարերը գլխատուած քրիստոնեաներու մօրթէն շինուած էին:

Թուրքիոյ յաղթական յառաջխաղացութիւնը եւրոպայի մէջ, պատճառ եղաւ, որ Ֆրանսա հետեւի նոր քաղաքականութեան մը: Ֆրանսայի բոլոր թագաւորները մինչեւ Լուդովիկոս ԺԲ. Իսլամութեան դէմ մղուած խաչակրութիւնները առաջնորդած էին, եւ այդ պատճառով Պսպերու կողմէ Ֆրանսա նկատուած էր անկեղեցիի երէց աղջիկը: ԺՁ. դարուն Ֆրանսա դաշնակցեցաւ Թուրքիոյ՝ եւրոպական ուրիշ պետութիւններու դէմ: Երբ Ֆրանսու Ա. գերի ինկաւ Կարոյոս Ե.ի ծեռք (1525 Փետր. 24), ինք, որ 1515 Սեպտ. 14ին Պապին հետ համախորհուրդ ծրագրած էր նոր խաչակրութեան մը գլուխ անցնիլ եւ քալել Թուրքիոյ վրայ: Այլեւս հիմա դաշնակցութիւնը կատարեալ է Ֆրանսու Ա.ի եւ Սուլթան Սիւլէյմանի միջեւ, այնպէս որ 1526 Ապրիլ 23ին Սիւլէյման գոհացում տալու համար Ֆրանսայի թագաւորին, դէպի Հունգարիա կ'արշաւէ: Կարոյոս Ե. եւրոպայի հասարակաց կարծիքին առջեւ կ'ամբաստանէ Ֆրանսու Ա.ը իր գործած վատութեանը համար: Այս Գրանքութուրը դաշնակցութիւնը շարունակեցաւ տեւականօրէն, եւ 1528ին հրատարակեալ խաչակրութեան մը Ֆրանսացիներուն տուաւ առանձնաշնորհումներու եւ իրաւունքներու շարք մը: Այս առանձնաշնորհումները մնացին մասնաւորապէս Ֆրանսայի իրաւունքը մինչեւ 1740, որկէ վերջ իւրաքանչիւր եւրոպական պետութիւն ունեցաւ իր capitulationները:

Յաղթական Թուրքիան, տիրացած Պալքաններու, մինչեւ Սիլեզիոյ սահմանները, եւ գրաւած Արեւելեան եւ Միջին Միջերկրականը իր կղզիներով, տիրական դիրք մը բռնած էր եւրոպայի հանդէպ: Թուրքիա դաշնակցութիւն մը ունէր Ֆրանսայի հետ, ԺԷ. դարուն վերջերը երկրորդ մըն ալ աւելցաւ անոյ վրայ: Թրանսիլվանիոյ իշխան Էմէրիխ Թէքէլի Հուսթարիոյ թագին ուզեց տիրանալ, եւ այդ նպատակով դաշնակցեցաւ Թուրքին հետ: Մեծ վէզիր Դարս Մուսթաֆա 250,000 զօրաբանակով մը կը պաշարէր Վիեննան: Այս պատերազմի ընթացքին կարելի չէր վստահիլ Լուդովիկոս ԺԲ.ի: Աւստրիա, Բոլոնիա եւ Վենետիկեան Դքսութիւնը դաշնագրերով միացած, կը գտնուէին թուրք յարձակումին առջեւ: Լուդովիկոս ԺԲ. նոյնիսկ ամէն ջանք բրաւ, որ պէսզի համոզէ Բոլոնիոյ թագաւոր Ժան Սոպիէսքին, որ օգնութեան չհասնի Աւստրիոյ Սոպիէսքիի նպատակն էր, իրր մոլեռանդ կաթոլիկ. Թուրքերը վանել եւրոպայէն, եւ եթէ կարելի ըլլայ, նոյնիսկ Ասիայէն. հոն ապրող քրիստոնեայ ժողովուրդներու ազատութիւնը ապահովելու համար: Սոպիէսքի 1683 Սեպտ. 12ին 50,000 հոգինոց բանակով մը, որուն 5000ը Հայեր էին, յարձակեցաւ Դարս Մուստաֆայի բանակին վրայ, եւ ջախջա-

խիջ պարտութեան մը մատնեց զայն: Պատմութիւնը՝ Կըսէ, թէ
«Թուրք բանակը պատերազմի դաշտին վրայ՝ թողուց 10,000 զին-
ակներ, 300 թնդանօթ, 5,000 վրան, որոնց մէջ կը գտնուէր նաեւ
մեծ վէզիրին վրանը, անհուն հարստութիւն, եւ բոլոր դրօշները,
բացի մարգարէին դրօշէն»^(*) (E. Lavisse A. Rambaud, Hist. Gé-
nérale, Tome VI. p. 841):

Աւելորդ է ըսել. թէ Վիեննայի պարիսպներուն տակ
տարուած այս յաղթանակը անկարագրելի խանդավառութիւն մը
ստեղծեց ամբողջ եւրոպական ժողովուրդներու եւ պետութիւն-
ներու մէջ: Երբեակ Համաձայնութիւնը իրմէ թօթափած Թուր-
քիոյ անպարտելիութեան նախապաշարումը, ուզեց յարձակողա-
կանի անցնիլ: 1681-ին Աւստրիա մասնաւոր դեսպանի պաշտօնով
Մոսկուա զրկեց Բլիումպէրկը, որպէսզի համոզէ Ռուսիան՝ մըտ-
նելու իրենց կազմած հակաթուրք դաշնակցութեան մէջ: Բլիում-
պէրկ առաջին դիւանագէտն եղաւ, որ «անբռնելի հիւանդ մարդ»
անունը տուաւ Թուրքիոյ, եւ՝ ականարկութիւններ ըրաւ անոր
իրը պետութիւն, հոգեվարքի ճգնաժամային օրհասի մասին:
Բայց հակառակ Սոպիէսքիի տարած յաղթանակին, հակառակ
Թուրքիոյ «հիւանդ մարդ»-ու մահամերձ վիճակին, ան պիտի ապ-
րէր տակաւին դարերով, իր դիակին փտութեան մանրէներով
վարակելու եւ թունաւորելու համար Եւրոպական Պետութիւն-
ներու շահապաշտ աշխարհահայեցացրը: Եւ այդ երեւոյթը շատ
լաւ գուշակեց նոյն ժամանակի քաղաքական հոգեբանութիւնները
ուսումնասիրող մեծ հեղինակը Մոնթէսքիէօ, իր Causes de la
Grandeur et de la Décadence des Romains հատորներուն մէջ
1734-ին կը գրէր. «Այսօր Թուրքերու պետութիւնը կը գտնուի
այն միեւնոյն տկարութեան մէջ, ուր կը գտնուէր երբեմն Յոյ-
ներու պետութիւնը. բայց անիկա պիտի ապրի երկար, որովհե-
տեւ եթէ ո՛րեւէ իշխան ձեռնարկէ փտանգել այս պետութիւնը,
հետապնդելով իր յաղթանակները, Եւրոպայի երեք վաճառական
պետութիւնները շատ լաւ գիտեն իրենց գործերը, անմիջապէս
չստանձնելու համար անոր պաշտպանութիւնը» (XXX. p. 111):
Պատմութեան փիլիսոփայութեամբ վերլուծուած եւ արծանա-
գրուած այս տողերուն մէջ Մոնթէսքիէօ ի հանդէս կուգայ իբր
մէկը, որ դիւանագէտներէն եւ աշխարհակալներէն աւելի լաւ
ուսումնասիրած է Թուրքիոյ աշխարհագրական դիրքը Մի-
ջերկրականի եզերքներուն վրայ եւ նեղուցներու միջեւ, որոնք
կը գտնուին Եւրոպայի եւ Մերձաւոր ու Մայրագոյն Արեւելքի

(*) Սոպիէսքիի այս յաղթանակէն առաջ. 1571 Հոկտ. 7-ին սպանիական,
վենետիկեան եւ Մալթայի միացեալ նաւատորմը, ջախջախիչ յաղթութիւն մը
տարած էր Թուրք նաւատորմին վրայ, Լեփանտայի նաւամարտին մէջ:

ճամբաներուն միացման կէտին վրայ: Եւ եթէ երեք դարերէ ի վեր Թուրքիա կոչուած «հիւանդ մարդը» դեռ կը քաշքշէ իր գոյութիւնը, անիկա իր կեանքը կը պարտի միմիայն իր այդ աշխարհագրական դիրքին, որովհետեւ եւրոպական ո՛րեւէ կառավարութիւն պիտի չյօժարէր, որ արեւելեան Միջերկրանի եւ Նեղուցներու ճամբուն տիրանար աւելի զօրաւոր պետութիւն մը: Եւ այս իսկ պատճառով Թուրքիան հաշուեյարդարի ենթարկելու համար կատարուած միջպետական հարիւրաւոր ձեռնարկներ եւ ծրագիրներ անյաջողութեան մատնուեցան Սոպիէսքիի յաղթանակէն մինչեւ մեր օրերը:

Տումէրկ, 1916 Յունվար 16ին Հայկական ջարդերու եւ զանգուածային տարագրութիւններու առթիւ իր ըրած բանախօսութեան մէջ Արեւելեան Հարցը բաժնեց երկու շրջաններու, ըսելով. «Եւրոպա դարեր ամբողջ վախցաւ ԶՕՐԴԻՈՐ Թուրքիայէն: Յետոյ երբ Թուրքիան ծերացաւ, նոյն եւրոպան վախցաւ Թուրքիոյ ՏԿԱՐՈՒԹԵՆԷՆ: Եւրոպա այլեւս կը խօսի միայն «հիւանդ մարդու» մասին. եւ որովհետեւ ո՛չ մէկ պետութիւն կ'ուզէր, որ իրմէ զատ ուրիշ ժառանգորդ գտնուի, ամէնքք ալ սկըսան զանի խնամել, եթէ կարելի է, անվերջանալի ընելու համար անոր օրհասը:

Թուրքիա, ուրեմն, իր արիւնկզակ տիրապետութիւնն ու թունաւոր գոյութիւնը կը պարտի միայն ու միայն եւրոպական մրցակցութեան, որով պետութիւններ չեն կրցած ու պիտի չկրնան համաձայնիլ Թուրքիոյ ծգելիք հողային ժառանգութեան բաժանումի կերպին շուրջ: Թուրքիա իր աշխարհագրական դիրքով եւ Նեղուցներով եղած է Եւրոպայի «ուժերու հաւասարակշռութեան» մէկ լծակը, եւ իր այդ հանգամանքին կը պարտի իր եղբրական գոյութիւնը:

Հ Ա Յ Ա Ս Տ Ա Ն

ԹՈՒՐԲ ԵՒ ՊԱՐՍԻԿ ԻՍԼԱՄԱԿԱՆ ԼՈՒԾԻՆ ՏՍԿ

Հայ ազատագրական շարժումներու հոգեբանական եւ ֆիզիքական ազդակները եւ անոնց ծնունդ տուող շարժառիթները կարենալ անաչառ եւ անկողմնակալ գնահատանքի մը ենթարկելու համար, անհրաժեշտ է ԺԶ, դարէն սկսեալ գոնէ, ամփոփ կերպով, աչքի առջեւ ունենալ քաղաքական այն դրութիւնը, որուն ենթարկուած էր Հայաստանի հայ բնակչութիւնը թուրք եւ պարսիկ տիրապետութիւններու օրով: Այդ երկու իսլամական պետութիւններն ալ, իրենց վարչական եւ տնտեսական յոռի դրութեան հետեւանքով սկսած էին իրենց քաղաքական փայրէջքին: Երկուքին ալ գինուորական, քաղաքական եւ արդարագաւթական կարգերը փառութեան յայտնի նշաններ կը ցուցադրէին: Եւ երկուքը իրարու դէմ ունեցած հակառակութեամբ, շարունակ պատերազմի մէջ իրարու դէմ, Հայաստանը վերածած էին ռազմադաշտի մը, որուն բնակչութիւնը ենթակայ եղած էր ո՛չ միայն պաշտօնատարներու հարստահարութեանց, այլեւ պատերազմող եղովներու բանակային զինուորներու ալան-թալանին, եւ մշտական կողոպուտներուն: Երկու իսլամական պետութիւններուն հակամարտութեւնը արդիւնք չէր միայն երկրակալական քաղաքական ծգտումներու: Անոնց հակառակութեան նախնական դրդապատճառը կրօնական էր մանաւանդ: Թուրքիա կը պատկանէր իսլամական սիւննի դաւանանքին, իսկ Պարսկաստան՝ Շիի դաւանանքին ախոյեանն էր եղած: Թուրքիա իր թագաւորական տան յաջորդականութիւնը կրցած էր պահպանել, եւ այդ իսկ պատճառով իր քաղաքական մեքենան, առաւել կամ նուազ տարբերութեամբ, կը քայլէր նոյն ուղղութեամբ: Մինչ Պարսկաստանի արքունական յաջորդականութիւնը շատ անգամներ քաղաքական տագնապներու ծնունդ տուած էր, յափճակիչներու փառասիրութեան եւ քնչաքաղցութեան գոհացում տալու համար: Օսմանի տան յաջորդականութեան կանոնաւորութեան նպաստող պատճառներէն մին եղաւ Սուլթաններու Խալիֆայութիւնը, զոր դրամով գնեցին Եգիպտոսի մէջ, Մուհամմէտի աղքատիկ մէկ ազգականէն, եւ այդպէս իրենց քաղաքական ներկայացուցիչ հան-

գամանքին վրայ աւելցուցին «մարգարէի յաջորդի կոչումն ալ, եւ ասով ստեղծեցին «վեհապետական սկզբունքի աստուածացումը»։ (Այս մասին տես գրքիս I. գլուխին վերջաւորութեան մէջ մանրամասն գնումի պարագան)։ Այս կանոնաւոր յաջորդականութեան նպաստեց նաեւ Մուհամմէտ Բ.ի անունով ծանօթ Քանուննամէին սա յօդուածը. «Օրէնսգէտներու մեծամասնութիւնը յայտարարեց, որ իմ փառաւորուած որդիներէն կամ թոռներէն ով որ գահ բարձրանայ, իրաւունք ունի սպաննելու իր եղբայրները, որպէսզի աշխարհի հանգարտութիւնը ապահովուի»։ Այս օրինականացած եղբայրասպանութիւնը արգելք եղաւ օրինաւոր կամ ապօրէն յափշտակիչներու ձգտումներուն, եւ գահուն ժառանգականութիւնը ապահովեց։

Այս շրջաններուն Թրքահայաստանը բաժնուած է ութ նահանգներու (Տիարպէքիր, Սփազ, Էրզրում, Վան, Չըլտըր, Մարաշ, Տրապիզոն, Կարս), որոնց իւրաքանչիւրին կուսակալութեան պաշտօնը յանձնուած էր մասնաւոր Պէյլէրպէյիներու։ Պէյտը է ըսել. թէ այս պաշտօնները, ինչպէս անոնց ստորագասները, կը տրուէին անոնց, որոնք աւելի շատ կը վճարէին։ Այս սովորութեան հետեւանքը այն կ'ըլլար, որ ամէն պաշտօնեայ, որ գաւառ կը մեկնէր, իր առաջին գործը կ'ընէր կեղեքումներով կարելի եղածին չափ շուտ գանձել իր վճարած գումարը. եւ աւելին. քանի որ պաշտօնավարութեան շարունակութեան անստուգութիւնը շարունակ դամոկլեան սուրի պէս կախուած կը մնար իրենց գլխուն վերեւ, եւ կրնային, նոյն իսկ դեռ իրենց պաշտօնատեղին չհասած հրաժարցուիլ իրենց յանձնուած պաշտօններէն, ի նրպաստ իրենցմէ աւելի վճարողի մը։ Ժ. Դարուն Թուրքիա այցելող եւրոպացի դիտող մը կը գրէր. թէ «օրէնքները չեն, որ Թուրքիոյ մօթը կը կազմեն, այլ ներսած վարչութիւնը»(*). Կաշակերութիւնը, կողոպուտը, եւ իսլամական կամայականութիւնը օրէնքին տեղը բռնած էին, եւ չկար վարչութիւն մը, որ կարենար գոն որ օրէնքին կիրարկութիւնը պարտադրել հեռաւոր գաւառներու կառավարիչներուն։ Ինչ որ էր Թրքահայաստանի վարչական դրութիւնը, միեւնոյնն էր նաեւ Պարսկահայաստանի վարչական դրութիւնը, գուցէ քիչ մը աւելի անտանելի, տգէտ եւ շահամոլ խաներու տմարդի կառավարութեան պատճառով, ըլլայ Կապանի (=Ղափան), ըլլայ Մելիքութիւններու, ըլլայ Երեւանի նահանգին մէջ։

Այս յուսահատական վիճակին ծագումները պէտք է փնտռել իսլամական աստուածպետական միապետութեան եւ կրօնական համոզումներու մարզին մէջ։ Ըլլայ Սիւննի, ըլլայ Շիի

(*) I. Գ. «Հայոց պատմութիւն», Գ. էջ 64։

25267
H
1760
դաւանութեամբ առաջնորդուած թուրք եւ պարսիկ թագաւոր-
ներ, աշխարհակալութեան իրաւունքով եւ կրօնական համոզում-
ներու բերմամբ տէրն էին իրենց ժողովուրդներուն, զորս կը նկա-
տէին ստրուկներ. ըլլալ միւսլիման, թէ քրիստոնեայ, սա տար-
բերութեամբ միայն, որ քրիստոնեաները միեւնոյն ժամանակ,
բայեա էին, հետեւաբար զրկուած. օրէնքի աւջեւ, իսլամին հետ
հաւասարութեան մէկ գծի վրայ դրուելու իրաւունքէն: Տար իւր
իսլամ կոչուած իսլամական երկրի մը մէջ քրիստոնեան երկու
ծամբայ ունէր հետեւելիք. կա՛մ պէտք էր իսլամանար, կամ
պէտք էր դիմեր իսլամին զթութեան, (=աւան), եւ այդ պարա-
գային ան այլեւս կը նկատուէր հարկատու, զմիւր Բայց նա-
խընտրելի էր իսլամանալու պէտքը: Եւ օսմանեան պատմութեան
մէջ շրջաններ կան, ուր նախապատուութիւն տրուած է ջարդե-
րով բնաջնջելու իսլամութիւնը մերժող բոլոր քրիստոնեայ ազ-
գաւանակութիւնները. ինչպէս արիւնաբլու (=հիւնքեար=խուճխար)
Սուլթան Ալիմի օրով: Եւ եթէ այդ բնաջնջումի ծրագիրը չգոր-
ծադրուեցաւ նշնութեամբ, ատոր արգելիչ պատճառն էր պե-
տական եկամուտներու եւ պիւտճէի հաւասարակշռութեան հար-
ցը: Իսլամի վճարած տուրքերով կարելի էր պետութեան զին-
ւորական եւ կանանոցի պիւտճէն հաւասարակշռել: Տուրք վճա-
րողը զմիւրն էր: Վաճառականութիւն, արհեստ, հողագործու-
թիւն քրիստոնեաներուն ձեռքն էր, եւ անոնց ուղղակի եւ անուղ-
ղակի տուրքերով միայն կարելի էր հաւասարակշռել Պետու-
թեան պիւտճէն: Եւ Սուլթան Սիւլէյմանի հրատարակած կանոն-
ներուն շարքին տրուեցաւ «Գանուկի Ռայա» կոչուածը, որուն
մէջ քրիստոնեայ զմիւրներու կողմէն վճարելի տուրքերու խոշոր
ցանկ մը կայ, որոնց վճարումը շատ վեր է գիւղացիին կարո-
ղութենէն: Եւ այդ անհնարութեան առջեւ գիւղացին ստիպուած
էր կա՛մ իսլամութիւնը ընդունիլ տուրքերու ծանրութենէն
ազատուելու համար, եւ կամ իսլամներու ծախելու իր զաւակներն
ու կիւր, տուրքերու իր պարտքը վճարելու համար: Եւ աչքառու
թիւ մը կը կազմէին գիւղական համայնքներու իսլամացումի հար-
կեցուցիչ դէպքերը:

Իբր թէ այդ տուրքերը բաւական եղած չըլլային, պար-
սիկ եւ թուրք տիրապետութեան օրերուն, նորանոր տուրքեր ա-
ւելցան քրիստոնեաներու վրայ, աւելի զգուելի եւ աւելի անբա-
րոյական ու անտանելի. Անոնցմէ մէկն էր հայ պատանիներու եւ
աղջիկներու տուրքը: Արու պատանիները կ'առնուէին ստուարա-
ցընելու համար եւէնիչէրիներու շարքերը, եւ աղջիկները իբր
տուրք կը հաւաքուէին Սուլթաններու եւ փաշաներու կանանոց-
ները զարդարելու յատկացուած իբր հաճոյքի գործիքներ: Կը
պատմուի, թէ Սուլթան Մուհամմէտ Գ. իր զաւակի թլփատու-

Թեան օրը, տուրքի անուանով հաւարուած եռթն հազար քրիստոնեայ մանուկներ ալ թլփատել տուաւ: Մանչերու եւ աղջիկներու տղամուկը աշխարհի զայնքան զայնքան կեանք մտացաւ երեւանի Ֆարգալ Խանի օրով, որ Ղուկաս կաթողիկոս հրաման ըրաւ որ «8 տարեկանից վեր բոլոր աղջիկներին ամուսնացրնեն: Եւ որովհետեւ մեծ պատէր, կաթողիկոսը թոյլ տվեց, որ պսակները, հակառակ եկեղեցական կարգի, կատարվեն մեծ պատի ընթացքում» (150. Հայոց պատմութիւն, Գ. էջ 126): Մանչերու եւ աղջիկներու այս զգուշի ժողովումը սկսած է Ժ. Դարէն սկսեալ, Սուլթան Սէլիմ Եւփուզի եւ Սուլթան Սիւլէյման Գանուլիի օրերով: Այդ վերջինին օրով Դերջանցի Մաղաթիա վարդապետ քաջութիւնը կ'ունենայ Պոլիս երթալու եւ ժողովելու Սուլթան Սիւլէյմանի այս աղջկահաւարութեան ադտոտ արարքին դէմ: Թէպէտ Սուլթանը հրաման կ'ընէ դադրեցրնել տղայաժողովը, բայց այդ կարգադրութիւնը ժամանակուոր կ'ըլլայ միայն (Տես 150. անդ, էջ 127):

Իսլամական գրաւման տակ գտնուող Հայաստանի երկու հատուածներուն մէջ ալ Ժ. Դարուն տակաւին գոյութիւն ունէին հայ եկեղեցականութեան, հայ ազնուականութեան կամ Մելիքներու վերապահուած ազգային առանձնաշնորհներէն մաս մը, բայց ժամանակի ընթացքին մէկ կողմէն թուրք փշտներ եւ միւս կողմէն պարսիկ խաներ սկսան ոտնձգութիւններ ընել այդ առանձնաշնորհումներու կայունութիւն մէջ այնպիսի ապօրինի կամայականութեամբ, որ դժգոհանքն ու ընդգլումի ոգին սկսան գլուխ ցցել հանդէպ եկեղեցիներուն: Տուրքեր դրուեցան եկեղեցիներու, եկեղեցական կայուններու, կրօնականներու եւ վանականներու վրայ: Գանձումի պաշտօնեաները իրենց շահախնդիր եւ հաշոյասէր վարժուելով դարձած էին մէկ մէկ Սուլթան կամ Շահ, կ'ըզոնի հսկողութենէն հեռի, անսանձօրէն օգտագործելով իրենց դիրքն ու հանգամանքը: Եւ այս մտայնութեան նպաստած էին թուրք եւ պարսիկ պատերազմները, ինչպէս նաեւ Պարսկաստանի ներքին խառնակութիւնները: Այս ապօրինութիւններուն եկաւ միանալ ուրիշ քաղաքական փոփոխութիւն մը, զոր կրնանք կոչել Քրակովսկի Հարգ: Քիւրտերը թէպէտ կրօնական դաւանութեամբ կը պատկանէին իսլամական Սիւննի հատուածին, մեծ մասով հպատակ էին Շահ Իսմայիլին, պահելով իրենց անկախ կեանքը ապրելու ցեղային առանձնաշնորհումը: Սուլթան Սէլիմ ծրագրեց Քիւրտերը հպատակեցնել թուրք կառավարութեան, ի հարկին բռնի միջոցներով: Բաղէշի իշխանապետական տոհմի անդամներէն քիւրտ Մոլլա Խորիս, քրտական շրջանակի մէջ իր ազդեցիկ հեղինակութիւնը գործածեց ի նպաստ Սէլիմի ծրագրին յաջողութեան: Եւ տեղի ունեցաւ ան-

խուսափելին, պատերազմը: Մոլլա Իտրիս յաջողեցաւ կազմել քրտական միութիւնը Բաղէշի, Խլաթի Ատիլճավաղի (Արծկէ), Արճէշի, Սասունի, Չմշկածագի, Պալուի, Ճապաղջրի քրտական ցեղախումբերու միջեւ: Եւ Շահ Իսմայիլ պատերազմը կորսնցուց 1516ին, եւ այսպէս Քիւրտերը դարձան թրքահպատակ: Այս հպատակափոխութիւնը իր աղետաւոր հետեւանքները ունեցաւ րնաշխարհի հայ ժողովուրդին, մանաւանդ գիւղացի տարրին համար: Քրտական միութեան առաջնորդները, շփացած իրենց յաղթանակէն, եւ վարձատրուած թուրք կառավարութեան կողմէ, սկսան կազմակերպել իրենց աշիրէթական իշխանութիւնը եւ րնդլայնել իրենց նախկին արտօնութիւններու սահմանները: Անոնք այսպէս եղան տեսակ մը անկախ կառավարութիւն Օսմ. Պետութեան մէջ: Իրենց նոր իրաւասութիւններու շարքին անոնք ծեռք բերին հողատիրական արտօնութիւններ աւելի լայն սահմաններով: Այդ օրէն հայ գիւղացին ենթարկուած եղաւ երկու տիրապետութեան, Սուլթանին՝ իր վճարելիք տուրքերով եւ քիւրտ աղային ճորտատիրութեան*): Այս դրութիւնը անհանդուրժելի պիտի դարձնէր հայկական կեանքը: Քիւրտերը իրենց զանգուածային տեղափոխութիւններով արդէն իսկ տեղաւորուած են հիմա Հայաստանի կեդրոնը, պարսկական սահմանագլուխէն սկսեալ մինչեւ Տէրսիմ, Էրզրում, իրենց աշիրէթական կազմակերպութեամբ, իրենց համաքրդական միութեամբ եւ իրենց կիսանկախ գործունէութեամբ: Եւ այդ օրէն սկսեալ անոնք ինքնակառավար իրաւասու նկատեցին Հայաստանը նկատելու Քիւրտիս-գլխին իրաւասու նկատելու իրը օգտագործելի ատաղծ տան, եւ րնիկ ժողովուրդը նկատելու իրը օգտագործելի ատաղծ տան, եւ րնիկ ժողովուրդը շահերուն ի նպաստ: Այս քրտական մը՝ իրենց աշիրէթական շարժումը պիտի վերջանար ԺԹ.-Ի. դարուն կազմակերպական շարժումը պիտի վերջանար ԺԹ.-Ի. դարուն Համիտիէ զօրագունդերու կազմութեամբ եւ հայկական ջարդերու գործադրութեամբ:

* 110, «Հայոց պատմութիւն», Գ. Էջ 177.

ԱՐԵՒԵԼԵԱՆ ԽՆԴԻՐ ԵՒ ՀԱՅԱԿԱՆ ՀԱՐՑ

Արեւելեան խնդիրը, իր ծագումին մէջ, կը կանխէ քրիստոնէական թուականը: Անիկա կը սկսի Աղեքսանդր Մեծի արշաւանքով, որուն նպատակն էր եւրոպայի հելլենական քաղաքակրթութիւնը պատուաստել ասիական բարքերուն վրայ: Այն ատեն, ինչպէս այսօր, Արեւելեան խնդիրը իր գլխաւոր գիծերով, ուրիշ բան չէ եղած, եթէ ոչ Միջերկրականի աւագանին ծովապետութեան (Thalassocratie) հարցը: «Արեւելեան խնդիրը Ասիոյ հետ եւրոպայի յարաբերութիւններու խնդիրն է: Պարբերաբար քաղաքական խնդիր, լուծուած է պատերազմի դաշտերու վրայ: Մշակութային խնդիր, որ երբեմն կը յանգէր կրօնական համաձուլումի (syncretisme) կազմութեան, եւ երբեմն կը յանգէր կրօնի պատերազմներու» (RENE GROUSSET. *l'Empire du Levant*, էջ 21): Հեղինակը անոր ծագումը կը դնէ 490 - 446 (ն. Ք.) թուականներու Մետական պատերազմներուն, հետեւելով Հերոդոտոսի:

«Քրիստոսէ առաջ Գ. դարուն, կ'ըէ հեղինակը, Արեւելեան խնդիրը Ասիոյ հելլենականացումը, սելեւկեան պետութեան կենսական հարցն էր: Աղեքսանդր Տիւրոսը կործանեց, յափրդտակելու համար Փիւնիկեցիներէն Միջերկրականի ծովապետութիւնը եւ հիմնելու համար Աղեքսանդրիան, իբր կեդրոն հելլենական ծովապետութեան:

Ու ամէն անգամ, որ եւրոպայի եւ Ասիոյ այս մրցապայքարը տեղի կ'ունենար, Փոքր Ասիոյ գիրկը, ընդհանրապէս մըրցանքին խաղադրամը վճարողը կ'ըլլար Հայաստան: Մեծն Աղեքսանդրի արշաւանքներուն Հայաստան խաղաղ մնաց: Աղեքսանդրի նպատակն էր նախ գրաւել Սիւրիոյ եզերքները՝ Միջերկրականի տիրելու համար, եւ այնուհետեւ ան Բաբելոնի ճամբան ընտրեց, հարուածելու համար պարսիկ պետութիւնը, եւ անկէ իջեւելու դէպի Հնդկաստան: Իրմէ վերջ, սակայն, Պարթեւներու եւ Սելեւկեան պատերազմներու շրջանին Հայաստան ոտնակոխ եղաւ շարունակ, եւ այդ օրէն Հայաստան անբաժան մէկ մասը կազմեց, դարերու ընթացքին, արեւելեան կնճռոտ խնդրոյն:

Եւրոպական պետութիւններ իրենց կազմած խաչակրական

կական ազատագրութեան շարժումներով, որոնք պարբերաբար եւ կազմակերպուած ծնում տեղի ունեցան տարբեր ժամանակներու մէջ, եւ որոնց պիտի անդրադառնանք իրենց կարգին: Ու ամէն անգամ, որ մեր ազատագրութեան ճամբուն վրայ սպասեցինք արտաքին օգնութեան, եւ ամէն անգամ մեր աչքերը դարձուցինք դէպի Արեւմուտք, դէպի Եւրոպա, մենք հանդիպեցանք զգուշի սակարկութեան մը: Եւրոպայի մէջ պապական ազդեցութիւնը զգալի եղած էր արքունական շրջանակներու մէջ, Այդ կրդերամիտ ազդեցութիւնը, մեր քաղաքական ազատագրութեան պայքարներուն մէջ մեզի օգնելու պայման առաջարկեց հրաժարի մեր կրօնական հոգեւոր եւ մտաւորական անկախութենէն, դարերէ ի վեր նուիրագործուած մեր ազգային եկեղեցիի հովանաւորութեամբ, խոստացուելիք արտաքին զինուորական կամ դիւանագիտական օժանդակութեան մը փոխարէն: Երիտօնէութիւն կոչուած գայթակղութիւնը իր դիւանագիտութենէն մազի չափ չէր շեղած դարերէ ի վեր, սկսեալ բիւզանդական կայսրութեան կողմէ մեր եկեղեցիին դէմ կիրարկուած փորձերէն: Այս մարզին մէջ Բիւզանդական օրթոտոքս եկեղեցիին տեղը բռնած էր հիմա Հռոմի կաթոլիկ եկեղեցին:

Ռուբինեան թագաւորութեան օրով մենք համատեսած էինք Եւրոպական կաթոլիկ պետութիւններու հետ մեր ուղղակի թէ անուղղակի յարաբերութիւններուն դառնաճաշակ փորձին: Սաչակիրներու յիմար արշաւանքներու միջոցին Կիլիկիոյ հայ թագաւորութիւնը, առանց շուկայիկ ստորին սակարկութեան խաչակիրներուն ի սպաս դրաւ իր արիւնոտ գոհաբերութիւնները: Եւ Գրիգոր ԺԴ. Պապ 1383ին իր մէկ կոնդակին մէջ անկեղծութիւնն ունեցաւ գրելու. «ոչ մէկ ազգ, ա՛յնքան եռանդուն եւ արագ իր օգնութիւնը բերաւ Սաչակիրներուն, մարդերով, ծիւերով, պաշարներով, խորհուրդներով, քան Հայերը: Անոնք իրենց մարդը ոյժերով, իրենց մեծագոյն քաջութեամբ եւ հաւատարմութեամբ օգնեցին քրիստոնեաներուն այս սրբազան պատերազմներուն մէջ»: Եւ այդ օգնութիւններէն վերջ երբ Նօրմաններու հրամանատարը, Պոէմօնտ գերի ինկաւ Թուրքերու ձեռք, եւ Թանկրէտ չէր ուզեր իսկ մտածել իր հօտեղօր ազատութեան մասին, հայ իշխան մըն էր, որ իր անծնական դրամէն վճարեց փրկագինը, եւ ազատեց Պոէմօնտը: (E. Lavissee. A. Rambaud — Hist. Générale. T. II, p. 413): Եւ ի վարձ այսքան ծառայութիւններու, մեր օգնութեան կոչերը արծազանգ չգտան Եւրոպայի առջեւ, եւ մենք կորուսինք մեր քաղաքական վերջին ապաստանարանը՝ Կիլիկեան Թագաւորութիւնը(*):

(*) Սպանիոյ Խուան Թագաւորի միջնորդութեամբ Կիլիկիոյ վերջին

Այդ օրերէն ի վեր կացութիւնը աւելի աղիտաւոր դարձած էր ընաշխարհի մէջ, հայ ազգաբնակութեան համար: Անոր կեանքը արժէք մը չէր ներկայացնէր ո՛չ Թուրքին, ոչ Պարսիկին եւ ոչ Քիւրտին համար: Անոր անհատական, ընտանեկան եւ կրօնական պատիւը ծաղրի եւ արհամարհանքի առարկայ եղած էր: Վարագէն սկսեալ վանքերն ու եկեղեցիները կողոպտուիլ սկսած էին, եւ գիւղացի մարապան, լծկան անասունի նման, վաճառքի ապրանք մը եղած էր Քիւրտ պէյերու ձեռքին մէջ: Նոյնիսկ պարսկական բաժնին մէջ իշխող հայ Մելիքներուն ինքնավարական դարսւոր առանձնաշնորհումները ջնջելու պետական ծրագիրը գործողութեան դրուիլ սկսած էր: Ըլլայ թրքոպարսիկ պատերազմներու ընթացքին, ըլլայ աշիրէթական կռիւներու, կամ պարսկական ներքին պայքարներու օրերուն, առանց բացառութեան հայն էր եղած քառութեան նոխազը: Բոլոր բանակները եւ բոլոր կառավարիչները կ'ապրէին եւ հարստութեան կը տիրանային հայ գիւղերն ու քաղաքները թալանի տալով: Գիւղերը կ'ամայնային կա՛մ գերեզմարութեամբ, կամ զանգուածային հաւատուրացութեամբ: Այլեւս դանախը ոսկորին հասած էր: Եւ այդ զարհուրանքի օրերուն հայ հոգեւորականութիւնը ինքզինքը տրամագիր կը զգար. ակամայ եւ ազգային ընաջնջումի երկիւղէն տարուած, զոհելու դաւանական-եկեղեցական գետնի վրայ ամէն տարակարծութիւն, եւ համաձայնութեան մը գալ պապական աթոռին հետ, փրկել կարենալու համար հայ ազգին չիզիրական գոյութիւնը:

Ստեփան Սալմաստեցի 1541ին ընդհանրական կաթողիկոս ընտրուած էր Էջմիածնի: Նորնտիւր կաթողիկոսը իր դաստիարակութիւնը առած էր Պոստոյ մէջ: Լեզուագէտ էր ինքը եւ պաշտօնավարած ըլլալով Լեհաստանի հայ գաղութներուն մէջ, եւ ճամբորդած ըլլալով եւրոպական երկիրներ, մասամբ ծանօթացած էր եւրոպական երկիրներու քաղաքական մտայնութեան: Համեմատաբար եւրոպական երկիրներու ազատ մթնոլորտին վարժուած կաթողիկոսը, կ'երեւի չկրնալով հանդուրժել Պարսկաստանի հեղծուցիչ քաղաքական մթնոլորտին, քաշուեցաւ կաթողի-

թագաւորը՝ Լեւոն, գերութենէ ազատեցաւ եզիպտոսէն, և ժամանակ մը ապրեցաւ Մատրիտ: Խուանի կապիտանի մահէն յետոյ Սպանիոյ մեծամեծները և եկեղեցականները լաւ աչքով շնայեցան Լեւոնի Մատրիտ բնակութեան վրայ, և մասնաւոր առիութիւն մը ցոյց տուին հայ ժողովուրդին հանդէպ, սա պատճառով թէ ակունճ չեն նսնջնար Պապին գերեզմանուրիւր: Լեւոն իր բնակութիւնը փարիզ փոխադրեց, և Խուանի յաջորդ Հենրիկոս Գ. 1402ին մեծախումբ դեսպանութիւն մը զրկեց Լէնկ Թիմուրի, շնորհաւորելու համար անոր յաղթութիւննէր: Այդ դեսպանութիւնը կրկնուեցաւ 1403 Մայիս 22ին:

կոսութենէ, իր տեղ կաթողիկոս ծեռնադրելով Սեբաստացի Մի-
քայլ եպիսկոպոսը: Բայց հրաժարեալ կաթողիկոսը չէր կրնար
անտարբեր հանդիսատես մը ըլլալ գործուած զուլումներուն:
1547ին Ստեփաննոս գաղտնի ժողով մը գումարեց Էջմիածնի մէջ,
որուն կը մասնակցին ո՛չ միայն եկեղեցականներ, այլ եւ Պարս-
կահայաստանի տանուտէրներէն եւ իշխանաւորներէն ներկա-
յացուցիչներ. հաւանաբար նոյնիսկ մելիքներէ ոմանք: Այդ
գաղտնի ժողովը կ'որոշէ, որ հրաժարեալ կաթողիկոսը Լուրպա
մեկնի, եւ քրիստոնեայ պետութիւններու ներկայացնելով Հայե-
րու կրած տառապանքը Պարսկահայաստանի մէջ. հայ ազատա-
գրութեան համար քրիստոնեայ պետութիւններու օգնութիւնը
խնդրէ: Ժողովը կ'որոշէ, որ հայ կաթողիկոսը դիմէ նաեւ Հռով-
մի Պապին: Լէօ այս առթիւ կը գրէ Հռովմի աջակցութեան
վրայ Հայերը յոյս դնել կարող էին միայն այն դէպքում, երբ
կը վերացնէին դաւանական տարբերութիւնները կաթողիկէ եւ հայ
եկեղեցիների միջեւ: Այսպիսի ճանապարհով քաղաքական օգուտ-
ներ ծեռք բերելը նոր միտք չէր Հայերի մէջ: Նա գոյութիւն ու-
նէր, ինչպէս տեսանք, դեռ Կիլիկիայի անկախութեան շրջանում,
բայց այն ժամանակ այդ միտքը սաստիկ հակառակութեան էր
հանդիպում Արեւելեան Հայաստանի հոգեւորութեան կողմից:
Այժմ, ըստ երեւոյթին, այդպիսի բաժանումներ այլեւս չկային
հայկական մտքի մէջ, եւ որոշ պայմաններով Հռովմի հպատա-
կութիւն յայտնելը այնքան ազգակործան եւ սոսկ լի չէր համար-
ւում. ինչպէս հին ժամանակներում» (Հայոց Պատմութիւն, Գ. էջ
187—188):

Սալմաստեցին Վենետիկ հասնելուն Հանրապետութեան
կը ներկայացնէ աղերսագիր մը «ՏԷՐԱՆՑ ՀԱՅՈՅ» ստորագրու-
թեամբ, որով կը ներկայացնեն Ստեփան կաթողիկոսը, իբր իրենց
ներկայացուցիչը, եւ որոնք կը գրեն, ի միջի այլոց, սա տո-
ղերը.

«Եւ մենք Հայերս, ի մասին Պարսից, ի ներքոյ խիստ տա-
ռապանաց այլադէնից, կու սպասեմք ձեր գալուն... Գիտեմք, որ
ի զգօնութենէ տէրանց Վենետաց(*) պիտի սկսի մեր փրկութիւնն
եւ ազատութիւնն...»:

Ստեփաննոս կաթողիկոսի այս դիմումը առնուած առա-
ջին քայլն է հայ ազատագրութեան ճամբուն վրայ. Ոմանք սա-
կայն, կը խորհին, թէ այս քայլէն դար մը առաջ պէտք է սկը-

(*) Սոյն աղերսագրէն, խաւերէն գրուած, հատուկօրէն հատուածներ
միայն թարգմանած է Հ. Դ. Ալիշան և հրատարակած իր «Հայ Վենետիկ» մէջ.
էջ 325—330:

սած ըլլայ հայկական ազատագրութեան շարժումը, հիմնուելով սա ենթադրութեան վրայ, թէ կարելի չէր որ դարեր ամբողջ ստրկական համակերպութիւն մը ցոյց տուած ըլլային կատարւած կեդերութեան եւ խլամ հարստահարիչներուն հանդէպ, առանց դիմելու ընդվզումի եւ ազատագրութեան փորձերու: Ասոնցմէ Յ. Քիւրտեան մի ոմն անգլիացի Անթոնի Շէրլիի դէպի Պարսկաստան արկածախնդրական ճամբորդութեան առթիւ գրած ձեռնարկատեքստին մէջ կ'ըսէ. «Ժ. Դարու Հայոց ազատագրական շարժման փորձերուն, քաղաքական ըմբռնման եւ ծրագիրներուն մասին իրականութենէն շատ ու շատ քիչ բան ծանօթ է մեզի. սակայն կան խիստ կարեւոր փաստեր, որոնք ցոյց կուտան թէ մերայնոց մէջ զանազան ձեռնարկներ եղած են կերպով մը ինքն շխտել ըլլալու: Այս շարժումները շատ անգամ արտաքին գրգռմով ծայր տուած են, եւ այդ իսկ պատճառաւ միայն վրտանգաւոր եւ անօգուտ եղած են: Ժ. Դարուն նոյնիսկ «Թագաւոր» մը ունեցած ենք. Պ. Սմբատ, որուն թոռն է Գրիգորիս Կաթողիկոս Աղթամարեցի» (ՀԱՅՐԵՆԻԹ ամսաթերթ, 1936 Սեպտ.): Հաւանաբար Գրիգորիս Կաթողիկոսը այնքա՛ն եղած ըլլայ Գրիգորիս Ա. Աղթամարի կաթողիկոսը (1512—1544):

Բայց որովհետեւ Սմբատ «Թագաւոր»-ի(?) մասին պատմական ստուգումներ կը պակսին, այնքա՛ն է ընդունիլ, իբր պատմական իրողութիւն թէ Ստեփաննոս Կաթողիկոսի հայ ազատագրութեան իրականացումին համար դէպի Վենետիկ եւ Հռոմ ճամբորդութիւնը առնուած առաջին քայլն է եղած: Այս ձեռնարկին մէջ նկատի առնուելիք քանի մը կէտեր կան: Նախ, որ շարժումը սկսած է միմիայն Պարսկահայաստանի ազատագրութեան համար: Երկրորդ, որ շարժումը ժողովրդական ձեռնարկ ըլլալէ աւելի ծրագրուած է հայ հոգեւորականութեան, եւ հայ Տանուտէրերու եւ Սէյիքներու կողմէ: Երրորդ, որ շարժումը աւելի քաղաքական է քան կրօնական: Թէպէտ Ստեփաննոս Կաթողիկոսի դիմումներու մասին մանրամասն տեղեկութիւններ կը պակսին մեզի, բայց կան հատուկ տեղեկութիւններ եւ վկայութիւններ, որոնք ցոյց կուտան Ստեփաննոս Կաթողիկոսի կողմի կեցուածքը Վատիկանի մէջ, երբ խնդիրը կը դառնայ դաւանաբանական համաձայնութեան շուրջ: Չամչեան իր Հայոց Պատմութեան մէջ համառօտ տեղեկութիւններ կուտայ այս մասին իտալացի կրօնաւորի մը տեսակցութիւններէն, Ստեփաննոս Կաթողիկոսի հետ Իտալացի կրօնաւորը կը հաղորդէ, թէ ինք մտերմութիւն հաստատած էր Կաթողիկոսին եւ անոր ընկերակիցներուն հետ, եւ «ստէպ հարցեալ տեղեկանայի ի նմանէ քաղում ինչ փասն անցիցն Պարսից եւ Թաթարացի»: Այս կը նշանակէ, թէ Ստեփաննոս Կաթողիկոս աւելի շատ զբաղած է, Հռոմ-

մի մէջ, Հայաստանի քաղաքական խնդիրներով: Եւ այս պատ-
ճառով իսկ Լէօ շատ իրաւամբ կը ծանրանայ հայ կաթողիկոսի
քաղաքական առաքելութեան մասին: Իսկ զայով կաթողիկոսին
քաղաքական առաքելութեան լծորդուած երկու եկեղեցիներու
միջեւ դաւանական ըմբռնումներու շուրջ հասկացողութեան մը
զայլու խնդրոյն, Ստեփաննոս Կաթողիկոս պիտի չկրնար անպայ-
ման անձնատուութեան մը յօժարիլ պապական աթոռին: Ինքը
իրր կաթողիկոս, եւ իբր մէկը իր ժամանակի զարգացած եկեղե-
ցականներէն, պիտի չկրնար համակերպիլ ամէն առաջարկի: Ինք
որ ամէնէն աւելի կրնար զնահատած ըլլալ հայ եկեղեցիին ժո-
ղովրդավար եւ ազգային ինքնավարութեան արժէքը, եւ այդ բա-
րոյական արժէքին դարաւոր կառչումը հայ ժողովուրդին: Կ'ե-
րեւի թէ այդ ընկերական-բարոյական արժէքը փրկելու աշխա-
տած է Կաթողիկոսը, յամառ դիմադրութեամբ: Որովհետեւ ի-
տալացի քահանան. երբ կը խօսի Կաթողիկոսին հետ դաւանա-
բանական խնդիրներու շուրջ կատարուած կարծիքի փոխանակու-
թիւններու մասին, կը գրէ. «Այլ բազում եղեւ եւ ծանր ի միջի
մերում վիճաբանութիւնք ի վերայ իրաց կրօնի...» (Գ. էջ 518):

Սա որոշ է, թէ Ստեփաննոս Կաթողիկոսի առաքելութիւ-
նը արդիւնք մը չտուաւ, ո՛չ միայն անոր համար, որ Հայ Ազգ.
Եկեղեցին չենթարկուեցաւ կաթողիկ պետին, այլեւ անոր հա՛մար
մանաւանդ որ Հռովմի պապը ի վիճակի չէր ի նպաստ հայ ա-
զատագրութեան զինուորական շարժում մը ստեղծելու Եւրոպա-
յի մէջ: Ուստի Ստեփաննոս Կաթողիկոս վեց ամիս Հռովմ մնա-
լէ յետոյ կը մեկնի, յուսահատ, դէպի Գերմանիա, եւ անյաջող
փորձ մը կատարելէ վերջ կայսեր ներկայանալու, կը շարունակէ
իր ճամբան դէպի Լեհաստան եւ Ռուսկուա, եւ իր ծրագրին իրա-
զործման համար օտար աջակցութիւններէ յուսահատ, կը վերա-
դառնայ Լեհաստան, եւ հոն կը վախճանի:

ՀԱՅ ԱԶԱՏԱԳԻՐՈՒԹԵԱՆ ԵՌՐ ՁԵՌՆԱՐԿ

- 27 -

Թեան կը նախագահէ Ստեփաննոս կաթողիկոս. մինչ 1562ի ժողովը առաքելութեան գործը կը յանձնէ Եւդոկիացի Սափարի, ծանօթ Արքար Դպիր անունով: Ալիշան իր «Յուշիկ» Հայրենեաց Հայոց» հատորներուն մէջ (Ա. էջ 523) Արքար Դպիրը կը ներկայացնէ Կիլիկիան թագաւորներէ սերած, եւ այդ պատճառով ալ կոչուած է «արքայազարմ»: Արքար 1552 Մայիսին, իր հետն ունենալով իր որդին, Սուլթանշահ, կը մեկնի դէպի Վենետիկ, կարեւոր վաւերագրերով, Ասոնց կ'ընկերանար նաեւ Աղեքսանդր անուն քահանայ մը: Կ'երեւի, թէ Կաթողիկոսը նկատելով, թէ այդ դժնդակ ժամանակներուն պատգամաւորները կրնային ձերբակալուիլ, եւ թուղթերը բռնուիլ, որոշած են իրենց միջեւ, թըղթակցիլ պայմանադրական ծածկագրութեամբ, զոր միայն կաթողիկոսն ու Արքար Դպիր կը հասկնային: Այնպէս որ երբ Կաթողիկոսը էջմիածին վերադառնալով 1553ին, Պապին նամակ մը ղրկեց, գրուած այդ պայմանադրական լեզուով, ոչ ոք կրցաւ բան մը հասկնալ անկէ, մինչեւ Արքար Դպիրին Հռոմ ժամանումը:

Դժբախտարար կաթողիկոսին կողմէն գրուած թուղթերէն կը մնայ միայն 1563ի նամակին լատիներէն թարգմանութիւնը. զոր մասամբ թարգմանած եւ հրատարակած է Չամչեան (Գ. էջ 520): Այդ նամակին մէջ կաթողիկոսը կը շեշտէ Արքար Դպիրի առաքելութեան նպատակը, որ է՝ Հայաստանի համար ազատութիւն խնդրել: Այդ առթիւ կը յա ելու, որ Սերաստիոյ ժողովին փափաքն է «վերանորոգել այն դաշնադրութիւնը, որ մի ժամանակ Գրիգոր Լուսաւորիչը կապել էր Սեղբեստրոս Պապի հետ» (ԼԺ. էջ 194): Ինչպէս ցոյց կուտայ առաքելութեան կազմը, Արքարի ծնունդը աւելի քաղաքական էր, քան կրօնական. այնպէս որ երբ Պիոս Դ. առաջարկեց որ Պատգամաւորութիւնը Հայ Եկեղեցիի դաւանութեան մասին զեկուցում մը ներկայացնէ, Արքար անճրկեցաւ, եւ հազիւ կրցաւ իրեն ընկերացող քահանային օժանդակութեամբ դաւանական բացատրագիր մը պատրաստել: Այդ տեղեկագիրը այնքան թերի էր եւ աննպատակս յարմար, որ Պապը հարկ տեսաւ եպիսկոպոս մը իրր բանագնաց ղրկել Կաթողիկոսին մօտ, լիակատար ծանօթութիւններ քաղելու Հայ Եկեղեցիի եւ միութեան խնդրոյն շուրջ: Այս իրողութիւնը իսկ ապացոյց մըն է, թէ երբ հայ կաթողիկոսներ եւ իշխանաւորներ դիմում կը կատարէին, ահամայ, եւ քաղ սքական դէպքերէ հարկադրուած յօժարութիւնը կ'ունենան որոշ պայմաններու տակ միացումի գաղափարին մօտենալ, ամէն բանէ առաջ քաղաքական ազատութեան տիրացումով: Պապին ղրկած եպիսկոպոսը դեռ էջմիածին չհասած, ճամբան կը մեռնի, եւ ատով իսկ հայ պատուիրակութեան հե-

թեան: Այս դրութենէն հարկադրուած Արգար իր տպարանը փոխադրեց Պոլիս, ուր յաջորդաբար հրատարակեց «Պատարագատետր», «Տոմար», «Ժամագիրք»: Այս հրատարակութիւններէն վերջ Արգար Դպիր կը դադրի պատմական դէմք մը լլալէ: Եւ նոյն իսկ որոշապէս չենք գիտեր, թէ իր կեանքին մնացորդ օրերը ինչպէս անցուց: Իսկ գալով իր գաւկին, Սուլթանշահ մնաց Հռովմ, ընդունեց կաթողիկ դաւանանքը, եւ երկար ատեն Հռովմի հայկական գաղութին ներկայացուցիչը, կամ «իշխանաւորն» եղաւ: Եւ 1564ին զբաղեցաւ Գրիգոր ԺԴ. պապին կողմէ տնօրինուած «Գրիգորեան Տոմար»ի մասին Պապի գրութեան հայերէնի տպագրութեան գործով:

Հայ ազատագրութեան յաջորդական փուլերուն մտնելէ առաջ, կարեւոր կը նկատենք հայկական քաղաքական հարցը նկատի առնել կրօնական գունաւորումով տարբեր գործունէութեան մը ճամբով, ցոյց տալու համար, թէ ինչ էր եւրոպայի տեսակէտը հայ ազատագրութեան ծգտումներուն մէջ: Ինչպէս տեսանք, Ռուբինեան թագաւորութեան օրերէն մինչեւ ԺԷ. դար, Հայաստանի քաղաքական դժուարութիւններու բերմամբ հայ քաղաքական եւ կրօնական առաջնորդները փրկութեան յոյսի եւ օգնութեան անկեպտութեամբ իրենց աչքերը Դարձուցին դէպի եւրոպա, մանաւանդ դէպի Հռովմ, քանի որ կրօնական մոլեռանդութեան կեդրոն եղող Հռովմ տիրական դիրք մը ունէր բոլոր արքունիքներուն վրայ: Քաղաքական նկատումներէ ծնած Հայ Եկեղեցիին ակամայ յօժարութիւնը, ենթարկուելու Պապական Եկեղեցիին, ունեցաւ իր ազգակործան հետեւանքները: Հակառակ որ հայ քաղաքական գործիչներ որոշ կերպով գծած էին իրենց ուղղութիւնը, եւ իրենց բոլոր դիմումներուն պայման դրած էին, նախ քաղաքական ազգային անկախութիւն, եւ յետոյ հրաժարում Հայ Եկեղեցիի անկախութենէն: Պապական գործիչները տեղափոխեցին պայմաններու դրութիւնը եւ փոխանակ առաջ ազատարար բանակներ ղրկելու, եկեղեցական քարոզիչներ ղրկեցին Հայ Եկեղեցիին գիրկը պառակտում եւ պայքար ստեղծելու համար: Արդէն ԺԴ. Դարուն կիլիկիոյ մէջ գործի վրայ են պապական այդ գործակալները, եւ միայն արարեւեգիպտական արշաւանքն է, որ ժամանակաւոր կերպով վերջ կուտայ անոնց գործունէութեան: Միեւնոյն ժամանակ, սակայն, արեւելեան Հայաստանի սահմաններուն մէջ (Նախիջեւան, Երնջակ եւ Զահուկ) կը կազմուէր Ֆրանկիսկեան եւ Բենետիկտեան քարոզիչներու

տարած է հոգեկ ն եւ բարոյական ստորնացումը Հայաստանի խորերուն մէջ, եւ մինչեւ Վերսայլ... Աւելի լաւ պիտի ըլլար, որ միանգամընդմիջ քայքայուած ըլլար ընկերական այս լոյսին տակ ցուցադրուած աշտոյ քրիստոնէութիւն մը. շարունակ հովանաւորուած Պսպերու կողմէ: Որչափ իրաւունք ունէին հայ եկեղեցականները, երբ տեսնելով Լուդովիկոս Ժ-ի կողմէ ի գործ դրուած իսլամական քրիստոնէութեան այս գարշելի պղծութիւնը, երբ անոնք կը յորդորէին Ժողովուրդը, ըսելով. «Աւելի շուտ մահմետական դարձէք քան Ֆրանկ կամ հռովմէացի», ինչպէս կը տեղեկագրէր կաթողիկ վարդապետ մը Դուպէր եպիսկոպոսին: Անշուշտ հայ եկեղեցականութեան նպատակը չէր իսլամութեան մղել իր Ժողովուրդը: Ան կը գուրգուրար իր հօտին յրայ. Բայց եթէ նախապատուութիւն մը պէտք էր տալ իսլամի կամ կաթողիկի միջեւ, այդ նախապատուութիւնը իսլամին պէտք էր տրուէր. ոչ միայն անոր համար, որ քրիստոնէութիւնը իր պապական տարագին տակ աւելի ստորին եւ աւելի անբարոյական դուրս եկած էր, այլ եւ անոր համար, որ իսլամութիւնը ընդունելով գոնէ երկրային բաղդատաբար խաղաղ կեանք մը ապրած կ'ըլլար իսլամական տիրապետութեան տակ:

Տեղն է յիշելու. թէ Հայ ազգ. եկեղեցիի ներողամտութեան ոգին անսահման եղած է նոյնիսկ իր սներիմ թշնամիներուն, մինչեւ անգամ ունիթոր վարիչներուն եւ Ժիզուիթ գործակալներուն հանդէպ: Մոռնալու չենք, թէ Հայ եկեղեցին իր դռները լայն բացու կ'ընէր Կոնստանդնուպոլսի Պոլսոյ մէջ, եւ Յսկոք Կաթողիկոս Զուղայեցի Ժէզուիթներուն արտօնեց երեւանի եկեղեցիներուն մէջ պատարագել եւ քարոզել: Հայ եկեղեցականութիւնը վստահութիւն ունէր իր Ժողովուրդի կրօնական համոզումներուն եւ աւանդական սովորութիւններուն վրայ. Հաւատաւորութիւններ եւ կրօնաւորութիւններ կրնային տեղի ունենալ քաղաքական աննպաստ պայմաններու տակ. բայց հայ ազգութեան մեծ սգոյն զանգուածը հռաշարիօրէն կապուած էր եւ կապուած պիտի մնար իր եկեղեցին: Յրանայացի ճամբորդ, Շարդին, որ այցելած է Արեւելք եւ ասիական երկիրներ. Հայերու մասին խօսած ատեն, սա շահեկան տեղեկութիւնները կու տայ անոնց եկեղեցասիրութեանը մասին.

«Ես արդէն նկատեցի. որ Հայերը պահպանած են միշտ իրենց հին Ժաժտացութիւնը, եւ այս հանգամանքը կարելի է նկատել ուղղակի ապշեշուցիչ, եթէ չըսենք գերբնական. որովհետեւ անոնք տասնհամեկ դար գոյուած են մահմետականներու տիրապետութեան տակ, եւ մինչևոյն ատեն ա՛յնքան աղքատ են եւ տէ՛ր, որքան կ'սրոյ է աղքատ եւ տէ՛րը ըլլալ Ժողովուրդ մը, որ հասցուած է այս աստիճան ստրկութեան: Սակայն, չնայած

այս պայմաններուն, անոնց հաւատքը, ինչպէս ըսած եմ արդէն, մնացած է անսասան, եւ անոնք կը պահեն այդ հաւատքը, չուզելով փոխել ուրիշի մը հետ, անտրտունջ տանելով մահմետականներու, իրենց անսահման տէրերուն բոլոր ճնշումները, ինչպէս նաեւ հռովմէական բոլոր առաքելութիւններու բոլոր փորձերը: Եւ խօսք չունիմ նկարագրելու այն խորամանկութիւններն ու ծախքերը, որոնց այդ նպատակով կը դիմէր Հռովմի ակադ. սակայն ո՛չ մի բան զինքը չհասցուց իր ցանկացած հետեւանքներուն. որովհետեւ այն Հայերը, որոնք Եւրոպայի մէջ հեռացեր էին իրենց կրօնքէն, իրենց տունները դառնալիսուն պէս, իսկոյն աւելի հայ կը դառնան քան տեղւոյն մէջ ապրողները(*):

(*) Մեր աղատագրական պայքարի պատմութեան պատրաստութեան միջոցին, մեր կատարած յաւելումներու պահուն, այս շրջանի զգէքբերու ու-
հռնմանախորթութեան աւելիւ իողին օգտուած ենք Լեօի Հայոց Պատմութեան Գ.
Հատորէն: Այսպէս որ ա՛մէն հայ ուշադրութեամբ կարդաց այդ հատորը. ժև-ժիվ.
հրաբերէ բնութագրին նապրումը հայ իրականութեան եւ պայքարներու մասին
զազափար մը ունենալու համար:

տացնեն մեր երկիրը. կը բազմապատկեն մեր թագաւորի եկամուտները, եւ ինքնայոթար, ամէն ծանր պարագաներու մէջ կ'օգնեն մեր կառավարութեան» (ԼԷՕ, Գ. էջ 340): Վաճառականական այս խաղերուն պիտի հանդիպինք նաեւ Իսրայէլ Օրիի դեսպանութեան օրերուն: Եւ բարեբախտաբար պարսիկ կառավարութեան կողմէ պաշտպանուած հայ վաճառականութիւնն էր, որ ապագային ամենազօրաւոր ազդակը պիտի դառնար հայ ազատագրութեան շարժումներուն եւ պայքարին:*)

(*) Պարսկաստանի հայ վաճառականներուն գործունէութիւնը քաջալերած էր նաեւ Շահ-Աբբաս, որ վաճառական մըն էր, եւ մետաքսի առեւտուրը մենաշնորհ մը ըրած էր իրեն համար: Ինք կ'ուզէր գործ ունենալ Պարսկաստանցի եւ Զուլայեցի հայ վաճառականներու հետ, որոնք մետաքսը Եւրոպա կը տանէին ու կը ծախէին. իբր գործակալները Շահնշահին, Շահ Աբբաս շէր ուզէր գործ ունենալ Եւրոպացի վաճառականներուն հետ ուզղակի կերպով, Պարսկաստանի ներքին գործերուն Եւրոպական միջամտութենէ վախ՝ նախով:

2.

ԱՔԳՈՐԻ ԱՌԱՔԵԼՈՒԹԵՆԷՆ

ՄԻՆՁԵՒ ԻՍՐԱՅԷԼ ՕՐԻԻ ՊԱՏՈՒՐԱԿՈՒԹԻՒՆԸ

Կարելի չէ երեւակայել, թէ Արգար Դպիրի բաղաքական առաքելութեան (1562-1564), մինչեւ Իսրայէլ Օրիի հայ ազատագրութեան շարժումն գլուխը անցնիլը, եւ անոր յանձնուած առաքելութեան թուականը (1678), դարու մը շրջանին նոյն ուղղութեամբ կատարուած չրլան փորձեր եւրոպական Պետութիւններու, պաշտօնական կամ անպաշտօն կերպով, մանաւանդ այնպիսի ժամանակ մը երբ եւրոպական բոլոր մայրաքաղաքներու մէջ տեղաւորուած են բազմաթիւ հայ վաճառականներ եւ նուազ չէ նաեւ հայ եկեղեցականներու երթեւեկը դէպի եւրոպա: Վիէննայի առջեւ թուրք բանակին վրայ տարած յաղթանակէն քսան-քսանեւեհինգ տարիներ առաջ, Լէօ երկու դէմքեր կը մատնանայէ՝ կաթոլիկ եկեղեցական մը եւ Պետիկ անունով ունիթորեան հայ մը, որոնք Յակոբ Զուգայեցի կաթողիկոսին կաթոլիկութիւնը ընդունելէն անմիջապէս վերջ երեւանէն կը մեկնին դէպի Վիէննա, եւ հոն աշխատած են ի նպաստ հայ ազատագրութեան գ.ա.թ.ին, արժան յնարով կոյսերական ունկնդրութեան, Սյդ կաթոլիկ եկեղեցականը: Փիսկոփօ Վիէննայէն Հռովմ կը մեկնի, հոն պաշտպանելու համար հայկական դատը, եւ ուր կը մեռնի 1678ին: Այս շրջանի պատմութեան համար աւելի հետաքրքրական տեղեկութիւններ կուտայ մեզի բանասէր Ա. Ալտարըրրական տեղեկութիւնները մը ի Հապեփստս ժէ. դարուն պոյսահեան, իր «Առաքելութեան մէջ, հրատարակուած 1946ին, Կահիրէ: Այդ ուսումնասիրութեան մէջ կը տեսնենք, ըստ Հայր Պապի, թէ 1666ին, կրէտէի պատերազմի օրերուն, հայ ազնուական մը եւ Աղեքսանդրիոյ Յոյն Պատրիարքին փոխանորդը, Փարիզ կ'երթան, համոզելու համար Դոմինիկեան կրօնաւոր Հայր Օթոմանը, որ «Արեւելի գծոց քրիստոնեաներուն գլուխը անցնի, Սուլթան Մեհմէտ Դ. ի բանակներու դէմ կռուելու առաջադրութեամբ: Յոյն Պատրիարքական Փոխանորդը կը վստահացնէ թէ, երբ Օսմ. կայսրութեան Հայերն ու Յոյները ապստամբին, «Մոսկովները Ուլահները եւ Կայսրութեաց միւս նահանգ-

ներու ժողովուրդները պիտի միանային իրենց: Այս տեղեկատուութեան աղբիւրն եղող Վ. Մաթորէզ կը կարծէ թէ Աղեքսանդրիոյ Պատրիարքին Փոխանորդն եղող Կոզմոս Մորիս Բալէոյոկի ընկերակցող հայն է եղած Շազի Մուրատ, հիմնուելով Լուդովիկոս Ժ. Ի նախարար Գոյպէրի Փարիզի Ազգ. Սատենադարանը պահւած թուղթերու շարքին 1666 Նոյ. 2՝ թուակիր նամակի մը վրայ: Եւ Ա. Ալպոյաճեան այս Շազի Մուրատը կը նոյնացնէ Բաղիշեցի մահտեսի Մուրատի, այլ անուամբ Շահ Մուրատի հետ, որ 1666ին Փարիզ գացած էր մասնաւոր առաքելութեամբ մը(*) եւ չէր կրցած այլեւս Արեւելք դառնալ՝ վտանգուելու վախով, եւ մինչեւ 1683 Փարիզ մնացած էր (էջ 58):

Բայց Ա. Ալպոյաճեանի այս ուսումնասիրութեան հիմնական նիւթը կազմող Յովհաննէս եպիսկոպոս Թիւթիւնճիի դէմքն է հետաքրքրականը: Յովհաննէս Թիւթիւնճի ընկ Վանեցի արկածախնդիր եկեղեցական մըն է եղած, եռանդուն, գործունեայ, քիչ մը շատ փառասէր, եւ հետեւաբար մասամբ անվստահելի, քանի որ իրեն վստահուած դրամները գործածած է իր փառասիրութեան գոհացումին: Կենթադրուի թէ Յովհաննէս Թիւթիւնճի Պոլիս եկած է 1649ին երկու տարիներէ ի վնճ շարունակուող երկրաշարժին պատճառած կործանումները վերաշինելու նպատակով հանգանակութիւն կատարելու: Յովհաննէս վարդապետ 1650ին կը յառողի Պոլիս մնալ, հակառակ Պոսոյ Պատրիարքութեան աշխարհական տեղակալներու որոշումին, որ կ'արգելէր դուրսէն եկող եկեղեցականներու Պոսոյ մէջ բնակութիւնը: Եւ այդ որոշումը արուած էր, որպէսզի նոր եկեղեցականներու գալուստով նոր դուրս չլարուէին Պատրիարքական աթոռին շուրջ: Երբ Փիլիպպոս Աղբակեցի Կաթողիկոս Պոլիս կուգայ այդ օրերուն, կը բանադրէ զանի, իբր կեղծ սարկաւազ, բայց 1652ին Աղբակեցին, անկէ կաշառուած, զինքը նուիրակ կը նշանակէ Նիկոմիդիոյ եւ Մարմարայի ափերուն վրայ Ճէլալիներու արշաւանքէն փախստական հայերու կողմէն հաստատուած գիւղերուն (հաւանաբար Պարտիզակ, Տէօնկէյ, Օվաճրգ, Արսլանայէկ): Թիւթիւնճի Ժամանակ մը Թոքաթի մէջ պաշտօնավարելէ յետոյ 1655ին Պոլիս կուգայ եւ կ'անցնի Էշմիածին, ուր եպիսկոպոս ձեռնադրուելէ յետոյ 1652ին Լեհաստան զրկուած է իբր նուիրակ, եւ հարուստ աւարով մը վճարադրածաձ Պոլիս: Այս ան-

(*) Հաւանաբար Շահ Մուրատի այս առաքելութիւնը կապ ունեցած ըլլալու է հայ ազատագրութեան ձեռնարկին հետ, քանի որ այդ օրերուն նոյն իսկ Հայերու կողմէն տեսակ մը համոզում գոյացած էր, թէ Ֆրանսայէն պիտի գար Հայոց փրկութիւնը: Տարբեր կերպով կարելի է մեկնել անոր վերաայի մէջ ներկայութիւնը:

գամ, րստ Ա. Ա. պոյաճեանի Թիւթիւնի եպիսկոպոս իր իւրա-
ջուցած դրամները կը գործածէ ի նպաստ իր պատրիարքական
ընտրութեան: Բաւական երկար առէն Յովհաննէս եպ սկոպոս
Թիւթիւնի խաչագողի մը ճարպկութեամբ աղոտոտ դաւադրու-
թիւններու մասնակցեցաւ, մինչեւ որ, պատրիարքութենէ հրա-
ժարցուած, կը ստիպուի Վան վերադառնալ, ուր զինքը կը գրո-
նենք 1667ին: Նոյն արկածախնդրական կեանքը հոս ալ, Թիւ-
թիւնի Վանի առաջնորդ ըլլալէ յետոյ կը յաջողի ըլլալ նաեւ
Աղթամարի Կաթողիկոս: Այնպէս կ'երեւի, թէ հարկադրաբար
կը թողու Վանն ու Աղթամարը, չենք գիտեր երբ եւ կ'անցնի Եւ-
րոպա: Միայն սա որոշ է, թէ 1573ին ճամբորդութիւն մը կ'ընէ
դէպի Եթովպիա, եւ ինք իր այդ ճամբորդութիւնը նկարագրած է:
Նոյն նպատակով եւ որովհետեւ հաշտոյն կատարած է այդ ճամբորդու-
թիւնը դէպի անձանօթ երկիր մը: Սա որոշ է, թէ Յովհաննէս
եպիսկոպոս Թիւթիւնի Ֆրանսա գտնուած է այն օրերուն, երբ
կը կարծուէր, թէ Լուդովիկոս Ժ. Նոր խաչակրութեան մը գը-
լուխը պիտի անցնէր, Թուրքերու դէմ: Արեւելքի մէջ արդէն իսկ
կատարուած իրողութիւն մը կը նկատեն տկարամիտներ այդ ան-
գործադրելի խաչակրութիւնը, եւ նոյն յիշատակարանին մէջ
Թիւթիւնիի Վանայ մէջ տատարած գործերը յիշատակելէ յետոյ,
կ'աւելցնէ. «ևս յիշուի այս վարդապետի եղբւրջը զվուխ ազգին Ֆրան-
կաց, եւ եկն ի վերայ Թուրքիոյ» Թողունք այս առասպելական
պատմութիւնը, եւ անցնինք իրականութիւններու, որոնցմէ կա-
խումն ունին մեր վերոյիշեալ երկու հարցումներուն պատաս-
խանները:

բազմաթիւ ընտրութենէն անմիջապէս ետք գործի կ'անցնի իրագործելու համար իր այդ քաղաքական ծրագիրը Արեւելքի մէջ ամէնէն աւելի աջքի առջեւ ունէր Թուրքիոյ հակառակորդ Պարսկաստանը, Հայերը եւ Յոյները: 1678ին պատուիրակութիւն մը կրդրկէ Պոլիս, ուր այդ պահուն կը գտնուէր Իսրայէլ Օրիի պատուիրակութիւնը, Յակոբ Կաթողիկոս Զուղայեցիի նախագահութեամբ: Շատ հաւանական է, որ Հայերը մեծ ծառայութիւններ մատուցած ըլլան Սոպիէսքի: Իր բանակին մէջ կային արդէն 5000է աւելի կամաւորներ՝ բոլոսահայ գաղութէն եւ Երկրի փախստական Հայերէն: Գաղտնի բանակցութիւններու համար Պոլիս զրկուած պատուիրակութեան մէջ Հայեր այ կային: Նմանապէս 1691ին զրկուած պատուիրակը հայ մըն է՝ Սիմէոն Երէջ ֓եթրովիչ: Այս հանգամանքները նկատի ունենալով Ա. Ալայօյանէան, տրամաբանական կը գտնէ ենթադրել, թէ Յովհաննէս Եպիսկոպոս Թիւթիւնի կարեւոր դեր մը կատարած ըլլայ այս քաղաքական բանակցութիւններու ընթացքին, թէ լնոյն իսկ կրնայ ըլլալ, որ այս առթիւ Հապէշիստան զրկուած ըլլայ 1678ին, ճիշդ այն թուականին, որ Լեհ թագաւորը Պոլիս Հայոց Կաթողիկոսին կը դրկէր պատուիրակութիւն մը, հայկական թագաւորութիւն մը կազմելու եւ Թուրքերը կռնակէն զարնելու համար: Թիւթիւնի հաւանօրէն կ'երթար Հապէշ թագաւորին մօտ, որպէսզի համոզէր զայն Ափրիկէի մէջ հարուածելու Թուրքերը, եւ այսպէս չորս կողմէն յարձակումի ենթարկելու Օսմ. Կայսրութիւնը» (անդ. էջ 64): Սոպիէսքի ասկէ առաջ հաւանաբար ծանօթացած էր Թիւթիւնի հետ, երբ այս վերջինը իր Նուիրակի պաշտօնով կը գտնուէր Լեհաստան:

Զմռռնանք ըսելու, թէ Սոպիէսքի, թունդ կաթոլիկ, այս բոլոր բանակցութիւններու ընթացքին (1678-1692), Յակոբ Զուղայեցի, Եղիազար Այնթապցի եւ Նահապետ Եդեսացի Կաթողիկոսներուն հետ իր բանակցութիւններով եւ թղթակցութիւններով հայկական թագաւորութեան մը ստեղծումին հիմնական պայման կը դնէ, նախ Կաթոլիկ Եկեղեցիին հպատակութիւնը Հայերուն, հրաժարելով Հայ Ազգային Եկեղեցիին անկախութեան գաղափարէն:

Քաղաքական գետնի վրայ կատարուած բանակցութիւններու ընթացքին, Սոպիէսքիի, եւ իրմէ վերջ ու առաջ, ուրիշ արքունիքներու կողմէն հրամցուած կրօնական սակարկութեան ոգիի այս ցուցադրութիւնը զգուելի է անշուշտ, երբ նկատի կ'առնենք պարագան, ուր Հայութեան ծոծրակին վրայ իսլամական եաթաղանը կը բարձրանար: Քրիստոնեայ Եւրոպան Արեւելեան ինդրոյն մէջ եւ արեւելեան քրիստոնեայ ազգերու ազատագրութեան հարցին հանդէպ, առաջնորդուած էր միմիայն կա՛մ ա-

ռեւտրական շահապաշտութեամբ եւ կամ կրօնական մոլեռան.
դութեամբ, քայքայեալ մարդկայնական կամ արդարութեան ո-
գիով: Եւ այս զգուշի սակարկութիւնը նոր չէր: Քաղաքական
գետնի վրայ Բիւզանդիոն սկսաւ նմանօրինակ կրօնական սակար-
կութեան մեզ՝ Հայերու հետ: Հռովմ հետեւեցաւ անոր, աւելի տըխ-
մար մոլեռանդութեամբ: Բայց Հայեկեղեցին մնաց իր անկախու-
թեան գաղափարական բարձրութեան վրայ, հակառակ ոմանց
կողմէ եղած սայթաքումներու, եւ մեր քաղաքական անկախու-
թիւնը մնաց դարերով հետապնդուած եւ շարունակ խուսափող
երազ մը:

ԻՍՐԱՅԷԼ ՕՐԻ ՀԱՅ ԱԶԼՏԱԳՐՈՒԹԵԱՆ ՈՒՂԻՈՎ

Յակոբ Կաթողիկոս Ջուղայեցի, Ունիթորներու եւ ժէգ-ւիթներու ազդեցութեան տակ հաւատացած էր Պրանսայի նոր խաչակրութեան մը ծեռնարկութեան գաղափարին, փրանսական կառավարութեան կողմէ, եւ բացարձակապէս յանձնուած էր զինքը առաջնորդող կաթողիկ շողոքորթ քահանաներու: Ան կ'ուզէր վայրկեան մը առաջ եւրոպա անցնիլ, քրիստոնեայ պետութիւններէն մուրալու համար հայ ազատագրութիւնը, այս գաղափարի իրագործման համար իրեն գաղափարակից ունենալով Մեկիթները, կամ իր բառով «քաջ պարսկահայերը»: 1664ին այս նպատակով Էջմիածնէն կը մեկնի Պոլիս: Բայց հազիւ աթոռէն հեռացած, Երեւանի մէջ կը գումարուի 27 եկեղեցականներէ բաղկացած Երեւանի ժողովը, նախաձեռնութեամբ Կարկուս մականունեալ Ոստրիոս Երեւանցիին, որ քրեկամական կապեր ունէր Եղիազար Այնթապցիին հետ: Այդ ժողովը 17 յօդուածներէ բաղկացած բողոքագիր մը կը պատրաստէ Ջուղայեցիին դէմ, եւ որուն 16րդ յօդուածը կ'ըսէր:

«Ձի սնապարծ եւ բաղայօդ բանիւ պատճառեայ ի դէմս աշխարհի ի Ս. Երուսաղէմ գնալ, եւ գաղտագողի խորհրդեամբ բարձեայ ընդ ինքեան զնշխար սրբոյն Հռիփսիմեայ եւ Գայանեայ, կամէր տանիլ յերկիրն Պրանկաց, եւ այնու առնուլ բազում գանձս ի նոցանէ եւ գալ օծանել զոմն թագաւոր Հայոց ընդդէմ իշխանութեան Պարսից»:

Յակոբ Կաթողիկոս երբ յսեց իր բացակայութեան Երեւանի մէջ գումարուած ժողովին որոշումները, կ'ընդհատէ իր ճամբորդութիւնը եւ 1665ին կը վերադառնայ Երեւան: Քիչ ժամանակ յետոյ, նորէն ճամբու ցուպը ծեռք կ'առնու դէպի Եւրոպա երթալու համար, այս անգամ Զմիւռնիոյ ճամբով(*): Այս

(*) Ա. Ալպոյաճեան կը գրէ. «Հակաթոռ Եղիազար Այնթապցիի Ապրիլ 24-էպիի որդւոյն Մատթէոսի միջոցով իզմիրէն նաւ մը վարձելը, 12 եպիսկոպոսներու եւ վարդապետներու հետ Հռոմ երթալու համար արդեօք նոյնօրինակ նկարագիր հունէ՞ր (էջ 57), եթէ այս առթիւ մեր բաճառէր բարեկամը ըսած

անգամ ալ չկրնար իր նպատակը իշագործել եւ 1667ին կը վերադառնայ Մայր աթոռ («Ազգապատում», էջ 2562-63 եւ 2508)։

Կաթողիկոսին ճամբորդութեան այս անյաջողութիւնները արգելք մը չեն շարունակելու իր խորհրդակցութիւնները հայ ազնուական դասակարգին կամ մելիքներուն հետ: Եւ այդ շարունակական խորհրդակցութիւնները շօշափելի ձեւի մը կը վերածուին 1678ին Էջմիածնի մէջ գումարուած երրորդ գաղանի ժողովին մէջ: Այդ ժողովը, ինչպէս ցոյց կուտայ Ղարաբաղի Մելիքներու կողմէն 1699ին Պապին դրկուած նամակը, բաղկացած է վեց եկեղեցական եւ վեց աշխարհական անդամներէ: Այդ ժողովը կ'որոշէ որ Յակոբ Կաթողիկոսի նախագահութեամբ պատուիրակութիւն մը երթայ Հռովմ, հնազանդութիւն յայտնելու Պապին, եւ իրագործելու հայկական ազատագրութիւնը: Այդ պատուիրակութեան անդամ կը նշանակուին ուրիշ երեք եկեղեցական, եւ երեք աշխարհական իշխաններ, որոնցմէ մին է Պրոշ իշխանական տունէն, Իսրայէլ իշխանը, Այս վերջինը չկրնալով մասնակցիլ պատուիրակութեան, իր պաշտօնը կը յանձնէ իր քսան տարեկան զաւակին, որ պատմութեան մէջ ծանօթ է Իսրայէլ Օրի անունով:

Պատուիրակութիւնը հազիւ 1679ին կը մեկնի՝ Երեւանէն դէպի Պոլիս, Թիֆլիզի ճամբով, հաւանաբար մեկնելէ առաջ հասկացողութեան մը գալու համար պատուիրակութեան նպատակին շուրջ Վրաց արքունիքին հետ Պատուիրակութիւնը ութն ամիս մնաց Պոլիս (1679 Դեկտ.—1680 Օգոստ.)։ Լէօի կարծիքով պատուիրակութեան Պոլսոյ մէջ այս յապնդումին պատճառը այն եղած է, որ Յակոբ Կաթողիկոս Պոլսոյ մէջ կ'ուզէր արեւմտահայութեան ներկայացուցիչներուն ալ հաւանութիւնը ստանալ իր քաղաքական կրօնական ծեռնարկի մասին։ Եւ Նոյնիսկ պատուիրակը իր լոկէ Երուսաղէմ, եւ կը խնդրէ Եղիազար Այնթապցիէն, ըսկ կը ղրկէ Երուսաղէմ, եւ կը խնդրէ Եղիազար Այնթապցիէն, որ Պոլիս գայ, միասին խորհրդակցելու համար ազգային այս կենսական խնդիրներու շուրջ։ Եղիազար կը խոստանայ զատկական տօներէն վերջ գալ Պոլիս։ Բայց գեռ Եղիազար Պոլիս չհասած, Յակոբ Կաթողիկոս կը վստահուի 1680 Օգոստ. 1ին, որուն Բերայի գերեզմանը ծանօթ «ՀՈՒՆԵԽՈՐ ՏԻՐՈՋ»ը անունով, ուխտատեղի մը եղաւ Հայութեան համար, իրեւ գերեզմանը կա-

չըւար, թէ Լեյնթապիին չկրցաւ իր ծրագիրը գործադրել, որովհետեւ Լեյնթապիին
 հրահրուեցաւ բաղմիւն վախճանելու Զուգայեցիին աթոռը, պիտի եղծադրէինք
 թէ Յակոբ Կաթողիկոսի Իզմիրի ճամբան ընտրելը կապ ունեցած է այս խնդ-
 րոյն հետ:

Թողիկոսի մը, որ առաջին անգամ ըլլալով, գաղափարական գետնի վրայ հայկական ազաւագրութեան գործնական քայլերը հովանաւորեց, եւ անոր իրագործումին նուիրուեցաւ: Կաթողիկոսի վախճանումէն վերջ պատուիրակութիւնը ինքզինքը անկարող ըզգաց գործը շարունակելու, եւ վերադարձաւ Էջմիածին, բացի Խորայէլ Օրիէն, որ առանձինն իր ճամբորդութիւնը շարունակեց դէպի Եւրոպա: Հաւանական է, որ երբ Եղիազար Այնթապցի իմացաւ Յակոբի մահը եւ պատուիրակութեան դէպի Էջմիածին վերադարձը, ուզեց պատուիրակութեան գործը ինք շարունակել եւ այդ պատճառով Ապրիլ 25-էն իտղուն միջոցով նաւ վարձել տուաւ, իրեններով Հռովմ մեկնելու համար: Բայց այս անգամ ինքն ալ չյաջողեցաւ, կանչուած ըլլալով Էջմիածին: Եւ այդ կոչն էր, որ վերջ տուաւ իր կողմէ ստեղծուած հակաթոռութեան գալթակողութեան: Մեր այս ենթադրութիւնը հաւանականութեան գոյն կը ստանայ, երբ դիտել տանք, թէ Եղիազար Էջմիածին դառնալէ յետոյ, անգամ մըն ալ փորձած է Եւրոպա մեկնիլ նոյն նպատակով, բայց Կարինէն վերադարձած է իր աթոռը, տեսնելով իր ճամբորդութիւնը շարունակելու անկարելիութիւնը:

Յակոբ Կաթողիկոսի եւ Օրիի դէպի Եւրոպա առաքելութիւնը, զոնէ երեւութապէս չափազանց նպաստաւոր պայմաններու տակ եւ յարմար ժամանակին տեղի պիտի ունենար, հոգ չէ թէ մնար ապարդիւն: Այդ օրերուն եւրոպական պետութիւններու մտքին մէջ հաստեղծած կը թուէր ըլլալ թուրք պետութեան վերջնական հարուածը տալու, եւ անոր ասիական, ասիական եւ եւրոպական հողամասերը իրենց մէջ բաժնելու գաղափարը: Թուրքիոյ հողային բաժանումի շուրջ արդէն սկսած էին ծրագիրներ պատրաստուիլ, ժամանակէ մը ի վեր, զանազաններու կողմէ, 1571 Հոկտ. 7-ի Լեւիանտի նաւային մեծ յաղթանակը խանդավառած էր Եւրոպայի արքունիքներն ու ժողովուրդը: Այդ թուականէն մինչեւ 1687 բազմաթիւ նոր ծրագիրներ պատրաստուեցան Թուրքիոյ բաժանումին շուրջ, դիւանագէտներու, զինւորականներու, կրօնականներու եւ նոյնիսկ Լայպնիցի նման փիլիսոփաներու կողմէ, մինչեւ Սուլթանի քաջախօս յաղթանակը թուրք բանակին վրայ, Վիեննայի դուռներուն առջեւ: 1683—87-ի շրջանին Լուտովիկոս Ժ. Կ'ուզէ ստանձնել, զոնէ առ երեսոյթս, Թուրքիոյ անդամահաւումին նախաձեռնութիւնը, բայց կը հանդիպի իր մեծ նախարարին, Գոյպէրի ընդգիմութեան(*):

(*) Թուրքիոյ բաժանման շուրջ կազմուած ծրագիրներուն ամբողջական ցուցադրութեան եւ ուսումնասիրութեան մասին տես. T. G. Djavara. — Cent projets du partage de la Turquie գործը, հրատարակուած Փարիզ, 1914 թն.

ՕՐԻԻ ԴԵՐԸ ՀԱՅ ԱԶԱՏԱԳՐՈՒԹԵԱՆ Զ ՌԵԱԿԻՆ ՄԷՁ

Նախորդ գլուխին մէջ տեսանք, թէ երբ Յակոբ Զուղայեցիի վախճանումին հետեւանքով հայ պատուիրակութիւնը վերադարձաւ Էջմիածին, Իսրայէլ Օրի իր քսանամեայ երիտասարդի խանդավառութենէն տարուած. չուզեց երկիր վերադառնալ, եւ իր ճամբորդութիւնը դէպի Եւրոպա, շարունակեց միս մինակ, անհատական հանգամանքով: Եւ իրաւունք ալ ունէր այդպէս րնելու: Ղարաբաղի, կամ աւելի ճիշդ Ղարանի Պրօշեան իշխանական տունը իբր թունդ հայրենասէր շարունակ իր վրայ հրաւիրած էր պարսիկ խաներու ատելութիւնն ու ռիս: Այդ տունը երեք նահատակներ տուած էր ազգասիրութեան եւ կրօնի անունով: Փորձած էին նմանապէս Իսրայէլ իշխանն ալ բախնելու Օրիի ալ նոյն բախտն ունենալ վիճակուած էր իր հայրենիքին մէջ, եթէ շարունակէր հոն ապրիլ: Իսրայէլ Օրի Եւրոպա կը մեկնէր նախ իր անձին տպահովութեան, յետոյ յարմար առթիւ նուիրուելու համար իր տարաբախտ հայրենիքի ազատագրութեան սրբազան նպատակին: Իր մեկնումէն ամբողջ քսան տարի իր ընտանիքը լուր մը չկրցաւ ունենալ Իսրայէլ Օրիի մասին: Եւ ամէն մարդ զինք մեռած կը նկատէր: Եւ ահա օր մը 1699ին սկիզբները զինքը կը տեսնենք Պոլիս, Էջմիածին, Ղարաբաղի եւ Կապանի լեռներուն գիրկը:

Թողունք, որ Իսրայէլ Օրի ինչր պատմէ 1679 - 1693 շրջանին ապրած իր անհատական կեանքը:

Օրիի ճամբորդութեան առաջին հանգրուանը կ'ըլլայ Վենետիկ: Իրկու ամիս յետոյ կ'անցնի Ֆրանսա, կը մտնէ զինուորական ծառայութեան մէջ, կը ստանայ սպայի աստիճան. եւ այդ զինուորական ասպարէզը կը շարունակէ տասներկու տարի Ֆրանսայի մէջ: Անկյօ-Ֆրանսական պատերազմի միջոցին գերի կ'իյնայ Անգլիացիներու ձեռք. հոն կը ծառայէ թարծրաստիճան անձնաւորութիւններու հետ: Իր ազատութիւնը վերագտնելէ յետոյ կը թողու Անգլիան եւ փոխանակ Ֆրանսա վերադառնալու, կ'երթայ հաստատուիլ Դերմանիոյ Դիւսելտորֆ քաղաքը: Որինիսի համալսարանի բրօքէսէօրներէն Հէյքելի հաւաստումով

Իսրայէլ Օրի այդ քաղաքին մէջ զրգողած է, - պահ մը, գինիի եւ
ցորենի վաճառականութեամբ, Բնականաբար գինուորական օտա-
րականի մը համար չափազանց դժուար է, իշխանազունի մը
արժանաւայել զբաղում մը ձեռք բերել եւ դիրք շինել, երբնիւ
թական միջոցները կը պակսէին իրեն: Եւ Իսրայէլ Օրի, նեղու-
թեան մատնուած, հարկադրուած էր փորձել ապրուստի ամէն
միջոց, իր փիզիքական կեանքի գոյութեան համար: Այդ միջոցին
կ'ամուսնանայ ինքր եւ կ'ըլլայ ընտանիքի տէր ու զաւակներու
հայր: Չարքաշ եւ անյուսահատ հայ մարդը կը յաղթէ կեանքի
բոլոր դժուարութիւններուն, եւ իր խելքով ու դիւանագիտու-
թեամբ, իր կենցաղագիտութեամբ եւ արեւելեան խնդիրներու
մասին իր ունեցած հմտութեամբ քիչ ժամանակէն հանրածանօթ
դէմք մը կը դառնայ Դիւսէլտորֆի մէջ: Պիտլի Պալատինայի
կայսրընտիր դուքսը Յովնան Վիլհէլմ հետաքրքրուեցաւ իրմով,
եւ Իսրայէլ Օրի մտաւ անոր ծառայութեան մէջ: Եւ չորս տարի
քովիսարութեան պաշտօն վարեց տարբեր քաղաքներու մէջ: Պա-
լատինայի կայսրընտիրին հետ իր ունեցած այս մտերմիկ յարա-
բերութիւնը քանաց օգտագործել Իսրայէլ Օրի, ի նպաստ հայ ա-
զատագրութեան դատին:

[illegible]

թիւն ունեցող խոչընդոտին վերցուիլը: հայ եկեղեցիին հպատակութեամբը Հռովմի աթոռին:

Քաղաքական կացութիւնը նպաստաւոր էր այդպիսի նըպատակի մը իրագործման համար: Աւստրիոյ կայսրը Թիսա գետին վրայ նմանը չտեսնուած յաղթութիւն մը տարած էր թուրք բանակին վրայ 1697ին, եւ ծուկի եկած Թուրքիան Գարլովիցի դաշնագրութեան (1698) ստորագրելու հարկադրանքին տակ կը գտնուէր: Յ. Վիլհէլմ յօժարեցաւ ստանձնել Հայաստանի ազատագրութեան գործը, եւ յանձնարարական թուղթերով եւ Հայ Մելիքներու ուղղուած նամակներով Իսրայէլ Օրին Հայաստան ղրկեց, դիւանագիտական առաքելութեամբ:

Իսրայէլ Օրի 1698 Օգոստոս 7ին կը մեկնի Դիւսէլտորֆէն դէպի Վիէննա, Պալատինայի իշխանապետին յանձնարարականներով, տեսակցելու համար Լէոքոլտ կայսեր հետ: Ճամբայ վոխելու հարկադրանքին տակ կը գտնուի եւ հագիւ Գարլովիցի դաշնագրին ստորագրութենէն (1699 Մարտ 9) վերջ Թուրքիա կը մտնէ եւ Ադրիանապոլսոյ ճամբով Պոլիս կը հասնի, մերթ իբր փրանսացի եւ մերթ իբր հայ վաճառականի անունով ծպտուելով: Վերջին քաղաքին մէջ հաւանարար ան տեսակցեցաւ հայ պատրիարքին՝ Մելքիսեդեկ Սուպհիի հետ (1698—99, եւ 1700—1701), եւ կամ Միխիթար Քիւրտիստանցիի հետ (1699—1700), իր առաքելութեան եւ ծրագիրներու մասին, եւ անոր շնորհիւ կը յաջողի երկու թուրք սպաններու եւ ուրիշ ճամբորդներու ընկերակցութեամբ հասնիլ Կարին, եւ անկէ անցնիլ Երեւան, ուր կը հասնի 1699 Ապրիլ 4ին: Բնականաբար Օրի իր մեկնումէն 20 տարի վերջ Էջմիածին կը մտնէր, այն յոյսով, թէ՛ Զուլայեցի կաթողիկոսին ծրագիրը եւ քաղաքական ու կրօնական ըմբռնումները յաջորդաբար իբր ժառանգութիւն փոխանցուած էին իր յաջորդներուն: Բայց երբ իր քաղաքական առաքելութեան նպատակին շուրջ բացատրութիւններ տուաւ օրումն՝ Նահապետ կաթողիկոսին, կատարեալ յուսախաբութեան մը մատնուեցաւ: Ան տեղեկութիւն չուէր, թէ՛ Նահապետ իր կաթողիկոսութիւնը կը պահէր միայն կաշառքի միջոցաւ եւ սյդսէս ան նուիրուած էր Պաշտկներու իշխանութեան, եւ հետեւաբար իր շահը կը պահանջէր մնալ պարսկասէր: Հետեւաբար Օրի տեսնելով, որ ներկայ կաթողիկոսին օրով Էջմիածին, կրօնական-դաւանաբանական գետնի վրայ իր ընելիք գիշումներով Էջմիածին պիտի չկրնար օգտակար դեր մը կատարել իր քաղաքական ծրագրին յաջողութեան մէջ, նոյն օրն իսկ կը հեռանայ Էջմիածնէն, եւ կ'ուղեւորի դէպի Ղարապաղ, դէպի Անգեղկոթ գիւղը, ուր կը ընկէր Մելիք Սափրազ, այդ ժամանակի Մելիքներու շարքին ամենաազդեցիկ դէմքերէն մին: Օրի ինքզինքը կը ծանօթացնէ

անոր, եւ կը պարզէ իր առաքելութեան նպատակը: Այդ տեսակ-
ցութեան հետեւանքով կ'որոշուի Մելիքներու գաղտնի ժողով մը
գումարել Անգեղկոթի մէջ եւ Մելիք Սափրազ, նամակ կը գրէ
չորս մելիքներու եւ զիրենք կը հրաւիրէ Անգեղկոթ: Օրի կը պատ-
մէ թէ Սափրազ չէր ուզած ժողովի հրաւիրել Քշտաղի Մելիքը,
էմիր բեկ, որովհետեւ չէր կրնար անոր հետ գործակցիլ, քանի որ
ան, Պարսիկներու հետ միացած վատութիւններ բրած է իր գէմ:
Ուստի Օրի անմիջապէս կը մեկնի էմիր քէկի մօտ, այս վերջինը
կը հաշտեցնէ Սափրազ Մելիքի հետ, նոյնիսկ խնամութեան կա-
պեր ալ կը հաստատէ երկուքին միջեւ էմիր քէկի տասնամեայ
աղջիկը նշանելով Սափրազի տասնեւչորս տարեկան տղուն հետ:
Հիմա կը մնար միայն գտնել կրօնական կեդրոն մը, որ կարե-
նար փոխանորդել իշմիածնի, անոր միջոցով հարթելու համար
Պապին հնազանդելու կրօնական հարցը, եւ Օրի կ'ուզէ Գանձա-
սար մեկնիլ Աղուանից կաթողիկոսին հետ համախոհութեան մը
գալու համար: Խօսակցութեան միջոցին երբ Օրի յայտնեց Պա-
լատինայի Կայսրընտիրին նպատակը Հայաստանը ազատագրելու
մասին Գանձասարի Փիլիպպոս կաթողիկոսը բւրախութիւն եւ
գոհունակութիւն յայտնեց: Իսկ երբ բացատրեց, թէ այդ ազա-
տութիւնը պիտի ունենանք, եթէ ենթարկուինք պապական իշխա-
նութեան, կաթողիկոսին հետ ժողովին մասնակցող չորս եպիսկո-
պոսներն ալ միասին, ամէնքն ալ ժխտական դիրք բռնեցին կրօ-
նական այդ խնդրոյն մէջ եւ մերժեցին ենթարկուիլ պապական
գերիշխանութեան: Եւ Օրի իրեն ընկերացող Մելիքներուն հետ
վերադարձաւ Անգեղկոթ: Բայց անհրաժեշտ էր, որ Օրի Եւրոպա
վերադարձին իր հետ ունենար գոնէ եկեղեցական մը, ըսել կա-
րենալու համար Յովհան-Վիլհէլմին, թէ հայ եկեղեցականութիւ-
նը կը գործակցի իրեն, ընդունած ըլլալով կաթողիկոսութիւնն ըն-
դունելու նախապայմանը: Եւ Ս. Յակոբի վանահայր Մինաս վար-
դապետ Տիգրանեան համաձայնութիւն յայտնեց գործակցիլ Օրիի
եւ Մելիքներու եւ այդ օրէն Մինաս վարդապետ իբրեւ Հայ
եկեղեցական պատգամաւոր գործակցեցաւ Օրիի Եւրոպայի
մէջ: Եւ այդ օրէն Որոտնայ գետի վրայ կառուցուած
եւ Սափրազ Մելիքի սեփականութիւնն եղող Անգեղկոթ գիւղը
յիշատակելի մնաց հայ ազատագրութեան պատմութեան մէջ:
Այդ գիւղին մէջ է, որ երկար խորհրդակցութիւններէ յետոյ,
ստորագրուեցան, տասը իշխաններու եւ Մելիքներու կողմէ՝ եր-
կու նամակներ: Այդ նամակներէն մին ստորագրուած 1699 Ապ-
րիլ 19ին, ուղղուած է Պապին եւ որով կը յայտնեն կաթողիկո-
սութիւնն ընդունելու իրենց յօժարութիւնը: Երկրորդ նամակը գրը-
ւած է 1699 Ապրիլ 22ին, եւ ուղղուած իշխանապետ Յովհան
Վիլհէլմին, եւ որով կը հաղորդեն թէ ստացած եւ կարգացած

են իրենց դրկուած նամակը, եւ թէ իրենց կողմէն լիազօր պատ-
ւիրակ կը նշանակեն Իսրայէլ Օրին եւ Մինաս վարդապետը,
չմոռնալով յիշել Իսրայէլ Օրիի ազնուական եւ իշխանական ծա-
գումը(*) Անգեղկոթի ժողովը սկսած է Ապրիլ 9ին:

Մելիքներու Անգեղկոթի այս ժողովը, չբաւականացաւ այդ
նամակներով: Քաղաքական ըմբռնումի հասունութեամբ, ան ըս-
կիզքը դրաւ դիւանագիտական ճկունութեան մը, որ առաջին ան-
գամ երեւան կուգայ լեռներու ձերպերուն մէջ ապրող Մելիքնե-
րու կողմէն: Հայ ազատագրութեան գործը իրականացնելու հա-
մար բաւական չեն նկատեր Պալատինայի իշխանապետին եւ Պա-
պին ըլլալիք դիմումները: Ու միեւնոյն ժամանակ դիմում կը
կատարեն Ռուսիոյ Մեծն Պետրոսին: Բարեբախտաբար այս դի-
մումնագրին հայերէն ընագիրը նոյնութեամբ պահուած կը մնայ,
իբր հայկ. դիւանագիտական ձեռնարկի առաջին յիշատակագիրը,
եւ որուն ստորագրած են ամէնքն ալ բացի Մելիք Էմէր բէկէ:
Իսրայէլ Օրի հաւանաբար մեկնեցաւ Անգեղկոթէն — Մելիքներու
դիմումնագրին մէջ, գրուած, քննդակուր 1699ի Մայիսի
սկիզբը: Եւրոպա դարձին իր առաջին գործը կ'ըլլայ պատրաստել
գործունէութեան ծրագիր մը, ներկայացնելու համար Կայսրընտի-
րին: Այդ ծրագիրը, կազմուած 36 յօդուածներէ, եւ գրուած
1699 Սեպտ. 22ին, խնամուած եւ լուրջ աշխատութեան մը ար-
դիւնք է, թէեւ ո՛չ զուրկ չափազանցութիւններէ: Այսուհանդերձ
ան ցոյց կուտայ քաղաքական միտքի (sens politique) եւ քա-
ղաքական եւ դիւանագիտական հասկացողութեան կարողութիւնը
Իսրայէլ Օրիի:

Օրի չկրցաւ իր ծրագիրն ու քաղաքական առաքելութեան
համարատուութիւնը անմիջապէս ներկայացնել իր բարեկամ
կայսրընտիրին, այս վերջինին հիւանդութեան պատճառով:
1700ին, այսինքն իր ժամանումէն վեց ամիս յետոյ, երբ կրցաւ
ծրագիրը ներկայացնել, արդէն իսկ ուշ էր: Կայսրընտիրը գնահա-
տեց ծրագիրը. բայց անոր յաջողութեան համար, նախ պէտք էր
Աւստրիոյ կայսեր հաւանութիւնը ստանալ, վերակազմել երրեակ
դաշնակցութիւնը, եւ Ռուսիայէն արտօնութիւն ձեռք բերել
դաշնակից զօրքերուն ռուսական հողերէն անցնելու համար: Իս-
րայէլ Օրի հոս ու հոն կը վազէ. Հռոմ, Թոսքանա, Վիեննա եւ

(*) Իսրայէլ Օրիի քաղաքական գործունէութեան մասին մասնաւոր
հրատարակութիւններ եղած են նաեւ հայերէն լեզուով, Մենք ամփոփ տեղեկա-
տուութիւն կ'ընենք իր մասին: Մանրամասնութեանց համար, գիմել Ի միջի
այլոց, Լէօի (Հայոց Պատմութիւն Գ. էջ 512—658). Եւ Ա. Սրեղանի յօդուած-
ները, Հայրենիք ամսաթերթ. 1935—36:

անկէ Լէօփոլա կայսեր յանձնարարական նամակով դէպի Ռուսիա՝ Մեծն Պետրոսի մօտ: Բայց Մեծն Պետրոս այդ պահուն զբաղած էր Շուէտի դէմ մղուած ծանօթ «Հիւսիսային պատերազմ»-ով: Պետրոս կը խոստանայ իր սկսած պատերազմը յաղթութեամբ լրացրնելէ յետոյ, ձեռք առնուլ Հայկական Հարցը: Բայց այս բոլոր դիմումներն ալ պիտի մնային ապարդիւն: Ռուսիա զբաղած էր Շուէտական պատերազմով, իսկ Աւստրիոյ կայսրը պատերազմի պիտի մտնէր Սպանիոյ գահուն ժառանգութիւնը ապահովելու համար: Իսրայէլ Օրի Մեծն Պետրոսի խոստումն ու հրամայած կարգադրութիւններու մասին մասնաւոր տեղեկութիւններ հաղորդեց կայսրընտիրին, իսկ 1702 Ապրիլին իր կատարած գործերուն եւ Մեծն Պետրոսի տուած խոստումի մասին մասնաւոր նամակով տեղեկութիւններ հաղորդեց Հայ Մելիքներուն, եւ այդ նամակը զրկեց անոնց, Միրոն Վասիլէվ անուն հայու մը ձեռքով: Արդէն Օրիէն առաջ Մինաս վարդապետ գրած էր Մելիքներուն, թէ Իսրայէլ Օրի կ'աշխատի անդուլ Հայաստանի ազատագրութեան համար, մոռցած իր տունն ու զաւակները, եւ իր ծախքերը հոգալու համար ծախելով իր ունեցածները: Մելիքները Օրիի նամակէն իմանալով, թէ Մեծն Պետրոս յանձնարարած էր իրեն հաղորդել իր հայրենակիցներուն, թէ ինք պատրաստ էր շուէտական պատերազմը վերջանալուն, ձեռնարկել Հայաստանի ազատագրութեան գործին, առանց գերմանական կողմնակի օժանդակութեան պէտք ունենալու, Մելիքները գոհունակութիւն զգացին: Այդ նամակին շուրջ խորհրդակցութիւն կատարելու համար, Միրոն Վասիլէվի հետ Էջմիածին, Նահապետ կաթողիկոսին կ'երթան Մելիքներէն երկուքը: Բայց տեսնելով Նահապետի անտարբերութիւնը, կը վերադառնան, եւ 1703ին կը հաւաքուին Գանձասարի կաթողիկոսարանը, որ Եսայիի կաթողիկոսական ընտրութենէն յետոյ եղած էր կաթնաքաղաքական գործունէութեան կեդրոն մը, կամ, ինչպէս կը գրէ Լէս. «Լեռնային իշխողների մի խորհրդարան, ուր դիւանագիտական յարաբերութիւններ էին մշակուում, եւ ռազմական ծրագիրներ բնւոյում» (էջ 574):

Իրապէս Յակոբ Զուղայեցի կաթողիկոսէն վերջ Գանձասարի կաթողիկոս Եսային է, որ գլուխ կ'անցնի ազատագրական շարժումին, եւ անոր այդ երեւումը բեմին վրայ, նոր յոյսերու շարժումին, եւ անոր այդ երեւումը, հաւանաբար Մելիքներու քաղաղրիւրը կ'ըլլայ: Առանց անոր, հաւանաբար Մելիքներու քաղաղրական գործունէութեան թափը մարած ըլլար. քանի որ Սաֆրազական գործունէութեան թափը մարած էր արդէն իշխան Իսրայէլ, Օրիին Մելիք մեռած էր, մեռած էր արդէն իշխան Իսրայէլ, Օրիին հայրը, եւ միւս Մելիքները քաշուած հաւաքական-ազգային գործունէութեան մարզէն, եւ իւրաքանչիւրը նուիրուած իր անհատական գոյութեան պահպանման գործին:

Գանձասարի կաթողիկոսը Եսայի, նախախնամական դեր մըն է, որ կը կատարէ այդ պահուն, միացնելով Մելիքները իրարու հետ, հալ ազատագրութեան դատին շուրջ, եւ կ'ըլլայ անոնց ներշնչող ոգին, եւ նուիրուած առաջնորդը դործին: Գանձասարի 1703ի ժողովին Մելիքները ո՛չ միայն կը պատասխանեն Մինաս վարդապետի եւ Օրիի նամակներուն եւ այս վերջինին կը յայտնեն իրենց գոհունակութիւնն ու վստահութիւնը, այլեւ Մայիս 27 թուական նամակ մը, ուղղուած Մեծն Պետրոսի, խորհրելով անկէ օր առաջ փրկել զիրենք պարսիկ բռնապետութենէն եւ կեղեքումներէն: Նամակը կ'ստորագրեն ութը իշխաններ կամ Մելիքներ:

Իսրայէլ Օրի որպէսզի պարապ նստած չըլլայ Մոսկուայի մէջ, տեսակցութիւններ կ'ունենայ Թիֆլիզ կամ այլուր վրացի իշխաններու հետ, որպէսզի համոզէ զիրենք համերաշխարար միասին աշխատելու Հայաստանի եւ Վրաստանի ազատագրութեան համար, քանի որ երկու երկիրներն ալ կը տառապին Պարսից լուծին տակ: Այնուհետեւ Օրի կը խնդրէ Մեծն Պետրոսէն, որպէսզի իրեն շնորհէ գնդապետի աստիճան, կարենալ դիւրութեամբ գէնք գնելու համար օտար երկիրներու գործարաններէ: Եւ օրին մէկը նորէն կը տեսնենք Օրին, որ Ռուսիոյ կայսրէն արտօնութիւն կ'ուզէ իր գնած գէներըր առանց մաքսի անցընելու համար ռուսական հողէն դէպի Հայաստան:

Օրի տեսնելով, ա՛յ դեռ լմննալիք չունին սպանիական եւ շուէտական պատերազմները, եւ դեռ ինք պարտաւորուած պիտի ըլլայ երկար սպասել Պալատինայի իշխանապետին, եւ Մեծն Պետրոսի կողմէն խոստացուած զինուորական գործողութիւններուն, կը խորհի միջոց մը գտնել Պարսկաստան անցնելու, եւ անգամ մըն ալ մօտէն ուսումնասիրելու Պարսկաստանի զինուորական եւ քաղաքական դրութիւնը, եւ նոյնիսկ էթէ հնարաւորութիւն ըլլայ, տեսակցելու Մելիքներուն հետ: Եւ որովհետեւ Լէօբոլտ կայսր, հակառակ Յովհան-Վիլհելմի միջնորդութեան, չուզեց Պարսից Շահին ուղղուած նամակ մը յանձնել Օրիին, Յ. Վիլհելմ յաջողեցաւ պատրաստել տալ Պապին կողմէ ստորագրուած նամակ մը, որով կը խնդրէր Շահէն թոյլ չտալ որ իր քրիստոնեայ հպատակները հարստահարուին: Եւ Օրիի յանձնուեցաւ այդ նամակը Շահին տանելու դեսպանութիւնը: Հագիւ թէ Օրի պատրաստուած էր մեկնելու, եւ ահա 1705 Մայիս 6ին կը մեռնէր Լէօբոլտ կայսրը, եւ անոր կը յաջորդէր Յովսէփ Ա.: Օրի, ուզեց մեկնելէ առաջ համոզում կազմել, թէ նոր կայսրն ալ իր նախորդին նման պիտի յօժարէր Հայկական դատին նուիրուիլ: 1706ին Հոյտեմբերին Օրի արդէն Ռուսիա հասած է, իբր «Հռովմի դեսպան», իր հետ ունենալով տարբեր ազգերէ եւ դիրքերէ

բաղկացած 50 հոգիների շրախումբով մը։ Ան կը յաջողի ձեռք բերել Մեծն Պետրոսի յանձնարարական մէկ պաշտօնագիրը, ուղղուած Շահ Սուլթան-Հիւսէյնին, որ ոչ միայն կը հաստատէր Օրիի դեսպանութիւնը, այլ եւ կը խնդրէր չնեղել քրիստոնեայ հպատակները։ 1707 Յունիսին Օրի կը մեկնի Մոսկուայէն, հոն թողով մինաս վարդապետը։ Օրի իր շրախումբով հասաւ Շամախի, եւ հոն ստիպուեցաւ երկար սպասել մինչեւ 1709 թուականը, կարենալ Շահին մայրսքաղաքը մտնելու համար։ Պարսկական հողի վրայ այլեւս նկատուած է ռուսերու կողմէ զրկուած դեսպան, եւ ո՛չ Պապի։ Եւ ամէն որ սկսաւ դեսպանին վրայ նայիլ կասկածոտ աչքով, մանաւանդ անոր համար որ դեսպանը Պարսկաստանցի հայ մըն էր, հայկական իշխանական սեշունդէ։ Կարենալ բացատրելու համար Շամախիի մէջ երկար սպասումին պատճառները, հարկադրուած ենք խնդիրները քննել քիչ մը տարբեր ուղղութեամբ։

Թեան մէջ Հանվէյ կ'ըսէ, թէ մետաքսի առուտուրը բնոյնները Հայերն են. Թուրքիոյ եւ Ռուսաստանի ճամբով, թէ «Մեծն Բրիտանիոյ թագաւորութեան փառքը վաճառականութեան քնդարծակման եւ պահպանման վրայ է հիմնուած». թէ Պարսկաստանի Հայերը «աշխատում են ոչնչացնել անգլիական առեւտուրը այս երկրի հետ». քանի որ, «Հոլանտայում ունեցած իրենց վարկի շնորհիւ, այլ եւ սեփական միջոցներով, այդ գործի մէջ զետեղել են մօտաւորապէս հարիւր հազար ֆուլնտ սթերլին» (Հայրենիք. ամսագիր. 1935 Դեկտ. էջ 65):

Պարսից մայրաքաղաքը կը գտնուէր նաեւ Լուդովիկոս Ժ.Դ-ի դեսպանը՝ Միշէլ. որ զրկուած էր առեւտրական նպատակներով. Ֆրանսայի դեսպանը եւ զինքը շրջապատող Ժէզուիթ կրօնաւորները հաշտ աչքով չէին կրնար դիտել Ռուսիոյ կողմէն զրկուած հայ դեսպան մը. Անոնք կը խորհէին, եւ իրաւամբ, թէ հայ դեսպանի մը առաքումը կրնար վնասել իրենց առեւտրական հետապնդումներուն, պաշտպանելով հայ վաճառականութիւնը: Եւ որովհետեւ այդ ուղղութեամբ գործունէութիւն մը կրնար անհետեւանք մնալ, քաղաքական գետնի վրայ ամէն ստորնութեան զիջան, զրպարտելու համար Օրին, եւ մրոտելու իր դեսպանութիւնը, սոսկ քաղաքական-ազատագրական նպատակներ վերագրելով անոր: Եւ այս ամէնուն զիջան, համոզելու համար Շահը, որ չընդունի ռուսական հայ դեսպանը, եւ զինքը ետ ճամբէ Շամախիէն: Եւ իրենց նպատակին հասնելու համար Ֆրանսացիք ամի կողմից կրկնեցին դեսպանի սպառնալիքները, այսինքն թէ նա Հայաստանի կործանված պետութիւնը վերականգնել է ձգտում, ինքն էլ ուզում է թագաւոր դառնալ. Միւս կողմից սրբանք ուռցրին, եւ ահագին բան դարձրին. մի ինչ որ հին գուշակութիւն, որի մասին Հայերը զրուցում են թէ պահում է իրենց հին մատենադարաններից մէկում: Այդ գուշակութեան մէջ ասուած է իբր թէ Հայաստանի կործանուած թագաւորութիւնը պիտի վերականգնուի Ռուսերի (Մոսկովիտների) օգնութեամբ(*): Վերջապէս աւելցնում էին սրանք (Ֆրանսացիք) թէ Israël Ori անուան տառերը եթէ շրջելու լինենք, կ'ստացուին Բրանսերէն հետեւեալ բառերը. il sera Foi — նա թագաւոր պիտի դառնայ»:

(*) Ներքեւ Պարթեւի վերագրուած անվաւեր այս գուշակութիւնը կը մատնանշէ Միշէլ Ֆելլըր (բուն անունով Բաբուշեան կարգէ Հ. Յուստինիանոս) իր «La Turquie Chrétienne sous la protection de Louis le Grand» հատորներուն մէջ, զայն մեկնելով Ֆրանսացիներու յաղթանակով արեւելեան քրիստոնէականերու ազատութեան տիրանալով: Ու այսօր Ֆրանսայի դեսպանն է, որ Ֆրանսացի Ժողովրդիկներու հետ միացած այդ ստացող գուշակութիւնը կը յարմարեցնէ Ռուսերուն:

Հակառակ ֆրանսական այս աղտոտ ջանքերուն եւ դա-
ւադրութիւններուն, Շահը 1709ին իր ներկայութեան ընդունեց
Օրին, եւ լսեց Ռուսիոյ կայսեր կողմէ ներկայացուած բաղձանք-
ները(*), բայց Օրին, Շամախի իր սպասումին մէջ գործեց ի
նպաստ Ռուսիոյ գաղտնի տեղեկութիւններ հաւաքելով Պարսկաս-
տանի ներքին կացութեան, զինուորական կարողութեան եւ վար-
չական դժգոհութիւններու մասին, եւ որոնցմէ պիտի օգտուէին
օր մը Պարսկաստան արշաւող ռուս բանակները: Սպահանի մէջ
երկար չմնաց Օրին, որովհետեւ 1709 Սեպտեմբերին արդէն վե-
րադարձած է Շամախի, իր շքախումբին հետ, զինուած 12 փոքր
թնդանոթներով, միասին ունենալով նաեւ ապրանք եւ զանազան
նռւէրներ: Իր վերադարձը նոր յապաղութեան կ'ենթարկուի,
նաւարակութեան եւ յետոյ Ռուսիոյ Աստրախանի անբարեխիղճ
պաշտօնեաներու երեսէ, եւ 1711 Օգոստոսին յանկարծ կը մեռ-
նի Օրին, Աստրախանի մէջ, եւ հայ ազատագրութեան պայքարի
ամեն ռահվիրան իր աչքերը կը փակէ առանց տեսնելու իր ե-
րագած ազատութեան արշալոյսը: Եւ որովհետեւ վերադարձին
եկած իրեն միացած էր Գանձասարի կաթողիկոս Եսային, իր
միաբաններով, անծամը դիմելու համար Մեծն Պետրոսի, տեսնե-
լով Իսրայէլ Օրինի մահը, Օրինի մարմինը զետեղեց հայ եկեղե-
ցիի բակը, եւ ինքն ալ յուսահատ վերադարձաւ Գանձասար:

Իսկ գալով Իսրայէլ Օրինի պատուիրակութեան ընկեր Մի-
նաս վարդապետ Տիգրանեանի, ան ալ իր ծերութեան օրերուն,
նաւ եցաւ իր ժողովուրդէն եւ մեծամեծներէն, եւ ինկաւ թշուա-
ռութեան մէջ, բոլորովին անօգնական: Ստիպուեցաւ խնդրել պե-
տութեան գանձէն ամսական գումար մը, ընդունելով օրթոտոքու-
թիւնը: Եւ այսպէս այլեւս պատեհութիւն չենք ունենար հան-
դիպելու իրեն, Հայ ազատագրութեան պատմութեան մէջ:

(*) Այս խնդիրներու շուրջ կարգաւ Ա. Արեղեմնի տմբողջ յօդուածը
«Եւրայէլ Օրինը ըստ Կուսինսկիի եւ Հարվէլի»։ ՀԱՅՐԵՆԻՔ ամսագիր, 1936 Սեպտե-
մբ 51—63։

ԳԱԻԹ ՊԵԿ ԵՒ ԻՐ ՀԵՐՈՍՍՅՈՒՆ ԿՈՒԻՆԵՐԸ

Պէտք է ընդունիլ թէ, ժէ. եւ ժԸ. դարերու պատմութիւնը հայ ազատագրութեան նուիրուած դիւանագիտական յարաբերութիւններու եւ հերոսային պայքարներու տեսակէտով ամէնէն հարուստ եւ ամէնէն փառաւոր էջերը կը պարունակէ իր մէջ: Իսրայէլ Օրի, գործին յաջողութեան համար, աւելի ապահով միջոցը նկատած էր իր բանակցութիւնները կատարել երկու ուղղութեամբ: Պահ մը փորձած էր այդ երկու ուղղութիւնները լծորդել իրարու ու վերջապէս ստիպուած էր հակիլ ռուս քաղաքականութեան: Օրիի մահը վերջակէտը կը դնէ Պալատինայի իշխանապետին հետ սկսուած դիւանագիտական յարաբերութեան եւ իր գործը շարունակողները ինքզինքնին սահմանափակուած կը գտնեն ռուս քաղաքականութեան ծիրին մէջ: Բարեբախտաբար Օրիի մոլեռանդ հայրենասիրութեան խանդավառութիւնը ներշնչող ոյժ մը եղած էր Գանձասարի Եսայի Կաթողիկոսի հոգիին մէջ, եւ քաղաքական դժպիսի պարագաները հարկադրած էին Մելիքները, իրենց զինուորական ոյժով գործակցելու հայրենասէր Կաթողիկոսին: Այդ պահուն Օրիի ընկեր Մինաս վարդապետ գործի վրայ է դեռ: Այդ գաւառացի պարզուկ վարդապետին մէջ հաւատքի վերածուած թունդ հայրենասիրութիւնը կը հաւասարի Օրիի հաւատքին: Իրեն պակսածը Օրիի դիւանագիտական ճկունութիւնն է, անոր զինուորական հանձարը եւ լեզուագիտութիւնն ու կենցաղագիտութիւնը: Երկուքին ալ անշահախնդրութիւնը զիրար կը գերազանցէ:

Կար ժամանակ մը, երբ Մելիքները եւ հայ ժողովուրդը կը նեղուէին միայն պարսկական հարստահարութենէն: Անդրկովկասի գրաւումէն վերջ թրքական հալածանքները աւելի դառնացուցին հայ գիւղացիին եւ իշխանին կեանքը: 1696 Հոկտ. 28ին Ղարալի Հայերը իրենց վիճակը սա բառերով կը ներկայացնեն Ռուսիոյ Չարին.

«Օսմ. բանակը հասաւ. Գանձա (=Գանձակ) գրաւուեցաւ. բերդը անպաշտպան մնաց: Այսօր վստիք բերդն ալ պիտի գրաւեն եւ պիտի գան Շամախի վրայ: Որչափ ատեն չէ գրաւուած բերդը, կը վախնան Շամախի գալէ, որովհետեւ կը վախնան որ ա-

մէնքն ալ պիտի ջարդուին մեր ձեռքով: Անոնք բռնի իսլամացուցին մեր եւ Շաքիի զիւղերը, այրեցին մեր գիրքերն ու եկեղեցիները, ջարդեցին մեր քահանաները: Ղառերը սպաննուեցան իրենց հաւատքին համար: Հիմա մենք ցերեկը իսլամ եւ գիշերը քրիստոնեայ ենք... Փրկեցէք մեզի, եկէք գրաւեցէք Շամախին... Մենք ախենքնիս ձեր Վեհափառութեան բանակի զինուորներ պիտի ըլլանք... մեր բոլոր իրաւունքներն ու առանձնաշնորհները ձեզի պիտի յանձնենք, պիտի հնազանդինք ձեր հրամաններուն կեանքի մէջ մինչեւ մահը:

Այլեւս կեանքը անտանելի եղած էր: Զարդ, թալան, բռնի իսլամացում, առեւանգում եւ գերեզմանութիւն ձեռք ձեռքի կը քայլէն ամբողջ հայկական հողամասին վրայ. ողջ ողջ կը թաղւին անոնք, որոնք իսլամութիւնը չեն ընդունիր, Բագուի, Ղաւփանի եւ Տէրափէնտի շրջաններուն մէջ: Եւ իբր թէ այս ամէնը բուսական եղած չլլային, եւ ահա պարսիկ եւ թուրք խժոժութիւններու վրայ կ'աւելնան նորեր: Շամախիի սիւննիներու գերբաւական եղած չլլային Տաղիստանացիներու եւ Լէզկիներու բարբարոս արդումով սկսան Տաղիստանացիներու եւ Լէզկիներու բարբարոս արշաւանքները: Եսայի կաթողիկոս հօգի եւ ջիղ կարած է: Այլեւս վուրդը փրկելու համար ստեղծուած դժոխքէն: Եւ Եսայի, 1716 Օգոստ. 10 թուակիր կոնդակով կը դիմէ Ռուսիոյ Զարին. միեւնոյն ժամանակ Մինաս վարդապետը առաջնորդ կը նշանակէ Ռուսաստան բնակող Հայերուն: Մինաս վարդապետը կաթողիկոսին կոնդակով կը դառնայ Ռուսիա եւ իր ճամբորդութեան հաշուետրութիւնը կ'ընէ ռուս կառավարութեան, Շահեկան եւ Մինաս տրութիւնը կ'ընէ ռուս կառավարութեան: Գանձասարի կաթողիկոս վարդապետի տեղեկատուութիւնները Գանձասարի կաթողիկոսութեան էնթակայ թեմերու հայ բնակչութեան թիւերու մասին: Այդ թեմերու շրջաններուն մէջ կը գտնուին 900 գիւղեր, որոնցմէ շատեր 100-400 տնուր. եւ երկու կաթողիկոսութիւնները Էջմիածին եւ Գանձասար, կրնան տրամադրել 200,000 հոգի, վաճառական եւ գիւղացի, — չհաշուելով կիներն ու մանուկները — որոնք կողմնակից են ռուսական գրաւումին:

Պարսիկ նաւերը անկարող էին Տաղիստանացիներու եւ Լէզկիներու արշաւանքները կասեցնել, եւ Ռուսիան կը յամենար օգնութեան հասնիլ տարաբախտ Հայերու: Շամախիի մէջ կոտորած եւ թալան հայ վաճառականներու, Գանձասար եւ Ղարաբաղ ան-միջական վտանգի առջեւ կը գտնուին: Եսայիի ջանքերով կ'իրաւորական վտանգի առջեւ կը գտնուին: Ժրգարուած հայ-վրացական հագործուի երկար առնէ ի վեր ծրագրուած հայ-վրացական հագործակցութիւն երկու երկիրներու ազատագրութեան դատին ի նպաստ: Եւ թէպէտ կը սկսի ռուսական արշաւանքը դէպի Պարսկաստան, բայց կ'երեւի թէ Մեծն Պետրոսի ծրագիրն էր ո՛չ թէ քրիստոնեաները ազատել իսլամական լուծէն, այլ իր գաղտնի

նպատակն էր Աստորխանէն սկսեալ գրաւել Պարսկաստանի ծովեզերեայ նահանգները միայն: Ռուսական այս շարժումը յուսահատութիւն պատճառեց ե՛ւ Հայերուն, ե՛ւ Վրացիներուն: Եւ Հայերը շարունակելով հանդերձ իրենց թախանձագին դիմումները Ռուսաց կայսեր, ինքզինքնին հարկադրուած կ'զգային ինքնապաշտպանութեան ներքին, տեղական կռիւներու պատրաստութեան: Ռուսական արշաւանքի ատեն կազմուած հայ զօրագուհները զէնքի տակ մնացին նոյնիսկ ռուսական արշաւանքի դադարումէն յետոյ. եւ դէպքերու բերմամբ կազմեցին Մուա եւ Քիրս լեռներու եւ Ղափանի սահմաններուն մէջ գործող ինքնապաշտպանութեան հայկական գուհները, որոնք ծանօթ են ՍՂ.Ն.Ա.Խ կամ ՍՂ.Ա.Ն.Ա.Ք (==պատսպարան) անունով: Այդ ինքնապաշտպանութեան նուիրուած գուհները դրուած էին իւզպաշի կոչուած հրամանատարներու ղեկավարութեան տակ: Այդ սղնախները կը գտնուէին չափազանց վտանգաւոր դիրքի մը մէջ, երեք կողմէն շրջապատուած ըլլալով Պարսիկներէ, Թուրքերէ եւ Լէզկիներէ. միայն ազատ անցք ունենալով դէպի Կասպից ծով, ուր հաստատուած էին Ռուսերը: Հայ ազատագրութեան պայքարի ընթացքին այդ սղնախները, որոնք հետըզհետէ նոր ճիւղաւորութիւններ ունեցան, կատարեցին այնպիսի հերոսային գործեր, որոնք առասպելական հանգամանք ունին, իրականութիւն ըլլալով հանդերձ: Մենք հոս այդ հերոսական պայքարները անծնաւորող փառաւոր դէմքերէն պիտի ներկայացընենք միայն Դաւիթ Պէկը, որ կրեայ անծնական խտացումը նկատուիլ բոլոր իւզպաշիներու կողմէ յայտնաբերուած արիւթեան եւ քաջութեան գործերուն եւ տարած յաղթանակներուն:

Ստեփան Շահումեանի վկայութեան համեմատ Դաւիթ Պէկ Ղափանցի հայ մըն էր, «ի Հայկազեանս տոհմէ», որ իր երկիրը թողած, Վրաստան գացած հաստատուած էր: Կանուխէն Ղափան անունով տեղ գոյութիւն չունի հայ մատենագրութեան մէջ: Միջին Դարուն Սիւնեաց նահանգի Բաղք եւ Չորք գաւառները իրարու միացուած, կը կազմէ «Բաղաց թագաւորութիւն» անունով գաւառ մը, որուն մայրաքաղաքն է եղած Կապան: Անառիկ էր իր բերդերով, որոնց շարքին առաջին տեղը կը գրաւէր Բաղաբերդը համաձայն Ստեփանոս Օրբէլեանի վկայութեան: Կապան միեւնոյն ժամանակ եղած էր կեդրոն մը հայ վաճառականութեան: Եւ այս վաճառական դասակարգն է, որ կը միանայ Իսրայէլ Օրիի կազմակերպած կրօնականներու եւ Մելիքներու ազատագրական շարժումին եւ նիւթական ու բարոյական մասնակցութիւն կը բերէ սղնախներուն եւ Ղափանի զինուորական շարժումներուն. Ստեփան Շահումեան գաւազն էր այդ վաճառականներէն մէկուն:

որուն հօրեղբայրը Ոսկան, առեւտրական ճիւղ բացած էր Վե-
նետիկի մէջ: Այս Ս. Շահումեանն էր, որ յետոյ գրել տուաւ Դա-
ւիթ Պէկին պատմութիւնը: Ստեփան Շահումեան կը պատմէ,
թէ տեսնելով ժամանակին ահաւոր կացութիւնը, ինք անծամբ
Մցխէթ գնաց խնդրելու Շահնավագ խանէն, որպէսզի Դաւիթ Պէ-
կին հրամայէ հայրենիք վերադառնալ, բնականաբար գլուխ
կանգնելու համար Կապանի ինքնապաշտպանութեան զինուորա-
կան կազմակերպութեան: Իր խնդրանքը արտակարգ երեւոյթ մը
էր: Արդէն իր հայրը Վախթանգ իրմէ առաջ օգնած էր սղնախ-
ներու զինուորական կազմակերպութեան գործին, մարզիչներ դը-
կելով անոնց: Լէօ, կ'ըսէ, թէ համաձայն աւանդութեան Դաւիթ
Պէկ եղբորորդին էր Հալիծորի նշանաւոր իշխան Մելիք Փարսա-
գանի: Շահումեան կը գրէ, թէ Դաւիթ Պէկ ծանօթ էր իբր ազ-
նրւական, բարեպաշտ, արդարակորով, ծաւօթ գրոց, քրիստո-
նականամիտ խորհրդով, զօրաւոր բանիւք եւ գործովք, վրէժ-
խնդիր թշնամեաց ազգին մերոյ: Լէօ չի բաւականանար հայ
հերոսին վերագրուած այդ բարեմասնութիւններով եւ իր կողմէ
կը յաւելու. «Ամանը չունեցող մի երեւոյթ է նա մեր նոր պատ-
մութեան մէջ, իբրեւ զինուորական եւ վարչական գործիչ, ուստի
եւ բազմաթիւ շրջապատողների մէջ՝ մի եզակի անծնաւորութիւն
է, որ իր արտասովոր ընդունակութիւններով Հայոց ազատագրա-
կան շարժումը պսակում է լիակատար եւ փառաւոր յաջողու-
թեամբ» (էջ 669):

Դաւիթ Պէկ երբ 1722ին Կապան մտաւ, հոն պատրաստ
գտաւ միայն ապստամբական տրամադրութիւն: Պէտք էր զին-
ւորական ոյժ կազմակերպել օգտուելով ժողովրդական այդ տրա-
մադրութենէն, կարենալ յաջողութեամբ սկսելու համար երկրի
բնական պայմաններուն համապատասխան չեքեական յարձակում-
ներու, արսզ եւ վճռական հարուածներ տալու համար թշնա-
միին: Հազիւ կազմակերպական գործին սկսած, Դաւիթ Պէկ, կու
տայ ընդհանուր ապստամբութեան ազդանշանը, եւ ինք անծամբ
400 ռազմիկներու գլուխն անցած կը յարձակի Ղարա Չորլու
թուրք գիւղին վրայ, եւ իր բնակիչներով կը բնաջնջէ ամ-
բողջովին: Ապստամբութեան մարտահրաւէրի փողը հնչուած էր:
Եւ այդ մարտակոչը արծագանգ տուած էր մինչեւ Գողթան, մին-
չեւ Հին Զուղայի աւերակներուն վրայ վերաշինուած աննշան
գիւղը: Դաւիթ պէկի զինուորական ծեռնարկը չափազանց դժուար
պայմաններու տակ տեղի կ'ունենար: Ինքնապաշտպանութեան
կռիւ մը չէր մղուելիքը: Ան յարձակողական ըլլալու դատա-
պարտուած էր, քանի որ Սիւնեաց այդ երկրամասին մէջ եկած
տեղաւորուած էին թուրք խաներ, որոնք տիրապետական իրա-
ւունքներ ձեռք բերած էին ընդհանրապէս ժողովուրդին վրայ: Պէտք

էր նախ կռուիլ այդ Խաներուն եւ Պէկեղուն դէմ. բնաջնջել անոնց գոյութիւնն ու իրաւունքները, եւ այս իսկ պատճառով սկսուած կռիւը պիտի ըլլար հայ եւ թուրք տարրին ազգամիջեան կատաղի պայքարը, բնաջնջումի պայքարը: Վա՛յ պարտեալին...: Ուստի մեծ պատերազմին սկսելէ առաջ պէտք էր պարսիկ եւ թուրք Խաներու հաշիւը մաքրել: Եւ դիւրին գործ չէր գլուխ հանուելիքը, եւ ահաւոր, տարերային գերագոգնութեան շարժումը սկսած էր արդէն: Պայքարը քաղաքական էր, դասակարգային եւ կրօնական միանգամայն: «Մի կողմը, երկար ժամանակ սրով եւ արիւնով տիրապետողն էր, միւս կողմը՝ բնիկ ժողովուրդը, տանջուողը, հպատակը: Դարերն այդ ժողովուրդի մէջ շատ դառնութիւն, շատ թոյն էին կուտակել, ուստի եւ կրօնին այժմ այնքան անխնայ էր, այնքան կատաղի: Հայ զինուորութիւնը ազատութեան հովերով արբեցած, անգթութեան էր հասցնում իր վրէժխնդրութիւնը» (էջ 671): Առաջին օրէն իսկ Դաւիթ Պէկ յարաբերութեան մէջ է սղնախներու հետ, որպէսզի իրեն օգնութեան հասնին անոնք: Բայց սղնախներու ռազմավարութիւնը աւելի քան երբեք պաշտպանողական եղած է. Հագիւ կը յիշուի Մեծ Սղնախի Իզպաշի Աւանի մէկ յարձակումը Սիսիանի Որոտնայ բերդի դէմ, զոր չկրնալով գրաւել՝ վերադարձաւ իր տեղը: Հետեւաբար Դաւիթ Պէկ դուրսէն օգնութեան ակնկալութիւն չունէր եւ կը վստահէր միայն իր ոյժերուն եւ իր ճարպիկ ռազմավարութեան մեթոտին: Դաւիթ Պէկ, իր սարտական խումբերը դասաւորած միջոցին, երբ տեսաւ, թէ իր հօրեղբայր Մելիք Փարսատանն ու իր փեսան՝ Տէր Աւետիս քահանայ, անտարբեր կը մնան իր կողին, զանոնք քանտարկել տուաւ Շնհեր բերդին մէջ: Բայց յետոյ ազատուելով Աւան Իզպաշիի միջնորդութեամբ, հաւատարիմ գործակիցները եղան Դաւիթ Պէկի եւ Տէր Աւետիս քահանայ, կատարած բոլոր յարձակումներու միջոցին անզուգական հերոսի մը քաջութիւնը ցոյց տուաւ:

Այդ պատիկ զօրաբաժիններէ կազմուած բանակին ընդհանուր հրամանատարն էր Դաւիթ Պէկ, եւ պատիկ խումբերէ կազմուած այդ անջատ զօրաբաժինները ցրուած էին գաւառները, իւրաքանչիւրը իր տեղին մէջ, խմբապետ կամ իզպաշի ու նենալով գաւառին Մելիքը: Տեղային զօրաբաժինները իրարու կը միանային միայն ընդհանուր յարձակումի ժամանակ: Դաւիթ Պէկի կեդրոնատեղին ի սկզբան կը գտնուէր Որոտնայ ծորին մէջ, Շնհեր բերդը. բայց երբ Սիսիանի մէջ այլեւս վերջացուց բնաջնջումի իր գործը, փոխադրուեցաւ Հալիծոր, իր կառուցած բերդը, որովհետեւ Փոքր Կապանի վրայ սկսած էր կեդրոնանալ Թուրքերու կողմէն սկսուած յարձակողականին ամ-

բողջ ծանրութիւնը: Դաւիթ Պէկ երբ լուր առաւ թէ Օրտու-
պատէն եկող Թուրքեր յարծակած են Դաշուուն աւանի վրայ, ա-
նոնց դէմ դրկէ Պապ զօրավարը: Պապ յարծակողներու բազմու-
թեան առջեւէն փախուստ կուտայ վախէն, եւ Թուրքեր անխը-
նայօրէն կ'աւելոյն շքեղայքի հայ գիւղերը: Դաւիթ Պէկ ան-
ծամբ կ'երթայ Թուրքերուն դէմ եւ ետ կը մղէ անոնց արշա-
ւանքը: Վերադարձին դատի կ'ենթարկէ Պապ զօրավարը եւ զա-
նի գլխատել կուտայ: Դաւիթ Պէկի զինուորական արշաւանքները
իրարու կը յաջորդեն առանց ընդհատի կապանի եւ սահմանա-
կից գաւառներու մէջ: Բնականաբար ամէն արշաւանք յաղթա-
նակով մը վերջացաւ եւ Դաւիթ Պէկ ալ ունեցաւ իր հարկադրու-
ած նահանջները: Բայց այդ նահանջներն անգամ պատճառ ե-
ղան, որ աւելի ուժով հիմերու վրայ դրուի զինուորական կազ-
մակերպական գործը եւ ընդարձակուի շրջանակը: Եւ ժողովուր-
դի հասարակ դասակարգեմէն դուրս եկան մարտիկներ, որոնք
իրենց հերոսային յանդգնութեամբ իրենց անունը անմահացու-
ցին հայրենի ազատագրութեան այդ սրբազան պատերազմներու
միջոցին: Շահումեան իր թելադրած պատմութեան մէջ մանրամաս-
նաբար կը յիշատակէ աւաններու զօրաբաժինները, անոնց մար-
տիկներուն թիւն ու հրամանատարները, միայն չափազանց ժլատ
է թուականներու մասին իր յիշատակած արշաւներուն առիթով:

Դաւիթ Պէկի համար Թուրքէն աւելի վտանգաւոր էին իս-
լամացած հայերը, որոնք կրնային ալ մտանիչներ դառնալ: Եւ
այս պատճառով աւելի խիստ էր եւ անողոր անոնց դէմ: Ան կո-
տայս պատճառով վահրավարի կողմերը քնակող երեք տուն իսլա-
մորել կուտայ Վահրավարի կողմերը քնակող երեք տուն իսլա-
մացած Հայերը: Յետոյ տեսնելով որ Տաթեւի Մելիքը, Դաւիթ,
փոխանակ ազատագրական շարժման մասնակցելու, կ'իսլամա-
նայ ընտանեօք. եւ Մելիք Պատր իսլամական անունի տակ կը
սկսի լրտեսութեան եւ մատնութեան, եւ 55 հայ ռազմիկներու
սկսի լրտեսութեան եւ մատնութեան: Դաւիթ Պէկ գնաց ա-
գուխները կտրել տալով Շահին կ'ուղարկէ: Դաւիթ Պէկ գնաց ա-
նոր դէմ պատերազմելու, եւ դժուարին գործողութիւններէ յե-
տոյ ձերբակալեց զանի եւ տարաւ Շահեր բերդը, գլխատեց ուրա-
ցող մատնիչը, եւ գնաց հաստատուիլ անոր Տաթեւի գիւղը:

Դաւիթ Պէկ իր ռազմական յաջողութիւնները կը պարտի
իր յանգուգն յարծակումներուն եւ իր անխնայ հարուածներուն:
Ուրիշ մը թերեւս նոյնիսկ խուսափում պիտի տար բաղնուքներէ
ուրիշ տեսէր, թէ հակառակորդ ոյժը քսանապատիկ աւելի էր ի-
րեն բանակէն: Օրինակ, ան Ջիվանշիրի ցեղերուն դէմ ափ մը մար-
դերով շարունակեց իր կռիւր տասը հազարնոց բանակի մը դէմ:
Դերով շարունակեց իր կռիւր տասը հազարնոց բանակի մը դէմ:
Երեք օր հարուած հարուածի վրայ իջեցուց եւ թշնամին իր մեռ-
եալներն ու գոյքերը թողած փախուստ տուաւ պարտուած: Չա-
քնուոր բաւառի Թորոս իշխան, իբր գործակից Դաւիթ Պէկի,

գլուխ կանգնած էր ղինուորական կազմակերպութեան գործին: Դաւիթ Պէկ անոր գործակից նշանակեց Վրաստանէն իրեն ընկերացող հայերէն Պայընտուր: 1723ին Բարդուշատի եւ Օրտուպատի երկու խաներէն Փաթալի խան 18 մարդով յարձակեցաւ Չափնտուրի վրայ, Պայընտուր խիզախ յարձակումով մը յանկարծակիի բերաւ Փաթալին եւ խուճապահար փախուստի մատնեց զանի: Այս յարձակումով պատերազմական գործողութեանց կեդրոնը Սիսիանէն կը փոխադրուէր Ղափսն: Փարթալի պարտութենէն անմիջապէս վերջ Դաւիթ Պէկ կ'իմանայ, թէ Ղափսնի Ասլամագ Ղուլի խան բանակ կը կազմէ հայերու ղինուորական ուժը բնաջնջելու նպատակով, Ղուլի խանը ամրացած էր Հալի-ծորի եւ Դեզվա գետերուն մէջտեղ բարձրացած Զեփա անառիկ բերդին մէջ, Բերդին աշխարհագրական դիրքը եւ անկէ կատարւելիք պատերազմական գործողութիւնները կրնային ճակատագրական հետեւանք ունենալ Հայերուն ապագայ գործողութեանց համար: Դաւիթ Պէկ անմիջապէս կը հասնի Ղարաչիմէն գիւղը, իր շուրջ կը հաւաքէ Չափնտուրի, Դինափուզի, Կալէյի եւ Մեղրիի զօրագունդերը եւ կը պաշարէ Զեփա բերդը: Պաշարումը կը սկսի: Մխիթար հրամանատար եւ Աւետիս քահանայ կը ոկսին յարձակման: Կռիւր կատաղի եղաւ: Տէ՛ւ Աւետիս կը յաջողի բերդ մտնել եւ ձերբակալել բերդին հրամանատարը: Մխիթար ալ կը յաջողի իր յաջորդական յարձակումներու ներս մտնել եւ այդ արիւնյաեղ ու կատաղի պատերազմի ընթացքին բերդապահ թուրք զօրքերէն չորս հազար հոգի կը սպաննուին, ըստ Ս. Շահումեանի վկայութեան: Այս փառաւոր յաղթանակէն վերջ, Դաւիթ Պէկ Սիսիան կը վերադառնայ, հոն շարունակելու համար շրջակայքի թուրք տարրին մաքրագործումը: Պէտք էր ամէնէն առաջ գրաւել Որոտոնայ բերդը եւ ահա 1724ին Մաղկազարդի տօնէն չորս օր առաջ յարձակումը կը սկսի բերդին դէմ: Մաղկազարդին, տեղատարափ անծրեւներէն բերդի պարսպին մէկ կողմը կը սկսի փլչիլ: Յարձակեցան բերդին այդ տկար կողմին վրայ, եւ ներս մտնելով գրաւեցին բերդը եւ ջարդեցին ամբողջ բնակիչները: Սակայն, այս փայուն յաջողութիւններուն կը յաջորդէ անակնկալ պարտութեան մը պարագան: Նախիջեւանի խանը, նկատելով, որ Դաւիթ Պէկի հրահանգով Սիսիանի զօրագունդին կարեւոր մէկ ճատուածը Բարդուշատի դէմ զրկուած է, մեծ բանակով յարձակեցաւ Սիսիանի վրայ, Դաւիթ Պէկ հապճեպով կազմած սակաւաթիւ բանակով մը կը յարձակի խանին վրայ: Բայց Դաւիթ Պէկի տարած յաղթանակին կը յաջորդէ իր զօրքին խուճապահար փախուստը: Որովհետեւ պարտութեան մատնուած թուրքերը, յանկարծ նոր յարձակման մը կը սկսին, եւ կը ցր-

րիհ, կազմակերպեց ճակատամարտը: Թշնամի բանակը առաւ 8000ական հոգիները կազմուած երեք զօրաբաժիններու ձեւացուցած արցանի մէջ, եւ այդ պատերազմին տասնեւմէկ հազար թուրքեր ջարդուեցան, նշանաւոր դէմքեր գերի բռնեցին, ինչպէս նաեւ տիրացան թշնամիի բոլոր գոյքերուն: Մեղրիի այս փառաւոր յաղթանակը Ղափանի մէջ մեծ ուրախութեամբ ողջունուեցաւ:

Ղափանի եւ Սիսիանի կողմերը, այդ յաղթանակի օրերուն (1725) Դաւիթ Պէկ ալ գործի վրայ է Մխիթար զօրապետի եւ Տէր Աւետիսի ընկերակցութեամբ: Անոնք ձեռնարկած են մաքրագործել այդ շրջանները թուրքերէն: Ղազանկիւլի լեռներուն վրայ կատարուած արշաւանքի միջոցին, Մխիթար գերի կ'իյնայ թիւրքմէններուն ձեռք, բայց Տէր Աւետիս կը յաջողի ազատել զանի: Նոր պատերազմ Ղափանի լեռներուն վրայ: Հոս նորէն կը հանդիպինք Փաթալի Խանի բանակին: Հայկական բանակը յաղթական դուրս կուգայ կռիւէն: Բայց Դաւիթ Պէկի եւ Մխիթար զօրապետի մէջ գգմութիւն մը ծագած ըլլալուն, այս վերջինը հրաման կ'ընէ իր զօրքերուն ետ քաշուիլ կռիւէն: Այս դէպքէն քաջաւերուած, թշնամին, յարձակումի կը սկսի, ռազմիկներէն քանի մը հարիւրներ կը մահաւան եւ գերի կը տարուին շատեր, որոնց շարքին նաեւ Դաւիթ Պէկի պատմութեան աղբիւրն եղող Ս. Շահումեան:

Այս չորս հինգ տարիներու հերոսային պայքարներու միջոցին, որ իրենց նմանը չունին մեր վերջին պատմութեան ընթացքին, կ'երեւի, թէ մինչեւ իր ոսկրին ծռւոյ սարկութեան ոգիով խմորուած հայ գիւղացին, յուսահատ արտաքին օգնութենէ եւ միջամտութենէ, առիթի մը կը սպասէր թօթուելու Պէկի լուծը, նորէն գերութեան մէջ փնտռելու համար իր սեփական հանգիստն ու խաղաղութիւնը: Եւ առիթը չուշացաւ ներկայանալ: 1726ի կէսին Օսմանեան Կառավարութիւնը, որ արդէն շարունակ պատերազմի մէջ էր Պարսից Տէրութեան հետ, տեսնելով, թէ խումբ մը Պարսկահայեր ձեռնարկած են հաշուեյարդարի ենթարկել իրենց դրացի թուրք գիւղերը, բնաջնջելով ժողովուրդը եւ թալլելով անոնց ունեցածը. Դաւիթ Պէկի մարտական ցրուած ուժերուն դէմ կը հանէ մարդուած կանոնաւոր զօրքերու բանակ մը: Կ'երեւի Դաւիթ Պէկի հերոսամարտի վերջնական արդիւնքին վրայ անպատահ, Չափնուորի հայ զօրախումբերը կ'անցնին Փարթալի Խանին կողմը, եւ այդ դասալքումը տարափոխիկ հիւանդութեան մը պէս վարակած էր Պէկի բոլոր ռազմիկներն ու գիւղացիները: Այնպէս որ երբ թուրք պետական բանակը սկսաւ քալել Դաւիթ Պէկի վրայ, այս վերջինին հաւատարիմ

մնացած էին երէկի իր հերոս ընկերներէն տասն եւ եօթն հոգի։ Ուրեմն Ղափանի հայ զինուորական գործողութիւնները, Շահումեանի բացատրութեամբ վերջ գտած էին այսպէս։ Ուրեմն Հալի-ծորի ամրոցին մէջ լքուած մըն էր Դաւիթ Պէկ եւ թողուած իր ճակատագրին։ Դաւիթ Պէկ չի յուսահատիր սակայն։ Չի յուսա-լքուիր. ան կը խորհի, զինուորական եւ քաղաքական գիտակից գոր-ծիչի իր կարողութեամբ, ռազմական նոր կարելիութիւններ ըս-տեղծել պայքարը շարունակելու համար թուրք բանակին դէմ, որուն միացած էին Ջափնտուրի, Մեղրիի եւ Ղափանի իր հայ զօրագունները եւ այլազգի խուժաններ։ Դաւիթ Պէկ մէկ կողմէն կ'ամրացնէ իր բերդը, միւս կողմէն փոքրաթիւ զօրաբաժին մը կը կազմէ բերդին պաշտպանութեան համար։ Բերդին վրայ թուրք բանակին յարձակումը կը սկսի 1727ի Մեծ Պահրի քսաներեքե-րորդ օրը։ Մխիթար զօրապետ եւ Տէր Աւետիս բերդի պաշտ-պանութեան երկու անմասն հերոս հոգիներն են։ Նոր հոգեբա-նութիւն մը կը ստեղծուի բերդին մէջ, ի հարկին մեռնիլ բեր-դի պարիսպներուն տակ, քան ապրիլ գերի եւ ստրուկ։ Դիւային կատաղութեան հորձք մը կ'եռուզեռայ անոնց սրտին խորը։ Մը-խիթար եւ Տէր Աւետիս փոթորկի մը պէս կը բանան բերդին դռները. երեք հարիւր քաջեր կը հետեւին անոնց, Կռիւր փոխա-դրուած է բերդէն դուրս եւ յարձակողական պատերազմն սկսած, թիւով հազարապատիկ աւելի թշնամիին դէմ։ Ափ մը հերոսներ յաղթանակը տարին բերդին առջեւ, սպաննելով 17,000 օսմանցի զօրքեր եւ մնացորդ մասը բանակին, փախուստի մատնելով։ Գոնէ այսպէս կը վկայէ Ս. Շահումեան։ Այս յաղթանակը նոր ոգեւո-րութիւն ստեղծեց դասայիքներու շարքերուն մէջ։ Դաւիթ Պէկ կը շարունակէ հալածել թշնամին։ Եւ իմանալով որ Շահ Թահ-մազի կողմէն թուրք բանակին վրայ զրկուած զօրքերը կը գտնը-ւին Արաքսի միւս ափը, Մխիթարն ու Տէր Աւետիսը կը զրկէ անոնց հասարակաց թշնամիին դէմ միասին կռուելու առա-ջարկն րնելու համար։ Պարսիկ խանը հազիւ 70-80 մարդ տրա-մադրեց անոնց։ Դաւիթ Պէկ կը քալէ Մեղրիի վրայ, ուր, կ'ըսէ Շահումեան, թուրք 22,000 զօրքեր բանակած էին. Հոս ալ թուրք Շահումեան, թուրք բանակը կը պարտուի, անհամար զոհեր տալով։ Թուրքերը նոր բանակը կը պարտուի, անհամար զոհեր տալով։ Թուրքերը թէ Բելս գիւղի, թէ փորձ մը րրին Ղափանը գրաւելու։ Թուրքերը թէ Բելս գիւղի, թէ ահաչին կորուստներով։ Շահումեան կը պատմէ, թէ Դաւիթ Պէկ 1725 թուականէն ի վեր Թահմազ Շահի հետ յարաբերութեան մէջ կը գտնուէր համագործութեան մը համար, բայց չէր յաջո-ղած իր ծրագրին մէջ։ 1727ին, կը գրէ Շահումեան, չորս բռ-թրքական զօրքերու գլուխներ զրկեց Շահին։ Այս վերջինը երբ

Հայիծորի եւ Մեղրիի հրաշափառ յաղթանակներուն մանրամասնութիւններուն տեղեկացաւ, հիացաւ Դաւիթ Պէկի քաջութեան եւ յանդգնութեան վրայ եւ իր արքայական պաշտօնագրով զինքը իշխան կարգեց: Ահա արքունի պաշտօնագրին այդ մասը. — Աւրդ կացուցի շքեղ այսօր իշխան եւ զլուխ ամենայն իշխանաց մերոց, որք են եկողմանդ յայդոսիկ. եւ երկիրդ խափանու, զոր կալար քաջութեամբ, քեզ լիցի: Բայց դու ելցես եւ ժողովեսցես առ քեզ զամենայն զորս եւ զխանս ի կողմանդ այդոցիկ, եւ ի բաց հանցես զօսմանցիսն ի սահմանաց քոց»:

Այս կարգադրութեամբ մէկ կողմէն կ'իրաւործուի Դափանի ազգային ինքնավարութեան դարաւոր բաղձանքը եւ միւս կողմէն պարսկական եւ հայկական շահերը կապով մը կը նոյնանան իրարու հետ: Դաւիթ Պէկ, իբրեւ իշխանապետ Դափանի գաւառին, կը շարունակէ իր հերոսային կռիւները Թուրքերուն դէմ: Մխիթար զօրապետ եւ Տէր Աւետիս նախ Թուրքերէն վերջնապէս կը մաքրագործեն Մեղրիի շրջանը: Յետոյ տեսնելով, որ նահանջող թշնամին ապաստանած է Ագուլիս վաճառաշահ գիւղաքաղաքը, կը մտնեն հոն եւ ուր կը հասնի նաեւ Դաւիթ Պէկ Մելիք Բարսաղանը կը թողուն Թովմաս Առաքեալի վանքը եւ կը դառնան Ագուլիս: Դաւիթ Պէկ կասկածելի կը գտնէ քաղաքապետ Մուսինի անծը եւ հրաման կ'ընէ սպաննել զանի: Սակայն Մելիք Բարսաղանի միջնորդութեամբ Մուսին ազատեցաւ մահէն: Հոս թրքական բանակը երէք անգամ յարձակում գործեց հայ զօրքերուն վրայ, եւ ամէն անգամուն սկսաւ նահանջել մեծ կորուստներ ունենալէ յետոյ: Կռիւր փոխադրուեցաւ Մարաղայի դաշտը: Հայերուն օգնութեան հասան երեք խաներու հրամանատարութեամբ պարսիկ զօրքեր: Առաջին յարձակումին իսկ Պարսիկները փախուստ տուած էին ճակատէն: Դաւիթ Պէկ յարձակումի սկսաւ: Թուրքերը ենթարկուեցան փախուստի խուճապ: Միւս կողմէ Հայերը հետապնդեցին փախչող պարսիկ բանակը եւ զանոնք հարկադրեցին Ագուլիս վերադառնալ առանց իրենց հրամանատարներուն, որոնք արդէն իսկ հեռացած էին փախչելով: Այս անգամ ալ Ագուլիսի հայ բնակչութիւնն էր, որ դաւաճանեց Դաւիթ Պէկի բանակին դէմ: Եւ Մելիք Բարսաղան, ազատարար Մուսի քաղաքապետին, սպաննուեցաւ այս դաւաճան քաղաքապետին հրամանով: Ողջ մնացող հայ զօրքերը քանդեցին Ագուլիսի շուրջ ինչ որ գտան եւ կրակի տուին քաղաքին երկու կողմէն, հարկադրելու համար Ագուլիսցիները, որ դուրս ելնեն քաղաքէն՝ բաց դաշտի մէջ անոնց հաշիւը մաքրելու համար: Բայց դուրս չելան անոնք: Ագուլիսէն վերջ Չափնուուն ալ ապստամբեցաւ նորէն եւ անցաւ Թուրքերուն կողմը: Դաւիթ

Պէէկ իր զօրավարները ղրկեց հռն. եւ արագ արշաւանորով մը ա-
նուր ծերբակալեցին տեղւոյն գլխաւորները: Դաւիթ Պէէկ վստա-
ճելով անոնց հաւատարմութեան խոստումներուն, ներեց, եւ Չա-
վրնատուրի նոր կառավարիչ նշանակելով Տէր Աւետիսը անոր
հսկողութեան յաւժնեց կայանաւորները եւ ղրկեց իր նոր պաշ-
տօնատեղին: Տէր Աւետիս այդ գլխաւորները ազատ թողուց:
Տէր Աւետիս կ'իմանայ. թէ Փաթալի Խանը յանկարծակի յար-
ծակած է երեք գիւղերու վրայ եւ երեք հայ զօրավարներն ալ
գերի տարած: Դիշերային յարծակումով մը Փաթալիի բանակին
վրայ, գերի կը բռնէ երկու թուրք գլխաւորներ եւ մեծ աւարով
կը դառնայ իշխանութեան էեդրոնատեղին:

Այդ արշաւանքի օրերուն, յանկարծ վրայ կը հասնի Դաւիթ Պէկի մահը: Մխիթար յաջորդեց Դաւիթ Պէկի: Եւ այդ հետոսային պայքարի պատմութիւնը կը բացուի սահմակեցուցիչ դաւաճանութեամբ մը: Տէր Աւետիս չէր կրնար հանդուրժել Մխիթարի նոր դիրքին: Եւ այդպէս խորհելով, թէ ինքն էր Դաւիթ Պէկի օրինաւոր ժառանգորդը, քանի որ մանաւանդ ինք Հալի-ծորի ժառանգորդն էր, քանի որ Հալիծոր կը պատկանէր իր աներոջ, հետեւաբար իրեն, եւ ամբողջ պատերազմներու ընթացքին, իրարմէ անբաժան, քաջութեամբ զիրար գերազանցող երկու հերոսներ, Մխիթար եւ Տէր Աւետիսի, երբեւ անբաժանելի միութիւն, կը գործէին միասին, իբր զէնքի ընկերներ, Տէր Աւետիսի նախանձոտութեան հետեւանքով թշնամացան իրարու, ու Տէր Աւետիս գնաց թուրք բանակը իր անձնատուութիւնն ու հպատակութիւնը յայտնելու: Մխիթար դառնացած Տէր Աւետիսի ազգութիւնը յայտնելու: Բնականօրէն թողուց Հալիծոր եւ ինք գաղաւ վերաբերումէն, իր ընտանիքը թողուց Հալիծոր եւ ինք հեռացաւ անկէ: Հակառակ թուրք հրամանատարի խոստումին, թէ Հալիծորի բնակիչներուն վշտաւ պիտի չհասցնէր, բանակը մըտաւ Հալիծոր, քարուքանդ քաղաքները: 150 կը յաւելու. «Եւ ինքը քահանան, այժմ արդէն անփառունակ մի գէրի, ականատես եղաւ մի սոսկալի կոտորածի, որի ժամանակ Հալիծորում ո՛չ հասակ խնայուեց, ո՛չ սեռ. Մխիթար Սպարապետի կիներն ու երեխաները գերի տարուեցան» (էջ 697): Իսկ Տէր Աւետիս իր դաւաճանութենէն ամօթահար, կը թողու երկիրը եւ կը քաջուի երուսաղէմ, ապաշխարելու համար:

Գալով Մխիթար սպարապետին, ան դեռ կը շարունակէ իր հերոսական արշաւանքները, նոր գունդեր կազմելով: Յարձակումներ կը գործէ Թուրքերու դէմ: Դիւղեր, նոյնիսկ Օրտուպատի պէս քաղաքներ կը զրաւէ. Թուրքերէն, եւ մեծ աւարներով կը դառնայ ննծորեսք բերդը, զոր իրեն կեդրոնատեղին ըլած էր: Ննծորեսքի ժողովուրդը 1730ին վատուածեամբ կը սպաննէ Մխի-

Թաշը եւ անոր գլուխը կը զրկէ թաւրիզի թուրք փաշային: Ահա
այսպէսով կը վերջանայ Դաւիթ Պէկով սկսուած հերոսամարտին
փառաւոր դրուագը: Եւ ինչպէս ժողովրդական վատութեան տիրո-
ւին մէջ:

Ահա թէ ինչպէս կը վարձատրէ իր անձնուէր հերոսները,
ստրկութեան լուծին տակ անբանացած, կորովագուրկ ապերտխտ
ժողովուրդ մը:

Ժ.

ՇԱՀԿԵՐՏԻ ԴԻՄԱԴՐՈՒԹԻՒՆՆԵՐ ԵՒ ԱԳՈՒԼԻՍՐ

ԿՈՐԾԱՆՈՒՄԸ

Ձկայ ոճեւ ձեռներկ, ըլլայ քաղաքական, գինուորական, քնկերական թէ կրօնական որ իր ներհակ ազդեցութիւնն ու անդրադարձումները չ'ունենայ տարրեր ուղղութեամբ: Դաւիթ պէկի եւ Սղնախներու պատերազմական գործողութիւններու միջոցին Բսկ սկսան տեսնուիլ այդ անդրադարձումները: Հայ Մեկիքները չափազանց փտահացած էին Մեծն Պետրոսի եւ անոր յաջորդներու խոստումներուն: Անոնց մէջ դեռ հասունցած չէր կառավարութիւններու պետական-քաղաքական գաղտնի ծրագիրները գուշակելու դիւանագիտական հասկացողութիւնը: Անոնք վարժուած էին բաւերը եւ անոնցմով արտայայտուած խոստումները շփոթել իրականութիւններու հետ: Կրօնական նախապաշարումը նոր շեշտ մը դրած էր այդ սխալ դատողութեան վրայ: Դէպքերը, սակայն, տակաւ սկսան պարզել սխալներու ահաւոր հետեւանքները, առանց սակայն լրջութեան կարենալ բերելու մեր հին եւ նոր գործիչները: Եւ այս պատճառով էր որ շատ անգամ շեշտած եմ, թէ մենք Հայերս «խաբուելէ չանճարացող» ժողովուրդ մը եղած ենք:

Իսրայէլ Օրիի Պարսկաստան եւ Պոլիս դեսպանութիւնները, եւ Մեկիքներու յայտնի ռուսասիրութիւնը, եւ անոնց բարեպաշտիկ հաւատքը պապական կամ օրթոդոքս պետութիւններու կողմէն հասնելիք գինուորական օժանդակութեան մասին, զիրենք տակաւ կը հեռացնէին քանդումի եւ աւերածութեան վարպետ խլամ տարրերէն, եւ իրերու բնական բերմամբ, անոնց մտքին մէջ կ'արմատացնէին սա համոզումը, թէ Հայերը այս ուղղութեամբ կրնային ուշ կամ կանուխ միասակար տարր մը դառնալ իրենց երկրի սահմաններուն մէջ, օտար միջամտութիւն հրաւիրելով ի նպաստ իրենց: Այդ մտածումը Թուրքերու եւ Պարսիկներու միտքին մէջ օրէ օր աւելի խոր արմատ կը ձգէր, մանաւանդ նկատի ունենալով ռուսական ոյժին մեծնալը, եւ ռուսական ծաւալապաշտ քաղաքականութեան յառաջնադասութիւնը:

Վաղը արդէն ուշ պիտի ըլլար. եթէ այսօր իսկ թուաբեր չկանգնուէին արգիլելու համար ռուսական յառաջխաղացութեան գնացքը, Դաւիթ Պէկ իր մէջ կ'անձնաւորէր հերոս ռազմիկը եւ հայ դիւանագէտը: Երբ տեսաւ թէ Մեծն Պետրոս Կասպեան ծովափնեայ երկիրները գրաւելէ վերջ մոռցաւ հայկական ազատագրութեան իր խոստումը, եւ վերադարձաւ իր մայրաքաղաքը. համոզում կազմեց, թէ յոյս չկար քրիստոնեայ թագաւորէն, թէ կրօնական դաւանակցութիւնը խախտու յենարան մըն է քաղաքական նպատակներ իրագործել կարենալու համար: Այս համոզումին արդիւնքը սա եղաւ, որ 1724էն սկսեալ ան բանակցութեան մտաւ. Շահին հետ եւ պատուարեր հասկացողութեամբ մը հաշտեցնելով պարսկական եւ հայկական շահերը, կռուիլ հասարակաց թշնամի թուրքին դէմ. Դժբախտաբար այդ հասկացողութիւնը տեղի ունեցաւ միայն Դաւիթ Պէկի մահէն հազիւ քանի մը ամիս առաջ: Դատողութեան այդ հասունութիւնը պակսեցաւ Ղարաբաղի Մելիքներուն մօտ: Մուհամմէտ Ղուլի խան, որուն յանձնուած էր Երեւանի կառավարութիւնը, երբ տեսաւ, թէ Աստուածատուր կաթողիկոսի միջոցով կարելի պիտի չըլլար հասկացողութեան մը գալ Մելիքներու հետ, քաղաքական գետնի վրայ, իր գանձապահն եղող Աթամշէնը զրկեց սղնսելներու հրամանատարին մօտ եւ զանոնք հնազանդութեան հրաւիրեց, խոստանալով կատարել իրենց պահանջները, իրագործել իրենց նպատակները: Այս առաջարկին հանդէպ կտրուկ է Մելիքներուն պատասխանը. «Մեզ ո՛չ մեծութիւն է հարկաւոր, ոչ փող, ոչ երկիր. մենք քեզանից ոչինչ չենք ուզում եւ քեզ չենք ճանաչում: Այստեղ մենք հաւաքուել ենք մեծ «եփուտոր» թագաւորի համար. Մենք նրա ծառաներն ենք, դուրս ենք եկել նրա վրայ յոյս դրած, եւ նրա մարդիկն ենք: Աստուծոյ ողորմութեամբ եթէ մեծ «եփուտորին» եկաւ այս երկիրը, կը գնանք նրա մօտ ինչպէս նա կը հրամայէ, այնպէս կ'անենք: Իսկ եթէ Աստուած մի՛ արասցէ, նա չգայ այս երկիրը կամ թէ մեզ համար մի բան չգրէ, մոռնայ իր ողորմելի ծառաներին, այն ժամանակ մենք ինչպէս հաւաքուել ենք, այնպէս էլ կը ցրուենք, ամէն մէկս մեր աները կ'երթանք» (1էօ, էջ 701—702): Բնականաբար կարելի չէր անմիջապէս հաւատք ընծայել հաւատուրաց վրացի Մուհամմէտ Ղուլի խանի խօսքերուն: Արեւելքին, ըլլայ խան թէ վեհապետ, գլուխ ստրկանալ, զիջանիլ, խոստանալ, երբ վտանգ մը կ'սպառնայ իրեն, եւ մոռնալ իր խոստումները երբ վտանգը փարատած է: Բայց նման խոստումներ կը կատարուին նաեւ երկրին տարբեր կողմերուն վրայ, տարբեր պաշտօնեաներու կողմէ, նոյն ուղղութեամբ, նոյն քօնով: 1725ին Դիլանցի հայ մըն ալ կը գրէ, թէ «բազմիցս մահմեդականները խոստացան տալ մեծ պաշտօններ եւ նահանգներ,

միայն թէ մենք ձեռք վերցնենք այն ծառայութիւնից (ռուսական), բայց պարոն Պետրոսը (Գիլանենց) չընդունեց այդ առաջարկութիւնները» (Ղէօ, էջ 701)։ Այսպիսի պարագաներու մէջ, երբ ամբողջ ազգի մը գոյութեան հարցն է դրուած նժարի թաթին մէջ, խոհականութիւնը կը պահանջէր դիւանագիտական սակարկութիւններու մոտեւ, ժամանակ շահելու եւ պարագաներու բերմամբ ճշդելու մեր ուղղութիւնը։ Տրուած անխոհեմ եւ անմիտ պատասխանին արդիւնքը նպաստաւոր պիտի չլլար Հայերու համար։ Որովհետեւ Գիլանենց երբ կը խօսի պարսիկ կառավարութեան դէպի Հայերը ունեցած տրամադրութեան մասին, կը գրէ. «ասում են, թէ Հայքն թամամ չառթել պիտի, որ էս երկրին վարթարաթ արաբին, էսպէս որ ըռուստն բերին կոխեցին Ղզլբաշի երկիրն, Աղվանն տարան Լսպահան»։ Եւ կոտորածները նորէն սկսան, որովհետեւ ռուսասէրներ եղած էինք, եւ կոտորւեցանք Ռուսերու կողմէ լքուած, ու ձգուած մեր արիւնոտ բախտին ձեռք։ Որովհետեւ Մուհամմէտ Ղուլի խան, երբ լսեց իր առաջարկներուն մերժուիլը, քանակ մը զրկեց Սղանխներու վրայ, եւ անոր պարտուած քանակին բեկորները ինկան Գեղարքունիքի վրայ, հազարաւորներ ջարդեցին, եւ խոշոր աւարով ու գերիններով դարձաւ երեւան։ Այս անգամ նորէն իրենց լեռներէն վարկիչն են Ռուսիոյ, եւ հետեւաբար ռուսասէր Հայերու թշնամի Տաղիստանցիները։ Կ'ասպատակեն Շաքիի, Ղուբայի գաւառները աւեր եւ արիւն սփռելով ամէն դիւ (Այս մասին տես Մարտիրոս վարդապետի սրտաճմիկ նամակը, Ղէօ, էջ 703—706)։

ազգաբնակչութեան եւ մասնաւորապէս Հայերու համար: Դաւա-
դութիւնները թագաւորական գահին շուրջ ահաւոր համեմա-
տութիւններու հասած էին: Մահմուտ Շահ Ղազվին ապստամ-
բութեան վրէժը լուծելու համար խնճոյքի մը միջոցին սպաննել
տուաւ ամբողջ պարսիկ ազնուականութիւնը, ուրիշ խնճոյքի մը
միջոցին 3000 պարսիկ զինուորներ կոտորել տուաւ: Շահ Թահ-
մազի բնդհաննուր հրամանատարը Թահմազ-Ղուլի, բնիկ Խորա-
սանցի, իր զինուորական տաղանդով եւ իր ծայրայեղ անգթու-
թեամբ պահ մը յաջողեցաւ սանձել դաւադրութիւնները, Աղւառ-
ներու կեղեքումներէն պահ մը փրկեց Պարսկաստանը, եւ գոնէ
ժամանակի մը համար վերահաստատեց Սէյյիշվիներու հարստու-
թիւնը, Շահ Թահմազը տեղաւորելով իր Սպահան մայրաքաղա-
քին մէջ: Թահմազ-Ղուլի իր յաղթանակներով ապահովեց Պարս-
կաստանի նախկին սահմանները, գրաւելով Թուրքերէն գրաւած
հողամասերը, եւ ստիպելով Ռուսիան ձեռք քաշել Կասպեան ծո-
վեզերքէն, Բագուէն եւ Տէրպէնտէն: Ղերսիսու թրքական պա-
տերազմը, 1735 Յունիսին Ղուլի քաջախիզ պարտութեան մատ-
նեց Ապտուլլահ փաշայի թուրք բանակը: Տալի մը յետոյ Շահ-
թահմազ եւ իր անչափահաս գաւակը, որ գահ բարձրացած էր,
կը սպաննուին Թահմազ-Ղուլիի գաղտնի հրահանգներուն համա-
ծայն: Սէյյիշվիներու տան հարստութիւնը կը վերջանայ, եւ Մարտ
10ին Թահմազ խան կամ նախկին անունով ծանօթ Նատիր Ղուլի
թագաւոր բնտրուեցաւ, եւ անոր թագաւորական սուրբ կապոյր
եղաւ Աքրահամ կաթողիկոս Կրետացի. կարեւոր պաշտօն մը, զոր
Թուրքիոյ սուլթաններու գահակալութեան ատեն կը կատարէր
Դոնիայի մէջվիշիներու մեծ Շէյխը: Այնուհետեւ շարունակեց
իր նուաճումները մինչեւ Աղուանիստան, Պոխարա եւ Հնդկաս-
տանի սահմանները, եւ Պարսկաստանի սահմանները տարածեց
եփրատէն մինչեւ Ինդոս, եւ Պարսից Ծոցէն մինչեւ Ալթայեան
լեռնաշղթան: Բայց իր բարձրութեան չափ արագ տեղի ունեցաւ
իր անկումը, եւ իր յաղթութիւններուն յաջորդեցին պարտութիւն-
ները: Եւ պալատական դաւերը սկսան իր մէջ շեշտել վայրագ
մարդու կատաղութեան ոգին, եւ վրէժխնդրութեան անգութ թզ-
գացումը: Երբ վատաբար իրեն հաւատացուցին, թէ իր գաւա-
կը Ռիզա-Ղուլի-Միրզա իր դէմ նիւթուած դաւադրութեան մը
գլուխը կը գտնուի, անմիջապէս իր տղուն աչքերը փորել տուաւ:
Աւալ դաւերը իրարու յաջորդեցին: Շահեր սպաննուեցան յա-
ջորդաբար, յետոյ սպաննուելիք նոր Շահերու տեղ տալու հա-
մար, Երկիրը դիակներով եւ կտրուած գլուխներու բուրգերով
լեցուեցաւ:

Նատիրի Թուրքերու դէմ բրած պատերազմի միջոցին եւ

եւ կը հաւաքէ հայ խորհրդականներ. որոնց շարքին կը գտնուէր
 Շահկերտցի Յովհաննէս Խանդամիրեան: Երկիրը հազիւ խաղաղած,
 Հայտար Դուլի խան նորէն կաշառքով ձեռք կը ձգէ Նախիջե-
 ւանի խանութիւնը, Բէհնամ խանը կ'արտաքսէ, կը ցրուէ հայ
 զօրագունդերը, եւ զանազան շինծու ամրաստանութիւններով
 տանջանքի եւ մահուան կը դատապարտէ իշխանաւոր Հայերը:
 Հայտար Դուլի կ'որոշէ քարուքանդ ընել Շահկերտը, կարենալ
 վրէժ լուծելու համար Յովհաննէս Խանդամիրեանէն: Գողթան
 գաւառի մէկ անկիւնը նետուած Շահկերտի ժողովուրդը, ի ըն-
 քաջ եւ յանդուգն, կորովի դիմադրութիւն մը ցոյց կուտայ Հայ-
 տար Դուլիի յարծակումներուն դէմ համախմբուած գիւղին մօտ
 բարձրացող բլուրին ամրոցը: Հայ կռուողները 500 էին միայն,
 լաւ մարզուած եւ իբր պղնձագործ, թնդանօթ եւ ռումբ ծուլե-
 լու մէջ վարպետ արհեստաւորներ: Հայտար Դուլի օգնական զօրք
 խնդրեց Թաւրիզի Սարտարէն, որ երեք խաներու հրամանատա-
 րութեամբ քանակ հասցուց իրեն: Այս պատերազմը տեղի կ'ու-
 նենար 1750ին: Հայտար Դուլի նախ խորամանկութեան կը դիմէ,
 երնջակի Ս. Կարապետ վանքի վանահայր Մկրտիչ վարդապետը
 կը ղրկէ, համոզելու Հայերը, որ անձնատուր ըլլան: Կատաղի
 պատերազմը կը շարունակուի հինգ օր: Կատաղի է եւ հերոսա-
 կան՝ ափ մը հայ ռազմիկներու դիմադրութիւնը: Արդէն սպառած
 էր պարսիկ զօրքերու պաշարը, եւ յաղթանակի յօյսը չունենալէ
 զատ, յարծակող քանակը ստիպուած էր քաշուիլ սլաքէնի պակա-
 սէն: Երեք խաները, որոնք Թաւրիզի Սարտարին կողմէ ղրկուած
 էին, յանձն կ'առնուն հաշտութեան քանակցութիւնը Շահկերտի
 գունդին հրամանատար Յովհաննէս Խանդամիրեանի հետ: Այս
 վերջինը չուզեց քանակցիլ խաներու հետ, եւ իր կողմէն անոնց
 մօտ ղրկեց Շոռոթ դիւղացի խելացի հայր, որոյն աչքերը փոր-
 ւած էին Նատիր Շահի հրամանով: Բանագնացը, Աղեքսանդր
 Աղամալեան, փաստերով ցոյց տուաւ թէ «Շահկերտի այս դի-
 մադրութիւնը ապստամբական շարժում չէ, այլ հետեւանք Հայ-
 տար Դուլի խանի Հայերի նկատմամբ վարած անողորմ քաղա-
 քականութեան» (Լէօ, էջ 723): Երեք պատուիրակները կը քա-
 նան հաւատացնել Հայերուն, թէ Հայտար Դուլի խան անկեղծօ-
 րէն կ'ուզէ հաշտուիլ Հայերուն հետ, եւ թէ իրենք անձնապէս
 երաշխաւոր կ'ըլլան: Որովհետեւ ժողովուրդն ինչն իր մէջ ար-
 դէն սկսած էր պառակտիլ, եւ առանց միարանութեան անկարելի
 պիտի ըլլար շարունակել դիմադրութիւնը, Յ. Խանդամիրեան
 ընդունեց հաշտութեան պայմանները, որոնց կարգին կը գտնուէր
 նաեւ Խանդամիրեան գերդաստանի անդամներուն Նախիջեան
 ընակութիւնը, իբրեւ երաշխաւորութիւն հաշտութեան տեսակա-
 նութեան: Հազիւ զինաթափուած, Շահկերտցիները նորէն իրենց

մորթին վրայ սկսան զգալ Հայտար խանի կեղեքումները: Յ. Խանդամիրեան ժամանակ մը թափառական շրջելէ՝ յետոյ խանին հրաւէրով գնաց Նախիջեւան, իր ընտանիքին մօտ, ուր խընջոյքի մը միջոցին Հայտար Ղուլի խան թունաւորել տուաւ զինքը:

Երբ Շահ Նատիր հրաման րրաւ կուրցնելու իր զաւակը, Ռիզա-Ղուլի-Միրզան, այս վերջինը իր դահլիճներէն խնդրեց, որ ըսեն իր հօրը, թէ ան ազիս չէ՝ որ կը կուրցնէ, այլ ամբողջ Իրանը: Աչազուրկ զահաժառանգին այս կանխասացութիւնը տակաւ իրականութիւն եղաւ: Աչք հանելու վրէժխնդրական պատիժին ենթարկուած գիւղեր եւ քաղաքներ ամբողջ լեցուեցան կոյրերով եւ միականիներով: Եւ ա՛յնքան սովորական դարձաւ պատիժը, որ նոյնիսկ Շահեր ենթարկուեցան անոր: Նատիրի սպաննութենէն վերջ 1751ին սպաննուեցաւ նաեւ իրեն յաջորդող եղբայրը՝ Իբրահիմ Ատիլ: Այլ անիշխանութիւնը կատարեալ էր: Ատիլի սպանիչի Շահ-Ռուհ գահընկեց եղաւ աչքերը վրայ տալով: Իր յաջորդը՝ Սուլէյման նոյն կացութեան ենթարկուեցաւ, եւ մնաց կոյր, ու նորէն գահուն վրայ բերուեցաւ աչազուրկ Շահ-Ռուհ: Կուրացած Իրանը թողուած էր բռնապետներու քմահաճոյքին: Ներքին խռովութիւններն ու պատերազմները դժոխքի մը վերածած էին երկիրը: Կեղեքումը հասաւ ծայրայեղութեան: Հարկահաւաքութեան անունին տակ գործուած անիրաւութիւնն ու գործածուած վայրենի ու բարբարոս մեթոտները արորած եւ արիւնքամբ րրած էին հայ գիւղերն ու քաղաքները: Նոյնիսկ կիներ ահաւոր տանգանքի ենթարկուեցան, ցոյց տալու համար իրենց պահած դրամներուն տեղերը: Չամչեան կը պատմէ, թէ հարուստներու կիներ պարկերու մէջ կը դրուէին, կը ծակծկէին անոնց մարմինները, որպէսզի ցոյց տան պահուած գանձերուն թագստոցը: Խեղճերը երբ լաց ու ճիչով կ'ուզէին հաւատացնել դահլիճներուն թէ պահած բան մը չունին, ոճրագործ հարկահաւաքները շիկացած երկաթով կ'իններուն կուրծքերն ու ծիծերը կ'այրէին: Ահա անիշխանութեան այդ օրերուն է, որ մէջտեղ կ'ելլէ Ազատ Խան անունով անուանի ոճրագործ մը: Մեծ մէջտեղ կ'ելլէ Ազատ Խան անունով անուանի ոճրագործ մը: Մեծ մասամբ Աւղաններէ բաղկացած բանակով մը արշաւեց Նախիջեւան Հայտար Ղուլի խանի վրայ: Ազատ խանի բանակին մէջ կը գտնուէր Բէհնամ խանը: Հայտար Ղուլի պարտուեցաւ, եւ կը գտնուէր իր նախկին հակառակորդն եղող Բէհնամ խանի սպաննուեցաւ իր նախկին հակառակորդն եղող Բէհնամ խանի ձեռքով, որը նշանակուեցաւ նորէն Նախիջեւանի խանութեան: Այս քաղաքական փոփոխութեան միջոցին, պահ մը հանգիստ կեանք վայելեցին Նախիջեւանի եւ շրջակայքի Հայերը. բայց այս խաղաղութիւնը երկար չտեւեց: Ազատ խան իր արշաւանքը դար-

ծուց դէպի երեւան, բայց այս անգամ հանդիպեցաւ վրաց դիմադրութեան: Թէյմուրազ թագաւոր անբաղձալի կը նկատէր պարսիկ խռովարարներէն ու ներկայութիւնը Վրաստանի սահմանամերձ գաւառներու մէջ: Բէհնամ խան քաջուեցաւ իր պաշտօնէն եւ պատերազմը վերջացաւ Ազատ խանի պարտութեամբ: Բայց պարտեալ խանի զօրքերը իրենց փախուստի ճամբուն վրայ պէտք ունէին աւարի, եւ քանակը ամբողջ զինուորական պաշարի: Առաջին զոհերը եղան Նախիջեւանի Հայերը, որոնք սկսած էին փախչիլ Աստապատ, Կողոպուտ, առեւանգում եւ գերութիւն, նուազագոյն չարիքն էին Նախիջեւանի Ժողովուրդին հրամցուած: Բայց գոգնացած փսնստական զօրքերը աւելի հարուստ աւարի պէտք ունէին, եւ Ազատ խան քայեց Ագուլիսի վրայ: Խանը իր քանակը ռաքի վրայ կարենալ պահելու համար պէտք ունէր անմիջական պարէնի, եւ այդ պարէնը կրնար իրեն հայթայթել Ագուլիսի պէս շէն եւ վաճառականներով հարուստ գիւղաքաղաք մը միայն: Նախ պահանջեց ցորեն, գարի, իւղ եւ մաս մը դրամ: Ագուլիս մերժեց առաջարկութիւնը. առարկելով. թէ քաղաքը Շահին խառ կայուածներէն է, թէ իրենք միայն Շահին պարտաւոր են տուրք վճարել: Միեւնոյն ժամանակ Ագուլիս իր նսայի Մելիքին զխաւորութեամբ զինուեցաւ. ի հարկին դիմադրելու համար նաեւ զէնքով: Ազատ խան մեղմացուց իր պահանջները, եւ խնդրեց որ դրամական փոխատուութիւն մը ընեն իրեն, եւ ապրանք տան ծախու, քանակին պաշարը ապահովելու համար: Երբ այս առաջարկն ալ մերժուեցաւ Ագուլիսի վաճառականներուն կողմէ, այն ատեն Ազատ խան. թնդանօթները դարձուց քաղաքին վրայ, եւ ռմբակոծումը սկսաւ: 11 եկեղեցիներ ու վանքեր քանդուեցան. Ժողովուրդը խուճապի մատնուեցաւ եւ ահռելի ջարդը սկսաւ քաղաքին մէջ: Մելիք նսայի եւ ուրիշ իշխանաւորներ ու վաճառականներ սպառնանք էին թովմաս Առաքեալի վանքը. ամէնքն ալ կոտորուեցան: Քաղաքը աւերակ դարձաւ. զօրքը, որ ազատութիւն ստացած էր իր ուզածին պէս վարուելու Ագուլիսցիներուն հետ, ամէն վատութեան զիջաւ, ամէն ստորնութիւն գործեց եւ քաղաքը դատարկուեցաւ իր ամբարուած հարստութենէն: Եւ Ագուլիս, որ Արաքսի հովիտին մէջ վաճառականութեան եւ ճոխութեան կեդրոն մը եղած էր Զուղայի կործանումէն յետոյ, չկրցաւ վեր կանգնիլ իր աւերակներէն եւ վերստանալ իր նախկին փառքը: Ժողովուրդը ձեռք առաւ գաղթականի ցուպը, եւ ցրուեցաւ դէպի Ղարաբաղ, Հնդկաստան, եւ մինչեւ Պոլիս:

Այս ժամանակամիջոցին տարբեր չէ հայկական կեանքը թուրքահայաստանի սահմաններուն մէջ: Քրտական ապստամ-

բութիւններ, եւ աշիրէթական կռիւներ անպակաս եղան Կարնոյ, Վանայ, Բաղէշի նահանգներուն մէջ: Գիւղերու աւերները կը շարունակուէին. 1762ին Մանազկերտի 350 գիւղերէն 250ը քանդուած էր արդէն, եւ ք չ յետոյ անոնք ալ գոյութիւն ունենալէ դադրեցան: Իրր թէ քրտական այս հալածանքները բաւական եղած չըլլալին Հայութիւնը ենթարկելու անանուն դժբախտութիւններու: Ահա թափ եւ ծաւալ ստացան, Կարնոյ նահանգին մէջ մանաւանդ, ժէզուիթներու ձեռքով հրահրուած ունիթոական ձեռնարկները, հովանաւորուած Պոստյ փրանս. դեսպանին կողմէ: Եւ հայու ու Ֆեհմկ կոչուած աղթարմաներու կողմէն եղած փոխադարձ զրպարտութիւններն ու մատնութիւնները նոր աղէտներու եւ հալածանքներու պատճառ ստեղծեցին:

ԺԵ

Յ Ո Վ Ս Ի Փ Է Մ Ի Ն

Դաւիթ Պէկի Ղափանի ազատագրութեան պատերազմները, ինչպէս նաեւ Ղարաբաղի սղնախներու կողմէ Մելիքներու ինքնավարութեան կռիւները վերջ գտած էին գրեթէ Դուրսէն քրիստոնեայ օգնութեան յոյսը այլեւս դադրած էր ներշնչելէ հոգիները: Փորձը ցոյց տուաւ, թէ Ռուսիա Մեծն Պետրոսէն սկսեալ, իր որոշ հաշիւներն ու ծրագիրներն ունէր, որոնք որեւէ կապ չունէին հայկական ազատագրութեան բաղձանքներուն եւ ձեռնարկներուն հետ: Ընդհակառակն Ռուսիա ո՛չ միայն չյարգեց իր խոստումները, այլ եւ անուղղակի կերպով հարուածեց ազատագրութեան պայքարի ոգին, քաջայերելով հայ արհեստաւորները եւ վաճառականները գողթել եւ հաստատուել իր նուաճած հողամասերուն վրայ, եւ նոյնիսկ Սղնախներու ռազմաշունչ ոգին ջլատեց Ավան հարիւրապետի այն զինուորական առաջնորդներ փոխադրելով Աստրախանի կողմերը, հողային եւ իշխանական առանձնաշնորհումներ խոստանալով անոնց: Երբ յաջողութիւնը կը յամենայ գալու, երբ յոյսին իշականացումը կը խուսափի, եւ տառապանքն ու կեղեքումները կը տրորեն հոգիները, մարդկային անասնական քնազգն է, որ կ'առաջնորդէ անհատներն ու խմբաւորումները: Մասնակի եւ անհատական շահերու հետապնդումը հրամայական կը դառնայ, եւ կը սկսին անմիաբանութիւնն ու ներքին վէճերը, որոնք ազգային դժբախտութեան գլխաւոր պատճառը կ'ըլլան: Եւ այդ ներքին կռիւներու միջոցին, գտնուեցան Մելիքներ, որոնք իրենց մատնութիւններով դաւաճանեցին հայ ազգային ազատագրութեան նուիրական գաղափարին: Այդ դաւաճաններու գլխաւորներէն մին եղաւ Աւետարանոցի եղբայրասպան Մելիքը, Շահնագար, որ իր խորհուրդներով, եւ դաւաճանական ձեռնարկներով խորհրդականն ու աջ բազուկը եղաւ Փանահ խանի, եւ անոր որդի ու յաջորդ Իբրահիմի, որ յաջողեցաւ վերջ տալ խամսայի մելիքութիւններուն:

Հայաստանի երկու մասերուն մէջ ալ կեղեքումները կը շարունակուէին: Եւ թէպէտ Դաւիթ Պէկի եւ միւս Մելիքներու

մարտական ոյժերը գոյութիւն ունենալէ դադրած էին իրենէ
զինուորական միութիւններ, եւ հոս ու հոն, այս ու այն Մելիքի
ծեռքին տակ պզտիկ խումբեր իրենց գոյութեան յուսահատական
պայքարը կը մղէին, բայց պէտք է ըսել, թէ հակառակ այդ ա-
մէնուն, բոլորովին մոռցուած չէին Խորայէլ Օրբի հիմնել փորձած
ազգային ազատագրութեան ծրագիրներն ու փորձերը: Եւ այդ
ծրագրին գործադրութեան եւ յաջողութեան ձեռնարկը այս ան-
գամ կը ձեւաւորուի բնաշխարհէն դուրս, Հնդկաստանի հայ գա-
ղութին մէջ: Ինչպէս տեսանք, Պարսկաստանի մէջ տիրող անիրշ-
խանութիւնը, Անգլիոյ եւ Ֆրանսայի կողմէն Սպանիանի մէջ կա-
տարուած շուկայիկ դիւանագիտութիւնը, որ նպատակ ունէր
Հայերուն ձեռք կեդրոնացած իրաւունքները խլելու, եւ միւս
կողմէն Զուդայի եւ Ագուլիսի նման վաճառաշահ քաղաքներու
քանդումին հետեւանքով, հայ վաճառականներ ստիպուեցան թո-
ղուլ իրենց հայրենիքը եւ գաղթել հոս ու հոն, ուրիշ վաճառա-
շահ կեդրոններ, որոնք յաբարեբական ապահովութիւն մը կը
ներկայացնէին: Այդ գաղթական վաճառականներէն կազմուած
էր Հնդկաստանի հայ գաղութը: Յովսէփ Լամին այդ հայ գաղու-
թէն դուրս կուգար, իր հասարակական գործիչի հանգամանքով,
հայ ազատագրութեան պայքարներու ըմբին վրայ, Նախ քան
խօսիլը Լամինի մասին, անհրաժեշտ է ամփոփ տողերով ներկա-
յացնել Սիմէոն կաթողիկոսը, քաղաքական գետնի վրայ, քանի
որ հայ կաթողիկոսն ու Լամին, իբր երկու հակառակ կողմեր,
իրարու հետ քաղխումներ պիտի ունենան:

մանակի մը կը զուգադիպէր Յովսէփի Էմինի երեւումը ռուս եւ վրացական հողի վրայ:

Յովսէփի Էմինի ձեռնարկը կ'սկսի Ժ.Բ. դարու երկրորդ կիսուն սկիզբները: Մենք արդէն իր մասին մասամբ խօսած ըլլալով 1911ին Պոստոն հրատարակուած մեր «Մանչէստրի հայ գաղութը» գրքին մէջ (էջ 257-264), հոս պիտի տանք միայն լրացուցիչ մասեր, կարելի եղածին չափ խորշելով կրկնութիւններէ: Յովսէփի Էմին արդէն իսկ իր ողջութեան գրած է իր կեանքը. The life and adventures of Joseph Emin an armenian հատորով: Բնիկ Համատանցի, ինքն ալ իր հօրը պէս իր կեանքը կ'ուզէ սկսիլ զինուորութեամբ: Բայց երբ իր հայրը առեւտրական գործով կալկաթա փոխադրուած էր, ինքն ալ ստիպուեցաւ հետեւիլ իր հօրը: Իր մէջ կը պակսէր վաճառականի ընդունակութիւնը: Մէկ կողմէն Ղարաբաղի Մելիքներուն եւ Ժողովուրդի ազատագրական պայքարները, եւ միւս կողմէն Հնդկաստանի մէջ տեսած ու վայելած Անգղիական վարչութեան ազատասէր սկզբունքները, նորէն արթնցուցին իր մէջ զինուորական ոգին, ուրկէ դրդուած որոշեց Անգղիա երթալ, զինուորական վարժարան մտնել, եւ այնուհետեւ գալ գլուխ անցնիլ հայ ազատագրութեան շարժումին: Ամէն զրկանք աչքն առած օր մը նետուեցաւ Անգղիա գացող բեռնատար նաւի մը վրայ. 1751ին, եւ վեց ամիս յետոյ, հասաւ Անգղիա: Նաւը մտնելէն սկսեալ երկար ատեն Էմին իր կեանքը կը քաշկռտէ զրկումի ճամբաներու երկայնքը, մինչեւ որ դիպուածով կը ծանօթանայ Նորթէմպթըրլէնտի դուքսին, կը սիրուի. եւ կը գնահատուի անկէ: Էմին օր մը յիշատակագիր նամակ մը կը յանձնէ դուքսին. կը պարզէ իր կեանքը, իր նպատակը, զինուորական կրթութիւն ստանալու րադծանքը, կարենալ օր մը իր քաջարի հայրենակիցներուն գլուխ անցած, մղելու հայ ազատագրութեան պայքարը, եւ Հայաստանը փրկելու իսլամական լուծէն: Նորթէմպթըրլէնտի դուքսը, որ ազգակցութիւն ունէր Անգղիոյ Թագաւորական ընտանիքին հետ, Էմինը կ'առնու իր հովանաւորութեան տակ եւ կը դնէ Վուլվիչի զինուորական ակադեմիան: Ֆրանսայի դէմ մղուած պատերազմին, իբր կամաւոր ռազմաճակատ կ'երթայ, եւ հոն գործնականի կը վերածէ զինուորական ակադեմիայի աւանդած տեսական սկզբունքները: Այլեւս կը մնար իրեն գործնական քայլեր առնուլ իր ծրագրած հայ ազատագրութեան ճամբուն վրայ: Նոր Իսրայէլ Օրի մը կը ծնէր իր մէջ. երկուքն ալ հայրենասէր, երկուքն ալ զինուորական: Գործելու ուղղութիւնն է, որ զիրենք կը հեռացնէ իրարմէ: Երկուքն ալ կ'ընդունէին, թէ հայ ազատագրութեան շարժումը պէտք է սկսի, հովանաւորուած քրիս-

[illegible]

կաններուն մեծ ընդունելութիւն կը գտնէ։ Վորոնցովի միջոցով եկատարինէ կայսրուհին կը խոստանայ ամէն օժանդակութիւն էմինի։ Բայց դժբախտաբար կայսրուհին եւ Վրաց Թէյմուրազ թագաւոր կը մեռնին իրարու ետեւէ։ Պետրոս Գ. եւ յետոյ Եկատէրինէ Բ.ի անցադերով կատարելիք ճամբուղութիւնը ձգձգեց մինչեւ 1763 Մարտ։ Էմին կը գրէ, թէ միակ Հայր, որ դրամական նպաստ ընել յօժարեցաւ իր ծրագրին, Յովհաննէս Լազարեանը եղաւ, որ Էմինի տրամադրեց 250 ռուպլի, 40 ֆատնտ շաքար եւ 5 ֆատնտ թէյ։ Էմին այս առթիւ կը գրէ. «Եթէ հարուստ Հայերը դէպի փողն ունեցած իրենց սիրոյ կէսն ունենային դէպի ազատութեան գաղափարը, մահմետական բռնութիւնը վաղուց վերջած կ'ըլլար Հայերի գլխից»։ Եւ հայ հարուստին ժխտութիւնն ու անտարբերութիւնը շարունակական իրողութիւն մը եղաւ հայ ազատագրութեան պայքարներու ամբողջ պատմական տեւողութեան, մինչեւ մեր օրերը։ Մեր պատմութեան այս շրջանին քացառութիւն կազմեցին միայն Հնդկաստանի հայ գաղութէն վաճառականներէն ոմանք։ Այս երկրորդ ճամբորդութեան Աստրախանի մէջ իրեն կը միանան 80 հայ ծիաւորներ։ Ղլարի հրամանատարն ալ 120 կողակներ կը դնէ իր տրամադրութեան տակ։ Յովսէփ Էմին այդ շրախումբով 1763ի գարնան վերջերը կը հասնի Թիֆլիզ, եւ կ'արժանանայ փառաւոր ընդունելութեան։

Հերակլ թագաւոր կը յսէ Էմինի քացատրութիւնները հայ վրացական ոյժերով երկու երկիրները իսլամական լուծէն փրկելու համար կազմած ծրագրին շուրջ։ Եւ երբ Հերակլ մէջտեղ կը դնէ դրամական խնդիրը, խորհելով թէ Էմին մեծահարուստ մըն է, որ պիտի կրնայ իր տրամադրութեան տակ դնել մեծ գումարներ, Էմին կը յայտնէ իր աղքատութիւնը, թէ ինք կրնայ այս ծեռնարկին մէջ օգտակար ըլլալ, իր զինուորական հմտութեամբ եւ եւրոպական քաղաքակրթութեան հետ իր ունեցած շփումներով։ Էմին Հերակլի հետ կ'երթայ թագաւորական ամարանոցը, եւ թղթակցութեան կը սկսի Ղարաբաղի Մելիքներուն եւ Ա. Կարապետի վանահայրին հետ։ Այս վերջինը կը պատասխանէ իրեն, թէ ամէն ինչ պատրաստ է գործի սկսելու համար, բաւական է, որ Հերակլ հաւանութիւն յայտնէ գործակցութեան, եւ ինք 50 վրացի հեծեալ զինուորներով Մուշ հասնի։ Վանահայրը կը խոստանայ անմիջապէս իր տրամադրութեան տակ դնել 4000 զինւած Մշեցի Հայեր, Յովնան արքեպիսկոպոս իրարու յաջորդող իր նամակներով կը հաղորդէ, թէ երբ Հերակլ թագաւոր սկսի իր արշաւանքի գործողութիւններուն, իր ճամբուն վրայ պատրաստ պիտի գտնէ 40,000 հայ զինուորներ, Պայազլի մէջ 4000, Պիթ-

լիսի մէջ՝ 12,400, Մուշի մէջ՝ 10,000, թէ ինք, Ս. Կարապետի վանահայրը, տարիէ մը ի վեր արդէն գրաւոր յարաբերութեան մէջ է Պոլսոյ, Չմիւռնիոյ, Կեսարիոյ, Թոգաթի, Էրզրումի, Տիգրանակերտի եւ Վանի ազգեցիկ Հայերու հետ, եւ զանոնք միացուցած հայ ազատագրութեան ծեռնարկին շուրջ, թէ բացի պատրաստ հայ զօրքերէն, Ասորիներն ու Եգիպտի Դիւրտերն ալ պատրաստ են զինուորագրուելու այս նպատակին իրագործման ճամար: Եւ երբ Էմին վանահօր կը հաղորդէ, թէ ինք նիւթական կարողութեանէ զուրկ կը գտնուի այդպիսի բանակի մը ծախքերը հոգալու համար, վանահայրը իրեն կը հաղորդէ, թէ այդ բոլոր զինուորները երդում ըրած են մինչեւ տասը տարի ծրի ծառայել Էմինին, բաւական է, որ Հերակլ իր հաւանութիւնը յայտնէ ծրագրին գործադրութեան սկսելու: Թերեւս Հերակլ միտէր գլուխ կանգնիլ շաբժումին, հրաշուրուած Հայաստանի թագէն, բայց յանկարծ դէպքերը տարբեր ուղղութեան առաջնորդեցին զինքը: Սիմէոն Երեւանցին, որ կաթողիկոս ընտրուեցաւ 1763ին, անմիջապէս նամակ մը կը գրէ Հերակլի, եւ կը խնդրէ քովէն հեռացնել այդ «վսակաւոր մարդը»: Սիմէոն Երեւանցի բացարձակապէս հակառակ էր որեւէ ապստամբական շաբժումի, եւ հակառակ էր մանաւանդ այդ վտանգաւոր մարդուն, որ իր մէջ կը մարմնացնէր եւրոպական ազատախոհութիւնը, որ կրնար խախտել, համաձայն Լէօի, «հայ ժողովուրդի դարաւոր աւանդական հասկացողութիւնները եւ մանաւանդ հայ հոգեւորականութեան դիրքը»: Սիմէոն կաթողիկոսի այս նամակը անբարեացակամութեան զգացում մը ստեղծեց Էմինի հանդէպ, Հերակլի եւ Թիֆլիզի հայ համայնքին մէջ: Այսու հանգերծ դեռ ամէն յոյս կորած չէ Էմինի համար: Էմին ճամբորդութեան մը միջոցին Լէզկիներու աւագակախումբի մը կը հանդիպի Հաղրատի ճամբուն վրայ: Էմին տասը ժամ անոնց դէմ կռուելով, ծանր վնասներու եւ փախուստի կը մատնէ զանոնք: Էմինի այս քաջագործութիւնը աւելի կը մօտեցնէ զինքը Հերակլի որ նոյնիսկ կ'ուզէ փեսայացնել զինքը: Էմին կը խնդրէ որ միայն 10,000 հետեւակ եւ 600 ծիւղեր Վրացիներ դրուին իր տրամադրութեան տակ, եւ 600 ծիւղեր Վրացիներ յաղթանակը: Եւ ահա նոր նամակ Սիսոստանայով ապահովել յաղթանակը: Եւ ահա նոր նամակ Սիմէոն կաթողիկոսէն, որ կը խնդրէ Հերակլէն հեռացնել Էմինը, եւ չանսալ անոր թելադրութիւններուն: Հերակլ, դրամական սաստիկ նեղութեան մատնուած, լսելով, որ Մուշէն դրամ դրկըմար այդ գումարը, բայց բան մը չի գտներ: Յետոյ կը բանտարկէ զանի, եւ երեսուն օր յետոյ կը հրամայէ անոր հեռանալ իր երկրին սահմաններէն: Էմին կը մեկնի եւ Ղզլարի մօտերը գտնուած Պորազան գիւղը կը քաշուի:

Յովսէփ Լւմին պահ մը կը ջանայ տարրեր միջոցներով ձեռնարկել ազատագրութեան պայքարին, եւ դէպի Ղարաբաղ ճամբայ կ'ելլէ։ Բայց կշռելով դժուարութիւններն եւ յաջողութեան հաւանականութիւնները, կ'որոշէ հրաժարիլ իր ծրագիրներէն եւ վերադառնալ Ռուսաստան։ Պահ մը կը փորձէ Խոյի եւ Սալմաստի Ասորիներու գլուխն անցնիլ, բայց տեսնելով որ առանց դրամի կարելի չէ գործ տեսնել, կ'որոշէ վերադառնալ Թիֆլիզ։ Լւմին կը պատմէ, թէ Հերակլ զինքը սիրով ընդունեց. նոյնիսկ ներողութիւն խնդրեց իրմէն. յայտնելով միեւնւն ժամանակ, թէ Սիմէոն կաթողիկոսի եւ Թիֆլիզի առաջնորդ Զաքարիա եպիսկոպոսի զրդումով իրեն հետ լաւ չէր վարուած։ Բայց ահա նորէն հրաման կը ստանայ Հերակլէն, հեռանալ Թիֆլիզէն։ Լւմին, որուն համար յուսահատութիւնը գոյութիւն չունէր, այսքան անյաջողութիւններէն բարոյաւրուած, այլեւս իր մէջ կամքի ոյժ չզգաց հետապնդելու իր գործը։ Կ'որոշէ վերադառնալ Հնդկաստան։ Պասրայի մէջ երկու հայ վաճառականներ տեղեկանալով իր ազգային ազատագրութեան մասին, կը բաշաւերեն զինքը շարունակել իր գործը. խոստանալով իրենց ամբողջ դրամական կարողութիւնը տրամադրել ձեռնարկին յաջողութեան։ Բայց քանի մը օր վերջ այդ վաճառականները կը հրաժարին իրենց մտադրութենէն, վախնալով Պասրայի փաշայէն։ 1770ին կ'անցնի Հնդկաստան. եւ կը մտնէ անդդիական քանակին մէջ։ Բայց հոն ալ չկրնար հանգիստ մնալ։ Արձակուրդով Կալկաթայէն կը մեկնի Մատրաս։ Հոն հարուստ հայ վաճառականներու հետ տեսակցութիւններ կ'ունենայ հայ ազատագրութեան խնդրոյն շուրջ։ Վաճառականներ կը խոստանան տարեկան 12,000 ռուփի տալ իրեն, իսկ Գրիգոր Միքայէլ անունով վաճառականը ամբողջ իր հարստութիւնը, եթէ Լւմին յաջողի համոզել Սիմէոն կաթողիկոսը, որ հովանաւորէ այս ազգային ձեռնարկը։ Այդ պահուն Մատրաս կը հասնի Երեսողէմի նուիրակ Յովհաննէս արքեպիսկոպոս, որ կը հակառակի Լւմինի ծրագիրներուն։ Անկէ Պոմպէյ կ'երթայ. բայց յուսահատ կը դառնայ ետ։ Ու Սպահանի մէջ կը հանդիպի Էջմիածնի Մարկոս վարդապետին, որուն հաւանաբար կը յայտնէ իր նպատակը, երթալ համոզելու Սիմէոն կաթողիկոսը, որ գլուխ կանգնի ազգային ազատագրութեան շարժումին։ Վարդապետը կը յաջողի զինքը համոզել, որ հրաժարի իր ծրագրէն, յայտնելով, թէ կաթողիկոսը բացառակապէս հակառակ է իրեն եւ իր ծրագրին։

Լւմին, անսալով Մարկոս վարդապետի թելադրութիւններուն, կը հրաժարի Էջմիածնի երթալու իր ծրագրէն, նոյնիսկ իր կազմած եւ տարիններով հետապնդած ազգային ազատագրութեան գաղափարներէն, եւ կ'որոշէ ամուսնանալ։

Լիմին կը պատմէ, թէ իր առաջին ճամբորդութեան միջոցին, տակաւին Հերակլ թագաւորին հետ մօտէն չյարաբերած, նամակով մը փափաք կը յայտնէ ամուսնանալ անոր աղջկան հետ։ Եւ պատասխան չ'ստանար։ Երկրորդ ճամբորդութեան 1763ին Աստրախանի մէջ կը հանդիպի Ղարաբաղի Սղնախներու իւզպաշիններէն Աւանի կնոջ եւ Մարիամ անուն աղջկան. որուն կը խոստանայ ամուսնանալ, երբ իր ծրագիրները յաջողութիւն գտնեն։ Աւանի կինը, սակայն, կը մերժէ յետոյ Լիմինի նամակը, որով կ'ուզէ իմացնել, թէ կ'ուզէ իր խոստումը կատարել։ Իսկ երբ Հերակլ կը խոստանայ Լիմինը փեսայացնել իր աղջկան, իրեն դաստիարակ հայ քահանան կը հաղորդէ թագաւորին, թէ Էսին արդէն նշանուած է Օր. Մարիամին հետ։ Ու վերջապէս իր հասուն տարիքին կ'ամուսնանայ Նոր Զուղայի մէջ, կ'ունենայ զաւակ, եւ իր թոռնուհին կ'ըլլայ, յետոյ, Սեթ Աբգարի կինը։

ԺԲ.

ԳՈՐԾՈՒՆԷՈՒԹԵԱՆ ԵՐԿՈՒ ԿԵԴՐՈՆՆԵՐ. — ՄՈՍԿՈՒՍ
ԵՒ ՄՈՏՐՍՍ. — ՅՈՎՀ. ԼԱԶՍՐԵԱՆ ՅՈՎԱ. ԵՊ. ԱՐԴՈՒԹԵԱՆ. —
ՇԱՀԱՄԻՐ ՇԱՀԱՄԻՐԵԱՆ ԵՒ ՄՈՎՍԷՍ ԲԱՂՐՈՄԵԱՆ

Հայ ազատագրութեան հերոսամարտին ամենափառաւոր
էջերը եւ լուրջ ու խելահաս գործունէութեան դրուագները պէտք
է փնտռել ԺԲ. — ԺԶ. դարերու մեր պատմութեան մէջ. Այդ
դրուագները անցողակի եւ պատահական ձեռնարկներ չեն եղած:
Ընդհակառակն կը կազմեն կազմակերպուած եւ լրջօրէն մտած-
ւած ծրագրի մը անընդհատ շարունակութիւնը: Այդ ծրագրին
հեղինակը Խարայէլ Օրի եղաւ: Յովսէփ Լամին փորձեց, կամքի
յամառ տոկունութեամբ, փութացնել անոր գործնական յաջողու-
թիւնը: Համաձայն այդ ծրագրին, երկուքին ալ համոզումը այն
էր, թէ հայ ազատագրութեան կորիզը կրնային կազմել Ղարապա-
ղի Մելիքութիւնները, իբր կիսանկախ խառնութիւններ: Կր պակսէր
միայն շարժումը հովանաւորող քրիստոնեայ պետութիւնը: Եւ
տարիներու ընթացքին իրաւու յաջորդող քաղաքական դէպքերը,
եւ ռուսական կայսրութեան կազմութիւնն ու վերելքը նոյնիսկ
վերջին պահուն Խարայէլ Օրիի ուշադրութիւնը կեդրոնացուցին
ռուսական ոյժին վրայ. Այդ ուղղութեամբ քալեցին Օրի եւ Մոս-
կուայի հայ գործիչները, մինչ Յովսէփ Լամին եւ Մատրասի վա-
ճառական դասակարգը կառչած մնաց վրացական-հայկական
միութեան գաղափարին, դեռ բաւական երկար առեւն:

Լամին քաշուեցաւ քաղաքական հրապարակէն, բայց Հրնդ-
կաստանի այցելութիւններու միջոցին Պոմպէյի եւ Մատրասի
մէջ հայ ազատագրութեան անունով կատարած ապստամբական
բրորականտի քարոզութիւնն ու ցանած սերմերը շուտով հասուն-
ցան, եւ կազմեցին գիտակից դասակարգ մը, որ պիտի շարունա-
կէր իր գործը, պատրաստ ամէն նիւթական եւ բարոյական մի-
ջոց գործածելու հայ ազատագրութեան գաղափարը իրականացը-
նելու համար:

Մատրասի մէջ կազմակերպուած այդ «յեղափոխական

«ՈՐՈՐԱՅԹ՝ ՓԱՌԱՅ»ը, որ ապագայ Հայ Հանրապետութեան սահմանադրական օրէնքներու մէկ նախագիծն է: Նա կ'ընդունի, թէ Հայաստանի ազատագրութիւնը տեղի պիտի ունենայ Հերակլի հովանաւորութեամբ, քանի որ Հերակլ ծագումով կը պատկանի Բագրատունի թագաւորական սերունդին: «Որոգայթ փառացի»ը իր պետական, վարչական, ընկերական կեանքի վերաբերեալ օրէնքներու շարքին, թէպէտ մասամբ չէ կրցած ինքզինքը ձեռքագառել ընաշխարհի աւանդական հին սովորութիւններու ստրկութենէն, բայց պէտք է ըսել, թէ անոր խմբագրութիւնը ընդհանրապէս ներշնչուած է եւրոպական ազատամիտ գաղափարներէ եւ հիմը կը դնէ ազգին գործերը աշխարհականացնելու սկզբունքին:

Մատրասի խմբակը այդ հրատարակուած երկու տետրակներէն օրինակներ կը դրկէ Հայ Մելիքներու, կարեւոր անհատներու, վաճառականներու, Սիմէոն կաթողիկոսին, անշուշտ նաեւ ուրիշ եկեղեցականներու եւ աչքի զարնող անձնաւորութիւններու, քանի որ իրենց նպատակն էր տարածել իրենց ազատական կամ յեղափոխական նպատակները, ժողովուրդը միութեան հրաւիրել, եւ ամբողջ ազգը համախմբել ազատագրութեան գաղափարին շուրջ: Մատրասի խմբակը ուսումնասիրած է խնդիրը իր ամբողջութեան մէջ, ներկայի՞ն ու ապագային համար: Եւ իրենց այդ ուսումնասիրուած ծրագիրը, մենք կը տեսնենք Շ. Շահամիրեանի եւ Գ. Խոճաճանեանի Սիմէոն կաթողիկոսի ուղղած նամակէն, հրատարակուած «Դիւան Հայոց Պատմութեան» մէջ. (Ը. էջ 575): Նամակագիրները կը խնդրեն Սիմէոն կաթողիկոսէն, որ 1.— Միանայ իրենց ծրագրին, եւ ձեռնարկէ անոր գործադրութեան: 2.— Որ աշխատի Հերակլը եւ Խոճաճի Մելիքները համաձայնեցնել իրարու հետ: 3.— Խնդրել Ռուսիոյ կայսրուհիէն անոր աջակցութիւնը, սկսուելիք ձեռնարկին ի նպաստ: 4.— Էջմիածնի նուիրակներուն միջոցով տեղեկութիւններ հաւաքել Հայերու ընդհանուր թիւի մասին, եւ քարոզել այն գաղափարը, թէ Հայերը պարտաւոր են գինափարժութիւն եւ կռուելու արւեստը սորվիլ: 5.— Մարզիչներ կարգել ամսականաւոր: 6.— Ծախքերու համար սահմանել գաղտնի համազգային տուրք, շաքաթը մէկ փարա իւրաքանչիւր անհատի համար: 7.— Հանրապետական սահմանադրական կարգերու հաստատում Հայաստանի մէջ: 8.— Իւրաքանչիւր գաւառէ՝ ընտրութիւն երկու պատգամաւորի, եւ ուղարկում Ղարաբաղ, Մելիքներու մօտ, ընտրելու համար հանրապետութեան գլուխը կամ նախարարը: Շ. Շահամիրեան այս խնդիրներու շուրջ իր թղթակցութիւնը կը շարունակէ Կիւլիսեանի Մելիք Յովսէփին — որուն կը դրկէ նաեւ երկփող հրացան, ատրճանակ եւլն. — եւ Գանձասարի կա-

Թողիկոս Յովհաննէս եպիսկոպոսին հետ: Աւելորդ է ըսել, թէ Սիմէոն կաթողիկոս քաղաքական ըմբռնումով էր այն, ինչ որ էր Յովսէփի էմինի հանդէպ: Ու այս անգամ աւելի զայրագնած Մատրասի յեղափոխական լիսներուն հրատարակած երկու տետրակներէն, զանոնք որակեց «պիսառունջ» բառով, եւ Գրիգոր Խոնաճանեանցի գրած նամակով կ'անյծէ Բաղրամեանը. «Անիծեալ ինի ծնունդ դորա»: Սիմէոն կաթողիկոս հակառակ էր նոր գաղափարի: Ազգային-քաղաքական որեւէ շարժում Հայերու կողմէ կը նկատէր աղիտաբեր արդէն իսկ տառապանքէն եւ զրկուիներէ «կարկտահար» ժողովուրդին համար: Իրեն համար լաւագոյն էր ծեռք քաշել վնասակար շարժումներէ, եւ թողուլ որ տառապող հայր «յուռ ու մուռ» համակերպի իր ճակատագրին: Եւ թէպէտ հակառակ Սիմէոն կաթողիկոսի յորդորներուն Մատրասի խմբակին պետերը ուղղակի յարաբերութեան մտան Հերակլի հետ, բայց քիչ յետոյ դէպքերը ցոյց տուին, թէ Հերակլ այն յենարանը չէր, որուն կարենային կռթնիլ, եւ յուսալքուեցան հետզհետէ: Հերակլ ոչ միայն մերժեց մասնակցիլ 1787ի Հայերու կողմէ մղուած Գանձակի պատերազմին, այլ եւ պահ մը վատութիւնը ունեցաւ մտածելու ձերբակալել հայ Մելիքները եւ զանոնք յանձնել Շուշի Իբրահիմ Խանին: Եւ պատահեցաւ անխուսափելին: Պարսիկ քանակը անօգնական մնացած Մելիքներու մարտական ոյժերը խորտակելէ վերջ, բալեցին Վրաստանի վրայ, եւ 1795 իսկ վերացի երեքշաբթի օրը գրաւեցին Թիֆլիզը, եւ Հերակլ զրկուեցաւ իր թագէն ու գահէն:

ճառականական եւ առեւտրական գործերէ շատ լաւ կը հասկընար, իր պետական դրամատան վարչութեան անդամի հանգամանքով, մեծ ծառայութիւններ ըրաւ ռուս կառավարութեան: Լազարեան Բեդերսպուրկի մօտ գտնուող եւ կայսերական գերդաստանի սեփականութիւնն եղող Ռոշպա ընդարձակ կայուածք գնեց, անոր մէջ կառուցուած պալատով միասին: Այդ օրէն Բեդերսպուրկի պետական եւ զինուորական բոլոր նշանաւոր դէմքերը, որոնց համակրանքը շահած էր արդէն. ինչպէս նաեւ կայսերական ընտանիքին անդամները, օտար գեսպաններ ու այցելու արքայազուներ հիւրասիրուեցան Լազարեանի կողմէն Ռոշպայի պալատին մէջ:

Լազարեան իր այդ իշխանավայել փառքի ու ճոխութեան գագաթնակէտին, չի մոռցաւ իր ծննդավայրին ենթարկուած տառապանքը, եւ աշխատեցաւ իր դիրքով ու հարստութեամբ օգտակար ըլլալ իր ազգակիցներուն: Նախ աշխատեցաւ քաջալերել Հայերուն գաղթը դէպի ռուսական հողեր, յետոյ սկսաւ խորհիլ իր հայրենիքի անկախութեան մասին: Հաւանական է ենթադրել, թէ Լազարեանի սրտին մէջ հայ ազատագրութեան գաղափարը տեղ բռնած ըլլայ, Յովսէփ Լեւինի հետ անոր տեսակցութենէն յետոյ: Լազարեան այդ ռդդութեամբ ունենալիք աշխատութեան մէջ կարող գործակցի մը պէտք ունէր: Մտածեց Յովսէփ արքեպիսկոպոս Արղութեանի մասին, եւ գոյն Աստրախանէն Բեթերսպուրկ հրաւիրեց: Արղութեան հոս սորվեցաւ ռուսերէնը, եւ շուտով եղաւ եկատարինէ կայսրուհիին սիրելին: Արղութեան շնորհիւ Լազարեանի, գտած էր իր փնտռած միջավայրը, ուր կարենար գոհացում տալ իր կրօնական եւ քաղաքական ըմբռնումներուն: 1778ին սիրալոժար ընդառաջ գնաց ռուս կառավարութեան փափաքին, եւ յաջողեցաւ համոզել Սրիմի Հայերը գաղթել դէպի Տոն գետի եզերքները, ուր անոնք հիմնեցին Նոր Նախիջեւան քաղաքը, ուր շինուեցան եկեղեցիներ, եւ Սուրբ Խաչ վանքը: Եւ երբ տարի մը յետոյ Յովսէփ եպիսկոպոս Բեթերսպուրկ եկաւ, օծելու Լազարեանի կառուցած եկեղեցին, ինքզինքը գտաւ քաղաքական հրատապ խնդիրներու ցանցի մը առջեւ: Ռուսական արքունիքին մէջ ծրագիրներ կը պատրաստուէին, Թուրքերը արտաքսել եւրոպայէն: Եկատարինէ կայսրուհիին սիրականը, որ իր ազգեցութեամբ ռուս կառավարութեան մէջ բարձրագոյն դիրքը կը գրաւէր, իր ձեռքին մէջ առած էր քաղաքական այդ գործունէութեան շարժիչ մեքենան: Ծրագիրներ կը կազմուէին ստեղծելու Մոլտավալաքիոյ, Ֆինլանտայի եւ Յունաստանի թագաւորու-թիւններ: Կայսրուհիին սիրականը՝ Պոտիոմքին կը պատրաստուէր տիրանալու թագաւորական տիտղոսի մը: Նոյնիսկ կայսրու-հին այս խնդիրներու շուրջ բանակցութեան սկսած էր Աւստրիոյ

հետ, եւ անոր հաւանութիւնը ստացած: Արդէն պատրաստուած էր յունական ապստամբութեան եւ անկախութեան ծրագիր մը: «Յունական նախագիծ» անունով, եւ եկատարինէ կայսրուհին չափազանց խանդավառուած անով: Այնպէս որ նոյն օրերուն երբ կայսրուհիին երկրորդ մանչ թոռը ծնաւ, յունական գահը յատկացուց այդ նորածին թոռան, եւ զայն մկրտել տուաւ Կոստանդին անունով: Պատմութիւնը կ'աւանդէ թէ այդ առթիւ պատրաստուած էր միտալ մը, որուն վրայ «նկարուած էին Կ. Պոլսոյ եւ Ս. Սոփիայի տաճարը, Սեւ ծովը, մի հրդեհուած մզկիթ, որի քանդուող մինարէի վրայ փայլում էր խաչը» (Լէօ, էջ 824): Ահա այս քաղաքական գործունէութեան եռուզեռին է, որ մշակուած ու մշակելիք ծրագիրներուն վրայ աւելցաւ Հայկական անկախութեան հարցը: Եւ Հայաստանի անկախութեան խնդիրը կ'ուսումնասիրուէր գրեթէ միմիայն անով պատուար մը ստեղծելու կարեւորութեան տեսակէտէն: Եւ խնդրոյն ընդհանուր քննութիւնը յանձնուեցաւ Սուլթանօղլուին: Արդէն 1770 թուականէն սկսեալ, կ'երեւի թէ Յ. Լազարեան այսպիսի ծրագրի մը շուրջ գաղափարի փոխանակութիւններ ունեցած էր իր մտեղիմ բարեկամ Պոտիէմբինի հետ, կը մնար խնամքով պատրաստուած ծրագիր մը ներկայացնել ռուս կառավարութեան: Եւ այդ աշխատութեան լծուեցան Լազարեան եւ Արղութեան եպիսկոպոս: Սխալ մը գործուեցան Լազարեան եւ Արղութեան եպիսկոպոս: Սխալ մը գործածած պիտի չըլլայինք, եթէ ընդունինք, թէ այս ծրագրի պատժած պիտի չըլլայինք, եթէ Մատրասի խմբակն ալ ունեցած է իր ուղղակի րաստութեան մէջ Մատրասի խմբակն ալ ունեցած է իր ուղղակի թէ անուղղակի մասնակցութիւնը, քանի որ պատմական իրողութիւն մըն է. թէ Արղութեան եպիսկոպոս գրաւոր յարաբերութեան թիւն մըն է. թէ Արղութեան եպիսկոպոս գրաւոր յարաբերութեան մէջ կը գտնուէր Մատրասի խմբակին եւ մասնաւորապէս Շահամիր Շահամիրեանի հետ:

կողմէ, մենք արդիւնք նկատած էինք Լժիւնի հետ իր ունեցած տեսակցութեան: Մեր այս կարծիքը կը հաստատուի անով, որ երբ 1780ին Սուվարովի բանակցութիւններու կը սկսի Յ. Լազարեանի եւ Յովսէփ եպիսկոպոսի հետ, խօսք կ'ըլլայ Լժիւնի մասին, եւ եպիսկոպոսը իր օրագրութեան մէջ կ'ըսէ, թէ Սուվարովի, «հրամայեաց եւ աղա Յովհաննէսին գրել ի Ջուղայ Լժիւն աղային որ եկեացէ, որ եւ գրեաց եւ զայն գիրն առաքեաց Հաշտարխանու գուբեռնատին, որ յղեսցէ ի Ջուղայ առ նա, որ շուտով եկեսցէ»: Բայց արդէն այդ միջոցին Լժիւն մեկնած էր Հնդկաստան, եւ նամակը չհասաւ իրեն(*):

Այս բանակցութիւններուն համընթաց եւ անոնց յաջորդող դէպքերը հետզհետէ եկան ցոյց տալու, թէ Եկատարինէի քաղաքականութիւնը Հայկական հարցին վրայ կը նայէր բոլորովին տարբեր ուղղութեամբ, որ յարաբերութիւն չունէր Լազարեանի եւ Արղութեանի զուտ հայկական տեսակէտին հետ: Եկատարինէի նպատակն էր Ղարաբաղի Մելիքներու վրայ տարածել իր քաղաքական իշխանութիւնը, եւ այդ նպատակին հասնելով իրեն համար վերջացած պիտի ըլլար Հայկական խնդիրը: Այս պատճառով ռուս կառավարութիւնը մէկ խօսքով մերժեց հայ պատուիրակներուն կողմէ ներկայացուած դաշնագրութիւնը: Արղութեան եպիսկոպոս 1786ին պատասխանելով Շահամիրեանի նամակին, սապէս կը բացատրէ այդ մերժումը. «ռուս կառավարութիւնը մերժում է որեւէ դաշնագիր կնքելու առաջարկը, ըսելով. «Թագաւորը ընդ թագաւորաց կարեն ղնել դաշինս, ազգի ձերում ո՞վ է թագաւորն, որ համարձակեցի զդաշն խնդրել. իսկ հոգեւոր պետն ձեր հեռացուցանէ զինքն այսմանէ խնդրոյ, եւ այսպէս մնաց բանն անկատար»: Անշուշտ բանաւոր էր Ռուսիոյ կողմէ ցոյց տրուած մերժումին պատրուակը: Բայց այդ պատրուակը պատճառ մը չէր կրնար ըլլալ մերժումի, եթէ Ռուսիա հայկականէն տարբեր նկատումներ, տարբեր դիտումներ չունենար Հայաստանի մասին, այսինքն կցումի դիտումներ, որոնք երեւան պիտի գան հետզհետէ, որովհետեւ երբ 1804ին Սերպերր ապրստամբեցան Թուրքիոյ դէմ, եւ դիմեցին Ռուսիոյ օժանդակութեան, այս վերջինը 1807ին համաձայնութիւն մը ստորագրեց պաշտօնապէս Սերպիոյ հետ, միասին կռուելու համար Թուրքիոյ դէմ, եւ այս անգամ Սերպերու դիմումը չմերժեց պետութեան չգոյութեան պատրուակով:

(*) Այս բանակցութիւններու մանրամասնութիւնները կարգաւ Լէօի Հայոց Պատմութեան Դ. հատոր էջ 830—863:

Ռուսիա իր քաղաքական հիմնական ծրագրին, այսինքն Ղարաբաղը իր տիրապետութեան տակ առնելու նպատակին հասնելու համար, սկսաւ խաղալ երկու լարի վրայ: Նախ հայ պառւիրակներու միջոցով բանակցութեան մտաւ Մելիքներու հետ, որոնցմէ ամենանշանաւորներէն Դիզակի Եսայի, Զրաբերդի Հաթամ, եւ անոր դաշնակից Յովսէփ Մելիքները մեռած էին: Վերապրող երիտասարդ Մելիքները ժողովով իրենց հպատակութիւնը կը յայտնեն Ռուսիոյ, եւ իրենց ներկայացուցիչ կը կարգեն Յովսէփի եպիսկոպոս Արղութեանը, եւ 1783 Մարտ 5ին Գանձասարի այդ հաւաքոյթին մէջ կը ստորագրեն ռուս կառավարութեան ուղղուած առաջին հաւաքական աղերսագիրը, որով կը խնդրեն Իբրահիմ խանը պաշտօնանկ ընել, քանի որ այլեւս Ղարաբաղ անկախ երկիր մըն է, միայն՝ Ռուսիոյ ենթակայ: Բայց Ռուսիա փոխանակ հրաժարեցնելու, յանկարծ սակարկութիւններու սկսաւ Իբրահիմ խանի հետ, անոր հպատակութեամբ տիրանալու Ղարաբաղին, եւ միանգամ ընդմիշտ մոռնալու հայ Մելիքներու հանդէպ իր յանձնառութիւններն ու խոստումները: Այս պայմաններուն անգիտակ Գանձասարի Յովհաննէս կաթողիկոս եւ Մելիքներ Պոտիէմրինի գրած իրենց նամակով կը խնդրեն փութացնել ռուսական արշաւանքը, եւ կը խոստանան ռուսական բանակին տրամադրել այնքան պաշար, որ «բաւական կը լինէր երեսուն եւ աւելի հազար մարդ կերակրելու հինգ տարուայ ընթացքում»: Ռուսական արշաւանքը պիտի սկսէր 1784ի ամառը: Իբրահիմի եւ ուրիշ իսլամ խաներու հետ բանակցութիւններն ու սակարկութիւնները յապաղումի ենթարկեցին ռուսական արշաւանքը, եւ Մելիքներու դիրքը վտանգեցին, երբ վրայ հասաւ Ռուսիոյ համար անակնկալ պարագայ մը: Թուրքիոյ զաղտնի թելադրութեամբ Տաղիստանի ժողովուրդները սկսան ապստամբական շարժումի: Եւ այդ օրերուն, 1785, երեւան եկաւ Շէյխ-Մանսուր անունով մոլեռանդ մը, որ սկսաւ ձիրաւի քարոզութեան: Պոտիէմրին մոռցաւ Ղարաբաղի արշաւանքը, ստիպուած ըլլալով պատերազմիլ Տաղիստանի լեռնականներուն հետ: Ամէն կողմէ իսլամ խաները ոտքի ելան, օգտուելով առիթէն: Պայքարին կեդրոնը նորէն Ղարաբաղն էր: Իսրայէլ, Գանձասարի հակաթոռ կաթողիկոսը Իբրահիմ խանի մատնած էր Գանձասարի ժողովին որոշումներն ու ծրագիրը: Զրաբերդի Մելիքը Մէթլում, եւ Կիւլիստանի Մելիք Աբով, բանտարկուած էին Իբրահիմի կողմէ: Հապառակ կրուած յուսախաբութիւններուն, Ղարաբաղի ժողովուր-

դի հոգիին մէջ դեռ չէ մարած ազատութեան պայքարին նրակը: Եւ ինքն իր ճակատագրին թողուած, վերսկսաւ իր հերոսական պայքարը: Քանի մը խմբապետներ, որոնց կարգին էր «Տէլի Մեհասա» (=խենթ առաջնորդ) ժողովրդական անունով ծանօթ Զրաբերդի Եղիշէ Առաքելոյ վանքի միաբան Աւագ վարդապետ, բանտէն փախցուցին Մէժլում եւ Արով Մելիքները, մինչ Յովհաննէս կաթողիկոս եւ Մելիք Բախտամ մնացին բանտին մէջ: Ազատուած Մելիքները անցան Գանձակ եւ Թիֆլիզ, մինչ իրենց ընտանիքին անդամները, այր թէ կին, կը բանտարկուէին:

Այլեւս կացութիւնը որոշ էր եւ յստակ: Ռուս կառավարութիւնը կրցած էր իր քաղաքական նպատակներու յաջողութեան ի նպաստ գործածել խաբուած Լազարեանի եւ Արղութեանի եռանդուն գործունէութիւնը, եւ 1787ին Արղութեան Շահամիրեանի գրած նամակով կը ջանայ կերպով մը աշխատիլ թեթեւցրնելու իր պատասխանատուութեան բաժինը Ղարաբաղի Մելիքներու վերջնական կործանումին մէջ:

Այս ժամանակամիջոցին, հեռուն, արեւմտեան Եւրոպայի մէջ տեղի կ'ունենար փրանսական յեղափոխութիւնը: Ազատութեան եւ ազատ մտածումի գաղափարականը հանդիսաւոր կերպով կը յաղթանակէր արքունական բռնապետութեան, եւ կրօնական մոլեռանդութեան: Եւ կը յայտարարուէր Մարդուն իրաւունքը: Հոն ալ Թուրքիոյ խնդիրը սեղանի վրայ կը դրուի: Նաբոլէոնի արշաւանքը սկսած է դէպի Եգիպտոս: Այդ օրերուն Յակոբ կաթողիկոսի գրուած նամակ մը հայկական ազատագրութեան շուրջ ցուցումներ կը պարունակէ իր մէջ: Շահան Զրաբերդ 1800 Յունւի. 28ին Փարիզէն գրուած իր այդ նամակին մէջ նախ կը խօսի Կալիֆքան եկեղեցիի կազմութեան մասին, եւ Կրէկուառ եպիսկոպոսին Հայ անկախ եկեղեցիին հետ յարաբերութիւններ մշակելու փափաքին շուրջ: Յետոյ ակնարկելով Նաբոլէոնի դէպի Եգիպտոս արշաւանքին, կը յաւելու. «Բայց յայտնիկ իրաց, Գաղղիա, որ յոյժ սիրէ զագգն Հայոց, եւ քաջ ճանաչէ զսեփական բարս նորա: Գուցէ ընդ մերծենալ բանակին իւրոյ (որ յայժհ յաշխարհն Եգիպտացւոց եւ Ասորւոց) դէպի Կիլիկիա, ի Փոքր եւ ի Մեծ Հայաստան, յայնժամ Գաղղիա աւելի Հայոցս լինի նպատաւատոյց, որքան այլոց ազգաց արեւելեայց» (ՎԷՄ, 1933, Ա. էջ 139):

Բնականաբար Շահան Զրպետի այս տողերը դրական գետնի վրայ արժէք մը չեն ներկայացներ: Միայն անգամ մըն ալ կը հաստատեն մեր սա համոզումը, թէ Ժ.Դ. դարուն հայ ազատագրութեան գաղափարը համայնացած դաւանանքն էր ամէն հայու, ո՛ր դասակարգի ալ պատկանի ան, եւ աշխարհի ո՛ր անկիւնին վրայ ալ ապրած ըլլայ:

ԵԿԵՂԵՅԻՆ ՎԵՐԱՐԵՐՈՒՄԸ ՀԱՅ ԴԱՏԻՆ ՀԱՆԴԻՊ

Ազատագրական շարժումին համընթացաբար շահեկանութենէ գուրկ պիտի չըլլար վերլուծել այն հոգեբանութիւնը, որով առաջնորդուեցաւ հայ եկեղեցականութիւնը դէպի հայ ազատագրութեան շարժումը: Մենք մեր պատմական վերլուծումներու եւ պրպտումներու ընթացքին հանդիպեցանք Յակոբ Զուղայեցի կաթողիկոսին: Գանձասարի Եսայի եւ Յովհաննէս կաթողիկոսներու: Ս. Կարապետի վանահայր Յովհան արքեպիսկոպոսի, որոնք հոգիով փարած ազատագրութեան շարժումին, իրենց կարելին եւ անկարելին ըրին յաջողութեամբ պսակելու համար սկսուած ազատագրական շարժումը, նպատակ ունենալով փրկել իրենց խնամքին յանձնուած ժողովուրդը իսլամական կեղեքումներէ եւ հալածանքներէ: Դժբախտաբար գտնուեցան ասոնց քովն ի վեր, դաւաճան եւ մատնիչ բարձրաստիճան եկեղեցականներ ալ. թիւով քիչ, որոնք ամէն վատութեան զիջան, միմիայն իրենց անձնական շահերն ու դիրքը պահպանելու մտահոգութեամբ:

Բայց ընդհանրապէս խօսելով հայ եկեղեցականութեան մասին, ցաւալի է խոստովանիլ, թէ անիկա, քրիստոնէական սկզբունքներու ըմբռնումին մէջ, տգիտութեան ծեռքով իր մէջ ստեղծուած սխալ եւ թիւր մեկնութիւններէ առաջնորդուած քաջայերեց ժողովուրդին ստրկութեան ոգին, եւ զայն առաջնորդեց կրաւորական համակերպութեան, յայտարարելով այսպէս հաճոյանալ Աստուծոյ, եւ իրենց հանդերձեալ փրկութիւնը ապահովել: Անոնք չխղճահարեցան քարոզել ժողովուրդին մէկ երեսին ապտակ մը ընդունած ժամանակ, միւսն ալ դարձնել, եւ իրենց շապիկը յափշտակողին վարտիքն ալ արամադրել: Նոյնիսկ գտնուեցաւ Գէորգ վարդապետ Դիւլայիմեան մը, որ, երբ կղեմէս Կալանոս կը քարոզէր, թէ Հայերը իրենց թագաւորութիւնը կորուսեր են ի պատիժ իրենց հերժուածողութեան, քաջութիւն(?) ունեցաւ գրելու, թէ հայ թագաւորութեան անկումը պատիժ մ'ըլլալէ աւելի ապացոյցն է մեր հաւատքի ճշմարտութեան, թէ մեր թագաւորութիւնը այս աշխարհին մէջ չէ, թէ ճշմարիտ հաւա-

տացեալները շարունակ հալածանքի մէջ պիտի ապրին: Հոգեբանական այսպիսի ծեւաւորումի մը մէջ հայրենիքը չէր կրնար կրօնք մը, ներշնչում մը բլլալ, ոչ իսկ ազատութիւնը դաւանանք մը, հաւատք մը: Կրօնական սխալ համոզումները աւերակներու տակ թաղած էին ինքնագիտակցութեան, մարդկային արժանապատուութեան, մարդկային իրաւունքի ճանաչողութենէն բղխած յուզական կարողութիւնը, եւ անհատը կամազուրկ խլեակի վերածած: Աւետարանը, սխալ ըմբռնուած եւ սխալ քարոզուած աւետարանը, մարդը վերածած էր ճակատագրապաշտ մեքենայի մը, աւելի ստորին քան անասունը: Գալիլիացի մարգարէին շունչը մեռած էր, եւ եկեղեցիի բեմին վրայ չկար մարգարէ մը, որ համարձակութիւնը ունենար «սուր բերի եւ ո՛չ խաղաղութիւն» պատգամելու: Քրիստոնէութեան սերմանած խաւարը մթազնած էր. արեւելքէն ծագող լոյսերու հեղեղը: Արեւորդիներու լուսապաշտ հաւատքը շիջած էր հոգիներու խորը, կամքերը, հերոսական պայքարի խանդը, ազատութեան հաւատքին կանթեղը մարած էր: Յովսէփ Էմին, իր առաջին ճամբորդութեան միջոցին Իսկէնտէրունէ սկսեալ մինչեւ Էջմիածին, քաղաքներու եւ գիւղերու մէջ դժբախտ հանդիսատեսը եղաւ ազատութեան հաւատքի տաճարի փլատակներուն:

Էմին կ'ախոսոյս գաւառի հայ տարրին ստրկամտութեան եւ քրիստոնէութեան անբարոյացուցիչ այս ծեւազեղծումին վրայ: Կը հարցաքննէ գիւղացին, եւ երբ կը լսէ անոր բերնէն, թէ «մեր թագաւորը Քրիստոսն է, եւ մեր ազատութիւնը պիտի ունենանք հանդերձեալ կեանքի մէջ», Էմին կ'ուզէ գիտնալ, թէ ո՛վ ներշնչած էր իրենց այդ հիւանդ գաղափարները, անոնք պատասխանեցին «մեր եկեղեցիի սուրբ հայրերը. անոնք մեզի սորվեցուցին, թէ մենք Հայերս Թուրքերուն ստրուկները եղած ենք սկիզբէն ի վեր, մինչեւ վերջ»: Էմին Հայաստանի գիւղացիին այս մտայնութիւնը կը բաղդատէր Եւրոպայի քրիստոնէական ըմբռնումներուն, եւ քրիստոնէական քաղաքակրթութեան ստեղծած հոգեբանութեան հետ, եւ կ'ընդլզէր հայ եկեղեցականութեան անբարեխղճութեան դէմ: Ու ալ այնուհետեւ Էմին առանց նկատումի, քննադատեց հայ եկեղեցական սխալ ըմբռնումները, եւ դատապարտեց ժողովուրդը անտարբերութեան, ճակատագրական համակերպութեան առաջնորդող քարոզիչները, եւ ստեղծեց յեղափոխական քարոզչութիւնը, ինքնապաշտպանութեան հաւատքին նուիրուած գիտակից զինուորութիւնը. հայ ազատագրութեան հերոսամարտին պատրաստելու համար.

Արդէն տեսանք Սիմէոն Նրեւանցիի քաղաքական մտայնութիւնը Մովսէս Բաղրամեանի, Շահամիրեանի եւ Էմինի կողմէ

քարոզուած յեղափոխական ըմբռնումներու դէմ: Ան միեւնոյն ժամանակ իր նամակներով երեւան եկաւ իբր ուխտեալ հակա-
ռակորդ մը խօսքի եւ մամլոյ ազատութեան դէմ, երբ պնդեց որ
Յորդորակ եւ Որոգաթ փառաց հրատարակութիւնները այրուին,
եւ փակուի Մատրասի տպարանը: Սիմէոն երեւանցի, եթէ մէկ
կողմէն կը վախնար թէ ազատամիտ քարոզութիւններն ու յեղա-
փոխական-աշխարհական շարժումները կրնան իր միապետական
դիրքը խախտել, միւս կողմէն ան համոզուած էր, թէ յեղափո-
խական եւ ապստամբական շարժումները կրնան աւելի եւս խո-
րացնել ժողովուրդին արիւննոտ վէրքերը, եւ անրուժելի ու մա-
հացու ընել զանոնք: Իր յաջորդը՝ Ղուկաս կաթողիկոս չէր կրնար
Սիմէոնի աններող ոգիով շարժիլ — եթէ ուզեր իսկ — Լազար-
եանի եւ Յովսէփ Արղուծեանի ձեռնարկին հանդէպ, ուստի բա-
ւականացաւ ձեռնպահ մնալ քաղաքական ընդթ ունեցող խնդիր-
ներու մէջ: Գալով Պոլսոյ կրօնական տարրին մտայնութեան,
զայն կը գտնենք միեւնոյն աստիճանի վրայ, միեւնոյն կրաւորա-
կանութեան հոգեբանութեամբ յագեցած: Այս շրջանին հայ եկե-
ղեցիի հոգեւոր պաշտօնէութիւնը կը թուի արմատական կերպով
խզուած ըլլալ եկեղեցիի ազգային անկախութեան հիմնադիրնե-
րէն, կը թուի մոռցած ըլլալ Աւարայրը, ուր հայ անկախութեան
հերոսամարտին յուշարձանը կանգնուեցաւ հայ նահատակներու
արիւնով, մոռցուեցաւ Սահակներու եւ Ղեւոնդներու խիզախ աբ-
շաւը դէպի գիտակից մահ, «ահա սուր քո եւ պարանոց մեր» ա-
ղաղակով, մոռցուեցաւ վերջապէս այն փառաշուք դրուազը, զոր
հոյակերտեց հայ եկեղեցականութիւնը, այդ ազգային ինքնա-
գոյութեան եւ ազատութեան պայքարի ճամբէն դէպի մօհ կամ
ազատութիւն քալելով, մէկ ձեռքով խաչը եւ միւս ձեռքով սու-
րը բարձրացուցած: Անոնք ստրկութեան ճակատագրին չհաւա-
տացին, անոնք ժողովուրդին կրաւոր հնազանդութեան եւ զրկու-
մի համակերպութեան քարոզներով ստրկութեան չհրաւիրեցին՝
ժողովուրդը: Որովհետեւ համոզուած էին, թէ ազատութեան մէջ
միայն եւ ազատութեամբ կարելի էր պահպանել հայրենի հողին
նուիրականութիւնը, ընտանիքին սրբութիւններն ու աւանդու-
թիւնները, մարդկային պատիւը, եւ յառաջդիմել: Անճիտուած է
հիմա այդ ազգասէր եւ զօհաբերող պատկառելի դէմքերուն սե-
րունդը, եւ հիմա անոնց աթոռներուն վրայ կը բազմին անողնա-
յար Կաթողիկոսներ ու Պատրիարքներ, հետամուտ պահպանելու
իրենց դիրքերն ու անհատական շահերը, կամազուրկ ստրուկնեմ

Թուրք սուլթաններու եւ պարսիկ խաներու կամայականութեան: Ահա այդ տիպարներուն կը հանդիպինք, Պոստյ պատրիարքական աթոռին վրայ ժԹ. դարու սեմին վրայ: (*)

Պայքանեան ժողովուրդները ապստամբութեան դրօշ պարզած էին: Յունաստանի հայրենասէր Արմատոյներու խումբեր հոս ու հոն գոյութեան եւ ազատութեան պայքարը կը մղէին: Եւ Ռուսիա Բխսոնեայ կրօնի պաշտպանի իր դերին յենած, դէպի Թուրքիոյ հողամասերը կը յառաջանար: Սուլթանը մտածեց թէ այս ճգնաժամային օրերուն եթէ հայկական ազատագրական շարժում մը սկսէր Ռուսիոյ սահմանակից գաւառներու մէջ, կրնար կնճռոտիլ կացութիւնը, եւ Թուրքիոյ կացութիւնը մատնել ճակատագրական աղէտքի: Այս նպատակէն տարուած Բ. Դուռը, Սուլթանին անունով հրահանգ կուտայ օրուան պատրիարք, էտիրնէցի Պօղոս Պատրիարքին, կոնդակով մը յորդոր կարդալ գաւառի ժողովուրդին, հաւատարիմ մնալ Սուլթանին կառավարութեան: Ահա այդ կոնդակը, ստորագրուած 1821 Ապրիլ 27ին: Չմոռնանք ըսելու, որ Պօղոս Պատրիարք այս կոնդակէն առաջ նման կոնդակ մըն ալ գրած է, որուն բնագիրը դժբախտաբար չունինք մեր ձեռքին տակ:

«Նախ քան զայս ըստ մտաց ինչրմանի տէրութեան առաքեցաք առ ձեզ կոնդակս եւ գիրս զգուշացուցանել զբոլոր ժողովուրդս վիճակի ձերոյ, զի մի՛ ոք ընդ ապստամբացն լինելով կամակից, ի մահ մատնեսցին անխնայ համայն ընտանեօք. ընդ նմին եւ ազգս մեր առաջիկայ տէրութեան վատահամբաւ երեւեսցի որ ի ընէ անտի սիրելի եւ հաւատարիմ, եւ հնազանդ է ըստ ամենայնի մեծի Օսմ. Տէրութեան: Ասդ այժմ կրկին գրեմ ըստ մտաց նախկին կոնդակի եւ գրութեան մերոյ, արթնութեամբ զգոյշ եղերուք եւ ծանուցէք սաստիկ եւ սաստիկ յատենի եւ յառանձին բոլոր ժողովրդօցն, թէ՛ ի բաղաքիդ եւ թէ ի բոլոր թեմիդ, զի ամէն ոք ի հաւատարիմ սատրգանէ ռայեութեան վրայ հաստատուն եւ քատիմ մնասցեն, պարկեշտութեամբ կացցեն եւ ռայեութեան վայելուչն արասցեն: Միշտ քաղցրութեամբ կենցաղավարեսցին ընդ այլազգիս, եւ թէ ի յառ եւ ի տուրս, թէ

(*) Աւելի տխուր է գաւառի հայ առաջնորդներուն ապրած կեանքը և ցուցադրած գայթակղական պատկերը: Անոնք քիւրտ զաֆիրներու չափ յափրշտակիչ, և թուրք պաշտօնեաներու չափ անբարոյական և անբարեխիղճ եղած են: Այս մասին կ'արժէ կարդալ Դ. վարդապետ Սրուանձտեանցի սրտաճմլիկ տեղեկագիրը:

ի խօսակցութիւնս, թէ ի նստիլ, եւ թէ ի գնալն միշտ խոնարհութեամբ, հեզութեամբ եւ պարկեշտութեամբ վարեսցին. զի մեզ քրիստոնէիցս ո՛չ վայել է ումեք ահպապէկ բանիւք վարիլ եւ մանաւանդ իսկ ո՛չ վայելէ ընդ ալլազգիս, զի մեք ռայա եմք: Պարտիմք Տէրութեան հնազանդիլ եւ ալլազգաց ամենեցուն, եւ յարաժամ աղօթել վասն կենաց արքային մերոյ, զի Տէր Աստուած զհօգօր ողորմած արքայն մեր եւ զաշէրութիւնն նորա հաստատուն պահեսցէ եւ զթշնամիս նորա կորագլուխ արասցէ. եւ եւս պատուիրեսչիք զի մի որ Բայրէնկ ալլազգավայել հանդերծս զգեցցի, եւ մանաւանդ կանայք կանաչագոյն եւ անպարկեշտ հանդերծս բնաւ մի՛ զգեցցին, ո՛չ իտան եւ ո՛չ արտաքոյ, զի ո՛չ վայելէ մերում քրիստոնէութեան եւ ռայեութեան, նոցին հանդերծիւք պնիլ, եւ թէ ի հարսանեաց ցեհեզին մի՛ գտցի անկանոն ինչ, ընդ որս եւ Տէրութիւնն հաճի եւ խոշլանմիշ կ'ըլլայ, զի այժմ որքան եւ նազար ունի եւ ո՛րքան սիրէ զմեզ, եթէ մեք բոլոր ազգովին զչափն մեր ճանաչեսցուք եւ զպարկեշտութիւն զատրզանէութեամբ սիրեսցուք, յայնժամ փիւրիցս առաւել սիրէ զմեզ եւ իբրեւ հայր խնամք տանի մեր ազգին, որպէս եւ միշտ ունի զբաղցր գութ ի վերայ մեր. վասն զայսորիկ եւ առաւել քան զայնս յարաժամ պատուիրելով ծանուսչիք բոլոր ժողովրդոց ամենեցուն որպէսզի ամենեքեան ի հնազանդութեան մնալով անվնաս եւ անփորձ կելով կեցցեն» (Ա. Ա. ՊՅԱՆԱՆԱՆ, Աղաւս Միսք, թիւ 30):

Այս կոնդակէն մենք կը տեսնենք, թէ ո՛չ միայն քաղաքական ապստամբութիւն մը գէշ աչքով կը դիտուի թուրք կառավարութեան կողմէն, այլ եւ Թուրքերու միայն արտօնուած գոյներով զգեստաւորիլը: Եւ հայ Պատրիարք մըն է, որ մեր Ռէյ-էաի հանգամանքը հիմ կը դնէ հրաժարելու մեր մարդկային տարրական իրաւունքներէն, կեանքի ու կենցաղի ապրելակերպի եւ զգեստաւորումի խնդիրներուն մէջ իսկ, մեր տէրերուն հաճոյ երեւելու համար. եւ որ տարօրինակն է յորդոր կը կարգայ հնազանդիլ ո՛չ միայն տէրութեան, այլ եւ «ալլազգաց ամենեցուն», այսինքն բոլոր Թուրքերուն անխտիր, ոչխարի հլութեամբ անշուշտ, երբ նոյնիսկ կը բռնաբարեն տունին պատիւը. կը թալլեն ու կը չարդեն:

Բայց մոռնալու չէ՝ թէ դէպքերն ու պատահարներն են որ կը վարեն ազգերու ճակատագիրը, եւ ոչ թէ կոնդակները: Եւ երբ Պոլսոյ պատրիարքարանը Հայ ժողովուրդը կը հրաւիրէ իր

վիզը երկընցնելու թուրք եաթաղանին, անդին էջմիածնի կաթողիկոսարանը՝ Լազարեանի եւ Արղութեան եպիսկոպոսի ազդեցութեան տակ, հակառակ ուղղութեան մըն էր որ կը հետեւէր ուրիշ իսլամ կառավարութեան մը հանդէպ:

Պայթեցաւ 1826ի ռուսօ-պարսկական պատերազմը: Պատերազմի յայտարարութենէն հինգ շաբաթ առաջ, 1826 Յուլիս 29ին Ներսէս Աշտարակեցի կոնդակով մը ապստամբութեան յորդոր կարդաց ժողովուրդին: Այդ կոնդակին մէջ կ'ըսէր, «մենկինք քաջութեամբ, առանց մատնելու Հայրենիքը, եւ այսպէս ժառանգենք մեր նախնեաց փառաւոր անունը»: Եւ չկար ծայն մը, որ փոխանակ բաջուրեամբ մեռնինք ըսելու, հայ տառապած ժողովուրդին ներշնչէր բաջուրեամբ ապրելու յոյսն ու կորովը:

Սոյն պատերազմի դրուագներու շարքին փառաւոր էջմը կը կազմէ հայկական գունդերուն մարտական կեցուածքը: Գիւցազնական դրոշմ մը կայ այդ դրուագին մէջ: Աշտարակեցի պատերազմի դաշտի վրայ է, մէկ ձեռքը խաչ, միւսը դրօշ: Մանչուրեան Գրիգոր եպիսկոպոս, տիտան մը, իր 500 կամաւորներով, սարսափ եւ մահ կը սփռէ ամէն կողմ: Չարական արքունիքը, պատիւներով ու նշաններով կը վարձատրէ այդ ռազմիկ արիւթիւնը: Մանչուրեան պատերազմին ամէնէն փառաւոր կէտերուն կը վազէ, եւ յաղթական կը դառնայ: Այս մէկ դրուագն իսկ բաւական է զարդարելու ԺԹ. դարու պատմութիւնը հայկական անժխտելի հերոսութեան գործքով մը: Եւ այս հերոսութիւնները, այս գոհարերութիւնները տեղի կ'ունենային անկախ կամ ինքնավար Հայաստանի մը երազով:

Եւ ինչ յուսախարութիւն...: 1828 Փետր. 10ի Թիւրքմէն-Չայի դաշնագրով Երեւանի եւ Նախիջեւանի նահանգները կ'անցնէին Ռուսիոյ: Եւ փոխանակ այդ երկու նահանգները հայկական մնալու, իրրեւ կորիզը քաղծացուած Հայաստանին, որուն ազատութեան համար դարերէ ի վեր թալանուեցան, քարդուեցան եւ կռուեցան Հայերը, Նիքոյա կայսր 1828 Մարտ 7ին ծերակոյտին ուղղած Ուրազով Ռուսիոյ կցուած յայտարարեց Հայաստանի երկրին երկու խանութիւնները (Երեւան եւ Նախիջեւան), եւ այդ օրէն սկսեալ Ռուսիոյ կայսրներ իրենց տիտղոսներուն վրայ աւելցուցին «Թաղաւուր Հայոց աշխարհի» տիտղոսը:

Խաչակիրներու ժամանակէն սկսած, հայ ազգը իրապէս ԱՍՊԵՏԱԿԱՆ ՈՊԻՈՎ իր նիւթական ու բարոյական ոյժերը ի սպաս դրած է եւրոպական կառավարութիւններու, երբ անոնք պէտք ունեցած են մեր ոյժերուն: Մեր առաջին հատուածին մէջ տեսանք պապական գնահատումը Հայերուն խաչակիրներուն մատուցած անվերապահ եւ գնահատելի ծառայութիւններուն: 1683ին երբ Գարա Մուսթաֆա փաշայի առաջնորդութեամբ 300,000նոց թուրք բանակ մը Վիեննայի դուռներուն առջեւ հասած էր, եւ վտանգած ամբողջ եւրոպայի խաղաղութիւնը, Բոլոնիոյ անգղագական թագաւոր ժան Սոպիէսքի միակ մարդը եղաւ, որ իր տկար բանակով, որուն մէջ կը գտնուէին 5000 հայ կամաւորներ, յարծակեցաւ Թուրքերուն վրայ. խորտակեց անոնց ոյժը, եւ միանգամայն փրկեց եւրոպան թուրք բարբարոսութենէն: Եւ երէկ նորէն հայ կամաւորներ էին, որոնք Ռուսիոյ կողքին կրուեցան հասարակաց թշնամիին դէմ, եւ յաղթական դուրս եկան, դաւաճանուելու համար այդ միեւնոյն քրիստոնեայ եւրոպայէն, որ չխղճահարուեցաւ իր քաղաքական նպատակներուն զոհել ազատութեան արժանի ազգ մը:

Հոս կ'արժէ յիշել պարագայ մը, որ մեզի ցոյց պիտի տայ կրօնական մոլեռանդութեան եւ ատելութեան աստիճանաչափը հայ հատուածի մը, որ ծանօթ է կարօլիկ անունով:

Աւետիս Պէրպէրեան իր ժամանակակից պատմութեան մէջ այդ պարագան հետեւեալ կերպով կը պատմէ: Սպարապետ Մուհամմէտ Խիւսրէվ փաշայի սեղանաւոր Յակոբ Թնկրեան 1829ին իր տան մէջ կը զումարէ ժողով մը, որուն կը մասնակցին Թնկրեաններ, Տավուտեաններ, Գլճեաններ, եւ ուրիշ կարգ մը կաթոլիկ Հայեր: Այդ ժողովին մէջ կը պատրաստեն Սուլթանին ուղղուած աղերսագիր մը, որուն մէջ կ'ըսուի, թէ ինչպէս անցեալ տարի Պարսկաստանի Հայերը Ռուսերուն հետ միանալով մեծ վնաս հասցուցին Պարսկաստանի, հիմա ալ Արեւելեան նահանգներու Հայերը որոշած են յարծակիլ Օսմանեան Տէրութեան գիւղերուն եւ քաղաքներուն վրայ, զրաւել զանոնք, եւ Հայաստանի մէջ ստեղծել թագաւորութիւն մը՝ Ռուսիոյ հովանաւորութեամբ: Արդ, մենք կաթոլիկ Հայերս որչափ ատեն կառավարուինք հայ պատրիարքարանի ձեռքով, այն ատեն մենք ալ համախորհուրդ պիտի նկատուինք Հայերուն ձեր տէ-

ըութեան հանդէպ ունեցած թշնամութեան , եւ «մեր հարազատութիւն եւ հաւատարմաբար ծառայութիւն ոչինչ երեւելոց եւ չէ յայտնելոց ձեզ» : Ուստի կը խնդրենք որ մեզ բաժնէք Հայերէն , եւ մեզի յատուկ Պատրիարք ու եկեղեցի տաք , որպէսզի «մի՛ միաբան երեւիցիմք նոցա եւ հաղորդ չարախորհուրդ անհաւատարմութեան նոցա» :

Ապահովաբար կաթոլիկ Հայերու այս զգուելի մատնութիւնը պիտի կրնար ահռելի փորձանք մը ստեղծել հայ մեծամեծներու գլխուն , եւ շատերուն գլխատման պատճառ ըլլալ , ինչպէս Չէրազ Ամիրա գլխատուած էր 1821 Ապրիլ 21ին , բայց այդ աղէտը խնայուեցաւ Հայերու միմիայն շնորհիւ Խազէզ Արթին Ամիրայի վայելած ազդեցութեան :

ԺԴ.

ԴԻԻԱՆԱԳԻՏԱԿԱՆ ԵՐԿՈՒ ՀՈՍԱՆՔ

ԱՐԵՒԵԼԵԱՆ ՀԱՐՑԻ ԼՈՒԾՄԱՆ ՃԱՄԲՈՒՆ ՎՐԱՅ

Երեւանի եւ Նախիջեւանի նահանգներէն դուրս մնացած եւ Թուրքիոյ լուծին տակ գտնուող Հայաստանի միւս գաւառներուն մէջ, միեւնոյնն է կեանքը, անտանելի եւ արիւնաքամ։ 1828—1829 ռուս-թուրք պատերազմին հայկական համակրութիւնը կը միտի դէպի ռուսական քարեկամութիւն։ Միայն Բաքերդի Հայերն են, որ Թուրքերու կողքին, կը կռուին Պասքելիի բանակին դէմ, եւ եօթն անգամ կը յաղթեն։ Այդ կռիւներուն հազար Բաքերդցի հայ զօրքեր կը սպաննուին։ Ռուսասիրութեան այս արտայայտութիւնը պատճառ կը դառնայ նոր հալածանքներու, մասնաւորապէս Պայագիտի շրջանին մէջ։ Եւ տեղի կ'ունենայ Կարնեցիներու մեծ գաղթը։

Ռուս-պարսկական պատերազմէն վերջ ռուս-թրքական պատերազմ։ Հայերը իրենց բաշտի կեանքէն յուսահատ, Թուրքիայէն դուրս կը փնտռեն իրենց փրկութեան ձեռքը։ Հայերը վերջինն էին Թուրքիոյ իշխանութեան տակ գտնուած քրիստոնեաներուն, որոնք կ'ուզէին ձերբազատուիլ թուրք գերիշխանութենէն, քրիստոնեայ պետութեան մը ձեռքով։ Եւ այդ պետութիւնը միայն Ռուսիա կրնար ըլլալ։ Հաւանական է, որ Աշտարակեցի եւ Քնուրեան վարդապետի ռազմական եւ ազատասէր շունչը ազգած ըլլայ Թուրքիոյ Հայերուն։ Բ. Դուռը ստիպուած էր կասկածոտ վերաբերում մը ունենալ Հայերուն ալ հանդէպ։ Այնպէս որ պատերազմի նախօրերուն իսկ Թուրքերը զրաւեցին սահմանազուխին վրայ գտնուած Հայերուն բոլոր գէնքերը, եւ ամէն ինչ որ կրնար իբր գէնք գործածուիլ, եւ Կարսի շրջանակին Հայերը ամբողջութեամբ փոխադրեցին Բասէնի շրջանը։ Պասքելի յուսախաբ եղաւ երբ Կարսի շրջանին մէջ հայ չգտաւ։ Քաղաքին մէջ կը մնային ափ մը Հայեր միայն, որոնց թուրք կառավարութիւնը գէնք բաժնելու հարկադրուեցաւ քաղաքին պաշտպանութեան համար։ Բայց Հայերը փոխանակ Կարսը պաշտպանելու ռուս զօրքին դէմ, անոր քաղաք մուտքը դիւրացուցին

(Տես Ա. Երէջեան. — Ասեմայն Հայոց կարող իկոսութիւնը եւ Կովկասի Հայք. Ա. էջ 401). Պայազիտի բերդին դռները Հայերն էր որ բացին Ռուսերուն առջեւ, զոր դիմաւորեցին կրօնական հանդիսաւոր թափօրով: Կարնոյ Կարապետ եպիսկոպոսն էր. որ իր թաքստոցէն մասնաւոր նամակով Պասկելիչին կը հաղորդէր, թէ ո՛րն է Կարնոյ տկար կողմը, եւ թէ ո՛ր դիրքին վրայ պէտք էր յարձակիլ, քաղաքը շուտով գրաւելու համար: Եւ պէտք էր որ այսպէս ըլլային դէպքերը, պէտք էր որ Հայերը օգնէին ռուս բանակին, քանի որ եփրեմ կաթողիկոս մասնաւոր կոնդակով հրահանգ տուած էր սահմանամերձ Հայերուն, ամէն օժանդակութիւն ընել ռուսական բանակին: Այդ վայրկեանէն սկսեալ Հայը կը դադրէր ճիւղ հպատակ, ըստ մը ըլլալէ թուրք կառավարութեան աչքին, եւ կ'ըլլար ԴԱԻԱՃԱՆ մը:

Այլեւս կարելի չէր վարագորել կացութիւնը: Եւրոպան, նոյնիսկ իր ապահովութեան համար, ստիպուած էր նկատի առնուլ Թուրքիոյ մէջ ապրուած դժոխային կացութիւնը: Եւ ամէն կողմէ կը շեշտուէր Թուրքիոյ բարեկարգութեան պէտքը: Ահա այս թուականէն սկսեալ Հայկական Հարցը կը մտնէ նոր փուլի մը մէջ, եւ կը կազմէ Արեւելեան խնդրին մէկ մասը:

Չմոռնանք ըսելու, թէ 1820—29 թուականներուն Հայերու եւ Քիւրտերու միջեւ մղուած կռիւներու ընթացքին կը հանդիպինք դիւցազնական դէմքի մը, Սղերդի կողմերէն Տէր Պօղոս, բիրտնէն «Քէշէ Պօլէ» յորջորջուած, որ Ռաուանի Ենգիտի իշխան Միրզըգի միացած, Ոսիլ Դրանի Տրվիշ Նաբիի հորդաններու դէմ կը կռուի առիւծի մը քաջասրտութեամբ, եւ անոնց ոյժերը խորտակելէ վերջ. մեծ աւարով կը դառնան իրենց տունները (Գ. եպ. Սրուանծտեանց, Հնոց եւ Նորոց, էջ 151—181):

Թուրքիոյ Բարեկարգութեան պէտքը շեշտուելէ վերջ, Եւրոպական կառավարութիւններ երկու ուղղութիւն որդեգրեցին այդ բարեկարգութիւններու օգտակար գործադրութեան համար: Պէտք է ըսել թէ այդ երկու ուղղութեան հետեւող պետութիւններէ իւրաքանչիւրը աչքի առջեւ ունէր աւելի իր շահը, քան Հայերու պաշտպանութեան տեսակէտը:

Ժ. Դարուն Ֆրանսայի թագաւոր Լուի Թ. Արեւելեան հարցը կը նկատէր «սիրապետութեան հարց մը», որ կրնար լուծելի Թուրքիոյ դէմ «քնաշնչումի պատերազմով» մը. իսկ իրմէ վերջ Կարոլոս Է. գայն նկատեց «ազդեցութեան հարց մը», զոր կարելի էր լուծել դիւանագիտական խաղաղ միջոցներով: Ռուսիա առաջնորդուեցաւ Լուի Թ. Ի քաղաքականութեամբ, իսկ Ֆրանսա եւ ուրիշներ Կարոլոսի ըմբռնումներով:

Յրանսա կ'ըսէր. «Պէտք է Թուրքիան առաջնորդել ընդհանուր բարեկարգութեան մը, որպէսզի կոտորի ըլլայ միակ ազգի մը մէջ ձուլել այս երկրին բոլոր այլազան ազգերը, եւ անոնցմով կազմել ամբողջական եւ քաղաքակրթութեամբ պետութիւն մը»։ Այս քաղաքական ծրագիրը յղացումն էր Յրանսայի գրամատիրութեան, որուն նպատակն էր ունենալ երիջասարգացած Թուրքիա մը, իր դրամագլուխի շահագործումին համար։

Ռուսիա, ընդհակառակն, որ իր մօտաւորութեամբ աւելի լաւ կը ճանչնար Թուրքիոյ այլատարր ցեղերուն ազգային հոգեբանութիւնը, անոնց ձգտումներն ու պէտքերը, պնդեց թէ փրանսական ծրագիրը վտանգաւոր էր եւ անգործադրելի ըստ ինքեան։

Ռուսիա կ'ըսէր. «Թուրքիա այլացեղ ժողովուրդներու զանգուած մը ըլլալով, կարելի չէ նոյն եւ մի օրէնքով մը կառավարել բոլոր ցեղերն ու կրօնները, մանաւանդ երբ այդ օրէնքը հիմնուած պիտի ըլլայ իսլամական սկզբունքներու վրայ։ Ուրեմն, քանի որ անկարելի է ի մի ձուլել բոլոր ժողովուրդը, հետեւաբար պէտք է ստեղծել ինքնավարութիւններ, կեանքն ու սեփական զարգացումը ապահովելու համար» (Տես, 1855ի Յունվար 7ի Քորչաքոյի Մէմորանտումը, ինչպէս նաեւ 1867 Մարտ 24ի ռուսական յիշատակագիրը)։

Ռուսիոյ այս ծրագիրը եթէ մէկ կողմէն կը համապատասխանէր միջավայրի իրական պահանջներուն, միւս կողմէ շատ լաւ կը յարմարէր նաեւ իր քաղաքական նկատումներուն, որ էր Թուրքիան բաժնել փոքր ինքնավարութիւններու, դիւրացնելու համար Թուրքիոյ հողամասերը հետզհետէ Ռուսիոյ կցելու իր քաղաքական նպատակներուն իրագործումը։

Բարենորոգման ծրագրի երկուութեան այս հակամարտութիւնը տեսեց երկար ատեն, եւ 1839ի Կիւլհանէի Խաթիթ Հիւմայունի հրատարակութիւնը յաղթանակն էր փրանսական տեսակէտին, զոր Թուրքիա որդեգրեց, իբրեւ նուազագոյն չարիքը արտաքին միջամտութեան։ Խաթիթ Հիւմայունը գոնէ թուղթի վրայ, հռչակելով կրօններու եւ ցեղերու անուանակա՜ն հաւասարութիւնը, պաշտօնական հիմերը կը զնէր այլատարր ցեղերու ձուլումին, հետեւաբար եւ քուրժ օսման նախնական քաղաքականութեան։

Առաջին օրէն իսկ յայտնի էր թէ Խաթիթ Հիւմայունը պիտի չկրնար համապատասխանել ժողովուրդներու պէտքերուն, եւ պիտի մնար մեռեալ տառ։ Ան նոյնիսկ չկրցաւ դադրեցնել թալանները, առեւանգումները, մասնակի ջարդերը։ Այս պարագաներէն դրդուած, Փարիզ հրատարակուող ԱՐԵՒՄՈՒՏԲ հան-

դէսին խմբագիր Ստեփան Ոսկան տեղեկագիր մը ներկայացուց փրանսական կառավարութեան, Խրիմի պատերազմի օրերուն, իր կողմէ ցոյց տալով թէ՛ ռ'պիսի բարենորոգումներ պէտք է մտցուն չայաստանի մէջ, կարենալ ժողովուրդին կեանքը, պատիւը, ինչքը պահպանելու համար (Արեւմուտք 1850, թիւ 17, էջ 134) :

Թուրքիոյ մէջ Հայերու հանդէպ գործուած եղեռնի շարունակականութեան ընթացքին, թուրք կառավարութիւնը հազիւ մէկ անգամ յօժարութիւնն ունեցաւ պատժելու հարստահարող քիւրտ պէյերը: Մատթէոս Պատրիարք 1849ին կառավարութեան ուշադրութիւնը հրաւիրեց Պէտրիխան պէյի եւ Մահմուտ խանի ձեռքէն Վասպուրականի հայ բնակչութեան քաշած նեղութիւններուն վրայ: Պատրիարքը այս տնուր կացութիւնը ներկայացուցած պահուն, միեւնոյն ժամանակ կը յաւելու, թէ եթէ այդ հարստահարութիւնները չգտալին, եւ չապահովուի ժողովուրդին անդորրութիւնը, հայ տարոր պիտի հարկադրուի գաղթել ռուսական երկիրներ: Սուլթան Ապտիւլ Մէճիտ Ա., նախարարաց ժողով գումարելով Օսման փաշայի պաշտօն կը յանձնէ զսպելու այդ երկու ցեղապետները: Օրմանեան իր «Ազգապատում»-ին մէջ կը պատմէ, թէ Սուլթանը միեւնոյն ժամանակ յանձնարարեց Պատրիարքին, հրահանգ տալ Վասպուրականի առաջնորդարանին, որպէսզի հայ ժողովուրդը օգնէ Օսման փաշայի զինուորական գործողութիւններուն: Օսման փաշա կը քալէ ձէզիրէի վրայ: Իր բանակին կը միանան տեղւոյն վրայ կազմուած կամաւորական հայ զօրախումբեր: Պէտրիխան պէյ յուսահատ կացութեան մատնուած, կը ստիպուի իր ընտանիքի 70 անդամներով (կին եւ զաւակներ) անձնատուր բլլալ: Հայ կամաւորներու յարիշ խումբ մը կը քալէ Մահմուտ խանի վրայ, եւ զայն ձերբակալելով կը բերէ կը յանձնէ Օսման փաշայ: Այս երկու քիւրտ ցեղապետներէն Պէտրիխան կ'աքսորուի Կիւտէ, իսկ Մահմուտ խան՝ Սիլիստրէ: Եւ այս առթիւ Պոլսոյ հայ եկեղեցիներու մէջ գոհաբանական աղօթք կը կատարուի Սուլթանի կեանքին արեւշատութեան համար:

Սուլթանական այս բարեացակամութիւնը Հայերուն հանդէպ եղաւ առաջինն ու վերջինը: Որովհետեւ Վահան Շահրիմանի «Հայկական խնդիրին ծագումները» հրատարակութեան մէջ մեզի ցոյց կը տրուի վաւերաթուղթ մը, ուրկէ կը տեղեկանանք հետեւեալը: 1867 Յունիս 4ին Կարնոյ կուսակալ Խայրէտտին փաշա եպարքոսին կը հաղորդէ, թէ մէկ գիշերուան մէջ Պուլանըզի Խոնեալը զիւղէն Ռէիս Խաչօի հազարէ աւելի ոչխարները կը գողցուն: Եւ կարծիք կը յայտնէ, թէ այսպիսի դէպքեր կը-

նան պատճառ դառնալ Հայերու գաղթականութեան, ուրկէ տու-
ժողը պիտի ըլլայ պետական քանծը: Եւ կը խնդրէ որ Կարնոյ
զինուորական գունդերը զրկուին Վան, Մուշ, Պիթիս, Ժողովուր-
դին ապահովութեան համար: Նոյն տարուոյ Սեպտեմբեր 27ին
Մեծ Եպարքոսը կը պատասխանէ Խայրէտօղլին փաշայի. «Ինք
պետական ներքին քաղաքականութեան խառնուելու չէք. իսկ
Հայոց բարի ճանապարհ, եթէ գաղթել կ'ուզեն. երկիրը կրնամ
լեցնել Չէրքէզներով...»: Այս խնդրոյն մէջ ուշադրաւ պարագան
սա է, որ այս պատասխանը կը զուգադիպէր ճիշդ Իրքիմաս Թերա-
քի կազմութեան օրերուն:

Թուրքիա աւելի համարձակ գործադրեց Հայերու վրայ
իր ջարդարարի եւ քաղաքական դերը, մանաւանդ 1856էն սկսեալ
երբ Ֆրանսա, Անգլիա. Աւստրիա եւ Գերմանիա, ի հեճուկս Ռու-
սիոյ, Սուլթանին անկախութիւնը յայտարարեցին, եւ հիմնուելով
1854 Ապրիլ 10ի Վիեննայի փրոթորոյին վրայ, պնդեցին, թէ
Սուլթանին իշխանութեան կը պատկանի իր հպատակ Հայերուն
առանձնաշնորհում եւ ազատութիւն տալու իրաւունքը: Եւ Թուր-
քիա իր այդ պաշտպան պետութիւններու շուրին տակ ապաս-
տանած, այլեւս չմտածեց Հայերու կեանքին, պատիւին, ինչքին
ապահովութեան մասին, եւ քանաց ճարպիկօրէն բանալ նոր էջ
մը. նոր շրջան մը դիւանագիտական կատակերգութեան, եւ զոր
հանդիսաւորապէս ըմբարկեց, Ժամանակագրական կարգով իրար-
մէ անջատ եւ հեռու, երկու պարագաներու առթիւ:

1.— Փարիզի Վեհաժողովէն երկու շաբաթ առաջ (1856
Փետր. 12) Թուրքիա նոր Խաթիթը Հիւմայուն մը հրատարակեց,
գործադրած ըլլալու համար, հոգ չէ թէ միայն թուղթի վրայ.
իր պաշտպան պետութիւններուն թելադրած բարենորոգումները,
որպէսզի Փարիզի վեհաժողովին Ռուսիա չկարենայ Թուրքիոյ
ներքին գործերուն խառնուելու միտումներ ցոյց տալ: Այս նոր
Խաթիթը Հիւմայունը կը հաստատէ Կիւլհանէի Խաթիթը Հիւմա-
յունը, ինչպէս նաեւ Թանգիւմարը, եւ կը շեշտէ կայսերական բո-
լոր հպատակներուն «իրենց անձերուն, ինչքերուն եւ պատիւին
ապահովութիւնը»: Եւ իրապէս, Թուրքիա, շնորհիւ իր պաշտպան
պետութիւններու աջակցութեան, ո՛չ միայն իրր բաղաձայնօր
պետութիւն(?) անդամակցեցաւ եւ մասնակցեցաւ Փարիզի Վեհա-
ժողովին, այլեւ շահեցաւ նոյն ժողովի որոշումներուն Գրդ. յօդ-
ւածը, որ անգամ մըն ալ կը յայտարարէր Օսմ. կառավարու-
թեան ամբողջականութիւնը, եւ անոր անկախութիւնը իր ներքին
քաղաքականութեան մէջ:

2.— Թուրքիա, Անգղիոյ թելադրութեամբ իր երկրորդ
շնական կատակերգութիւնը խաղաց քսանեւջորս տարի յետոյ,
Եւրոպական պետութիւններու քիթին աւակ: Ռուսիա գալթակղած

Թուրքիոյ անուղղայ եւ անքարեկարգ ընթացքէն, վճռած էր, նոյնիսկ ի հարկին առանձինն պատերազմ յայտարարել Թուրքիոյ դէմ, իբր թէ հոն ապրող քրիստոնեաներու կեանքին ապահովութեանը համար: Թուրքիոյ բարեկարգութեան հարցը Ռուսիա պատուոյ խնդիր մ'ըրած էր իրեն համար: Իր քաղաքական շահն ալ այդպէս ըլլալ կը պահանջէր: Անգղիա հակառակեցաւ Ռուսիոյ քաղաքական այս ուղղութեան: Որոշուեցաւ Դեսպանաժողով մը գումարել Պոլսոյ մէջ: Եւրոպական լիազօրները պատրաստեցին կատարուելիք բարեկարգութիւններու ծրագրի մը նախագիծերը, որ պիտի ծառայէր իբր վիճաբանութեան նիւթ Դեսպանաժողովի ամբողջական նիստերուն, որուն պիտի մասնակցէին նաեւ թուրք պատուիրակներ: Անգղիա որոշած էր ամէն գնով վիժեցնել Դեսպանախորհուրդին աշխատանքը: Վարչապետ Տիգրաւի զադտնարար կը բանակցի թուրք կառավարութեան հետ, եւ կը թելադրէ Միտհատ փաշան Դեսպանաժողովին տալիք որոշումները կանխել Օսմ. Սահմանադրութեան յայտարարութեամբ: 1876 Դեկտ. 23ին գումարուած Դեսպանաժողովի նիստին, երբ փրանսական ներկայացուցիչ Տը Շոտորտի պատրաստուած բարեկարգական նախագիծերը կը ներկայացնէր թուրք լիազօր պատուիրակներուն, յանկարծ սկսան գոռալ թնդանօթները: Եւրոպացի լիազօրները շուարած, երբ կ'ուզեն գիտնալ, թէ ի՞նչ կը նշանակեն թնդանօթի այս հարուածները, այն ատեն Սափօթ փաշա հանդիսաւորապէս կը յայտարարէ. «Այս քնդանօթները կը ծանուցանեն Եւրոպայի, քե: Սուլթանը Սահմանադրութիւն հռչակած է, եւ կը փոխէ վեց հաւիւր տարիներէ ի վեր գոյութիւն ունեցող կառավարութեան մը ձեւը: Այս Օսմանեան ժողովուրդներու յաջողութեան համար նոր բուական մըն է»:

Աւելորդ է ըսել, թէ այս կատակերգութիւնը բաւական եղաւ ամլութեան դատապարտելու Դեսպանաժողով գումարելու նպատակը, եւ այսպէս ժողովը կիսատ թողուեցաւ: Այդ օր հայ ազգին արիւնոտ ճակատագիրը անգամ մըն ալ կը յանձնուէր Թուրքիոյ արիւնոտ ձեռքերուն: Այլեւս դիրքերը ճշդուած են միանգամընդմիջաւ: Արեւելեան խնդիրը կարգադրելու փրանսական եւ ռուսական հակամարտ դիւանագիտութիւնը իր առանցքը փոխած է արդէն: Խրիմի պատերազմէն ի վեր Անգղիա գրաւած է ֆրանսայի տեղը: Հնդկաստանի ճամբաներու ապահովութեան հարցը իր միակ մտազբաղումն է: Իրեն համար Թուրքիոյ բարեկարգութեան հարցը զինքը կը հետաքրքրէ «ազդեցութեան հարց»ի շապիկին տակ: Անգղիա թշնամի է Ռուսիոյ, եւ այսուհետեւ երկու հսկաներու մենամարտին է, որ մարդկութիւնը հանդիսատես պիտի ըլլայ Բիւզանդիոյ աւերակներէն յառնող պատմութեան թատերաբեմին վրայ:

Պետութիւնները կատարուած կատակերգութենէն յուսա-
խար, 1877 Յունւար 15ին աւելի չափաւոր ծրագիր մը կը ներ-
կայացնեն Բ. Դրան, որ կը մերժէ զայն ընդունիլ: Դեսպաննե-
րուն Պոլսէն մեկնելէն յետոյ Ռուսիա կ'առաջարկէ Լոնտոնի մէջ
նոր ժողով մը գումարել: 1877 Մարտ 3ին ժողովը կը պահանջէ
նախապէս ծրագրուած եւ Թուրքիոյ ներկայացուած բարենորո-
գումներու գործադրութիւնը: Անգղիա այս իմաստով Թուրքիոյ
տրուելիք զեկուցագրին արժէքը կը նուազեցնէ իր սա յաւելուա-
ծով: «Այս զեկուցագիրը չեղեալ պիտի համարուի Անգղիոյ կողմէն,
եթէ Թուրքիա եւ Ռուսիա միաժամանակ չի ցրուեն իրենց զօրքերը»:
Անգղիա այս տողերը գրած միջոցին վստահ էր, թէ երկու հա-
կառակորդ կողմերն ալ տրամադիր չէին իրենց բանակները ցըր-
լելու: Այս խաղերուն հանդէպ Ռուսիոյ համբերութիւնը սպառած
էր: Պիզմարքի միջնորդութեամբ Ռուսիա գաղտնի դաշնագիր մը
կնքեց Աւստրիոյ հետ, որ չէզօքութիւն կը խոստանար ռուսե-
լութուրը հաւանական պատերազմի մը միջոցին:

ԺԵ.

ԶԷՅԹՈՒՆ ԵՒ ԱՆՈՐ ԻՆՔՆԱՎԱՐՈՒԹՅՈՒՆԸ

Երբ ուշադրութեամբ հետեւինք Օսմ. կառավարութեան յաղթանակներուն, պիտի տեսնենք թէ Թուրքեր աշխարհակալութեան եւ յաղթանակներու համար քանակներ ունեցած են, բայց երբեք չեն մտահոգուած զանազան նուաճուած ազգութիւններէ կազմուած կայսրութեան վարչական կազմակերպութեան գործով: Այդ կայսրութիւնը երկրին վարչութեան համար ունեցած է հոգեբանութիւն մը, խնդիրը իր պարզ ձեւին վերածելու: Ահա իր վարչական ըմբռնումը. նուաճուած հողերը սեփականութիւնն են պետութեան. եւ որուն իրաւունքն է շահագործել երկրին ոյժերը, ըլլան հողային կալուած, մարդ թէ անասուն: Անոնք իրենց ամբողջութեամբ ռայա են, ստրուկներ կամ գերիններ, որոնք պարտաւոր են սուլթանաբեկ ի հաշիւ պետութեան: Անոնց կեանքն ու պատիւը երկրորդական զծի վրայ կուգան: Յաղթական իրաւունքը անբռնաբարելի պետութեան եւ յաղթական տարրը կազմող իւրաքանչիւր անհատի համար: Ահա թէ ինչու համար իսլամացող քրիստոնեաներ ռայաները շահագործելու իրաւունքը կ'ստանային: Այս համոզումին մէջ կը խտանար կայսրութեան վարչական դրութեան հիմնական վարքագիծը: Ուժի իրաւունքը, սակայն, կը հակասէր քանականութեան եւ արդարութեան իրաւունքին: Եւ այդ հակասութիւնը, այդ հակաքնական իրաւունքը, կիրարկուած շարունակական կեղեքումներու, թալաններու, կողոպուտներու, բռնաբարումներու, առեւանգումներու եւ ջարդերու սխտեմով, ուշ կամ կանուխ ծնունդ պիտի տար ըմբոստութեան եւ ապստամբութեան գաղափարին:

Թուրքիոյ ենթակայ բաղկացուցիչ ցեղերը ի սկզբան անջատումի գաղափարը չէին ունեցած: Իրենց նպատակն էր ապրելու, խաղաղօրէն զարգանալու իրաւունքին տիրանալ: Անոնք երկար դարեր կեղեքումներու դադարեցումը մուրացին: Բայց կառավարութիւնը չէր կրնար գոհացում տալ խնդրանքին, քանի որ կառավարութիւնը կազմող յաղթականները այդ կեղեքումներէն կը շինէին իրենց բարեկեցութիւնը եւ իրենց հաճոյասէր կեանքը:

եկաւ ժամանակ մը, երբ ընտրեմք մուրալու ձեւին յաջորդեց բողոքը: Բայց ռայան իրաւունք չունէր բողոքելու, հետեւաբար բողոքներուն պատասխանուեցաւ նոր եւ տարբեր կեդրումներով, կախաղաններով եւ սուրով: Անոնք ստիպուեցան բողոքել օտար պետութիւններու, Կառավարութիւնը այս շարժումը նկատեց դաւաճանութիւն, եւ պատասխանեց ջարդերով, եւ այդ ջարդերուն յաջորդեցին անկախութեան եւ ազատութեան համար հարկադրուած ապստամբութիւնները, եւ անհաւասար հերոսամարտը: Պատճառի եւ արդիւնքի միեւնոյն համամանութիւնը կը տեսնենք Սերպիոյ, Պուլկարիոյ, Մոլտովիոյ, Վալաքիոյ, Յունաստանի, Կրէտէի, Սամոսի, Արեւելեան Ռումելիի, եւ Պոսնա-Ներսէի ապստամբութեան եւ ազատագրութեան պատմութեան մէջ: Պէտք է այս պարագաները աչքի առջեւ ունենալ, աւելի լաւ կարենալ հասկնալու համար Մերձաւոր Արեւելքի կամ Փոքր Ասիոյ պատմութեան ամէնէն սեւ եւ ամէնէն աբիւցոս էջը, հայկական մարտիրոսութիւնը:

Այս պայմաններու տակ այլեւս պէտք է սնանկացած նրկատել ֆրանսական քաղաքականութեան Թուրքիոյ մէջ հետապնդած ազդերու ձուլումի քաղաքական երազը: Այս հարկադրուած ապստամբութիւնները քրօնիկ հիւանդութեան մը պէս կրճեցին Թուրքիոյ ներքին կեանքը, եւ ստեղծեցին դիւանագիտութեան սա դաժան երկսայրաբանութիւնը, զոր բանաձեւեց իշխան Բորչաքով. *anatomie ou autonomie*, ԱՆԴԱՄԱՏՈՒԹԻՒՆ ԿԱՄ ԻՆՔԱՆՈՒԹԻՒՆ:

Եւրոպական Թուրքիոյ մէջ սկսած ազատագրական շարժումները տեղական հանգամանք չունէին: Այդ շարժումներուն ծնունդ տուող հոգեբանութիւնը գոյութիւն ունէր նաեւ Թուրքահայաստանի մէջ. Տեսնուած է, որ երբ ժողովուրդի մը մեծամասնութիւնը կրցած է հանդուրժել ռայայի ստրկամտութեան, քաղաքներու եւ դաշտի գիւղերու մէջ, լեռնագաւառը, յենած իր անառիկ ժայռերուն, գիտցած է ապստամբութեան դրօշ պարզել իր անկախութեան համար: Այսպէս ոտքի ելած էին Ղարաբաղի Մելիքները, Պարսկահայաստանի մէջ, այսպէս շարժած էր նաեւ Զէյթուն, պատսպարուած իր անմատչելի ժայռերով: Զէյթուն, Անիէն գաղթած իր ընակչութեամբ, դարերու ընթացքին, ապրած է կիսանկախ կեանք մը: Եւ այդ կիսանկախ կեանքը շարունակելու համար, հարկադրուեցին 1780—1895ի շրջանին 57 կռիւներ մղել պետական զօրքերու եւ Տէրէ Պէյիներու ասպատակութեան դէմ: Չենք գիտեր, թէ որքան վաւերականութիւն ունի 1900ին Վիեննայի տպարանէն լոյս տեսած Զեյթունցիի հեղինակութիւնն եղող «Զեյթունի անցեալէն եւ ներկայէն» գրքին մէջ մեզի հրամցուցած եւ Սուլթան Մուրատի վերագրուած հրովարտակը, որ

1036 Շէվովալ 29 թուականը կը կրէ, եւ որ «ԱՐՏՕՆԵԱՆ ԵՐԿԻՐ» կը հռչակէ Չէյթուներ, անոր պարտադրելով միայն 15,000 զրուշի տուրք մը, եւ որ արգիլելով թուրք պաշտօնէութեան մուտքը Չէյթուն, կը հաստատէ անոր «բացառիկ եւ ինքնավարական դերութիւնը»: Այդ վաւերագրի գոյութեան, եւ կամ անոր անվաւերութեան մասին կասկածելով հանդերձ, չենք կրնար ուրանալ Չէյթունի ինքնավարութեան պարագան, զոր կը փաստեն անոր պահպանութեան համար մղուած հերոսային պայքարները:

Չէյթունի մղած առաջին հերոսամարտին մենք կը հանդիպինք 1780ին, երբ Մարաշի կառավարիչ Էօմէր փաշա թուրք մոլեռանդներէ գրգռուած, կ'արշաւէ Չէյթուն, եւ 7 ամիս շարունակ զայն կը պահէ զինուորական պաշարման զօտիի մէջ: Այդ յարձակումին արդիւնքը սա կ'ըլլայ, որ Էօմէր փաշա կ'ըստպաննուի ոչխարի մորթի տակ ծպտուած Յակոբի ձեռքով, եւ իր զօրքերը քարդուելով կը նահանջէ բանակը:

Այի փաշա 1782ին կը փորձէ բնաջնջել արժուերոյն Չէյթունը: Ան ալ, սակայն, ճիկէտ անուն հայ իշխանի մը ռազմագիտական հանճարէն պարտութեան կը մատնուի, չարաչար յաղթուելով գիւղացի այդ իշխանին 300 քաջամարտիկ զօրքերէն:

Քառորդ դարու դադարէ մը յետոյ, յարձակումները կը վերսկսին Չէյթունի վրայ. թէ կառավարական զօրքերու, եւ թէ տեղաբնիկներու կողմէ, 1808ին Դալէնտէր փաշա, 1809ին Եոզղատի բռնակալ Չափար օղլու: Երկուքն ալ պարտուած, կը հեռանան Չէյթունի ճակատէն:

1829ին Չէյթունի վրայ կը քալէ Կեսարիոյ կառավարիչ Քէօսէ փաշա, որ դեռ հազիւ Կոկիսոն հասած, փախուստի կը մատնուի թուրք դրօշակիրին զնդակահարութեան վրայ: 1832ին Մարաշի Սիւլէյման փաշան Չէյթուն կ'արշաւէ, խոշոր բանակի մը գլուխ անցած: Սիւլէյման պարտութեան կը մատնուի, եւ ետ կը քաշուի, պատերազմի դաշտին վրայ թողլով իր 300 զինուորներուն դիակները:

Տարուած այս շարունակական յաղթութիւնները մտահոգութիւն կը պատճառեն Պոլսոյ կեդրոնական կառավարութեան, մանաւանդ, երբ 1860ին Մարաշի նուրշիտ փաշան ալ իր արշաւախումբով պարտութեան նոյն ծախողանքին կ'արժանանանայ:

Այս օրերուն կարգ մը ազատամիտ եւ յեղափոխական Հայեր կը ծրագրեն Չէյթունը վերածել յեղափոխական շարժումներու կեդրոնավայրի, եւ ռազմագիտական հիմերու վրայ դնել

ինքնապաշտպանութեան նուիրուած հերոսամարտը: Միքայէլ Նալբանդեան, որ Բագունիսի եւ Հէրծէնի նման ռուս յեղափոխականներու կ'աշխատակցէր Սլաւ ցեղերու ազատագրութեան համար, 1860ին կը կազմէ Պոլսոյ մէջ «Բարեգործական ընկերութիւն» մը, չմոռնալով անոր շուրին տակ հիմնել ուրիշ յեղափոխական գաղտնի կազմակերպութիւն մը: «Մեղու» թերթի խմբագիր Յարութիւն Սփանեանի նախագահութեամբ: Այս գաղտնի ընկերութեան նպատակն էր իր գաղափարներուն համաձայն ուղղութիւն տալ Զէյթունի մէջ պայթելիք ապստամբական շարժումին: Հաւանական է որ այդ գաղտնի կազմակերպութիւնը յարաբերութեան մէջ մտած էր պատրաստելու համար մօտաւոր ապագային, Զէյթունի մեծ ապստամբութիւնը, որուն մեծ դերակատարը պիտի ըլլար հաւանաբար Միքայէլ Նալբանդեան: 1862ին պայթեցաւ պատրաստուած ապստամբութիւնը, բայց զրգրախտաբար շարժումը սկսելէն ամիս մը առաջ Ռուսիոյ մէջ ձերբակալուած էր Մ. Նալբանդեան:

Այս անգամ Զէյթունի ապստամբական շարժումը կանոնաւոր է եւ ամբողջական: Կ'երեւի Պոլսոյ նորակազմ «Բարեգործական» նիւթական միջոցներ հայթայթած է Զէյթունի, եւ զօրաւոր մարտական կազմակերպութիւն մը ստեղծած: Այնպէս, որ երբ Պոլսոյ կեդր. կառավարութիւնը 87 հազար կանոնաւոր զօրքէ բաղկացած զօրաւոր բանակով մը Ազիզ փաշան կը դրկէ Զէյթունի վրայ, հաւատք ունի թէ այս անգամ պիտի կրնայ նուաճել Զէյթունը, եւ վերջ տալ անոր ինքնավարութեան եւ ըմբոստ շարժումներով տարած յաղթանակներուն: Բայց Ազիզ փաշայի բանակը սխալ հաշիւներէ առաջնորդուած էր: Ոչ որ կրնար խորհիլ, թէ այս անգամ բանակը պիտի գործ ունենար արդիական ռազմագիտական մեթոտներով զինուած եւ պատրաստուած Զէյթունի մը հետ: Զէյթուն այս անգամ իր տրամադրութեան տակ ունէր լաւ զինուած ու մարզուած 5000 կտրիճներու բանակ մը: Պատերազմը եղաւ կատաղի, եւ Ազիզ փաշա շրջեցուցիչ պարտութիւն մը կրեց, Թուրք բանակը մեծ կորուստներ տալով նահանջեց, Զէյթունցիներու ձեռք թողլով երկու թնդանօթ, բազում զէնք, եւ մեծ բանակութեամբ պաշար: Պոլսոյ կեդրոնը չկրցաւ մարտել զինուորական արշաւանքի ծախողանքէն յառաջ եկած ամօթը: Եւ ծրագրեց 100 հազարնոց նոր բանակով մը վերսկսիլ յարձակումը, եւ ծունկի բերել Զէյթունը: Զէյթունցիներ խորհեցաւ, թէ արտաքին միջամտութիւն մը միայն կրնար փրկ-

կել զինք վերահաս վտանգէն: Եւ որոշեց Գրիգոր վարդապետ Ս. քարդեանի գլխաւորութեամբ պատուիրակութիւն մը ղրկել Ֆրանսա, եւ խնդրել Նաքուէն Գ. ի միջնորդութիւնը: Ֆրանսա այդ առեւն, արդէն հրաժարած էր Թուրքիոյ ժողովուրդներու ծուլումի իր քաղաքական վարդապետութենէն, եւ յարած ռուսական ինքնավարութեան թէգին: 1861 Յուլիս 9ին ստեղծուած Լիբրաննի ինքնավարութիւնը արդիւնք էր Ֆրանսայի այդ քաղաքական դաւանափոխութեան:

Գրիգոր վարդապետի պատուիրական ճեման հետապնդելիք նպատակը պիտի ըլլար ապահովել Զէյթունի եւ իր գիւղերուն անկախութիւնը, հակառակ պարագային պիտի գոհանար երաշխաւորուած ինքնավարութեամբ մը։ Ֆրանսական կառավարութիւնը նկատի առաւ Զէյթունի հարցը, եւ թուրք կառավարութեան պաշտօնապէս յայտարարեց, թէ «ՖՐԱՆՍԱ ՄԻՇՏ ՃԱՆՉՑԱԾ ԷՐ ԶԷՅԹՈՒՆԻ ԱՆԿԱԽՈՒԹԻՒՆՆ ՈՒ ԱԶԱՏՈՒԹԻՒՆԸ»։ Վիկտոր Պէրար, Սուլթանին քաղաքականութիւնը անունով իր գիրքին մէջ (էջ 192), կը գրէ այս առթիւ, թէ «Սահա-զամ Ալի փաշա տեղի տուաւ Ֆրանսական այս նօթին առջեւ, Հալաւասանի այս անկիւնին մէջ նոր Մօնթենեկրօ մը չունենալու համար » :

Ձէյթունի խնդրոյն մէջ Ֆրանսայի ցոյց տուած այս բարե-
եացականութիւնը շուտով խանդավառեց ո՛չ միայն երեւոյթներէ
այսքան շուտ խաբուող Ձէյթունի պատուիրակները, այլեւ՝ Փա-
րիզաքնակ մտաւորականները: Ասոնցմէ մէկն էր Շահնազարեան
կարապետ վարդապետ, որ կ'օժանդակէր Արարդեանի պատուի-
րակութեան: Անոնք կը խորհէին, թէ այս պայմաններու տակ
կարելի պիտի ըլլար ձեռք բերել ամբողջ Կիլիկիոյ ազատագրու-
թիւնը: Շահնազարեան կտակ մը կ'ընէ «որուն գլխաւոր նպատա-
կը Կիլիկիոյ իմացական, բարոյական եւ հոգեւոր զարթնումն էր,
անշուշտ, ակնկալուած քաղաքական վերածնութեան մը ի պատ-
րաստութիւն» (Ա. Ա.ՊՕՅԱՃԵԱՆ. Միաս Ձէրազ, էջ 73): Այլեւս
այս խնդիրներուն չվերադառնալու համար հոս աւելցնենք, թէ
Շահնազարեան վարժարանը, փոխանակ Սիսի, բացուեցաւ Խա-
զիւղի մէջ, Պոլիս: Բայց անոր վարիչները եղան «Ձէյթունի քըն-
նիչը, եւ Սիս ձեռնադրուած Անիի եպիսկոպոս Ներսէս Վարժա-
պետեան... եւ 1862ին Կիլիկեան ապստամբութեան մը ծրագիրը
երկնող Միութեան վարիչ Յ. Սվաճեան»: Կիլիկիասէր հակումը
շարունակուեցաւ Շահնազարեան սաներու մէջ, որոնք 1871

Սեպտ. 1ին կազմեցին «Վարդանեան քնկերութիւնը» Կիլիկիոյ կրթական գործին նուիրուած: Ընկերութիւնը իր առաջին վարժարանը բացաւ Հաճըն, եւ անոր տնօրէն զրկեց Միհրան Սվաճեանը: Սակայն Կիլիկիոյ մասին զգացուած յոյսերը շուտով մաքեցան:

Նաբոլէոն Գ.ի արքունիքին մէջ կրօնքը մեծագոյն դերը կը խաղար: Նաբոլէոն իր ներքին քաղաքականութեան մէջ յաջողելու համար պէտք ունէր կղերականներու, եւ անոնց կազմած կղերական կուսակցութեան օժանդակութեան: Առիթը եկած էր որ կղերականութիւնը շահագործէ իր կարեւոր դիրքը: Ասկէ առաջ Հռովմ սակարկութեան մտած էր արեւելեան հալածուած քրիստոնեաներու հետ, եւրոպական միջամտութիւն խոստանալով անոնց, պայմանաւ, որ անոնք ենթարկուին կաթոլիկ եկեղեցիին: Այսօր Զէյթուն նոյն օժանդակութիւնը կը խնդրէր Ֆրանսայէն: Պէտք էր պայմանաւորել այդ օժանդակութիւնը: Եւ ահա հայ կաթոլիկներու պատրիարք՝ Հասուն, մէջտեղ ելաւ. Հասուն իբր ազատագրութեան պայման, Զէյթունցիներուն առաջարկեց ընդունիլ կաթոլիկ դաւանանքը: Բնականաբար Զէյթունի ժողովուրդը պիտի մերժէր Հասունի այդ առաջարկը: Սոյն առաջարկին հանդէպ ամբողջ հայութեան զգացած զգուանքը չկրցաւ թումբ կանգնիլ Հասունի կողմէ ստեղծուած աղոտոտ հոսանքին: Առջեւ Հասուն յաջողած էր այս ուղղութեամբ շարժման մէջ դնել Վատիկանը: Եւ Վատիկանի ու Ֆրանսական արքունիքին միջեւ այս խնդրոյ շուրջ ստեղծուած տաքակարծութիւններէն ազդուած Ֆրանսա ստիպուեցաւ ձեռնթափ րլլալ Զէյթունի վրայ իր պաշտպանութենէն եւ թողուլ Զէյթունը իր ճակատագրին:

Եւ Զէյթուն հարկադրուեցաւ միս մինակ շարունակելու իր գոյութեան կռիւր: Մենք հոս համառօտակի կը պատկերացունենք այդ կռիւններէն կարեւորները, կանխելով մեր նիւթին հետ կապ ունեցող ժամանակագրական կարգը, որպէսզի անգամ մըն ալ չվերադառնանք Զէյթունի ճակատագրին հետ կապ ունեցող խնդիրներու: Հայկական ջարդերը սկսած էին Սասունէն: Կարգը պիտի գար Զէյթունի: Հնչակեան կուսակցութիւնը կ'ուզէ կանխել դէպքերը, եւ Զէյթունը պատրաստել իր վաղուան հերոսաւորին: Զէյթուն կը զրկուի Աղասի, Ապահ, Հրաչեայ, Մլեհ, Նշան եւ Կարապետ Հնչակեան յեղափոխական շարքերէն, ղեկավարելու համար պայքարը: Ապստամբութեան եռագոյն դրօշը կը

ծածանի արդէն, կը մաքրագործեն միջավայրը հայախօս լրտեսներէ. եւ որովհետեւ Զէյթունի փոխ կառավարիչը Մարաշէն օգնական զօրք ուզած է, կը պատրաստուին յարծակումի: Հազիւ թէ օգնական զօրքերու մէկ մասը հասած է Բերդաւսի բարձունքը, 1895 Սեպտ. 26ին Զէյթունցիներ կը յարծակին հասնող զօրքերուն վրայ, եւ զանոնք ցիրուցան կ'ընեն: Այնուհետեւ կը ձեռնարկեն գրաւել կառավարական պաշտօնատունները, եւ զօրանոցը, զոր այրեցին, գրաւելով մէջի թնդանօթները, ռադամթերքն ու պարէնը: Նախ գնդապետ Ալի պէյ 30,000նոց բանակի մը զլուխն անցած Ֆրնուզի կողմէն կը քայլէ. Զէյթունի վրայ, կոտորելով խաղաղ գիւղացիները: Դեկտ. 12ին Ռէմզի փաշա եւս Մարաշէն կը յառաջանայ: Չորս օր շարունակուող կանոնաւոր պատերազմի ընթացքին Զէյթուն յաղթական կը մնայ. Յետոյ կ'իմանան, թէ Մուսթաֆա Ռէմզիի յաջորդած է Էթհէմ փաշա(*), որովհետեւ Ռէմզի 110,000 զօրքով չբաւականանալով, 60,000նոց նոր բանակ մըն ալ պահանջած էր: Էթհէմ փաշա կը շարունակէ սկսուած պատերազմը, առանց կարենալ յաղթութիւն մը շահելու, մինչեւ որ Դեկտ. 25ին Զէյթունցին կ'ստանայ Հալէպի հիւպատոսական մարմինին, հեռագիրը, որով իր միջնորդութիւնը կ'առաջարկէ երկու պատերազմիկ կողմերուն միջեւ: Առաջարկը կ'ընդունուի Զէյթունի կողմէն, եւ նոյն օրը տեղի կ'ունենայ զինադադարը: Զէյթուն ժամանակէ մը ի վեր զբաղած իր պատերազմներով, եւ բոլորովին կտրուած արտաքին յարաբերութիւններէ, չէր գիտեր, թէ Հայաստանի մէջ սկսուած ընդհանուր կոտորածը արիւնի ծով մը ստեղծած էր հայկական գաւառներու մէջ, եւ ըստ այնմ կը պատրաստուէր յաղթականի պայմաններ առաջարկել սպասուած հիւպատոս պատուիրակներուն: Հիւպատոսները հասան 1896 Յունվար 11ին, Հաշտութեան բանակցութիւնները կը տեսնեն 12 օր (16 Յունվարէն 28 Յունվար): Եւ երկար սակարկութիւններէ յետոյ Զէյթուն կը համակերպի իր առաջարկած պայմաններուն նուազագոյնովը բաւականանալ: Հակառակ Գ. Լազեանի հաւատումին, թէ Զէյթունցիները ունեցան 150 մեռելալ այդ պատերազմին ընթացքին («Հայաստան եւ Հայ Դատը», էջ 108), Օրմանեան անոնց թիւը կը հաշուէ 500, իսկ Զէյթուն ապաստա-

(*) Զէյթունի մղած այս եւ 7 նախորդ պատերազմներու մանրամասնութիւններու համար գիմել Օրմանեանի «ԱԶԴԱՊԱՏՈՒՄ»-ին, Գ. Հտ. 2360, 2732, 2983 - 84:

նող Հայերուն կորուստը 5000: Իսկ Օսմ. բանակը, որ կը բաղկանար 110,000 կանոնաւոր եւ անկանոն զինուորներէ, կորսընցուցած է 25,000, համաձայն բանակի սպայակոյտի տեղեկագրին :

Հոս աւելորդ չենք նկատեր աւելցնել, թէ հայկական ընդհանուր ջարդերը սկսան Անգղիոյ, Ռուսիոյ եւ Գաղղիոյ դեսպաններուն կողմէ 1895 Ապրիլ 6—28ին պատրաստուած եւ Մայիսեան ծրագիր կոչուած հայկական բարենորոգումներու ծրագիրը Սուլթանին կողմէ ընդունելուն, եւ Իզմիրեան պատրիարքի ընտրութենէն (1894 Դեկտ. 7) անմիջապէս վերջ, այսինքն Սասնոյ ջարդէն (1894 Օգոստոս 18) յետոյ, եւ որ կէլիկիւղու եւ Տաւրորիկ գաւառներու հայութեան քնաջնջումն եղաւ :

Ժ. 2.

ՔԱՂԱՔԱԿԱՆ ՅԱՐԱԲԵՐՈՒԹԻՒՆՆԵՐՈՒ ՈՒՂՂՈՒԹԻՒՆԸ ԴԻՒՆԱԳԻՏԱԿԱՆ ՃԱՄԲՈՒ ՎՐԱՅ

Մեր նախորդ գլուխներու մէկուն մէջ մենք տեսանք, թէ Ուրիմի պատերազմէն ի վեր Թուրքիոյ կամ մանաւանդ հայկական գաւառներու եւ Հայկական հարցի շուրջ Անգղիոյ որդեգրած քաղաքական ուղղութիւնը: Այդ օրէն անոր միակ նպատակակէտը կը կազմէ ամէն գնով արգիլել Ռուսիոյ յառաջնադացումը դէպի հայկական նահանգները, այդ արգելքին մէջ տեսնելով Հնդկաստանի ճամբաներուն ապահովութիւնը: Եւ մրցումը կը սկսի երկուքին միջեւ աւելի մօտէն հետաքրքրուելու, աւելի իրենց մօտեցնելու Հայերը, որոնք խնդրոյ նիւթ գաւառներուն պահանջատէրերն էին: Եւ այդ նպատակին հասնելու համար երկու կողմն ալ խտրութիւն պիտի չդնէր իր դիւանագիտական խաղերուն մէջ: Առաջին անգամ ծէյմս Պրայս, կէս պաշտօնական յօդուածով մը անգղիական մամուլի միջոցով յայտարարեց, իբր քաջարժակ ճշմարտութիւն, թէ Հայերը հոգիով կ'աւետն Ռուսերը: Պրայսի այս յօդուածէն պէտք է եզրակացնել, ուրեմն, թէ Հայերը կը սիրեն Ռուսիոյ թշնամի Անգղիացիները: Քաղաքական կեանքի մէջ երբեմն աննշան բռներն իսկ մասնաւոր ուշադրութիւն կը գրաւեն, երբ մանաւանդ գոյութիւն ունի հակամարտ մրցակցութիւն մը: Պրայսի այդ յայտարարութիւնը կ'երեւի դիւր չեկաւ ռուս դիւանագէտներու դիւրագգաժութեան: Եւ փորձեցին հոգեբանական փորձարկութիւն մը, կարենալ համոզում կազմելու համար, թէ Հայերու քաղաքականութիւնը ինչ ուղղութեամբ կը յառաջանայ: Եւ ահա օրին մէկը (1876 Յուլիս), գուցէ քաջալերուած ռուսական գաղտնի գործակալներէ, Նիկողոս Թիւլպէնտօեան իր թերթին մէջ զգայացունց լուր մը հրատարակեց յայտարարելով, թէ «կովկասի Հայերը յեղափոխութիւն մը յարուցած էին, թէ Դէնորդ Դ. կաթողիկոս Կովկասի փոխարքայ Նիքոլա մեծ դուքսը Հայոց թագաւոր օծած է: Ուրիշ հայ թերթեր, առանց կասկածելու այդ լուրին կեղծութեան մասին, արտաապեցին զայն, իրենց կողմէն հրաւէր կարդալով թրքահայութեան զինուած օգնութիւն փու-

Թացնել կովկասահայ եղբայրներուն: Աւելորդ է ըսել, թէ Պոլսահայ թերթերու հեռատես եւ խոհական խմբագիրներէն ոմանք, որոնց գլուխը կը գտնուէր Մանգումէի խմբագիր Կարապետ Փանոսեան, զգուանքով մատնանշեցին հրատարակութեան նիւթ կազմող շինծու առասպելը, եւ ժողովուրդը հրաւիրեցին զգուշանալ այդպիսի գրոյցներու հաւատք ընծայելէ: Ընդունինք, թէ խաղցրածք չսփազանց ճարպիկ խաղ մըն էր, կարենալ փորձութեան մէջ ձգելու համար թուրքահայերը, եւ ստուգելու միեւնոյն ժամանակ, թէ ո՛րքան լաւ տրամադրութիւն ունին, Պրայսի մատնանշած ռուսահայ շալիւր, զէնք վերցնելու համար Ռուսիոյ դէմ, կովկասահայերու անջատողական քաղաքականութեան ի նպաստ: Բարեբախտաբար ոչ որ տեղէն շարժեցաւ: Եւ ըսինք անմիջապէս, թէ՛ եթէ սուտ մըն էր հրատարակուած յուրը, նրմանապէս ճշմարիտ չէր ճէմս Պրայսի յայտարարութիւնը, թէ շալիւր հոգիով կ'աւտէ Ռուսեր:

Ինչպէս տեսանք, Իսրայէլ Օրիի քաղաքական գործունէութեան հիմերը թէպէտ դրուեցան արեւելեան Եւրոպայի կաթոլիկ կայսրութեան մը սահմաններուն մէջ, բայց վերջնապէս եկաւ զարգանալու ռուսական հողին վրայ: Եւ այդ օրէն մեր ազատագրութեան հարցը ուղղակիօրէն կապուեցաւ ռուսական բարեօրացումութեան հետ: Մեր աշխարհագրական դիրքն էր, որ այդ ուղղութեան կ'առաջնորդէր մեզ, երբ մանաւանդ ա՛յլ ծանծրացած էինք Եւրոպայի կաթոլիկական սակարկութիւններէն: Բոլոր առններ, որոնք նուիրուեցան հայ ազատագրութեան դառին, Ռուսիոյ կատարեցին իրենց դիմումը: Այդպէս բրին Ղարաբաղի Մելիքները, Գանձասարի կաթողիկոսները: Հետեւաբար ոչ որ պատճառ մը ունէր ատելութիւն սնուցանելու Ռուսիոյ դէմ: Նոյնիսկ յուսախաբութիւնները, հիասթափումները զոր ունեցանք Ռուսիոյ հետեւած քաղաքականութեան զօրաւոր պատճառ մը չէին այդ տեսակ հոգեկան ատելութիւն մը սնուցանելու Ռուսիոյ դէմ: Եւ արդէն հայկական հոգեբանութեան եւ մտայնութեան քաջածանօթ հայ դիւանագէտ մը, Պրայսի յայտնաբերած ենթադրական կարծիքին դէմ յանդիման ցոյց կուտայ իրաց կացութիւնը, իր ամբողջ ճշմարտութեամբ: Այդ հայ դիւանագէտը մեծ Նուպար փաշան էր:

Երբ ռուսօթուրք պատերազմը յայտարարուեցաւ (1877 Ապրիլ 24), Նուպար փաշա Խնսիա օմիսի միջոցով գաղտնի գեկոյց մը ներկայացուց անգղիական կառավարութեան: Նկատի ունենալով հայկական գաւառներու հայ քնակչութեան ռուսասէր հակումները, Նուպար փաշա իր գեկոյցին մէջ կը գրէ. «Արեւելեան նահանգներու քրիստոնէայ ժողովուրդները (90% Հայեր) ծայրայեղօրէն ռուսասէր են, եւ հետեւաբար կ'մ պիտի աւարս-

տամբին Թուրքիոյ դէմ եւ պիտի օժանդակեն ռուս բանակի յառաջխաղացումին, կամ պիտի պարենաւորեն ռուս բանակը, որ շատ հեշտիւ պիտի արշաւէ Ասորիք, եւ վտանգէ Սուլթն ու Եգիպտոսը»: Նուպար փաշա այդ զեկոյցով փափաք կը յայտնէ, որ Անգղիացիք պաշտպանեն Եգիպտոսը, ռուսական վտանգը Եգիպտոսի դուռը չհասած:

Ինչպէս կը տեսնենք, Հայերու զգացումներու մասին Նուպար փաշայի ըմբռնումը հիմնովին կը տարբերի ձէյմա Պրայսի կարծիքէն: Եւ Նուպարի նախազգացումը իրականութիւն եղաւ, երբ ռուսական բանակը յառաջացաւ դէպի Էրզրում:

Երբ նկատողութեան կ'առնունք ժ.Լ. դարէն սկսեալ Ռուսիոյ հետ մեր բարեկամական յարաբերութիւններու շարունակութիւնը, ինքնաբերաբար կը տարուինք մենք մեզի հարցնելու, թէ երբէն կ'սկսին մեր յարաբերութիւնները, մանաւանդ մեր քաղաքական յարաբերութիւնները Անգղիոյ հետ: Մենք մեր «Մանչէստրի Հայ Գաղութը» ուսումնասիրութեան մէջ մատնանշած ենք, անցողաբար, հայ գաղութի մը ներկայութիւնը, Քրոմվէլի օրով, Փլէյմըթի մօտերը, ուր եկած է հաստատուիլ, թողլով Ամսթերտամը, (էջ 5—6): Այնուհետեւ ժ.Լ. եւ Ժ.Բ. դարերուն Պարսկաստանի մէջ կը հանդիպինք անգղիացի գործակատարներու, որոնք ամէն ճիգ ի գործ կը դնեն հայ վաճառականներէն կորզելու անոնց իրաւունքները: Ու աւելի վերջ հայ վաճառականներ Հընդկաստանի մէջ շփումներ կ'ունենան անգղիացի վաճառականներու, պաշտօնատարներու եւ զինուորականներու հետ: Բայց այդ շրջաններուն ոչ ոքի մօտէն անցած է քաղաքական գետնի վրայ, անոնց հետ գաղափարի փոխանակութիւններ ունենալու հայկական հարցի շուրջ, բացի Յովսէփ Լյամինէ, որ իր անգղիացի բարեկամներու ծախքով կը ճամբորդէ դէպի Հայաստան:

Գալով Պոլսահայ շրջանակին, կարելի է ըսել, թէ ո՛չ մէկ բարեկամական յարաբերութիւն կամ մերձեցում տեղի ունեցած է Պատրիարքներու եւ անգղիական դեսպաններու միջեւ: Նոյն իսկ, եթէ երբեք շփումներ տեղի ունեցած են մերթ ընդ մերթ 1830—1870 թուականներուն, այդ շփումներն ու յարաբերութիւնները եղած են աւելի թշնամական քան բարեկամական, քանի որ Անգղիոյ դեսպաններն ալ, ամերիկեանին եւ գերմանականին նման, պաշտպան հանդիսացած են հայ բողոքական շարժումին, ի վնաս հայ եկեղեցիի: Այնպէս որ երբ 1860ին Պալատի թաղին հայ բնակչութիւնը չ'ուզեր իր սեփական գերեզմանոցին մէջ ընդունիլ եւ թաղել հայ ազգային եկեղեցին անարգող Միրիքէլամ Կարապետի դիակը, եւ որուն պատճառով արիւն ալ կը թափուի, օրուան անգղիական դեսպան Հէնրի Պուլփրը իր 1860 Յուլիս 9 թուակիր նամակով մատնանշելով Հայերու անսիրելիութեան

Թիւնը հանդէպ հայ բողոքականներու, Սարգիս Պատրիարքին կը գրէ, թէ այս պատճառով «մեր ազգին ալ շատ դժուար կ'ըլլայ համակրութիւն ունենալ ձեզի»։ Դեսպանին այս տողերը ցոյց կուտան, թէ Հայերու եւ Անգղիացիներու միջեւ փոխադարձ համակրութիւն անգամ գոյութիւն չունի, ոչ թէ ըարեկամական յարաբերութիւն ։

Ասկէ զատ կայ ուրիշ պարագայ մը, որ իր ամբողջութեան մէջ չափազանց յատկանշական է, Անգղիոյ հանդէպ մեր ունենալիք ապագայ յարաբերութիւններու տեսակէտով։ 1866 Մայիս 7ին Պոլսոյ մէջ կը հաստատուի Մասոնական Միութեան հայ մասնաճիւղ մը կամ օթեակ մը՝ «Սէր» անունով։ Երբ այդ օթեակի Լոժը կազմուեցաւ, խնդրոյ նիւթ եղաւ ընտրութիւնը, թէ եւրոպական ո՞ր Լոժին հովանաւորութեան տակ պէտք է դնել «Սէր» օթեակը, փրանսականին թէ անգղիականին։ Հակառակ, որ հայկական օթեակի անդամներէն ոմանք, Ս. Ազնաւոր, Ս. Աւիշան, Աղբիկեան, արդէն իսկ կ'անդամակցէին անգղիական օթեակներու, իրենց շուկացի անդամներուն չյաջողեցան ընդունիլ տալ անգղիական Լոժի հովանաւորութիւնը։ Այս վերջինները այդ մերժումը կը հիմնէին սա առարկութեան վրայ, թէ «Անգղիա միշտ պաշտպան եղած է Թուրքիոյ. եւ այս կացութիւնը երբեք Թուրքիոյ մէջ ապրող ալլազգիներուն օգուտ մը ունեցած չէ» (Ա. Բէլ-ԲէրեԱն, «Հայ Մասոնները եւ «Սէր» օթեակը Պոլսոյ մէջ»։ «Հայրենիք» ամսագիր, 1937, Ապրիլ. էջ 128)։ Անգղիոյ հետապնդած քաղաքականութենէն ծնած հայկական այս մտածելակերպը ա'յնքան ընդհանրացած եւ արմատ ձգած էր հայ միտքին մէջ, որ Մեծն Նուպար փաշա երբ դեռ կ'ապրէր Իզմիրի մէջ, իր երիտասարդութեան օրերուն իր մէջ պահած էր այդ հայկական մտածելակերպին հետքերը, ու յետոյ երբ Եգիպտոսի նախարար եղաւ, հակառակ իր անգղիասիրութեան, օր մը Լօրտ Բրոմբրի հետ իր ունեցած տաք վիճաբանութեան միջոցին պոռալու չբաշուեցաւ Բրոմբրի երեսին. «The English are the Turks of the West. (The Earle of Cromer. — Modern Egypt, T. II p. 173)»։

Հետեւաբար այս իրողութիւնները աչքի առջեւ ունենալէ վերջ, սխալած պիտի չըլլանք, կը կարծեմ, պնդելու, թէ Անգղիոյ եւ Հայերու միջեւ յարաբերութիւնները կը սկսին Ներսէս Պատրիարքի եւ անգղիական դեսպան Սըր Հէնրի Լիփօթի օրով, եւ կը սերտանան Լայարտի օրերուն։ Այս յարաբերութեանց նախածեւնութիւնը Ներսէս Պատրիարքի անհատական գործը չէ եղած. անոր ազդիւրը պէտք է փնտռել Մանչէստրի հայ գաղութին մէջ։ Այս գաղութը հայ ազատագրութեան 1870—1879 տարիներու պատմութեան մէջ շատ կարեւոր եւ գնահատելի դեր մը խաղա-

ցած է, ինչպէս ցոյց տուած ենք մեր «Մանչէստրի Հայ Գաղութը» հատորով: Այդ շարժումը սկսած է Հայաստանի սովետաց օգնութեան ձեռնարկով, եւ տեսած է մինչեւ Հայկական Հարցին նկատառումը՝ Պերլինի Վեհաժողովին: Եւ արդէն այդ երկու ձեռնարկները իրարու շարունակութիւնն եղած են: Հայկական Հարցին ի նպաստ շարժումը կը սկսի Մանչէստրի հայ գաղութի փաճառականներու կողմէ: Բայց միեւնոյն ատեն Լոնտոնի մէջ կը գտնուին ափ մը Հայեր, որոնք լծուած են այդ նպատակին: Խորիմեան յարաբերութեան մէջ է, Պերլինի Վեհաժողովին պատւիրակ ընդունուելէ առաջ, Մանչէստրի հայ գաղութին հետ «Դրախտի ընտանիք» գործին տպագրութեան համար իրեն ղրկուած դրամական նպաստին առթիւ: Երբ Մանչէստրի մէջ ազգային ազատագրութեան ի նպաստ կը խորհէին փրոքականտի սկսիլ անգղիական մամուլի միջոցաւ, անդին, Լոնտոնի մէջ այդ ուղղութեամբ արդէն իսկ գործի սկսած են Յ. Յակոբեան, եւ Սէթ Աբգար, որ մասնաւոր հրատարակութիւններով կ'աշխատի Անգղիացիին ծանօթացնել հայ ժողովուրդը, իր պատմական-քաղաքակրթական դերով, եւ անոր համակրութիւնը շահիլ ի նպաստ մեր դատին արդար լուծման: Այս առթիւ Ս. Աբգար Մանչէստրի գաղութին ալ դիմում կը կատարէ, խնդրելով անոր մասնակցութիւնը փրոքականտի ծախքերուն: Լոնտոնի մէջ կայ նաեւ ազգային գործունէութեան տեսակէտով աւելի կարկառուն դէմք մը, Գարեգին Փափազեան Իզմիրցին, որ ամուսնացած է անգղիացի հազարապետի մը այրիին հետ: Փափազեան թղթակցութեամբ յարաբերութեան մէջ է շարունակ Ներսէս Պատրիարքի հետ, եւ միեւնոյն ժամանակ մտերիմ բարեկամն է Ճէյմս Պրայսի, որ իր ժամանակին ամէն հայասէր պետական մարդը եղած է: Եւ Պրայսի օժանդակութեամբ կարելի եղած է կազմել անգղիացի հայասէրներու շրջանակ մը Լոնտոնի մէջ: Արդէն Մանչէստրի մեր ծանօթ ուսումնասիրութեան մէջ շեշտած ենք սա պարագան, թէ «Գ. Փափազեան ինքն է որ հայասէր հոսանքին կ'առաջնորդէ, ինքն է, որ շարունակ հաղորդակցութեան մէջ կը պահէ Լոնտոնի եւ Մանչէստրի գաղութները, ինքն է որ կը գծէ Պատրիարքարանի բռնելիք ուղղութեան մանրամասնութիւնները, թէ մկրեան Տէր Յովհաննէս քահանայի միջոցաւ, թէ ուղղակի Ներսէս Պատրիարքի հետ բանակցելով: Անձնական նամակներու ահագին շարք մը այդ պարագան կ'ապացուցանեն(*)» (էջ 71):

(*) Աւելի մանրամասնութեանց համար կարդալ «Մանչէստրի Հայ Գաղութը»-ին է. և Բ. գլուխները, ուր հրատարակուած են Ներսէս Պատրիարքի նամակներուն լուսանկարներն ալ (էջ 66—146):

Այս պարագաներն իսկ բաւական են ցոյց տալու, թէ Ներսէսի անգղիասիրութիւնը ինքնաբեր համոզում մը չէ, այլ արտաքին թելադրութեան մը արդիւնքը: Եւ այդ թելադրութիւնը Գ. Փափագեանէն կուգայ: Գարեգին Փափագեան երկար ատեն ապրած Լոնտոնի մէջ, իր անգղիացի կնոջ շնորհիւ յարաբերութիւններ հաստատած անգղիական շրջանակներու հետ, դաստիարակուած անգղիական ազատական գաղափարներու ներշնչմամբ, սիրահար Շէյքսպիրի, սրուն գործերը հայերէնի թարգմանեց, բնականաբար իրաւունք ունէր անգղիական հովանաւորութիւն մը նախատեսելու ռուսական գրաւումէն: Իր այս համոզումը ազդած է նաեւ Ներսէս Պատրիարքի միտքին վրայ, եւ այս պարագան Ներսէս ինքն իսկ կը խոստովանի 1878 Ապրիլ 9/21ին Գ. Փափագեանի ուղղած նամակին սա տողերով. «Հայաստանը, կամ ինչ որ մնաց Հայաստանէն, կա՛մ բոլորովին Ռուսաց ձեռքը պիտի անցնի, կամ չէզոք երկիր մը պիտի ըլլայ, այսինքն ինքնօրէն կառավարութիւն մը: Ո՛րն է աւելի յարմար Անգղիոյ շահուն: Այս կէտը լաւ բացատրած էք եւ դուք, ձեր յիշատակագրին մէջ» (էջ 91): Այդ նամակով Ներսէս Պատրիարք կը գծէ իր քաղաքական գործունէութեան ուղեգիծը, ըսելով. «Ա. Մեր քաղաքականութիւնն է Ռուսիոյ երախտագէտ ըլլալով, յուսալ յԱնգղիա, եւ Անգղիոյ շնորհիւ ապահովել մեր բաւոյական եւ նիւրալկան բարեկեցութիւնը: Այս բարեկեցութիւնը ուրիշ կերպով ձեռք չեմք կրնար բերել, այլ միայն ազգային ինքնօրինութեամբ Հայաստանի մէջ: Այլ որպէսզի այս բառը չխառնուի գոմանս, աւաստիկ մեր formuleր «Administration de l'Arménie par les arméniens»:

Դուրսէն թելադրուած Ներսէս Պատրիարքի այս դիրքաւորումին (orientation) նպաստեցին հետզհետէ մեր Ազգ. Երեսփոխանական Ժողովի ազատական կոչուած խմբակը, ինչպէս նաեւ հայ բողոքականներ եւ հայ կաթողիկ հատուածը: Այս վերջինները թերեւս իրաւունք ունէին ոյժ տալու այս ուղղութեան, որովհետեւ գիտէին, թէ ռուսական գրաւումի մը պարագային, պիտի վտանգուէին Հայաստանի մէջ կաթողիկ եւ բողոքական հաւատածաւալման գործն ու եկեղեցիները: Այս երկիւղը որոշ կերպով բացատրուած է Լայարտի, 1877 Ապրիլ 26ին, հայ եկեղեցականութեան բերնով: Երբ ուշադրութեամբ հետեւինք Ներսէս Պատրիարքի քաղաքական ուղղութեան, պիտի տեսնենք, թէ ան ինքն իր մէջ հակասական եղած է շարունակ: Իր քաղաքական վարքագիծը կազմող սկզբունքները ծագում առած են աւելի զգացական թելադրութենէ քան բանականութենէ: Իր առած քայլերը զուրկ են հաստատամտութեան գրոշմէն: Նախ թունդ թրքասէր մը, որ 1876 Օգոստոս 10ին Սուլթան Համիտի ներ-

կայացած պահուն կը բաղձայ մնալ «արժանաւոր հպատակը» Սուլթան Համիտի պէս «բարի, հազուադիւտ եւ հրեշտակային թագաւորի մը» : 1878 Փետրուար 13ին ինն եպիսկոպոսներու ստորագրութեամբ խնդրագիր մը կը ներկայացնէ Աղեքսանդր Բ. Չարին, եւ ինք անծամը կ'երթայ Սան Սթէֆանօ, Մեծ Դուքսին մօտ, եւ կը յաջողի 1878 Փետր. 10ին կնքուած Սան Ստէֆանօի դաշնագրին մէջ դնել տալ 16րդ յօդուածը : Այս թուականին ներսէս Պատրիարք աւելի ռուսասէր է քան թրքասէր : Ու այդ թուականէն վերջն է, որ 1876ին սկսուած անգլօ-հայկական յարաբերութիւնները կը ստանան քաղաքական որոշ բնոյթ եւ մեր ազատագրական յոյսերը կը կապուին ու կը կեդրոնանան Անգղիոյ վրայ : Եւ այս դիմափոխութիւններու ընթացքին ո՛չ Պերլինի հայ պատգամաւորները, եւ ոչ ներսէս Պատրիարք չուզեցին օգտուիլ Անգղիոյ ազատական երեսփոխաններէն Մր. Ֆորսթրի ուղղամիտ թելադրանքէն. «Գէշ տրամադրութիւն մի՛ ստեղծէք ձեր դրացին եղող Ռուսիոյ մէջ. հոս խաղալիք մի՛ ըլլաք ո՛չ մեր ազատական եւ ո՛չ ալ պահպանողական կուսակցութիւններուն. Անգղիոյ համար չափազանց դժուարին է հսկել Հայաստանի վրայ, որ այնքան հեռու է մենէ... : Կարելի չէ յոյս դնել Անգղիոյ վրայ» :

Կարելի չէ ուրանալ բարձրութիւնը նպատակին, որով ներսէս Պատրիարք կը նախընտրէ հայկական գաւառներու ինքնավարութիւնը, Ռուսիոյ կողմէ ըլլալիք հաւանական կցումին : Բայց թերեւս աւելի նպատակայարմար ըլլար ի հարկին համակերպիլ եւ պնդել ռուսական կցումի հաւանական բաղձանքին իրագործման վրայ, պահանջելով միմիայն եւրոպական երաշխաւորութիւն մը կցումէն յետոյ պահպանելու կրօնական եւ կրթական առանձնաշնորհումները ռուսական հովանաւորութեան տակ : Այդպէսով դիւրացուցած պիտի ըլլայինք թերեւս Ռուսիոյ ձեռքով Հայկական Հարցին լուծումը, եւ փրկած ազգին ֆիզիքական գոյութիւնը : Վստահած Անգղիոյ քաղաքականութեան, ներսէս Վարժապետեան Հայկական ինքնավարութիւն մը երազեց, իբր թէ ինքն ալ մէկ բնակիչը եղած ըլլար Թուվաս Մորի կողմէն երեւակայուած «République d'Utopie»ին : Արդիւնքը եղաւ չափազանց եղբերական... Փոխանակ ինքնավար Հայաստանի, Պերլինի Վեհաժողովը Հայաստանը պիտի թողուր Թուրքիոյ, որպէսզի մեծ մարդասպանը շէն ու բարեբեր մեր հայրենիքը օր մը վերածէր արիւնի ու արցունքի ծովի մը... :

ԺԷ.

ՀԱՅ ԱԶԳԱՅԻՆ ՍԱՀՄԱՆԱԴՐՈՒԹԻՒՆ ԵՒ ՀԱՅ ԳԻՒՂԱՅԻՆ

Հայ եկեղեցականութիւնը վերջին դարերուն անտեսելով Հայ ազգային եկեղեցիի ժողովրդավարական, դեմոկրատիք սկըզբունքներն ու աւանդութիւնները, սկսած էր սանձարձակ միապետութեան մը: Հազիւ Պարսկահայաստանի սահմաններուն մէջ՝ կր ճանդիպինք Ղարաբաղի Մելիքներուն, որոնք կարեւոր խնդիրներու շուրջ խորհրդակցութիւններու կր մասնակցին էջմիածնի կամ Գանձասարի կաթողիկոսներուն հետ: Բայց էջմիածին թէ Պոլիս, կաթողիկոսական եւ պատրիարքական աթոռները աճուրդի դրուած են յաճախ, եւ շատ վճարողին իրաւունք կր տրուի աթոռակալել: ԺԷ.—ԺԸ. դարերուն ժողովրդական գիտակցութիւնը ընդվզում մը կ'ունենայ եկեղեցական այս ոտնձգութեան դէմ, եւ ազգին եկեղեցական եւ կրթական գործերը աշխարհականացնելու ջանքեր կր թափուին: Պոլսոյ պատրիարքութեան, «աշխարհական տեղակալ»ներու ընտրութիւնը տեսակ մը նախափորձ է այս նպատակի գործնականացումին համար: Մատուաթի մէջ հրատարակուած «Որոգայթ Փառացի» կազմած հանրապետական սահմանադրութիւնը քայլ մը աւելի առաջ կ'երթայ կրօնքն ու ազգին վարչական գործերը իրարմէ բաժնելով, եւ եկեղեցին եկեղեցականութեան եւ վարչական, եւ կրթական մշակոյթի բաժինը յանձնելով կարող, խղճամիտ ու հմուտ աշխարհականներու: Լէօի պատմական պրպտումներուն հետեւած ատեննիս կր տեսնենք, թէ Սեբաստիոյ հինգ վանքերը, անդատ առաջնորդներու ենթարկուած էին, եւ որոնք իրենց առաջնորդական աթոռները պահելու մտահոգութենէն տարուած, մասնաւոր տուրքեր կր վճարէին օրուան Տեւեալիներուն, անոնց աջակցութիւնը ապահովելու համար: Պանուեցան վանահայրեր, որոնք իրենց խոստացած ապօրէն տուրքը վճարելու անկարող, գրաւի դրին իրենց վանքը, իրենց պարտքին փոխարէն: Եւ այդ պատճառով նոյնիսկ այդ վանքերու եկեղեցիներէն մին, մզկիթի վերածուեցաւ: Վանական առաջնորդներու այս կամայականութեան առաջքը առնելու համար Ս. Նշան վանքի վանահայր Յակոբ

եպիսկոպոս Արմատանցին 43 եկեղեցականներէ եւ աշխարհականներէ խառն մարմին մը կը կազմէ, եւ վանքերու կառավարութիւնն ու եկեղեցականներու կարգապահութեան գործը կը յանձնէ այդ խառն մարմինին: Այս ձեռնարկը կարելի է նկատել սահմանադրական սկզբունքներու կիրարկութեան փորձ թրքահայ իրականութեան մէջ, նախասահմանադրական շրջանին: Պոսոյ Պատրիարքարանին շուրջ վերջին դարուն ամիրաներուն պայքարը եկեղեցական միահեծանութեան դէմ, եթէ մէկ կողմէն ծագում առած էր ամիրաներու իրենց դիրքերը պահպանելու, եւ իրենց սխալ ըմբռնուած արժանապատուութիւնը փրկելու մտահոգութենէն, միեւնոյն ժամանակ պայքարը նշան մըն էր աշխարհական գիտակցութեան ընդլզումին, ընդդէմ կրօնականներու կամայականութեան: Եւ այդ ընդլզումը մեծ ծաւալ սկսաւ առնուի Եսնափներու եւ Ժողովրդական մեծ զանգուածին յարուցած խրտուսներով:

Բայց այս շարժումը չէր կրնար կղզիացած մնալ քրիստոնեայ տարրերու ներքին շրջանակին մէջ: Իսլամ պետութեան աստուածապետականութիւնը այլեւս անտանելի եղած էր: Շէրեաթին գծած անհաւասարութիւնը այլացեղ եւ քրիստոնեայ տարրերու հանդէպ, իսլամի եւ ռայետի, տիրապետողի եւ ստրուկի դասակարգային անջատումը զգուելի տեսարաններու, հակամարդկային անիրաւութիւններու շրջանը կ'երկարածէին: Եւ Եւրոպան, Թուրքիոյ այլատարր ցեղերու ծուլումի քաղաքականութենէն հրաժարած, եկած յանգած էր ռուսական թէզին, տեղական ինքնավարութիւններու պէտքին, որ միայն կրնար երաշխաւորել քրիստոնեաներուն կեանքը, պատիւը, ինչքը: Բայց Եւրոպա, շարունակ առաջնորդուած անծնական շահերէ եւ ազդեցութեան գօտիի շուրջ գռեհիկ մրցակցութիւններէ, երկրին կացութիւնը հիմնովին բարեփոխելու ջանք չուզեց ընել, եւ բաւականացաւ կէս-միջոցներու անբաւական կիրարկութեամբ: Եւ ահա այդ կէս-միջոցներու արդիւնքն եղան 1839ի եւ 1856ի իսթթըր Զիւմալուններու եւ Թանգիմաթի հրատարակութիւնները: Բայց Եւրոպական պետութիւնները որոշապէս գիտէին թէ այդ հրովարտակները մեռեալ տապի մնային առանց գործադրութեան: Թուրքիոյ կառավարութիւնն ալ, իսլամ տարրին հետ վստահ էր այդ մասին: Կ'արժէ հոս մէջ բերել պարագայ մը, որ իսլամին հոգեբանութիւնը կը յատկանշէ: 1839ի իսթթըր Զիւմալունի հրատարակութիւնը պահ մը կը խանդավառէ քրիստոնեաները: Հայեր Ատանայի ենթակայ Միսիս գիւղաքաղաքին մէջ ուրախութեան ցոյցեր կը կատարեն, տօնելու համար օրէնքի առջեւ իրենց հաւասարութիւնը իսլամներու հետ: Միսիսի միւլիթիւն, պարզ բայց խելացի մարդ, մենէ շատ աւելի լաւ ճանչցած

ըլլալով Սուլթանին կատակերգութիւնները եւ իսլամին մտայնութիւնը, կ'ըսէ իրեն ծանօթ Հայերուն. «Պէ՛տք չկայ այս անեղի եւ աւելորդ ցոյցերուն եւ ուրախութիւններուն: Մենք ձեռնէ լաւ կը հանջնանք մեր Սուլթանը, անիկա ասա կ'Յերմաններ կը հրահարակէ ձեզ ուրախացնելու համար եւ յետոյ Յերմանը չգործադրէր մեզ ուրախացնելու համար: Եւ դուք զի՛տք, քե՛ որո՞ւ ուրախութիւնը տեսկան է, մե՞րը քե՛ ձերը»:

Պոլսոյ մեր ազգային Պատրիարքարանը ինքն ալ խանդավառուած փորձեց կարգ կանոն դնել, ճշդելու համար մէկ կողմէն իր փոխ յարաբերութիւններու վարքագիծը տիրող կառավարութեան հետ, ինչպէս նաեւ հայ ժողովուրդին հետ: 1840-1860 թուականներուն եւրոպական մտաւորական կեդրոններու մէջ կրթութիւն ստացած երիտասարդ մտաւորականներու խումբ մը Պոլիս վերադարձած էր, եւ կազմած էր հայ մատուցական ընտանիք, խանդավառուած քրանսական յեղափոխութեան շունչով: Այդ մտաւորական քնտրանին կազմողներու շարքին մէջ կ'երեւին Նիկողոս Զօրայեան, Գրիգոր Օտեան, Նահապետ Ռուսինեան, Կարապետ Իւթիւճեան, Մատթէոս Մամուրեան, եւ դեռ ուրիշներ: Անոնք եռանդուն գործի լծուեցան օրինականացրնելու համար հայ ազգային կեանքը: Անոնք իրենց ձեռնարկին մէջ բաղխեցան դժուարութիւններու: Օրինական կանոնադրութեան մը հիմունքը դրուած պէտք է ըլլալ ՊԱՐՏԲԻ եւ ԻՐԱՒՈՒՆԲԻ սկզբունքի վրայ: Բայց մեր ստրկութեան օրերուն, մենք կորուսած էինք մեր աւանդական-ազգային իրաւունքները, եւ հազիւ ձեռքերնիս մնացած էր սուլթանական առանձնաշնորհումներով արտօնուած աննշան իրաւունքներ, որոնք եթէ չէին հակասեր մեր երբեմնի ազգային իրաւունքներուն, բայց չէին ալ կրնար լեցնել մեր բռնաբարուած իրաւունքներուն պարապը: Ուրեմն անոնք իբր ԻՐԱՒՈՒՆԲԻ հիմ պիտի ունենային առանձնաշնորհումները միայն: Այդ առանձնաշնորհումները օգտագործելու եւ օրինականացնելու համար, անոնք հետեւեցան Ֆրանսայի ռամկավարական սկզբունքներուն. ժողովրդական քուէի դրութիւնը ճշդեցին, իրրեւ նորութիւն, զոր թուրք կառավարութիւնը վաւերացուց «Հայոց Պատրիարքարանի կանոնադրութիւն» (=Եւրեֆաքիդիսանէ Եփրատի մոտ) անունին տակ, եւ յետոյ զայն հրատարակեց Մէծէյլէ կոչուած կանոնական հաւարածոյին մէջ, եւ որուն, կազմակերպողները «Ա.Զ.Դ.Ա.ՅԻՆ ՍՍ.ՀՄԱՆԱԴԻՐՈՒԹԻՒՆ» անունը տուին սխալմամբ(*):

(*) Յոյց տալու համար, թէ մեր ձեռք գտնուած «Ազգային Սահմանադրութիւնը» զուրկ է ազգային եւ սահմանադրութիւն կոչուելու իրաւական հան-

Դժբախտաբար այդ ռամկավարական կանոնադրութեան հեղինակները, զբաղած էին Պոլիսով միայն, եւ բացարձակապէս անտեսած Հայկական գաւառներու մէջ ապրուած կեանքը, անոր պէտքերն ու պահանջները: Որովհետեւ գաւառի մասին գաղափար եւ ծանօթութիւն չունէին անոնք, մինչեւ այն օր, երբ Խրիմեան պատրիարք ընտրուեցաւ: Խրիմեան առաջին եւ վերջին պատրիարքն եղաւ, որ բողոքեց այդ սահմանադրութեան մէջ գաւառի պէտքերուն անտեսումին դէմ, եւ այդ բողոքներն էին, որ պատճառ եղան պատրիարքութենէ իր կանխահաս հրաժարումին: Եւ այս պակասը այնքան զգալի էր, որ օտար օրէնսգէտներուն քննադատութեան նիւթ հայթայթեց: Ռուլէն Ժագմէնս իր L'Arménie, les arméniens et les traités համայնից երկասիրութեան մէջ, հայ ազգային սահմանադրութեան խղճամիտ վերլուծումը բրած պահուն, շատ իրաւամբ կը գրէ. «Հոն ամէն բան կարելի է գտնել բացի յօդուածէ մը, որուն վրայ Հայաստան կարենար հիմնուիլ արգիլելու համար քիւրտը, որ իր ոչխարները չյափշտակէ, պէյը, որ չբռնաբարէ իր աղջիկները եւ չքանդէ իր կայուածք: հարկահաւաքը, որ իրմէն երկու երեք անգամ չպահանջէ միեւնոյն տուրքերը, մէկ խօսքով, այս սահմանադրութեան մէջ ամէն բան կայ, բացի տրամադրութենէ մը, որ հայուն իբր երաշխաւորութիւն ծառայէր կառավարութեան կամայականութեան դէմ, եւ հարկադրէր զինքը գործունէութիւն ցոյց տալու: Այս սահմանադրութեան մէջ լուրջ երաշխաւորութիւն մը չկայ ո՛չ մասնաւորներու անհատական եւ ոչ ալ հաւաքականութեան ընդհանուր իրաւունքներուն վերաբերմամբ»:

Եւ ո՛րքան իրաւունք ունէր Խրիմեան ծառանալու այդ հիմնական սկզբունքի մոռացումին, եւ գաւառը անտեսուած ըլլալու մեղապարտ մտայնութեան դէմ: Ու սկսաւ այդ պակասը դարմանել մասամբ, իր պատրիարքութեան օրով, զբաղելով մասնաւորապէս գաւառի հայ գիւղացիին կեանքով: Որովհետեւ ո՛չ թանգիմաթ, ոչ Խաթիթ Հիւմայուն, եւ ոչ իսկ ազգային սահմանադրութիւն հայ գիւղացիին կեանքէն բան մը չփոխեցին գաւառներու մէջ, Ծարունակուեցան կեղեքութեան, ճորտութիւնը, բռնաբարումներն ու մասնակի ջարդերը: Դաւառացի հայը մնաց ռայտ, եւ իբր այդ թուրք կառավարութենէն, կամ աւելի ճիշդ իր դահիճներէն զրուրիւն մուրալու կեանքը ապրեցաւ: Այդ մա-

դամանքէն, բրած ենք ընդարձակ ուսումնասիրութիւն մը, եւ զայն հրատարակած ենք տասներեք յօդուածներու շարքով մը 1940ին, Պէյրութ հրատարակուած «Առաւօտ» օրաթի 9—24 Յունվարի թիւերուն մէջ:

սին չափազանց պերճախօս է Մուշի առաջնորդական տեղապահ Գրիգորիս վարդապետ Աղվանեանի տեղեկագիրը, 1872ին, Պատրիարքարան ղրկուած: Տեղեկագիրը ի միջի այլոց կ'ըսէ.

«Աճերազնեայ դաս մը ժողովուրդ, որ է Բռնաշէն ի Խուժ, ի Սասուն, ի Շատախ գաւառներ, Դիւրաերու հետ խառն կը բնակին: Նոցա գլխաւորներուն, որ խաֆիւր կ'ըսուին, ճորտ լինելով ամենադառն կենաց վիճակուած են: Դաս դաս նոցա բաժին եղած, իւրաքանչիւրն իրրեւ հպատակ եւ սեփականութիւն համարուած, տարեկան տուրք կուտան խաֆիւրներուն(*)... Այս մարդակեր գազան խաֆիւրները ինքնագլուխ եւ ապստամբ վիճակի մէջ լինելով, իրենց ճորտ Հայերը կանամբ եւ որդւովք, շարժական եւ անշարժ կալուածներով իրարու ծախելու սովորութիւն ունին, եւ երբ իրարու դէմ կատաղին եւ թշնամանան, իւրաքանչիւրն իր հպատակ Հայերն բռնութեամբ առաջնին ծգելով, իրարու սահման կ'սսպատակեն, մանաւանդ Հայոց գիւղերու վրայ յարձակելով կը կողոպտեն, կը վիրաւորեն, կ'սպաննեն եւ կը վերադառնան տեղերին: Յաղթահարեալ թշնամին, միւսին վրէժը լուծելու համար զօրաժողով կ'ընէ, կ'սպատակէ թշնամուն հպատակ Հայերու գիւղերը արջածին զայրոյթով, կը կողոպտէ, կը քանդէ, կ'աւերէ, կը վիրաւորէ, կ'սպաննէ եւ կը դառնայ: Տեղեկագիրը կը նկարագրէ տառապագին խեղճութիւնը հայ աղջկան եւ կնոջ, խաֆիւրներու առտնին եւ դաշտային ծառայութեան միջոցին: Եւ կը յաւելու. «Հայերու ոմանց կիները եթէ ամուլ լինին եւ մանչ զաւակ չծնանին, խաֆիւրներ երկրորդ կին առնել կուտան, որպէսզի զաւակ յարուցանելով տարեկան տուրքը յաջորդեն» (ԼԷՕ, Քուրմանայ Յեղափոխութեան գաղափարաբանութիւնը. Ա. էջ 41—43):

Խորմեան Պատրիարքի նախածեռնութեամբ եւ պնդումով Հայկական Բնիչ Յանձնախումբ մը կը կազմուի. Այս Յանձնախումբը գործի կը սկսի 1870ին: Մէկ տարուան միջոցին կը կատարէ իր քննութիւնները եւ իր տեղեկագիրը կը ներկայացնէ Պատրիարքարանի ազգ. իշխանութեան 1871 Հոկտ. 8ին: Այս տեղեկագրին վրայ հիմնուելով Պատրիարքարանը գաւառի մէջ կատարուած հայկական հարստահարութիւններու առաջին տեղեկագիրը կը ներկայացնէ թուրք կառավարութեան 1872 Ապրիլին, մատնանշելով զարհուրելի իրողութիւններ, անոնց ոճրագործ հեղինակներ.

(*) Աղվանեան վարդապետ իր այս տեղեկագրին մէջ կուտայ վճարուած ապօրէն տուրքերու խաչոր ցուցակ մը մանրամասնուած: Այդ տուրքերուն վրայ կը յաւելուն, որիչ տեղեկագիրներ նախիւ և նախա կոչուած հանձնարէ և ամուսնութիւններէ զանձուած տուրքեր:

րուն անուններով եւ պահանջելով պատիժ չարագործներուն համար: Այս անգամ ալ Պատրիարքարանի ըրածը զթուլթեան մուրացկանութիւն մըն է միայն: Կառավարութիւնը խոստացաւ պատժել ոճրագործները...: Բայց հակառակ իր խոստումին, քաջալերեց զանոնք, որպէսզի աւելի ազատօրէն խաղան անոնք հայ գիւղացիի կեանքին եւ պատիւին հետ: Խրիմեան յաջողած էր վարչական սեղանի վրայ դնել հայկական հարստահարութիւններու կենսական հարցը: Այնպէս, որ երբ 1874ին Ներսէս Վարժապետեան պատրիարք ընտրուեցաւ, ինքզինքը գտաւ սկսուած գործի մը առջեւ: Այլեւս անկարելի էր անտեսել զայն: 1876 Սեպտ. 10ի եւ 17ի ժողովներով կ'որոշէ հարստահարութեանց երկրորդ տեղեկապիւրը ներկայացնել կեդրոնական կառավարութեան: Այս երկրորդ տեղեկագրով Պատրիարքարանը դիտել կուտայ, թէ 1872էն ի վեր անցնող չորս տարիներու ընթացքին նպատակաւորմար բարւոքում մը չէ կատարուած հարստահարութեանց ճամբուն մէջ. եւ տեղեկագիրը կը փակէ սա բառերով. «Հայ օրէնքի կողմէ գծուած սահմաններու մէջ միշտ եւ ինքնաբերաբար Օսմ. Պետութեան մատուցած է ամէն կարեւոր ծառայութիւն, մէկ խօսքով հայր իր ապագան կը փնտռէ այս երկրի ապագային մէջ, եւ ինչ որ ան կը խնդրէ, օգտակար է հաւասարապէս իրեն եւ երկրին»: Այս տեղեկագրին մէջ կը տեսնուի օրինապահութեան մը ոգին, որ հայկական եւ թուրք պետական շահերը կը նոյնացնէ իրարու հետ, շատ հիմնաւոր եւ տրամաբանական տուիքներով: Դժբախտաբար թուրք կառավարութիւնը անկեղծ արտայայտութիւններ եւ օրինական տրամադրութիւններ գնահատելու բարոյական եւ քաղաքական արժանիքէն զուրկ կը գտնուէր: Այս պատճառով չուզեց կամ չկրցաւ լրջօրէն մտածել հայ տառապանքի դարմանումի մասին: Եւ եթէ մէկ կողմէն խոստացաւ պէտք եղածը ընել, եւ չըրաւ, միւս կողմէն ոճրագործի իր հոգեբանութեամբ կովկասէն եւ Նւրոպական Թուրքիայէն փախստական իսլամներն ու Զէրքէզները Հայկական գաւառները զրկեց ու տեղաւորեց, Հայերու դահիճներուն թիւը ստուարացնելու նպատակով:

1876 Սեպտ. 1ին Սուլթան Համիտ գահ բարձրացած էր: Պուլկարիոյ մէջ գործադրուած ջարդերը ռուսական միջամտութիւն մը հաւանական ցոյց կուտային: Այդ միջամտութիւնը կանխելու համար Դեկտեմբերին կը գումարուէր Պոլսոյ Դեսպանախորհուրդը: Եւ նոյն տարին վերջերք կը յայտարարուի ռուսութուրք պատերազմը: Թուրք կառավարութիւնը վախնալով, որ մի' գուցէ Հայաստանի մէջ ապստամբութիւն մը ծագի եւ դրժւարացնէ իր գործը, պաշտօնական մանիֆէստով մը յայտարարեց, թէ պատերազմը վերջանալուն, բարեկարգութիւններ տեղի պի-

տի ունենան բոլոր գաւառներուն մէջ. Այդ մանիֆէստը թուրք դիւանագիտութեան խաղացած կատակերգութեան մէկ նոր արարուածն էր, ամուլութեան մէջ թաղուելու դատապարտուած: Ու թերեւս միայն ներսէս Պատրիարքն էր, որ ծափահարեց այդ խեղկատակ բեմադրութիւնը իր մեղապարտ թրքասիրութենէն առաջնորդուած: Եւ այդ միամիտ խանդավառութեան ազդեցութեան տակ, հայ ժողովուրդին ուղղեց կոնդակ մը, զայն թուրք կառավարութեան հանդէպ հաւատարիմ մնալ յորդորելով: Այդ կոնդակին մէջ կը կարդանք նաեւ հետեւեալ յատկանշական վերլուծումները.

«Հայ ազգն, որոյ ճակատագիրն այսչափ դարերէ ի վեր նուիրագործեալ կապերով միացած է Օսմանցւոյն ճակատագրին հետ, չի կրնար անտարբեր մնալ Օսմանեան Տէրութեան գտնուած արդի ծանրակշիռ պարագայից մէջ, այլ պարտաւոր է, ինչպէս ամէն ժամանակ, նոյնպէս եւ առաւել եւս ներկայ ժամանակիս մէջ անկեղծ օժանդակութիւն մատուցանել: Այս օժանդակութիւնը բնելով, հայրենասէր հայր, նոյնիսկ իր ազգային շահը պաշտպանած կ'ըլլայ, վասնզի Օսմանեան երկիրը պաշտպանել, Հայաստանը պաշտպանել րոն է, նոյնիսկ հայուն կրօնքը, զպրոքը, ինչքը, տունը, պատիւն ու կեանքը կը բռնաբարուէին, ամենաւայրագ կերպով, այն քսան հազար Քիւրտերուն կողմէն: որոնց մարքին հրացան եւ փամփուշտ քաժնուած էր կառավարութեան կողմէն (տես. մեր ՀԱՅԿԱԿԱՆ ՄՂՁԱԽԱՆՁԸ, էջ 25—26):

Վերոյիշեալ կոնդակէն աւելի փաստ, փաստ եւ փաստաւոր, եւ հայկական շահերու տեսակէտով սննդաւոր վաւերագիր մը չէր հիւրընկալած հայ ազատագրութեան պատմութիւնը, իր փառաւոր էջերուն մէջ: Ներսէս Պատրիարք շատ լաւ գիտէր, թէ դարերէ ի վեր ՌՈՒԻՐԱԳՈՐԾՈՒԱԾ ԿԱՊԵՐՈՎ չէր, որ մենք կապուած էինք Օսմանցիին, այլ թուրք կառավարութենէն եւ մեր ամբարանութեան ծեռքով դարբնուած ստրկութեան եւ ամօթի արիւնոտ շղթաներով:

ԺԸ.

ՕՍՄԱՆԵԱՆ ԱՌԱՋԻՆ ՍՍՀՄԱՆԱԴՐՈՒԹԻՒՆ

ԵՒ ՀԱՅԿԱԿԱՆ ՎԵՐԱԲԵՐՈՒՄ

Հայկական գաւառներու մէջ գործուած խժդժութիւններն ու հարստահարութիւնները այլեւս իրենց սովորական հունէն դուրս ելած, սկսած էին իրենց վրայ հրաւիրել օտար հիւպատոսներու ուշադրութիւնը, եւ նիւթ հայթայթել անոնց տեղեկագիրներուն: Որովհետեւ հարստահարիչներու հանդէպ թուրք կառավարութեան ցուցադրած անտարբերութիւնը, կամ աւելի ճիշդ համամտութիւնն ու քաջայերութիւնը հերքումն էր իր հրապարակային չգործադրած խոստումներուն: Այլեւս կարելի չէր պարտկել կառավարական խոստումներու սնանկութիւնը: Այս անպատկառ ստութեան առջեւ թուրք Խրքիմաս լրագիրը իր 1876 Նոյ. 1 թիւով գրեց. «Բաղադրականութիւնը, որուն մինչեւ այսօր հետեւեցաւ Բարձրագոյն Դուռը, սուտի եւ կեղծիքի քաղաքականութիւն մըն էր. շատ կը խոստանայ եւ բան մը չի գործադրեր. այլեւս մէկը չի հաւատար թուղթի վրայ եղած խոստումներուն. պէտք է գործել»:

Մենք արդէն տեսանք, թէ շնական ինչ կատակերգութեամբ քեմադրուեցաւ Օսմ. Սահմանադրութիւն կոչուած թատերախաղը: Այդ քեմադրութենէն վերջ 1877 Մարտ 7ին բացւեցաւ Օսմ. Խորհրդարանը Սուլթան Համիտի ներկայութեամբ, եւ որ դատապարտուած էր վաղահաս մահուան, քանի որ հազիւ տարուան մը կեանք պիտի ունենար, եւ պիտի փակուէր 1878 Փետր. 14ին: Բայց որպէսզի պետական շրջանակներու եւ Պատրիարքարաններու միջեւ յարաբերութիւններու ազատական-յառաջդիմական քայլ մը առնուած ըլլալու պատրանքը հրամ-ցրելի ոչ-իսլամ ժողովուրդներու, սահմանադրութեան հռչակումէն անմիջապէս վերջ Մեծ Եպարքոս Միտհատ փաշա առաջին անգամ ըլլալով՝ 1877 Յունւ. 9ին կ'այցելէ նաեւ Ներսէս Պատրիարքին:

Երբ Օսմ. Սահմանադրութեան հռչակումով երեսի, ժողովը գումարուեցաւ, եւ յայտարարուեցաւ Ռուսթուրը պատե-

րազմը, 16 հայ երեսփոխանները Պատրիարքարանով միասին ուղղամիտ հաւատարմութիւն ցոյց տուին. շատ մը հայ երեսփոխաններ կամաւոր արձանագրուեցան Ռուսիոյ դէմ կռուելու համար, եւ երբ փորձով տեսան, թէ իրենց ուղղամտութիւնը կը գործածուի հայկական ընաջնջումին ի նպաստ, 1877 Յունիս 14ի նիստին բողոքեցին հայկական հարստահարութիւններու եւ կառավարական յայտնի համամտութեան դէմ:

Պալլարեան մանրամասնեց դէպքերը իր բողոքին հիմնաւորութիւն տալու համար: Այն ատեն յոյն երեսփոխան Սուլիաէս սապէս խօսեցաւ. «Այն բոլոր զեղծումները որոնք գործուեցան Ռուսիայի եւ Պուլկարիոյ մէջ, հաւասարապէս երկար տարիներէ ի վեր կը գործուին Հայաստանի մէջ Բիւրտերու կողմէն: Բայց Յոյներն ու Պուլկարները կրցան եւրոպայի ուշադրութիւնը հրաւիրել իրենց վրայ, տետրակներ հրատարակելով եւ բողոքի ձայն բարձրացնելով այն հարստահարութեանց դէմ, որոնց զոհերն էին: Այս միջոցներէն զուրկ Հայերը լռութեամբ համբերեցին ամէն բանի: Բայց արդար պիտի ըլլա՞ր, որ Թուրքիոյ ամէնէն հնազանդ ազգը, Հայր, այսպէս անարժանարար մարտիրոսուի մեր կառավարութեան դէմ ապստամբ Բիւրտերու կողմէն: Այսպէս, անաջին անգամն ըլլալով Հայկական հարցը կը դրուէր Օսմ. փարլամենթի սեղանին վրայ: Բոլոր երեսփոխանները, Թուրքերն ալ միասին, հաստատեցին հարստահարութեանց իրականութիւնը, եւ որոշումով մը պահանջեցին Բարձրագոյն Դուռէն դադրեցնել Հայերու հանդէպ եղած հալածանքը:

Ոչ մէկ գրիչ կրնայ նկարագրել այն կեղեքումները, որոնց ենթարկուեցաւ Հայաստանի ժողովուրդը, պատերազմի ընթացքին եւ անոր յաջորդող օրերուն: Ժողովրդային զանգուածային գաղթ մը կ'ուզէր սահմանէն անդին անցնիլ լքելով իր տունն ու տեղը, բայց ռուսական սուիսները փակեցին ամէն ճամբայ: Այդ պահուն Ռուսիոյ գործին չէր գար Հայերէ պարպուած տեսնել Հայաստանը: Հայաստանի խնդիրներուն ապագայ միջամտութիւնը կրնար արդարանալ միմիայն հարստահարուած Հայերու գոյութեամբը Հայաստանի մէջ:

Եւ ո՞վ դաժան հեգնութիւն իրերու... այս խժդժութիւններու համատարած ովկիանին մէջ, Հայէպի հայ երեսփոխանը, սապէս կ'արտայայտուէր Օսմ. փարլամենթին մէջ. «Յանուն Հայաստան ապրող 500,000 Հայերուն, որոնց նախնիք ա՛յնքան հաւատարմութեամբ ծառայեցին Օսմ. կառավարութեան, յանուն իմ երեսփոխան ընկերներուս, կը պահանջեմ խնդրել Ն. Վ. Սուլթանէն, որ եթէ պէտք ըլլայ պատերազմական հատուցում ընել Ռուսիոյ, երբեք Հայաստանէն հողամաս չՏՐՈՒ անոր...: Այն պարագային, սակայն, երբ անպատեհաւ հողամասեր պիտի ՏՐՈՒՆ Ռու-

սիոյ, պէ՛տք է՛ որ տրուին Հայաստանի կողմէ, այլ այնպիսի հողա-
մաս, որ միշտ ձանձոռը պատահում է կառավարութեան: (Տե՛ս,
Նուրիխան, ժամանակակից Պատմութիւն Գ. էջ 552):

Այս դժբախտ օրերուն, պէտք է խոստովանիլ, թէ հսկայ
գօտեմարտ մը տեղի կ'ունենար, դիւանագիտական գետնի վրայ,
Անգլիոյ եւ Ռուսիոյ միջեւ: Անգլիա որոշած էր ամէն գնով խա-
չածեւել ռուս գործունէութիւնը, եւ արգելք հանդիսանալ դէպի
Անատոլու անոր յառաջացումին, չձգելու համար, որ ան մօտե-
նար Միջերկրականի եւ Հնդկաստանի ճամբուն: Եւ Ներսէս Պատ-
րիարք, Ազգ. վարչութիւն, Օսմ. փարլամէնթի հայ երեսփոխան-
ներ առանց բացառութեան, միամտօրէն խաբուած, ինկան անգ-
լո-թուրք միացած դիւանագիտութեան ծուղակը(*):

Անգլիոյ դեսպան Լայարտի քաղաքական ծրագիրն էր
«Հայերի միջոցով պահել Հայաստանը Օսմանեան տիրապետու-
թեան տակ»: Թուրք կառավարութիւնը չէր կրնար մերժել այդ-
պիսի ծրագիր մը, որ մաս կը կազմէր իր քաղաքականութեան:

(*) Պէտք է խոստովանիլ, թէ Անգլիոյ բարեկամութիւնը Թուրքիոյ
հանդէպ, թելադրուած է շարունակ Հնդկաստանի ճամբաներու ապահովութեան
մասնագործներէն: Երբ Տէրլէքսի յաջորդ, և Հնդկաստանի ֆրանս. հաստատու-
թիւններու ընդհ. կառավարիչ Կոտէհէ 1754ին Անգլիական Ընկերութեան հետ
կնքեց անպատուարէր գաշնագիրը, որ պատճառ եղաւ Հնդկաստանէն Ֆրանսայի
ձեռնթափութեան, Անգլիա ուրիշ մասնագործիւն չունեցաւ այլեւս, այլ միայն
պաշտպանել Հնդկաստանի ճամբաները, և արգիլել, որ ոեւէ պետութիւն կարե-
նայ ասպարէզ իջնել Միջերկրականի մէջ: Անգլիա պատերազմի սպառնալիքով
ստիպեց Կատարին Բ. Զարուհին Թուրքերուն հետ կնքել Եաշի գաշնագիրը (9
Յունիս 1792), Թուրքիոյ հետ կնքած բարեկամութեան գաշինքի հետեւան-
քով Սիոնէյ Սմիթը կը զրկէ օգնութեան ձեղար փաշայի Ագեայի պաշտպանու-
թեան համար, որպէսզի Պոլսոյ ճամբան փակէ Նարոլէոնի առջեւ: Երբ Նավա-
րինի ծովամարտը տեղի ունեցաւ (1827 Նոյս. 20) Անգլիոյ թագաւորը ցաւ
յայտնեց անգլիական նաւատորմին մասնակցութեան համար, և մասնակցող
ծովակալը պաշտօնանկ եղաւ: Եւստատորի արշաւանքը անգլիական ձեռնարկ
մըն էր սոսկ: Եւ 1854ի փարիզի Վեհաժողովին Թուրքիոյ մասնակցութիւնը տեղի
ունեցաւ: Անգլիոյ ազդեցութեան շնորհիւ 1877—78ի ռուսական յաղթանակը
անոր համար կորուստ մը եղաւ շնորհիւ անգլիական միջամտութեան: Եւ Կիպ-
րոսի գրաւումով Հայկական դատը թաղուեցաւ Պերլինի Վեհաժողովին մէջ:
Անգլո-ռուսական այս հակամարտութիւնն է, որ դեռ այսօր կը շարունակէ Նե-
ղոցներու խնդրոյն շուրջ: Եւ Ամերիկա իր կողմէն ամէն բարեկամական օժան-
դակութիւն կ'ընէ ոմբալում ճէնըրլմէնի, միմիայն արգելափակելու համար Ռու-
սիոյ առջեւ յառաջխաղացումի ամէն ճամբայ, իր այս քաղաքական նպատակ-
ներուն զոհելով Ուլիսթեան սահմանագծումով Հայաստանի մը գոյութիւնը:

Օրուան խմբակը այդ գաղափարով տոգորուած էր: Այնպէս որ երբ պատերազմի օրերուն, Գ. Արծրունիի, առաջնորդութեամբ, Թիֆլիսի Հայերը խնդրեցին Աղեքսանդր Բ. կայսրէն, որ Դեսպանախորհուրդի միջոցին նկատողութեան առնուի «Թուրքահայերի դրութեան բարելաւման խնդիրը», Ներսէս Պատրիարք կը վազէր անգղիական դեսպան Էլիոդին, յայտարարելու համար, թէ Հայերը օտար պետութեան միջամտութեան կարիք չեն զգար, եւ իրենց պէտքերու համար լաւագոյն միջոցը կը նկատեն դիմել ուղղակի իրենց երկրի կառավարութեան: (Լէօ, Թ. Յ. Գ. Ա. 68): Եւ այս ոճրագործի ու զոհի եղբարաստ սիրուըտուքը այնքան կ'իշխէ միաբերու վրայ, որ երբ 1876 Օգոստոս 10ին Ներսէս Պատրիարք Սուլթան Համիտի կը ներկայանայ, չի քաշուիր յայտարարելու. «Յրանի քէ ալսալիսի բարի, հազուագիւտ եւ հրեշտակային քաղաւորի մը արժանաւոր հպատակն րլլայինք»: Այդ օր Համիտի պալատին մէջ, բարձրաստիճան եկեղեցականի մը բերնով, երկինքի հրեշտակները կը նախատուէին ոճրագործ, Կարմիր Սուլթան մը բաղդատութեան դրուելով իրենց հետ:

Այս պարագաները ցոյց կուտան, թէ Պոլսոյ մէջ մշակուած հայ եկեղեցական դիւանագիտութիւնը առաջին օրէն մինչեւ վերջ սխալ հիմերու վրայ դրած էր իր ուղղութիւնը, կրօնական մտահոգութիւններէ տարուած: Հայ եկեղեցականութեան վախը այն էր, թէ Հայաստանի ռուսական գրաւումով կը վտանգուի հայ եկեղեցին: Այդ վախը աւելի հիմնաւորուեցաւ անգղիական խոստումներով Հայաստանի բարեկարգութիւններու մասին: Եթէ պիտի հաւատանք մեզի հասած պատմական տեղեկութիւններու ճշդութեան, Լայարտ իբր թէ հաւաստում տուած րլլայ Ներսէս Պատրիարքին. «Անգլիա որոշել է ստեղծել Հայաստանից մի արգելակ պետութիւն թէ՛ Հայերի բարեկեցութեան եւ թէ Հրեղկաստանի ճանապարհի ապահովութեան համար» (Լէօ, Թ. Յ. Գ. Գ. 85): Կ'երեւի այդ ցնորական ծրագիրը ա'յնքան տեղ բռնած է Ներսէս Պատրիարքի մտքին մէջ, որ Պիզմարքի գրած նամակին մէջ կ'ըսէ. «Հայաստանի մէջ եթէ չէզոք գաւառ մը կազմուի, երկու կողմի գրգռութիւնն ալ կը պակսեցնէ, չրսելու համար, թէ ապագայ կռիւներու առաջքը կ'առնէ բոլորովին»:

Եւ այս բոլոր դիւանագիտական սխալներուն արիւնի տուրքը տարիներ վերջ մենք վճարեցինք, մեր կրած ջարդերով եւ տարագրութիւններով: Եւ գտնուեցան հեռաւոր մարդիկ, նոյն իսկ Ներսէս Պատրիարքի օրով, որ ցաւով հանգիսատեսը եղան առնուած սխալ քայլերուն, եւ «Մշակ»ի թրքահայ մէկ թղթակիցը 1879ին սապէս կը գրէր. «Պատրիարքը եւ Պատրիարքարանը աւելի վնաս կը գործեն իրենց տգիտութեամբ քան թէ օգուտ» («Մշակ», 1879, թիւ 25):

Հայերուն արմատացած, ախտաւոր խաղաղասիրութիւնը
հիմն եղաւ իրենց պատրանքներուն, իրենց ջարդոտումին: Ժա-
կանակին Թ. Ռուզիլէթ գրեց. «Հայերը, որոնք դարերէ ի վեր
խուսափած էին պատերազմի եւ զինուորագրութեան նմանող
պարագաներէ, եւ որոնք արտակարգ խաղաղասիրութեան մը ըս-
կզբունքները գործադրած են, հիմա կը գտնուին այնպիսի դու-
թեան մը մէջ, որ աւելի յոռի է քան Պելճիգացիներու դու-
թիւնը: Անոնք դրապէս այս վիճակին ենթարկուած են միմիայն
անոր համար, որ խաղաղասէրներ էին, մինչդեռ իրենց դրացի
Թուրքերը խաղաղասէր չէին, այլ զինուորապաշտներ»: (Fear
God and take your own part. էջ 61):

ՆԵՐՍԷՍ ՊԱՏՐԻԱՐԺԻ ԴԻԻԱՆԱԳԻՏԱԿԱՆ ՍԱՅԹԱՔՈՒՄՆԵՐԸ

ՍԱՆ ՍԹԷՖԱՆՈՅԷՆ—ՊԵՐԼԻՆ

Մեր «Մանչեսթրի Հայ Գաղութը» գրքին մէջ (էջ 66—140) մանրամասնօրէն պարզած ենք այն դերը, զոր խաղացած են Ներսէս Պատրիարք եւ իր խմբակը, 1878ին, Սան-Սթէֆանոյի եւ Պերլինի մէջ: Մենք հոն հրատարակած ենք լուսանկարները Ներսէս Պատրիարքի ձեռագիր նամակներուն, աւելի լաւ մատնանշելու համար այն երկդիմի ու անիմաստ ուղղութիւնը, եւ Անգլո-թուրք գաղտնի դաշնակցութեան կողմէ իրենց դէմ յարուած շիւղանագիտական ծուղակը չնշմարելու չափ իրենց կուրուծիւնը, որոնք տարիներու ընթացքին ա՛յնքան աղիտաբեր եղան մեր սերունդին համար: Որովհետեւ մեր հայրերուն գործած այդ անորակելի սխալները ուղղել անկարելի էր մեզի համար, մենք ստիպուած էինք քալել անոնց կուրուծեան շնորհիւ բացուած արիւնի ճամբէն: Հոս պիտի տանք 1911էն 1916 (Հայկական Մրդ-ձաւանջը), մեր հրատարակածներուն մէկ ամփոփումը, օգտուելով միեւնոյն ժամանակ այդ թուականներէն վերջ Լէօի կողմէ հաւաքուած նոր տեղեկագիրներէ, ծանօթութիւններէ, եւ ուրիշ տուեալներէ, ինչպէս նաեւ Ա. Ալպօյաճեանի «Մինաս Չերազ» պատմական ուսումնասիրութենէն:

Նախ եւ առաջ րսենք, թէ՛ Ներսէս Պատրիարք եւ իր գործակիցները ի՞նչ նպատակ կը հետապնդէին եւ ի՞նչ ուղղութեամբ: Ներսէս Պատրիարք 1878 Ապրիլի 9—21 թուին Գ. Փափագեանի գրած նամակով այդ երկու կէտերն ալ կը պարզէ հետեւեալ կերպով .

«Ա. Մեր քաղաքականութիւնն է Ռուսիոյ երախտագէտը լլալով յուսալ յԱնգլիա, եւ Անգլիոյ շնորհիւ ապահովել մեր բարոյական եւ նիւթական բարեկեցութիւնը: Այս բարեկեցութիւնը ուրիշ կերպով ձեռք չենք կրնար բերել, այլ միայն ազգային

ինքնօրինութեամբ Հայաստանի մէջ: Այլ որպէսզի այս բառը չի խորտեցնէ զոմանս, ահաւասիկ մեր formuleը. «Administration de l'Arménie par les arméniens»:

Ներսէս Պատրիարք դիւանագիտական այս խաղը պիտի խաղար Անգիոյ դեսպանին ներշնչումներէն տարուած. Զգրգուելու համար Ռուսիոյ ատելութիւնը, եւ աւելի լաւ վարագուրելու համար իր անգղիասէր հակումը, Ներսէս Պատրիարք ծայրայեղ ռուսասիրութիւն մը կեղծեց. նախ մերժեց Հայերու գինուորագրութիւնը Ռուսիոյ դէմ, եւ յետոյ պահ մը մոռնալով Թիֆլիսի Հայերու կողմէ Ռուսիոյ Զարին եղած դիմումին առթիւ իր մերժումը օտար միջամտութեան, ինքն ալ դիմում բրաւ Նիքոլա Մեծ Դուքսին մօտ, Հայաստանի ազատագրութեան համար:

Ներսէս Պատրիարք եւ իր գործակիցները չխորհեցան, թէ Ռուսիոյ դիւանագիտական շրջանակը իրենց կարծածէն շատ աւելի արթուն էր, կարենալ տեսնելու համար իրենց կողմէն խաղացուած խաղը, երբ մանաւանդ այդ դիւանագիտական շրջանակին այքը Ինքնատիէֆի պէս խորամանկ աղուէսի մը վրայ բուսած էր. եւ երբ Ներսէս Պատրիարք Սան Սթէֆանօ գնաց Հայաստանի համար Ինթերնակլիսիոն, ուզելու Ինքնատիէֆի առիթը եկած համարեց իր վրէժը լուծելու Հայերու անգղիասիրութենէն. Այնպէս որ մինչ տարիներով Ռուսիա կը պնդէր Թուրքիոյ այլատարր ցեղերու ինքնավարութեան սկզբունքին վրայ, այս անգամ մէկդի կը դնէր այդ սկզբունքը, եւ դաշնագրին մէջ կը տեղաւորէր 16րդ յօդուածը. ա'յնքան անորոշ, ա'յնքան անիմաստ, որ կը խօսէր «տեղական պէտքերու պահանջած բարեկարգութիւններու մասին» առանց հայկական պէտքերու ընտրողական, եւ թուրք կառավարութեան կը թողուէր «Հայերը պաշտման, եւ թուրք կառավարութեան կը թողուէր «Հայերը պաշտպանել Դիւրտերու եւ Զէրքէզներու դէմ»: Ինքնատիէֆի անձնական յիշատակներու հրատարակութեան կը տեսնուի, թէ անիկա այդ 16րդ յօդուածը տեղաւորած է Սան Սթէֆանօի դաշնագրին մէջ Ռուսիոյ դիւանագիտական հայեացքին ի նպաստ, որպէսզի կարենայ իր գրաւող բանակը պահել Հայաստանի մէջ, մինչեւ որ գործադրուին սովորական բարենորոգումները: Ինքնատիէֆի սապէս կը խօսի նաեւ իր յիշատակներուն մէջ 16րդ յօդուածի հայկական օգտակարութեան համար. «Հայերու համար. չափազանց նշանակալից է, որ Օսմ. կայսրութեան գոյութենէն փազանց նշանակալից է, որ Հայերու մասին յիշատակութիւն ի վեր առաջին անգամն է, որ Հայերու մասին յիշատակութիւն կ'ըլլայ միջազգային դաշնագրի մը մէջ եւ Բարձրագոյն Դուռը հրապարակաւ կը ճանչնայ հայ ազգին գոյութիւնը ասիական Թուրքիոյ մէջ»:

Ռուսո-թուրք պատերազմը վերջացած էր ռուսական յաղ-

Թանակով, 1878 Յունւոյ. Դին Գրգանլորքի մէջ Սէրվէր եւ Նամրգ փաշաները առաջին հանդիպումը կ'ունենան Նիքոյա Մեծ Դուքսին հետ, հաշտութեան բանակցութիւններու համար, 1878 Յունւոյ. 19ին զինադադարի պայմանները կ'ստորագրուին Էտիրնէի մէջ: Սովիէթ եւ Սէրվէր փաշաներու հետեւորդ Ս. Ասլանեանի եւ Յ. Նուրեանի կը յանձնուի Ներսէս պատրիարքի կողմէ յանձնարարագիր մը, Գէորգ Վրդ. Ռուսճուզլեանի, որ արդէն իր կողմէն եւ ինքնաբերաբար կոմս Ինքնատիէվի դիմում կատարած էր ի նպաստ Հայկական դատին: Փաշաներու երկու հետեւորդ Հայերը կը ներկայացուէին «իբր խորհրդական Հայկական խնդրոյն», եւ այդ հանգամանքով անոնք Ռուսճուզլեան վարդապետի հետ իրենց դիմումները կը շարունակեն կոմս Ինքնատիէվի մօտ: Ներսէս Պատրիարք ճարահատ անձամբ Սան-Սթէֆանօ կ'երթայ Նիքոյա Մեծ Դուքսէն պաշտպանութիւն մուրալու, եւ Հայկական Հարցին լուծումը խնդրոյ նիւթ բնելու, կնքուելիք հաշտութեան դաշնագրին մէջ: Միեւնոյն ժամանակ 1878 Փետր. 13ին ինր եպիսկոպոսներու ստորագրութեամբ Ներսէս պատրիարք խնդրագիր մը կը դրկէ Ադերսանդր Բ. Յարին, որպէսզի 1878 Փետր. 19ին Սան-Սթէֆանոյի մէջ ստորագրուելիք դաշնագրին մէջ դրուի ծանօթ 1(Ըդ յօդուածը, ի նպաստ Հայերուն: Այս առթիւ Մինաս Չէրազ սապէս կը գրէ իր «Հայկական Խնդիրը» գործին մէջ.

«Վարժապետեան Վարչական ինքնօրէնութիւն խնդրած էր Թրքահայաստանի համար: Ռուս լիազօրները, որոնք վիթխարի Պաշկարիա մը ստեղծած էին, դաշնագրին 16րդ յօդուածը միայն տուին իրեն, առարկելով, թէ թուրք լիազօրները հակառակած էին ինքնավարութեան» (Ս. Չէրազ. «Հայկական Խնդիրը», էջ 12):

Հակառակ, որ Հայկական ինքնավարութեան սկզբունքը մերժուած էր ռուս կառավարութեան կողմէն, «Մշակ»-ի խմբագիրը Գ. Արծրունի, իր լաւատեսութենէն կուրացած, «սեղակամ պէսեհու պահանջած բարեկարգութիւններ» բառերուն մէջ ուղեց տեսնել պահանջուած ինքնավարութիւնը, եւ գայն աշխուս կատարուած իրողութիւն մը նկատելով, «Մշակ»-ի 37րդ թիւով շեշտեց պէտքը Պոստլ Պատրիարքարանին դէպի Հայաստան փոխադրութեան, իբրեւ «Հայաստանի տեղական նահանգային ինքնավարութեան գլխաւոր կեդրոնական վարչութիւն»: Հոսոսի այս փութկոտութիւնը զիս չի զարմացներ, տառապանք եւ յոյսերէ գերագրգռուած միտքերը դատապարտուած են կորսնցնելու դիւանագիտական խաղերն ու բառերը հասկնալու կարողութիւնը... եւ մտքի հաւասարակշռութիւնը...:

Ներսէս պատրիարք եւ իր գործակիցները չյուսահատե-

ցան Սան-Սթէֆանոյի ծախողանքէն: Լալարտի, հետեւաբար եւ թուրք կառավարութեան թելադրութիւններէն առաջնորդուած պատգամաւորութիւններ զրկուեցան Լոնտոն, Փարիզ, Պերլին, եւ ձեւականութեան համար նաեւ Փեթերսպուրկ, Սան-Սթէֆանոյի մէջ ծախողածը Պերլինի Վեհաժողովին մէջ գտնելու յոյսով:

Ներսէս Պատրիարք այդ պահուն ղեկը կորսնցնուցած նաեւ մը կը նմանէր, ու առանց լուրջ խորհրդածութեան առագաստ կը բանար ամէն հովի առջեւ: 1878 Մարտին ինքնավար Հայաստանի մը ծրագիրը կը ներկայացնէ Սուլթանին: Այս ծրագիրը պատրաստած էր Կ. Օսման, հիմ ունենալով Լիբանանի վարչական ծրագիրը, Համիտ կը թելադրէ Պատրիարքը այդ ծրագիրը ներկայացնել Պերլինի Վեհաժողովին: Անգղիական խաղ մըն էր կատարուածը(*): Անգլիոյ ծրագիրն էր Պերլինը գերեզմանը շինել Հայկական Հարցին, եւ վստահութիւն ներշնչել Սուլթանին, թէ Պերլինի մերժումէն վերջ, Հայերը այլեւս անօգնական եւ անպաշտպան պիտի մնային, իր ձեռքին տակ, անոնց կեանքին հետ խաղալ կարենալու համար իր ուզածին պէս: Շատ իրաւամբ Տումէրկ յայտարարեց, թէ Սան-Սթէֆանոյի դաշնագիրը, «շատ նպաստաւոր Ռուսիոյ, բայց դաշնագիր մը արդարութեան եւ ազատագրութեան, որ կը փակէր Արեւելեան Հարցը: Դժբախտաբար անմիջապէս վերջ Պերլինի դաշնագիրը, անարդար եւ զգուշի, որ կը վերաբանար Արեւելեան Հարցը...: Պերլինի դաշնագիրը սխալէ մը աւելին էր, ոճի մըն էր անիկա Հայերուն դէմ գործադրուած»: Եւ կը յաւելու, «Պերլինի դաշնագիրն սողերուն ընդմէջ, դեւ մը հագիւ տեսանելի գրերով զծած էր 1878—1916 շրջանի ամբողջ ծրագիրը: Եւ գիրերը սկսան կամաց

(*) Լեօ իր «Հայոց Հարցի վաւերագրերը» գործին մէջ (էջ 123) է դուր ներսէս Պատրիարքին կը վերագրէ խորամանկ ընթացք մը, այնպէս ցոյց տալով, թէ անոր նպատակն էր Սան Սթէֆանոյի 16րդ յօդուածը բարեփոխել տալ Պերլինի մէջ, այնպէս մը, որ «յօդուածը մնայ իրեն Լայոց համար խմբագրելու յօդուած, Հայաստանը բարեկարգուի Հայաստանին համար, և հայկական խնդիրը չէ զոտանայ՝ իսկ Հայկական խնդիր ըլլայ»: Կը խորհիմ, թէ ճիշդ չէ այս դատաստանը: Վարժապետեանի Պերլին զրկած ծրագիրը, որուն հաւանութիւն յայտնած էին Սուլթանն ու անգղիական ղեկավարներ, ուրիշ նպատակ չունէր, եթէ ոչ ձեռք բերել տեսակ մը ծպտուած ինքնավարութիւն Հայաստանի համար: Այդ ծրագիրը անգղիական խաղ մըն էր, և ղեկավար շատ լաւ գիտէր, թէ ան պիտի մերժուէր Վեհաժողովին կողմէ: Եթէ վարժապետեան իրենու խորը թափանցելու իմաստութիւնը ունեցած ըլլար, խնայած պիտի ըլլար ինքզինքին քաղաքական սալթաքաւմներու մեծ բաժին մը, և անգղիոյն դժբախտութեան յաջորդական սատակութիւնները, ընդունինք, թէ վարժապետեան զո՛ն եղաւ իր թըրքասիրութեան, և խաղալիկը՝ էլիոթներու և Լալարտներու:

կամաց երեւիլ կարմիր, ջարդերու արիւնին պէս, հրդեհներուն կրակին նման, Հոն նետուած էր Հայաստանի եւ աշխարհի բախտը» (L'Arménie p. 10—11)։

Օգտուելով Մ. Չէրսզի հրատարակութիւններէն, հոս յառաջ կր բերենք երկու թելադրութիւններ. որոնք եղած են Խրիմեանի, օտար պաշտօնատարներէ։ Փարիզի Գերման դեսպան, իշխան Հոնէնլոէ կ'ըսէ Խրիմեանի. «Ձեզի խրատ մը ունիմ։ Հայերը կրցան Ռուսիոյ բարեկամութիւնը շահիլ։ Ան լաւ է տրամադրուած ձեր հարցին նկատմամբ. ջանալու է նաեւ Անգղիոյ բարեկամութիւնը վաստկիլ։ Գացէք Լոնտոն եւ այդ բանին աշխատեցէք։ Գալով մեզի, Ն. Վեհ. Գերմանիոյ կայսեր տէրութիւնը բոլորովին համակիր է ձեր հարցին»։ Իսկ Ֆրանսայի Արտ. Գործոց Նախարար Վատինկթոն 1878 Ապրիլ 8ի տեսակցութեան միջոցին, ք միջի այոց կ'ըսէ. «... Յիշատակագիրը Հայաստանի համար Լիբանանի վարչութեան նման վարչութիւն մը կր պահանջէ, բայց Լիբանանը կարելի չէ Հայաստանին նմանցնել։ Լիբանանի մէջ թուրք չկայ. իսկ ձեր երկրին մէջ շատ կայ։ Հետեւաբար Լիբանանի վարչական դրութիւնը կարելի չէ յարմարեցընել Հայաստանի։ Պէտք էր ուրիշ ընդունելի ծրագիր մը ներկայացնել, թէ Հայերը ո՞ր գաւառին մէջ մեծամասնութիւն կը կազմեն, ո՞ր գաւառին մէջ փոքրամասնութիւն։ Վեհաժողովին անդամները պաղարիւն մարդիկ են, պղատոնական վաւերագրերով չեն կրնար բաւականանայ, անհրաժեշտ է գործնական միջոց մը ցոյց տալ։ Վեհաժողովին գործը դիւրացնելով, դուք ձեր դատին յաղթանակը դիւրացուցած կ'ըլլաք»։ Այս խօսքերը արտասանած պահուն Ֆրանսայի Նախարարը չէր գիտեր թերեւս թէ Հայ Պատրիարքարանը ի վիճակի չէր այդ պահանջուած վաւերագրերը պատրաստելու, եւ միւս կողմէ չէր ուզեր մատնանշել թէ Վեհաժողովին անդամներու պաշտօնութեան առընթեր կ'այրէք, մանաւանդ Անգղիոյ ներկայացուցիչներուն մէջ, հաշուած շահապաշտ ու եսամոյ քաղաքականութիւն մը, որ պատրաստ էր Փոքր Ասիոյ ազգաբնակչութեան ջնջումին, բաւական է որ Ռուսիոյ առջեւ փակուէին Միջերկրականի եւ Փոքր Ասիոյ դուռները եւ Հնդկաստանի ճամբան։ Եւ արդէն Լոնտոնի իտալական դեսպանը, բսած էր հայ պատուիրակներուն. «Իմ կարծիքովս միւս պետութիւնները Հայաստանի մէջ միայն ակադեմական շահեր ունին։ Անգղիան է միայն որ այնպիսի շահեր ունի հոն, որ ան նոյնիսկ բանակ կ'ուղարկէր Հայաստանը գրաւելու համար, եթէ իրեն թոյլ տրուէր»։ Եւ այս եղածը ենթադրութիւն մը չէր, այլ արդիւնք մը հասուն քաղաքականութեան։

Երբ Ռուսիոյ յաղթանակով Սան Սթեփանոյի մէջ ստորա-

գրուեցաւ հաշտութեան պայմաններու նախագիծը, որուն 16րդ յօդուածը կը վերաբերէր Հայկական Դատին, ընդհանուր կարծիքը այն էր, թէ առանց եւրոպական միջամտութիւններու, երկու պատերազմիկ պետութիւններ իրենց հաշիւը պիտի մաքրէին, գլուխ գլխի, իրերահասկացողութեամբ եւ խնդիրը վերջացած պիտի ըլլար հայկական բարենորոգումներով։ Սան Սթէֆանոյի դաշնագիրը ռուսական յաղթանակին պսակն էր։ Անգղիա պիտի չկրնար մարտել այդ յաղթանակը։ Եւ Աւստրիա կը նախանձէր անկէ։ 1878 Փետր. 19ին ստորագրուած Սան Սթէֆանոյի դաշնագիրը մեծ յուզում յառաջ բերաւ Անգղիոյ մէջ։ Եւ Ապրիլ 1ին Պիքրնսֆիլտ եւ իր նախարարները խիստ ծանուցագիր մը հրատարակեցին այդ դաշնագրին դէմ. ծանուցագիրը մարտահրաւէր մըն էր։ Ռուսիա պատրաստ կ'զգար ինքզինքը Անգղիոյ յայտարարելիք պատերազմին ընդառաջելու, եթէ Գերմանիա խոստանար զսպել Աւստրիան, զոր ինք զսպած էր Ֆրանսայի դէմ Գերմանիոյ 1870ի պատերազմին։ Պիզմարք ապերախտութեամբ վճարեց իր պարտքը եւ Ռուսիա հարկադրուեցաւ բանակցութեան մտնել Անգղիոյ հետ։ Մայիս 30ին համաձայնութիւն մը կը կրնորէի Անգղիոյ եւ Ռուսիոյ միջեւ, ստորագրուած Շուվալովի եւ Սալզպրիի կողմէ։ Այդ համաձայնագիրը տապարի առաջին հարւածը եղաւ Սան Սթէֆանոյի դաշնագրի գլխուն։ Այդ համաձայնագրով Անգղիա կը մասնակցի Հայաստանի մասին Սան Սթէֆանոյի դաշնագրով Ռուսիոյ տրուած իրաւունքներուն։ Անոր 10րդ յօդուածը կը պարտադրէ Ռուսիան Թուրքիոյ վերադարձնել Ալաշկերտի հովիտն ու Պալագիրտը, եւ միեւնոյն ժամանակ կը խոստանայ, որ «Ռուսաստանի սահմանը ապագային պիտի չընդարձակուի ասիական Տաճկաստանի ուղղութեամբ», այսինքն պիտի չմտնէ Հայաստանի սահմաններէն ներս։ Անգղիա Թուրքիոյ մատուցած այս եւ հետագայ ծառայութիւններու փոխարէն գաղտնի դաշնագրով մը (1878 Յունիս 4) կը տիրանայ Կիպրոսի։ Ռուսիոյ կողմէն ցոյց տրուած այս հարկադրուած զիջողութիւններուն արդիւնքն եղաւ Պերլինի Վեհաժողովին գումարումը, որուն ակամայ մասնակցեցաւ Ռուսիա, կամ ինչպէս ըսած է հեղինակ մը, Ռուսիա ակամայ «ստիպուեցաւ անցնիլ Պերլինի Վեհաժողովին «կոռուսի» կամար» տակէն, զոր անգղիական դիւանագիտութիւնը յղացած էր։

Ազգ. Վարչութիւն եւ Պատրիարք կազմուելիք վեհաժողովը աչքի առջեւ ունենալով, կ'որոշեն Հայկական Բարենորոգումներու ծրագիր մը պատրաստել, եւ զայն ներկայացնել վաղուան Վեհաժողովին։ Եւ այդ պաշտօնին համար կ'ընտրուի Պատգամաւորական Մարմին մը Խրիմեանի գլխաւորութեամբ։ Նախ ըսենք, թէ պատգամաւորութեան կազմը տկար էր եւ ան-

նպատակաշարժար: Դիւանագիտական ժողովի մը ներկայանալիք մարմին մը պէտք էր դիւանագիտական հասկացողութիւն ունենար: Կարելի էր օրինակի համար Նուպար փաշայի անծը նկատի ունենալ եւ օգտուիլ անոր քաղաքական փորձառութենէն: Եւ խրիմեան մը անոր մօտ կրնար աւելցնել կրօնական պատկառանք մը: Եւ արդէն պարագաները ցոյց կուտան, թէ Ներսէս պատրիարք եւ Գ. Օտեան Հայկական պահանջներու ծրագրին կազմութեան շուրջ բանակցութեան մէջ գտնուած են Նուպարի հետ, որ Պատրիարքին զգացուցած է Պատրիարքարանի պահանջներուն չափազանցութիւնը: Ահա, թէ ինչպէս կ'արտայայտուի խրիմեան Հայրիկ 1895 Մարտ 20 թուակիր Մեծ Նուպարի ուղղած իր նամակով: Նախ ականարկելով 1878ին Փարիզի մէջ իրենց տեսակցութեան, կը յաւելու.

«Դուք ամենայն սիրով ինդունեցիք եւ զրկեցիք այս խնդիրը (=Հայկական Պահանջութեան ծրագիր. Ծ. Հ.) եւ հաճեցաք զայն ուշադրութեան առնել: Ուստի վերծանելով եւ քննելով այդ յիշատակագիրը, դուք զայն անյարմար եւ եւ չափազանց գտաք: Ուստի միայն յիշատակագիր կազմեցիք, ձեր իմաստուն հեռատեսութեամբ, չափաւորելով եւ հնարաւոր դարձնելով խնդիրը: Ես այդ նոր չափաւորեալ Յիշատակագիրը յղեցի ի Պոլիս Ներսէս պատրիարքին: Այլ աւա՛ղ, թէ ինք եւ թէ իր մտերիմ խորհրդակիցներն ամենայն յամառութեամբ պնդեցին, որ Յիշատակագիրն անփոփոխ մնայ եւ այնպէս մատուցուի Վեհաժողովին: Այս որոշման հեռագիրը ես ի Պերլին ստացայ, սաստիկ վիշտ զգացի, այնպէս որ առանձինն քաշուելով լացի մի տղու նման, վասնզի քաջ նրկատեցի ըստին վախճանը: Եւ ական ունէի, որ Զեր Վսեմութիւնը Պերլին գար: Յիշեցէք, թէ որչափ կը յորդորէր զԶեզ Փարիզու Գերմանիոյ դեսպան իշխան Հոէնյոէ: Սակայն երկու անպատեհութիւններ Զեզ վշտացուցին: Մին այն էր, որ Պոլսոյ ինքնահաւան խելացիները չկրցան կամ չուզեցին ըմբռնել Զեր կազմած Յիշատակագրին իմաստուն չափաւորութիւնը, ուստի անհաւանական գտան եւ ըմբռնելի չհամարեցին: Երկրորդ առիթն էր հանգուցեալ Տէր խորէն եպիսկոպոսի ներկայութիւնը, որ Բեշերսպուրկէն գալով միացաւ մեզ հետ ի Պերլին, եւ Զեր Վսեմութիւնը շատ անպատշաճ համարեց, թերեւս շատ իրաւացի պատճառներով: Ես չեմ կարող մոռանալ այս դէպքը: Եթէ Զեր Վսեմութիւնը Պերլին գտնուէր եւ Զեր յօրինած Յիշատակագիրը մատուցուեր Վեհաժողովին, ես այնպէս կը հաւատամ, որ Յիշատակագիրն այնպէս թոյլ, անորոշ կերպով էր արծանագրուեր, այլ աւելի զօրաւոր, վճռական ու գործնական» (Գ. Լ. Զեմ. «Հայաստան եւ Հայ Դատը», էջ 117—118):

Վերոյիշեալ տողերով ևրիմեան, խղճի կատարեալ հանդարտութեամբ կր հաստատէ տարիներ առաջ մեր քրած քննադատութիւնները ներսէսի եւ իր համախոհներուն սխալ ուղղութեան մասին, զանոնք յորջորջելով «ինքնահաւան խելացիներ», եւ ընդունելով, թէ նուպար փաշայի մը ներկայութիւնը երաշխիք մըն էր աւելին ստանալու, քան 61րդ յօդուածը(*):

Պատրիարքարանի պատրաստած ծրագիրը հիմնուած է L'Administration de l'Arménie par les Arméniens ըմբռնումի հիման վրայ։ Եւ Հայաստանի սահման նշանակուած է էրզրումի եւ Վանի վիլայէթները, Տիարպէքիի վիլայէթին հիւսիսային մասը, այսինքն խարբերդի սանճագին մէկ մասը եփրատով եզերուած, Արղընիի սանճագը եւ Աղերդի սանճագին հիւսիսային մասը, նաւահանգիստ ունենալով Բիզէ։ Դեսպանաժողովին ներկայացուած Յիշատակագիրը կը բաղկանայ եօթն յօդուածներէ։ Բաւական մանրամասնուած։ Ա. Յօդուածի երկրորդ հատուածը կ'ըսէ. «Հայաստանի վարչութիւնը պիտի յանձնուի հայ ընդհանուր կառավարչի մը, զոր Բ. Դուռը պիտի անուանէ, երաշխաւոր Պետութեանց հաւանութեամբ...»։ Այս Յիշատակագիրը յանձնուած է Վեհաժողովին Յունիս 25ի ևրիմեանի եւ Նարպէյի կողմէ ստորագրուած դիմուեալներին հետ։ Խորէն Նարպէյի 1878 Մարտ 15ին Աղերսանգը Բ. կայսեր ներկայացուցած Յիշատակագիրը մասամբ կը տարբերի Վեհաժողովին ներկայացուած Յիշատակագրէն։ Ահա Նարպէյի ներկայացուցած Յիշատակագրին ամփոփումը.

1. — Հայաստան պիտի ունենայ հայ (լուսաւորչական) կառավարիչ, ընտրուած՝ Սուլթանէն Չարին հաւանութեամբ։
2. — Երեսփ. ժողովը պիտի ընտրէ հայ նահանգապետներ եւ Բ. Դուռը պիտի վաւերացնէ։
3. — Երկրի կարգապահութիւնը պիտի յանձնուի Հալբու։

(*) Ա. Ալպոյաճեան գէպը սապէս կը մեկնէ. «Նուպար՝ Օտեանի յիշատակներն հասնելէ յետոյ, ապահովաբար եւրոպայի գիււնացիական աշխարհի ոգւոյն եւ խորհուրդներուն աւելի խոր ըմբռնումովը, կը պատրաստէ նոր ծրագիր մը, որ կը յանձնէ իրիմեանի եւ Չէրագի որոնք շատ մեծ տարբերութիւն մը չեն նշմարէր... (ըսյց) արհամարհեցին Նուպարեան ծրագիրը» (Մինաս Չէրագ, էջ 204)։ Իրիմեան իր այս նամակով Նուպարի ծրագրին մերժումի պատասխանատուութիւնը կը նետէ Պալտոյ ինքնահաւան խելացիներուն վրայ, որոնք զայն նկատի չառին, անոր համար, որ առաջին օրինակները տրուած էին արտաքին գործոց նախարարներուն, Պալտոյ գեսպաններուն եւ նոյնիսկ Սուլթանին, այլ անոր համար, որ զայն չափաւոր գտան, եւ չուզեցին գոհանալ այդ չափով, եթէ ընդունուէր։

4. — Դատարաններու նախագահները Հայեր պիտի ըլլան:

5. — Զնչում Տեքսպէյիներու:

6. — Սրգար բաշխում տուրքերու:

7. — Վերաքննութիւն վագֆի դրութեան:

8. — Զինաթափում թուրքերու:

9. — Վարչական նոր կանոնադրութիւն Հայաստանի համար, Սուլթանէն վաւերացուած, Ջարի հաւանութեամբ:

10. — Երաշխաւորութիւն Զէյթունի ինքնավարութեան:

Այս երկու Յիշատակագրերու միջեւ աչքի զարնող տարբերութիւնը սա է, որ առաջինին մէջ փնտռուածը «Երաշխաւոր Պետութեանց հաւանութիւն»ն է. մինչ երկրորդին մէջ Ջարին հաւանութիւնը միայն: Իսկ գալով Զէյթունի ինքնավարութեան երաշխաւորութեան, այս մասը կը պակսի Վեհաժողովի Յիշատակագրին մէջ:

Գալով Նուպար փաշայի ծրագրին, որուն կ'ականարկէ Նրիմեան իր վերոյիշեալ նամակով, անկա առարկայօրէն թելադրուած կը թուի ըլլալ թուրքիոյ ամբողջականութեան մասին Ֆրանքօ-անգղիական դիւանագիտութեան քաղաքական ըմբռնումէն, եւ այդ իսկ պատճառով, յենած՝ թուրք կառավարութեան բարեացակամութեան, կ'պատրաստէ ծրագիր մը, զոր կրնանք ամփոփել հետեւեալ կերպով.

1. — Հայերը քաղաքական անկախութիւն կամ ինքնավարութիւն չեն պահանջեր, այլ ապահովութիւն կեանքի, ինչքի եւ պատիւի:

2. — Անհրաժեշտ է Հայերէ բնակուած գաւառները դրկել ծեռնհաս եւ պարտաճանաչ պաշտօնեաներ:

3. — Հայաստանի համար ընտրուած կառավարիչը իր գործին վրայ թողուլ 6—7 տարի:

4. — Զսպում Դիւրտերու:

5. — Մահմետական եւ քրիստոնեայ տարրերէ կազմուած պահակազօրք:

6. — Կազմակերպութիւն դատարաններու:

Անգամ մըն ալ կը կրկնենք, թէ Հայկական ազատագրութեան ճամբուն վրայ մեր այդ օրուան գործիչները կացութիւնը ըմբռնելու իմաստութենէն, եւ բաղձալին ու կարելին իրարմէ զանազանելու դատողութենէն, ինչպէս նաեւ հակընդդէմ հասանքներէ չտարուելու եւ բառերէ ու շոյանքներէ չխաբուելու դիւանագիտական հասկացողութենէ զուրկ էին: Ահա թէ ինչո՞ւ շարունակ մէկ կողմը թողած միւսին գիրկն ինկան, իրենց ուղեցոյցը կորուսած մարդերու նման, եւ ճարահատ բայց ակամայ, երբ Ռուսիոյ դիւան սգիտակսն ազդեցութեան տակ մինչեւ Սան Սթէֆանօ գացին 16րդ յօդուածը շահելու համար, անգղ.

ազդեցութեան տակ մինչեւ Պերլին գացին, ինքնավարութիւն ստանալու յոյսով, եւ 16րդ յօդուածն ալ փախցուցին ձեռքերէն։ Ո՛չ մէկ ատեն հայ գործիչներ ունեցած են անորակելի սայլթաբումներ քաղաքական գետնի վրայ, որքան ունեցան Ներսէս պատրիարք եւ իր գործակից «ինքնահաւան խելացիները»։ Խրիմեանի բառով, երբ Ներսէս պատրիարք անգղիական դեսպան Լաւարտին կ'այցելէ ողջունելու համար անոր բարի գալուստը, կ'երեւի հէնց այդ րոպէին իսկ Վարժապետեան խօսած է իր քաղաքական ծրագրին եւ բռնելիք ուղղութեան շուրջ, եւ իբր ռուսատեաց իր հակումները ցոյց տալով, հայ ազգին թուրք կառավարութեան լուծին տակ մնալը նախաձեռար սեպած է, ինչպէս ցոյց կուտայ Լաւարտի կողմէն 1877 Ապրիլ 26ին Կոմս Տէրպիի գրած նամակը, եւ նոյնիսկ կասկած կայ, թէ Ներսէս Պատրիարքի խմբակին Հայաստանի ինքնավարութեան ծրագիրը պատրաստուած եւ թելադրուած է Լաւարտի կողմէն, հաւանութեամբ թուրք կառավարութեան, Այդ տեսակ պահանջ մը դատապարտուած էր ի յառաջագունէ մերժուելու, քանի որ այս մասին շատ որոշ էր անգղիական ուղղութիւնը։ Եւ եթէ «այդ ձեռնարկը քաջալերուած չլլար թուրք կառավարութեան կողմէն, դրժւար թէ արտօնութիւն տրուէր Պատրիարքարանի ծածկազիր հեռագիրներով քանակցիլ Պերլինի հայ պատգամաւորութեան հետ։ Եւ արդէն Ներսէս պատրիարք 1877 Օգոստ. 12ի երեսփ. ժողովի նիստին կը յայտարարէ իր թրքասիրութիւնը, հետեւեալ բառերով. «Դուք գիտէք մեր ազգին քաղաքականութեան ինչ ըլլալը. ես Պատրիարք եղած օրէս ի վեր քանիցս յայտարարեցի ձեզ, թէ մեր ազգն անրաժանելի կերպով կապուած է Օսմ. Տէրութեան հետ, թէ մենք անոր յառաջդիմութեամբն ու բարեկեցութեամբն բարեբախտ պիտի լինիմք, թէ անկէ զատ ուրիշ նեցուկ եւ ապաւէն մը չունիմք եւ չենք ուզեր ունենալ, եւ թէ Աստուած չրնէ, որ ուրիշ տէրութեան մը յարիմք»։ Եւ այդ ուրիշ տէրութիւնը, որուն չուգեր յարիլ, կրնար ըլլալ միմիայն Ռուսիան, աշխարհագրականապէս դրացի մեր հայրենիքին։ Այս մարզին մէջ Անգղիա դաշնակից մը գտած էր Ներսէսի անծին մէջ. եւ Անգղիոյ հետապնդած այս նպատակը, ան պիտի չկրնար անգղիացի դիւանագէտի մը բերնով արտայայտել, քան ինչ որ բրաւ Հայ Երեսփ. ժողովի նախագահը, այդ ժողովին մէջ։ Հոս տեղին չէ՞ արդեօք կրկնելու այն դիտողութիւնը, զոր բրաւ Լէօ, 1875ին էջմիածնայ եւ Պոլսոյ մէջ ապրուած հակառուս հոգեբանութեան մասին. Հայ կղերական դիւանագիտութիւնը, անպատասխանատու եւ ինքնակամ, մի անգամ էլ ցոյց տուց քե ինչպէս նա իր սեփական օգտին եւ փառասիրութեան կարող է զոհ բերել անխօս ու անմուկ ժողովրդի կենսական շահերը» («Թրքահայ Յեղափոխութեան

Գաղափարաբանութիւնը», Ա. էջ 56): Քաղաքական գետնի վրայ մեր գործիչներուն այս սայթաքումը աննկատ չէր կրնար մնալ օտար շրջանակներու համար ալ: Մ. Չէրազ, կը պատմէ, թէ Վեհաժողովէն քիչ առաջ Լոնտոնի Օսմ. դեսպան. Մուզիրիս փաշա, սապէս խօսած էր Հայ պատուիրակութեան

«Եւրոպական պետութիւնները Ասիոյ մէջ անկարող են: Եթէ Եւրոպան Ռուսիոյ եւ Աւստրիոյ յանձնարարեց ռուսական սահմանագլուխէն այնչափ հեռի գաղութոյ Մակեդոնիոյ բարեկարգութեան գործը, ընական է որ Ռուսիոյ պիտի վստահուի Հայաստանի բարեկարգութեան գործը, որը Կովկասի սահմանակից է. եւ ռուս կառավարութեան աջակցութիւնը ստանալու համար պէտք էր որ Հայերը Ռուսիոյ վստահութեան եւ շնորհներուն արժանի ըլլային: Հայերը ասոնք ընելու զանցառու եղան, որովհետեւ իրենց առաջնորդներուն մէջ եւ ոչ մէկ հասիկ զիւսմագէտ կը գտնուէր»:

Այս դիտողութեան հեղինակը Մուզիրիսի անձին մէջ ապրող բրիտանացի յոյն էր, եւ ո՛չ Օսմ. դեսպանը: Ան թափանցող աչքով դիտած էր մեր գործիչներու սխալները. բայց մոռցած էր աչքի առջեւ ունենալ անգլօսոս հակամարտութիւնը, եւ Հայաստանի բարեկարգութեան գործը Ռուսիոյ յանձնելու անկարելիութիւնը:

Արիմեանի պատուիրակութիւնը վարուելակերպի մեծ սրբայ մը գործեց իր այցելութիւններու ընթացքին: Ան իր ամենավերջին այցելութիւնը տուաւ Թուրքիոյ դեսպանին, վիրաւորելով անոր արժանապատուութիւնը: Եւ Պերլինի Վեհաժողովին մէջ Գարաթոտորի փաշա, ամենաթունդ կերպով հակառակեցաւ Հայկական ինքնավարութեան ծրագրին. եւ այսպէս դիւրացուց անգղիական ծրագրին յաջողութիւնը: Վեհաժողովի նախօրերուն, Հայ պատուիրակները տեսնուեցան Պերլինի Օսմ. դեսպան Սատտուլահ պէյի հետ: Դեսպանը առաջարկեց չափաւորել հայկական պահանջները եւ ըսաւ. «Եթէ ձեզ համար բաւական է Հայաստանի վրայ հայ վալի մը նշանակուիլը, կարող եմ անմիջապէս հեռագրել Բ. Դրան, որ անիկա ձեր այս փափաքը կատարէ նախ քան եւրոպական միջամտութիւն մը»: Հայերը մերժեցին առաջարկը. Կիպրոսի գաղանի դաշնագրութեամբ Անգղիա արդէն գոհացում մը ձեռք բերած էր, եւ աւելիին համար պէտք էր Թուրքիոյ կողմը բռնել: Այդ համաձայնութենէն վերջ, Պերլինի Վեհաժողովին թուրք լիազօրները, Գարաթոտորի եւ Մէհմէտ Ալի փաշաները կը պահանջեն հայ պատուիրակներէն զիրենք իրազեկ պահել իրենց դիմումներու մասին, եւ դադրեցնել օտարներու իրենց դիմումը: Նոյն լիազօրները միեւնոյն ժամանակ

կը հերքեն եւ անընդունելի կը նկատեն հայ վալի մը նշանակելու Սաստուլլահ պէյի առաջարկը:

Այս յուսախաբուծիւններուն մատնուած հայ պատուիրակները, նոր վալի Ֆատով մը նորէն կը հարկադրուին ափ առնել դուռը Ռուսիոյ ներկայացուցիչներուն, որոնց դէմ եկած էր բողոքել, անընդունելի յայտարարելով Սան Սթէֆանոյի դաշնագրութեան 16րդ յօդուածը: Ռուս լիազօրները, իշխան Քորչաքով եւ կոմս Շուվալով, տակաւին չափազանց քաղաքավար կը գրտնրէին եւ անկեղծ, քսելու համար. «Ձեր պահանջներուն մէջ այնպիսիները որոնք 16րդ յօդուածին հետ կապ չունին ապահովարար իմ կողմէն յատկապէս պիտի պաշտպանուին: Բայց դուք շարք մը պահանջներ էք բանաձեւեր, որոնք դուրս են իմ ստացած հրահանգներէս (վարչական ինքնավարութիւն) եւ ես չեմ կրնար խոստանալ թէ կը պաշտպանեմ: ... Ամէն պարագայի մէջ Հայերը կարող են յոյս դնել Ռուսիոյ համակրութեան վրայ»: (Քորչաքով): «Ես փրագներու մարդ չեմ, չեմ ուզեր ձեզ խաբած ըլլալ, ուստի կը խոստանամ միայն այն ինչ որ կրնամ ընել...»: Այս պահուս Ռուսիոյ կողմէն աւելի զօրաւոր պաշտպանութիւն մը հայկական գաւառներու բարենորոգման հարցին համար, պաշտպանութիւնը պիտի ըլլար նաեւ ռուսական հեղինակութեանը Փոքր Ասիոյ մէջ, բայց Անգղիոյ շահերը կը պահանջէին որ Ռուսիոյ ազդեցութիւնը տկարանար կամ ջնջուէր Թուրքիոյ այդ երկրամասին վրայ մասնաւորապէս Անգղիա կը ջանայ Ռուսիայէն կորզել յաղթանակով շահուած հողամասերէն մէկ քանին Հայաստանի մէջ. ի նպաստ Թուրքիոյ: Ռուսիա կը գիշի վերջապէս, ինչպէս ըսինք, Պայագիտը, Այաշկերտը եւ Կարինը վերադարձնել Թուրքիոյ, իրեն պահելով Կարսն ու Արտահանը եւ Պաթումը վերածելով ազատ նաւահանգիստի, Կոմս Շուվալով իր կողմէ կը պատրաստէ բանաձեւ մը, խոստանալով Վեհաժողովին մէջ ամէն ջանք թափել զայն ընդունիլ տալու համար: Ահա այդ բանաձեւը. «Թուրք կառավարութիւնը պարտաւոր է բարեկարգական միջոցներ ձեռք առնել Հայաստանի մէջ, եւրոպական յանձնախումբի մը օգնութեամբ, որ հայ անդամներ ալ պիտի ունենայ: Այս յանձնաժողովը այդ նպատակով եւ Բ. Դրան նախաձեռնութեամբ յատուկ կանոնադրութիւն մը պիտի մշակէ եւ անոր գործադրութեան պիտի հսկէ»: Շուվալովի այս բանաձեւը, որուն մէջ հայկական ինքնավարութեան խնդիր չկար, անշուշտ աւելի լաւ էր քան Սայգպրիի առաջարկածը, հայ պատուիրակներուն գոհունակութիւն պատճառեց. Հայ պատուիրակութիւնը վերջապէս կը հարկադրուի բանակցութեան մտնել Թուրք լիազօրներու հետ, մեղմելու համար անոնց ընդդիմութիւնը. եւ Կարաթոտորի փաշա բացէ ի բաց կ'ըսէ. «Կարգացի ձեր թուղ-

Թերը. անոնց մէջ գտայ այնպիսի բաներ, որոնք նոյնիսկ Ռուս-մելիի քրիստոնեաներուն պիտի չընորհուին: ... Ես Վեհաժողովին մէջ ձեր առաջարկներուն պիտի ընդդիմանամ, թէպէտ համոզւած եմ, որ Հայաստանի համար Հայկական վարչութիւնը աւելի նպաստաւոր է անշուշտ, քան մահմետական վարչութիւն մը: Շուվալսօֆին ծրագիրը մերժուեցաւ, եւ անգղիականը նիւթ կազմեց Պերլինի 61րդ յօդուածին(*):

Հայ պատուիրակութիւնը յուսախար ու պատրանաթափ, Պերլինէն մեկնելէ առաջ 1878 Յուլիս 31 թուակիր բողոքագիր մը դրկեց Վեհաժողովի անդամներուն: Այս բողոքագիրը սա բառերով կը վերջանայ. «... Մենք կարծեցինք թէ քանի մը միլիոնէ բաղկացած ազգ մը, որ մինչեւ հիմա ոչ մի օտար քաղաքակնութեան գործիք չէ՝ դարձած(???) ... իրաւունք կը ստանայ իր սեփական կեանքով ապրելու եւ հայկական հողի վրայ Հայ պաշտօնեաներու ձեռքով կառավարուելու: Հայերը հասկցան, թէ խարուած են, թէ իրենց իրաւունքները չեն ճանչցուած, որովհետեւ խաղաղասէր եղած են թէ իրենց հին եկեղեցիին անկախութիւնը եւ իրենց ազգութիւնը պահելով ոչինչ ձեռք բերած են: Հայ պատուիրակութիւնը արեւելք պիտի վերադառնայ իր հետ տանելով այս դասը: Այսուհանդերձ կը յայտնէ, թէ հայ ժողովուրդը երբեք պիտի չդադրի ծայն բարձրացնելէ, մինչեւ որ եւրոպան գոհացում տայ անոր արդար պահանջներուն»:

Եւ այս բողոքագիրը դամբանականը եղաւ Պերլինի դաշնադրութեան 61րդ յօդուածին ծննդեան ու մահուան... Ու դեռ այս դամբանականը չէր կարգացուած երբ Սուլթան Համիտ պաշտօն կը յանձնէ Տատեան Արթին փաշայի, երթալ իր կողմէ յանձնարարելու Ներսէս պատրիարքին, որպէսզի Պերլինէն Լոս Կանչէ իր պատուիրակները: Թրքասէր Վարժապետեան հոգեբանական

(*) Սալզպեր Յուլիս 4ի նիստին յայտարարեց, թէ Անգղիա պատրաստ է ընդունելու Սան Սթեֆանոյի 16րդ յօդուածը, եթէ Վեհաժողովը ընդունէր ջնջել այդ յօդուածի առաջին երեք տալերը, որոնց նայած, կարձեռ առնական զօրքի (Հայաստանէն) հեռանալը կախում ունի Բ. Դրան ձեռքով մտցուելիք բարենորոգումներէն: Այս առաջարկի մերժումէն վերջ Սալզպեր, թուրք լիազօրէութեան հետ համախորհուրդ, ներկայացուց 61րդ յօդուածը, անգոյն և անորոշ, որ է հետեւեալը.

Յօդ. 61.— «Բ. Դուռը կը պարտաւորուի առանց աւելորդ յապաղման իրականացնել այն բարենորոգումները, զորս տեղական պէտքերը կը պահանջեն Հայոց բնակած դաւառներուն մէջ, և անոնց ապահովութիւնը երաշխաւորել Զէրբէզներու և Քիւրտներու դէմ: Այս նպատակով ձեռք առնուած միջոցները պարբերաբար պէտք է ծանուցանէ Պետութեանց, որոնք անոնց գործադրութեան պէտք է հսկեն»:

նոր ընդվզում մը կ'ունենայ «Հրեշտականման Սուլթանին» հրահանգին դէմ, եւ կը պատասխանէ.

«Գնա ըսէ Սուլթանին, որ ես պատուիրակները դրկեցի Վեհաժողովին, ազգիս ցաւերուն դարման խնդրելու համար. եւ ետ պիտի չկանչեմ զանոնք, մինչեւ իսկ եթէ պատրիարքարարանին դուռնէն կախել տայ զիս, ինչպէս կէս դար առաջ կախուեցաւ Յունաց Ղրիդորիոս պատրիարքը»:

Կարելի չէր խաղալ Ռուսիոյ հետ. այս պատճառով Խորէն եպիսկ. Նարպէյի առաքելութիւնը Չարին մօտ, բացարձակապէս ծախողեցաւ, եւ փոխանակ Հայկական Ինքնավարութեան ստեղծումին համար խոստում մը տալու, ռուսական կառավարութիւնը Նարպէյի մատնանշեց «այն դիմադրութիւնը, զոր Պոլսոյ Հայերը ցոյց տուած էին Իզնատիէֆի ծրագիրներուն»:

Յրիմեան 1878 Մարտ 20ին մեկնեցաւ Պոլիսէն իր հետ առնելով պատրիարքարանի կողմէ պատրաստուած Յիշատակագիրը, որուն բնագիրը հրատարակուած է ոչ միայն հայկական «Կարմիր տետրակներ»ու մէջ, 1880ին, այլեւ Լէօի «Հայոց հարցի վաւերագրերը»ին մէջ 1915, էջ 69 – 79»:

Նուազ յուսահատական չեղաւ Խրիմեանի առաքելութիւնը անգղիական եւ եւրոպական կառավարութիւններու մօտ. Ռոպհետեւ մէկ կողմէն Լորտ Սալզպրի հայ պատուիրակութեան կը հաղորդէ, թէ «ես չեմ կրնար խոստում մը ընել ձեզ... բայց կրնամ ձեզ ապահովել, թէ Հայերն ալ հաւասարապէս ձեռք պիտի բերեն այն. ինչ որ պիտի տրուի ուրիշ քրիստոնեայ ցեղերու, այսինքն բարեկեցութիւն, խաղաղութիւն եւ ազատութիւն. Միւս կողմէն, ու նոյն օրերուն, այդ միեւնոյն Լորտ Սալզպրին, յորտերու պալատին մէջ, պատասխանելով հարցապնդումներու, կը հակառակէր Հայերու կողմէն պահանջուած ինքնավարութեան, ըսելով, թէ «ասիական Թուրքիոյ Հայերը այնպէս մը խառնուած են մտեմետական ազգաբնակչութեան հետ, որ անհնարին է հայկական յատուկ վարչութիւն մը ստեղծել»։ Սալզպրիի այս յայտարարութիւնն իսկ բաւական էր համոզելու մեր դիւրախաբ ազգային գործիչները, թէ սխալ էր — չրսելու համար սուտ — Պոլսոյ անգղիական դեսպան Լայարտի հաւաստումը, թէ «Անգղիա որոշած է Հայաստանէն արգելակ պետութիւն մը ստեղծել Հայերու բարեկեցութեան եւ Հնդկաստանի ճամբուն ապահովութեան համար»:

Կը կրկնենք միակ ուղղամիտ եւ ճշմարտախօս ծայր, որ յսուեցաւ Անգղիոյ մէջ, ազատական երեսփոխան Մր. Ֆորսթրի ծայնն էր: Մր. Ֆորսթրը պարկեշտ անգղիացիի մը սրտաբացութեամբ յայտարարած էր Խրիմեանի. «Գէշ տրամադրութիւն մի՛ ստեղծէք. ձեր զրացին եղող Ռուսիոյ մէջ. հոս խաղալիկ մի՛ ըլ-

յաք ո՛չ մեր ազատական եւ ո՛չ ալ պահպանողական հատուածներուն: Անգղիոյ համար չափազանց դժուարին է հսկել Հայաստանի վրայ, որ ա՛յնքան հեռու է մենէ... կարելի չէ յոյս դնել Անգղիոյ վրայ»:

Յորսթըրի այս թելադրութիւնը ազդեցութիւն չունեցաւ մեր անդիւանագէտ հայրենասէրներուն վրայ: Անոնք պահ մը նոյնիսկ չանդրադարձան անոր, իրենց երազէն արթննալու համար Սալզպրիի վերաբերումէն, որուն համեմատ Սալզպրի, երբ իմացաւ Սան Սթէֆանոյի մէջ ստորագրուած 16րդ յօդուածին պարունակութիւնը, շրջաբերականով մը դիւանագիտական հրապարակը աղմկեց, յայտարարելով, թէ Հայերուն վերաբերեալ այդ յօդուածը կը վտանգէ անգղո-թրքական շահերը: Եւ Պերլի-նի Վեհաժողովին Անգղիա ամէն ճիգ թափեց եւ յաջողեցաւ Սան Սթէֆանոյի 16րդ յօդուածը քննել, հայկական քարենորոգումներու հաւանական ծեռնարկութեան մը պահուն իրեն վերապահելով Ռուսիոյ հաւասար եւ թերեւս աւելի իրաւունք մը, արդէն իսկ գաղտնօրէն Թուրքիոյ հետ ստորագրած ըլլալով Կիպրոսի դաշնադրութիւնը:

Սան Սթէֆանոյէն մինչեւ Պերլին ժամանակի ու միջոցի այսքան կարճ հեռաւորութիւն մը միայն. 1878 Մարտ 3ին էր, որ ստորագրուեցաւ Սան Սթէֆանոյի դաշնագիրը, եւ 10 Յուլիսին Պերլինի դաշնագիրը: Այս երկուքին մէջ կայ նաեւ Կիպրոսի գաղտնի դաշնագիրը, Անգղիոյ եւ Թուրքիոյ կողմէ ստորագրուած 1878 Յունիս 4ին: Առանց այլեւայլի պէտք է խոստովանիլ, թէ Կիպրոսի դաշնագիրը, մահացու եղաւ Հայերուն եւ Հայաստանի, եւ Պերլինի կը մնար գերեզմանափորը ըլլալ հայութեան եւ Հայկական Հարցին:

Քիչ մը մտիկ ընենք այս մասին օտարներու դատաստանին:

Ահա թէ ի՛նչ կ'ըսէ Մարտէյ Լէարտ, «Ռուսո-թուրք պատերազմին ատեն Թուրքիա մղեց Հայերը, հայաբնակ գաւառներու համար Սուլթանի վեհապետութեան տակ քաղաքական ինքնավարութիւն մը պահանջել (1877 Նոյ.)... Բրիտանական նաւատորմին Պոլսոյ առջեւ ժամանումը, փարատելով Թուրքիոյ այս մասին ունեցած վախերը, թոյլ տուաւ անոր, որ յուսահատութենէ թելադրուած իր որոշումին անդրադառնայ: Խաղաղութեան բանակցութիւններու ընթացքին, որոնք տեղի ունեցան Սան Սթէֆանոյի մէջ, Թուրքիա մերժեց ռուս իրազօրներու կողմէն ներկայացուած բնագիրը, որ խմբագրուած էր հայկական խնդրանքներու վրայ: Սան Սթէֆանոյի դաշնագրի 16րդ յօդուածին վերջնական խմբագրութեան մէջ, «Վարչական Ինքնավարութիւն» բա-

նածելին տեղ դրուեցաւ «քարենորոգումներ եւ քարեքումներ» (Réformes et améliorations) բանածելը, իբր երաշխաւորութիւն, ռուսական գրաւումով: Պերլինի Վեհաժողովին մէջ Թուրքիա յաջողեցաւ ռուսական գրաւումի հատուածը ջնջել տալ: Այս անգամ այս Վեհաժողովին մէջ Հայերը Թուրք կառավարութեան հանդէպ յայտնի դիմադրութեամբ, վարչական ինքնավարութիւն պահանջեցին: Այս խնդրանքը նկատի չառնուեցաւ, եւ այսպէս էր, որ Պերլինի դաշնագրին Յըդ յօդուածը լոյս տեսաւ: Հայերու քարելուման ամէն յոյս կորաւ այսպէս»:

Լէւոնտի սոյն տողերէն որոշապէս կը տեսնուի, թէ եթէ Անգղիա իր անձնական շահուն համար ի պաշտպանութիւն Թուրքիոյ, նաւատորմը չդրկէր Պոլիս, հայկական ինքնավարութեան հարցը մուտ գտած պիտի ըլլար Սան Սթէֆանոյի դաշնագրին մէջ աւելի որոշ գոյնեցում, եւ աւելի երաշխաւորուած կառոյցով. եւ Պերլին պէտք պիտի չունենար որոնելու քարենորոգումներու անորոշ եւ անգոյն ֆրակներ:

Լափիս Ռամպօի ընդհ. պատմութեան հեղինակները կը գրեն. «Սան Սթէֆանոյի մէջ Ռուսիա նախագրաւած էր բոլոր քրիստոնեաներու ձերբազատութիւնը ապահովելու հարցով: Պերլինի մէջ չմտահոգուեցան ո՛չ արդարութեան, ո՛չ ժողովուրդներու կամքին, ո՛չ նոյնիսկ ողջմտութեան եւ ընդհանուր շահուն համար: Խաղաղութիւնը ո՛չ միայն չապահովեց, այլեւ ապագային համար վէճերու եւ պատերազմներու նոր նիւթեր պատրաստեց . . . »:

Հօրի (Haury) կը գրէ. «Պերլինի Վեհաժողովը, որ յաղթական Ռուսիոյ պարտադրուեցաւ Անգղիոյ եւ Աւստրիոյ կողմէն, իրականին մէջ գործիքը եղաւ այս երկու պետութիւններուն, շնորհիւ Գերմանիոյ բռնած դիրքին: Գործնականին մէջ, ամէն ինչ կ'սխաւում ունէր Պիզմարքէն, այս «պատուաւոր միջնորդ» էն, որովհետեւ Պիզմարք կ'ատէր Արեւելեան Հարցը, անոր կարգադրութիւնը ստորագասեց իր ընդհանուր քաղաքականութեան, այսպէս շարտրաստելով նաեւ փրանքօ ռուս համաձայնութիւնը: Պերլինի Դօնկրէն Ռուսիոյ դէմ դարձուց Սան Սթէֆանոյի դաշնագրին յօդուածները, զոր չկրցաւ ջնջել»:

Սան Սթէֆանոյի դաշինքով Ռուսիոյ ստանձնած Հակակշիռը քարենորոգումներու գործադրութեան մասին, եւ անոր երաշխիք գինուորական գրաւումը հայաբնակ գաւառներուն, միակ միջոցն էր Հայերն ու Հայաստանը փրկելու բնաջնջումէն: Անգղիոյ քաղաքական մրցակցութիւնը Կիպրոսի դաշնագրութեամբ նոր հակակշիռ մը ստեղծեց անշուշտ ի նպաստ Թուրքիոյ, եւ Պերլին երկուքին մրցակցութենէն օգտուելով, թուղթի վրայ ստեղծեց Մեծ Պետութիւններու հակակշիռը Հայաստանի քարե-

նորոգումներու համար, Ահա թէ ինչպէ՛ս գործուեցաւ շնորհիւ անգղիական նենգամտութեան, Հայկական ոճիրը Պերլինի մէջ:

Տուժէրկ շատ իրաւամբ սա խորհրդածութիւնները հրատարակէց այս խնդիրներու մասին:

Աերկու առարկութիւններ կ'ընեն Սան Սթէֆանոյի դաշնագրին մասին: Ռուսիա իր շահերուն կը ծառայէր, Ստոյգ է: Բայց եթէ իրողութիւնը բնոյթը ունի նուազեցնելու հիացումը, գոր մարդ կրնայ ունենալ Ռուսիոյ վեհաձեռնութեան մասին, անիկա չկրնար դաշնագրին բնոյթը փոխել: Արդարութիւնը, մարդկութիւնը, ուրիշներու շահը համաձայն կը գտնուէին Ռուսիոյ շահերուն հետ: Սսիկա իրեն համար լաւ բախտ մըն էր: Եւ սակայն մէկը չկրնար զինքը յանցաւոր նկատել անկէ օգտուիլ ուզելուն համար: Երանի անհատներուն եւ ժողովուրդներուն, երբ իրենց շահերն ու պարտաւորութիւնները կը չփոթուին իրարու հետ: Պետութիւնները, որոնք այս պահուս կը հակառակին Ռուսիոյ, անոր չափ իրենց շահերը կը հետապնդեն: Եւ այնպէս մը կ'ըլլայ, որ իրենց շահերը հակառակ են արդարութեան, մարդկութեան, եւ ուրիշներու շահերուն: Ահա այս է ամէնը:":

Պերլինի Վեհաժողովին մեզի հրամցուցած հիասթափումը կատարեալ է այլեւս: Պերլին գերեզմանը եղաւ Հայկական Ինքնավարութեան հետապնդումներուն. շնորհիւ անգղո ռուս հակամարտութեան, կամ աւելի ճիշդ, շնորհիւ մեր անգղիասէր հակումներուն:

Այդ հիասթափումէն վերջն է, որ Ներսէս պատրիարք 1878 Յուլիս 5—17 թիւ ինքնագիր նամակով սապէս կը գրէ. «Գօնկրէին որոշման ազդեցութիւնը սա եղաւ Հայոց վրայ, որ սկսան ամէնքը մտածել. թէ առդեօք Ռուսիոյ պէտք չէ՞ դարձնել մեր աչքն ու յոյսը: Մինչեւ հիմա Թուրքիոյ մեջ միւս լոգը որ յառաջացաւ, զաւսման լիակմեց, եւ մինչեւ անկախութիւն եղաւ, Ռուսիոյ պաշտպանութեան շնորհիւ եղաւ...»:

Ներսէս պատրիարք այս տողերով իր գործած սխալին կ'անդրադառնայ թէպէտ, բայց այլեւս ուշ էր ժամանակը: Զինքը առաջնորդող անգղիական քաղաքականութիւնը պիտի լքէր Հայերը, երբ արդէն Ռուսիան անբարեացակամ բրած էր մեզի դէմ:

Հայ պատուիրակութիւնը յուսահատ վերադարձաւ Պերլինէն, իր հետ բերելով 61րդ յօդուածը: Ներսէս պատրիարք առաջին ակնարկով դեռ չկրնար բմբռնել երկու դաշնագրերուն պարունակած 16 եւ 61 յօդուածներուն տարբերութիւնը: Եւ 1878 Յուլիս 21ի իր պատմական ճառով Անգղիոյ հակառուս քաղաքականութեան ներքին ծալքերը կը բանայ մասամբ, երբ կ'ըսէ. թէ «յայտնի էր, որ Այ-Սթէֆանոսի դաշնագրութիւնը... մասնաւոր

րապէս 16րդ յօդուածն ալ անպատճառ փոփոխութեան ենթակայ պիտի ըլլար...: Անգղիա պիտի չընդունէր զայս: Կա՛մ յօդուածը վերցնելու պիտի աշխատէր, կամ փոխելու...»: Պատրիարքին այս յայտարարութիւնը ցոյց կուտայ, թէ ինք շատ մտերմիկ յարաբերութեան մէջ կը գտնուէր Լայարտի շրջանակին հետ, եւ հետեւաբար պէտք էր Նուպար փաշայի չափաւոր ծրագրով ներկայանար Պերլին, փոխանակ 16րդ յօդուածէն աւելի զօրաւոր ինքնավարութեան պահանջով: Այսուհանդերձ Ներսէս պատրիարք մանկուկական վստահութիւն մը ունի 61րդ յօդուածին արժէքին եւ գործադրութեանը մասին: Ան կը հաւատայ, միամտօրէն, կամ հաւատալ կը ծեւացնէ, թէ այդ յօդուածը հիմնովին պիտի բարեփոխէ Հայաստանի միճակը: Եւ ահա այդ հաւատքով, այդ օրուան պատմական ճառը կը վերջացնէ յորդորելով, որ ազգին լաւագոյն տարրերը Հայաստան մեկնին դպրոցներ բանալու, ծագկեցնելու արուեստները եւ զարկ տալու վաճառականութեան: Ան կ'ըսէ. «Ոչ եւս պիտի ըլլայ հոն սով, սրածութիւն, ոչ եւս հարստահարութիւն, ոչ եւս կենաց եւ ընչից եւ պատուոյ առեւանգութիւն. ոչ եւս աշխատութեան խափառում: Ուղիներ պիտի բացուին, ջրանցքներ պիտի շինուին, Անգղիոյ դրամատէրք հոն պիտի երթան իրենց դրամը գործածելու: Թող երթան մեր ալ դրամատէրք...»: Այդ ժողովի նախագահական աթոռէն արտասանուած այս բառերը արծազանգն են Լայարտեան երեւակայութեան հիւսած երազներուն, զոր իբր իրականութիւն կու տուած է Ներսէս պատրիարք, առանց մարսած ըլլալու: Իբր այս բառերը ծափեր կը խլէին Երեսփ. ժողովի անդամներէն, առդին Անգղիոյ մէջ, Լորտ Տէրպի, որ աւելի տեղեակ էր Պերլինի վեհաժողովի նիստերուն եւ 61րդ յօդուածի խմբագրութեան մէջ անգղիական պատուիրակներու անագնիւ ջանքերուն, կը յայտարարէր հրապարակաւ. «Ներսիսները պաշտպանելու աւելի հարստահարութեանց աւելնալուն պահառ պիտի ըլլայ 61րդ յօդուածը»: Եւ մի զարմանալ, երբ յէջ սա արտայայտութիւնը Գրիգոր Օտեանի, որ գլխաւոր աշխատակիցն ու խորհրդականն էր Ներսէս պատրիարքի. «ՅԱԶՈՂԵՑԱՆՔ 61ՐԴ ՅՕԴԻԱԾ ՄԸ ԴԵՆԵԼ ՏՆԼ ՊԵՐԼԻՆԻ ԴԱՇՆԱԳՐԻՆ ՄԷՋ, ԻՅԻԻ, ԹԷ ՅԱԶՈՂԻՆՔ ԶՆՋԵԼ ԶԱՅՆ»:

Խրիմեան յուսահատ վերադարձաւ Պերլինէն(*): Եւ իբր հանրային հաշուետուութիւն Պերլինի իր առաքելութեան, ժողո-

(*) Տարիներ յետոյ, 1895 Ապրիլ 3ին, Խրիմեան կրտսսթոնի գրած նամակով, 61րդ յօդուածին համար կը գրէ. «Դա շատ յայտնի է աշխարհին, որ պատուհաս եղաւ ինզ՞հայ ազգի գլխուն»:

վրդական պարզ քարոզով մը «հեկարէ ճերեփ» պատրաստելու յանձնարարութիւնն ըրաւ: Խրիմեան իր այդ քարոզով ապստամբութեան փողն էր որ կը հնչեցնէր: Եւ արդէն Խրիմեանէ առաջ 1877ին Կարնոյ անգղիական դեսպան Թէյլրը իր կառավարութեան ղրկած մէկ տեղեկագրով, հրատարակուած կապոյտ տետրակի 1877 Ձ 16ի մէջ, նկարագրելէ յետոյ Հայերու վրայ ի գործ դրուած խժդժութիւններն ու կառավարական ապօրինութիւնները, կը հասնի սա եզրակացութեան, թէ եթէ այս խժդժութիւնները չվերցուին, եւ ապօրինութիւնները չդարմանուին, Հայերը վերջ ի վերջոյ պիտի ստիպուին մղուիլ ծայրայեղութեան. անոնք առեւ կամ կանուխ կամ գաղթականութեան կը դիմեն, կամ բացարձակ ապստամբութեան»: Եւ պատահեցաւ անխուսափելին: Եւ երկու շարժումները միասին սկսան զրեթէ, դժբախտաբար երկուքն ալ անկատար եւ կիսատ

Մասնակի արտագաղթ

Մասնակի ապստամբութիւն

Մասնակի Յեղափոխութիւն:

ՀԱՐՍՍԱ. ՀԱՐՈՒԹԻՒՆՆԵՐՈՒ ԵՐԿՈՒ ՏԵՂԵԿԱԳԻՐՆԵՐԸ

Մեր տեղեկատուութիւններու շարքին մենք ակնարկեցինք արդէն այն տեղեկագիրներու մասին, զոր մեր Ազգ. Կեդրոնական վարչութիւնը ներկայացուցած էր Բ. Դրան, մատնանշելով ներքին գաւառներու մէջ Հայերու կրած հարստահարութիւնները. եւ խնդրելով անոնց դարմանը: Այդ երկու պաշտօնագրերը, որոնք ծանօթ են «ՏԵՂԵԿԱԳԻՐ ՀԱՐՍՍԱ. ՀԱՐՈՒԹԵԱՆՑ» անունով, յանձնուած են թուրք կառավարութեան, առաջինը 1872 Ապրիլ 11ին, իսկ երկրորդին որոշումը տրուած է 1876 Սեպտեմբեր 10—17 նիստերուն, եւ տեղեկագրին պատրաստութեան գործը յանձնուած է Յանձնախումբի մը, որուն նախագահն էր Մատթէոս եպ. Իզմիրլեան, եւ տեղեկաբերը Ստեփան Փափագեան:

Հոս իբր Գաւելուած կը դնենք ամփոփումը այդ երկու կարեւոր տեղեկագիրներուն, որոնց նկատի առնուած չըլլալու պարագան ծնունդ տուաւ այս շրջանը գրաւող Հայ Ազատագրութեան ձեռնարկին, Հայ Ազգ. Կեդրոնական վարչութեան կողմէ: Եւ իրաւունք ունինք մտածելու, թէ եթէ Խրիմեան Հայրիկ նպատիրարք ընտրուած չըլլար, հաւանարար Պոլսոյ Պատրիարքարանը պօրապոյթը պիտի չունենար գաւառի ցաւերով զրաղելու. քանի որ Ազգ. Սահմանադրութիւնը աւելի հետաքրքրուած էր Պոլսահայ կեանքով եւ անոր իրաւունքներով: Այդ երկու տեղեկագիրները, իրենց բողոքի նիւթերը քաղած են գաւառի առաջնորդներէն, ժողովականներէն, եւ անհատական դիմումներէն, խնդրագիրներու եւ տեղեկագիրներու դիզուած թղթածրարներէն: Առաջին տեղեկագիրը աւելի կը ծանրանայ այդ հարստահարութիւնները գործուելու կերպին, եւ տեսականներուն վրայ. կարենալ ըստ այնմ դարման խնդրելու համար:

«1.— Օրէնքն ու արդարութիւնը ի գործ դնելու մասին գաւառական պաշտօնէից ընդհանրապէս անփոյթ, եւ անտարբեր մնալն, եւ գանգատանաց քննութեան իսթիլամի դրութեամբ կատարուելովն անոնց աւելի եւս զեղծանիր:

2 — Գաւառական արքունի ժողովոյ թէշքիլաթի օրինօք կազմութեամբ՝ անոր անդամակցութեան շահախնդիր անձանց

առանձնաշնորհութիւն դարձած ըլլալը:

3.— Գաւառացի հայուն իսլամաց մոլեռանդ մասին նախատանաց եւ թշնամանաց ենթակայ ըլլալը:

4. Արքունի շինուածոց համար տարապարհակ վարելն եւ դրամական անիրաւ պահանջմանց ենթարկիլը:

5.— Ճանապարհաց շինութեան պատճառաւ կեղեքուիլը:

6.— Պաշտպանեալ միւլթէզիմներու ապօրէն պահանջման առջեւ բերոց տասանորդը դրամով վճարելու բռնադատուիլը:

7.— Նմանապէս իր ընտանեաց ուտեստին համար մշակած տան պարտէզի բերքէն տասանորդ տալու բռնադատուիլը:

8.— Բերքէն տրուած տասանորդը ինքն անձամբ միւլթէզիմին շտեմարանը փոխադրելու բռնադատուիլը:

9.— Միւլթէզիմի ժամանակին չգալուն համար, բերքն անձրեւին տակ թողլով փտեցնելու, եւ յետոյ փտած բերքին վրայ ողջի արժէքով տասանորդ տալու բռնադատուիլը:

10.— Միւլթէզիմն ու սորա գործակալները իր տան մէջ հիւրընկալելով ծրիաբար կերակրելու եւ պատսպարելու պարտաւորուիլը:

11.— Եւ երբեմն ալ մինչեւ իսկ եգանց լուծերուն վրայ տասանորդ անուամբ՝ այսչափ ցորեն տալու բռնադատուիլն, ինչպէս տեղի ունեցած է Կարնոյ նահանգին գաւառաց մէջ:

12.— Ասոնցմէ գառ գաւառացի Հայուն շահնայեգ կամ էօլէէկ-հագգը ըսուած արգիլեալ տուրքեր վճարելու բռնադատուիլը:

13.— Զինուորական տուրքէն մեռնողաց, գաղթողաց եւ փախստականաց մասը վճարելու հարկադրիլը:

14.— Թէմէթթիւն եւ էմլաքի տրոց անարդար բաշխմամբ իսլամաց բեռը կրելը:

15.— Տրոց վճարման պատրուակաւ անհրաժեշտ կահ-կարասին եւ գործիքը ծախելու, եւ մինչեւ իսկ ոստիկանաց ձեռօք ծեծուելու եւ բանտ մտնելու խստութեանց մատնուիլը:

16.— Կիներու եւ անչափահաս մանկանց մահմետական կրօնքն ընդունելու ստիպուիլը:

17.— Կիներու, հարսերու եւ նոյնիսկ աղջիկներու առեւանգուիլն ու բռնաբարուիլը:

18.— Ոչ մահմետականաց վկայութեան չբռնուելովն առեւանգութեանց, գողութեանց եւ սպանութեանց անյայտ եւ անպատիժ մնալը:

19.— Զինեալ Քիւրտերու, լեռնցի ցեղերու, Զէրքէզներու եւ բնիկ Թուրք տէրէպէյիներու այլ եւ այլ հարստահարութեանց ներքեւ հայ ժողովրդեան տառապիլն ու չարչարուիլը ”:

Ահա տսոնք են առաջին տեղեկագրին բովանդակած, կէտերը, զոր 1876ի երկրորդ տեղեկագիրը հիմ կը բռնէ—իրեն, եւ անոնց վրայ աւելցնելով 1872էն ի վեր Պատրիարքարան հասած նոր տեղեկագիրներէ եւ բողոքներէ քաղուած տեղեկութիւններ, եւ նկատի ունենալով նաեւ այդ տարիներու ընթացքին հարստահարութեանց մասին Պատրիարքարանի կողմէ Բ. Դրան ներկայացուած թագրիրները, նոր տեղեկագիրը իբր նոր յաւելուած կը շարունակէ.

«Յիշեալ տեղեկագրին մատուցուած թուականէն ի վեր (1872 Ապրիլ) հարստահարութեանց համար Պատրիարքարանէն գրուած թագրիրներն ալ կ'ամ պաթթալ ըլլալով անպատասխանի թողուելով եւ կ'ամ իսթիլամի պարտիւն դրութեամբ յետածըլելով, եւ առ առաւելն կեդրոնական կառավարութենէն առ զաւանականս ուղղեալ հրամանագրոց անգործադրելի մնալովր. մոռացութեան մէջ թաղուած են, առանց դարման տանելու ժողովրդեան կրած տառապանաց:

«Իրաց այս աղէտալի եւ անհանդուրժելի վիճակին ամենամեծ պատճառ՝ հասարակութեան զաղափարին իսլամ ժողովրդեան մէջ չընդհանրանալն եւ արդարութեան անխտիր չգործադրուիլն էր...»

Տեղեկագիրը իբրեւ դարման կ'առաջարկէ.

«Ա. — Հողային խնդրոյն նկատմամբ թագրիր մը խմբագրած եւ մատուցած էինք, որ Տիվանը Հիւսայունի պաշտօնատունը յատկապէս կազմուած Յանձնաժողովին, եւ օրինաց ու արդարութեան համեմատ անոր պարունակութիւնն ընդունուած է, նորին գործադրութիւնը.

Բ. — Վանօրէից կալուածները մահլիլէ եւ տուրքէ ազատ ըլլան .

Գ. — Շահ Հիւսէյն օղլու Հիւսէյին, Գիզլան օղլու Ազիզ, եւ Ապտիլ Ֆէթթա պէյերը, եւ Գանդալ աղասի, եւ Ապտիլ Բահման եւ ասոնց նմաններն, որոնց հարստահարութիւնքն եւ ապստամբական արարքը քանիցս հաստատուած են, եւ ժողովուրդը շարունակ ու դառնապէս կը գանգատի ասոնց համար, ըստ օրինի պատժել եւ հեռացնել.

Դ. — Յանձնաժողով մը կազմել Բ. Դուռը, որուն մէջ գտնուին նաեւ Պատրիարքարանիս կողմէ ցոյց տրուելիք անձեր, եւ լիազօր իշխանութեամբ Ասիա ղրկել, որ հարստահարութիւնները քննէ եւ բարձման դարման տանի:

Ե. — Բ. Դուռը մէզահիպ միւտիւրիին (=կրօնից տեսուչ) նախագահութեանը տակ մնալուն խառն ժողով մը հաստատուի որ պաշտօն ունենայ Պատրիարքարանէն ներկայացեալ խնդրոց մասին հարկ եղածը խորհիլ եւ գործադրութեանը համար բարձ-

րագոյն հրաման ստանալ:

Զ.— Ս.յն Հայր, որ տակաւին 21 տարին լրացուցած չէ, երբ կրօնափոխութեան դիմէ, այնպիսոյն դաւանութիւնն ու խօսքը չբռնուի. ինչպէս կը տրամադրէ անչափահասներու համար գործադրութեան մէջ եղած օրէնքը:

Է.— Քրիստոնեաները վկայութիւն տալու իրաւունքէն չզրկել »:

Եւ իրրեւ վերջաբան կ'ըսէ տեղեկագիրը.

«Հայ ազգն իր առաքապանաց բարձման ակնկալու, վերոյիշեալ միջոցները կ'առաջարկէ. վասնզի արդարութեան եւ հաւասարութեան շնորհն անխտիր վայելելու իրաւունքն ունի թէ մահմետական եւ թէ ո'չ մահմետական միւս հպատակ ազգաց չափ, վասնզի Հայն իր դարաւոր հաւատարմութեան անժխտելի փորձեր է տուած կայսերական կառավարութեան. Հայն իրեն գծուած սահմանին մէջ ամէն կարելի ծառայութիւն ինքնայորդոր մատուցած է միշտ Օսմ. Պետութեան, եւ վերջապէս Հայն իր ապագան այս երկրին ապագային մէջ կը փնտռէ, եւ իրեն ամէն խնդրածն իրեն եւ երկրին մեծապէս օգտակար է, համաձայն իր Օգոստափառ Վեհապետին բարի դիտաւորութեանց» («Առեւտրութիւնք Ազգ. Ժողովոյ», 1876 թ. Դրդ. Էջ 203—238):

ՎԵՐՋ ԱՌԱՋԻՆ ՄԱՍԻ

Մ Ե Ր Պ Ա Յ Ք Ա Ր Ը ՀԱՅ ԱԶԱՏԱԳՐՈՒԹԵԱՆ ՈՒՂԻՈՎ

ԵՐԿՐՈՐԴ ՇՐՋԱՆ

Ա.

ՀԱՅԿԱԿԱՆ ԶԱՐԹՈՆՔԻ ԵՒ ԿՐԹԱԿԱՆ ՎԵՐԵԼՔԻ ՇՐՋԱՆ

Հայ ազատագրութեան շարժումներու պատմութեան ուսումնասիրութեան միջոցին Պոլսահայ պատմութեան մէջ կը հանդիպինք երկու շրջաններու, որոնք մասնաւորապէս մեր ուշագրութիւնը կը հրաւիրեն իրենց վրայ: Առաջին շրջանը կը սկսի եւ կը վերջանայ 1840—1863 թուականներուն: Ժողովրդական գիտակցութեան զարթոնումի, եւ աշխարհական հայեցողութեան յաղթանակն է, որ կը ցուցադրուի եկեղեցական տգէտ եւ քմահաճ տիրապետութեան դէմ, եւ ամիրաներու նահանջը մեր ազգային թաւերաքեմէն: Լուսաւորեալ եւ խաւաւեալ յորջորջումներով ծանօթ ժողովրդական երկու շերտաւորումներու միջեւ ըսկրսուած պայքարը յուսաւորեալ կոչուած ազատական հատուածին յաղթանակը կը բնորոշէ: Այդ պայքարներուն մէջ թէպէտ ժողովրդական զարթոնքը, իր տեղականացած հանգամանքով հիււանդագին վիճակ մը կը ցուցադրէ մէլլսանէնի Իսկէնտէրներու նման ամբոխավարներու շարժումներով, բայց այդ փոխանցումի շրջանը երկար չի տեսեր: Եւ Գ. Օտեանի եւ իրեն տարեկից զարգացած երիտասարդներու Պոլիս ժամանումով, աշխարհական միտքին յաղթանակը եկեղեցական դասակարգի ցուցադրած կամայականութիւններու դէմ, կը նուիրագործէ, ժողովրդավարական

սահմանադրական կարգերու պաշտօնականացումով, ժողովրդական զարթոնքի երկրորդ եւ վերջին շրջանը (1872—1882), բոլորովին տարրեր մասնաշատկութիւններ կը ցուցադրէ։ Այս շրջանին տեղականացած եւ մասամբ ամբոխավարական շարժումներուն կը յաջորդէ հայկական ազգասիրութեան եւ հայրենասիրութեան շարժումը, իրր ջրվիժող զգացումներու արտայայտութեան նախափորձ մը։ Եւ մէյխանէճի Իսկէնտէրներու փորձած աննպատակ ցոյցերուն կը յաջորդէ 1876 Սեպտ. 5ի Կիրակի օրւան մեծ ցոյցը որ դէպի Բ. Դուռ կը յառաջանայ, մարդկային ալիքներու շարժումով, Եպարքոս Սայիտ փաշայէն պահանջելու համար Հայաստանի մէջ երկար առնէն ի վեր գործուած հարստահարութիւններու խափանումը։ Հայաստան անունը նոր նշանակութիւն մը ստացած է Պոլսահայուն համար։ Թերթեր անով կ'զբաղին. բանաստեղծներ Զէյթունի քաջութիւնը, եւ հայ գիւղացիին տառապանքը կ'երգեն։ Պոլսական մթնոլորտը հայացած է։ Նոյնիսկ Պոլսոյ մարտատան մէջ անասունի կեանքն ապրող Մշեցի, Վանեցի եւ Վաւիկ բեռնակիրներ իրենց հոգիին մէջ կը զգան մարդկային իրաւունքի տարրական զգացումներու զարթոնքը, եւ այդ զարթոնքի յանկարծական գերագրգռութենէն արքշիւ։ Մեր մանկութեան օրերուն հանդիսատեսը եղանք. Բերայի ազնուապետական պողոտաներուն վրայ այդ բեռնակիրներուն հայրենիքի տեղական խմբապարերուն իրենց նախշուն տափառները հագած, եւ ձեռագործուած արախնիները իրենց զուխը դրած, եւ երգելով իրենց լէ, լէ խրախնիները։ Գիտակցութեան եւ զգացումի ինչ հոյակապ զարթնում ժողովրդական բոլոր խաւերու մէջ. նուիրումի ինչ վսեմ արտայայտութիւններ դէպի Մայր Հայաստան, դպրոցներէն մինչեւ տունը, սպասուհիէն մինչեւ տանտիկինը, վաճառականէն մինչեւ պաշտօնեան եւ ծառան։ Պոլսահայ պատմութեան ամենագեղեցիկ դրուագին է, որ հանդիսատեսը կ'ըլլանք այս պահու։ Գաղափարական զարթնումի տասնամեայ գարուն մը, դալար ու ծաղկոտ, համակ եռուզեռ, կենսունակութիւն, նուիրում, գոհարերութեան կամք եւ յօժարութիւն, եւ կրթական նպատակներու նուիրումը րնկերութիւններու, կազմակերպութիւններու, ծրագիրներու կազմութեան հապճեպ գործունէութիւն մը ի նպաստ Հայաստանի, եւ գաւառի հայութեան մտաւորական, մշակութային, բարոյական եւ ազգային վերելքին համար։ Հրաշափառ հիւսիսալք մը Վստիորի ջուրերուն վրայ սփռուած, որ աւաղ, շուտ պիտի մարէր...

Շահնազարեանի կտակը նուիրուած էր Կիլիկիոյ վերագարթնումին, եւ անոր կրթական յառաջդիմութեանը։ Ուսեալ, վառվռուն, եւ հայկական հոգիով թրծուած երիտասարդութիւն մը աչքի առջեւ ունենալով Հայաստանի կրթական վիճակը, սկը-

սան նոր ընկերութիւններու հիմնարկութեան, ծրի ուսում տա-
րածելու համար հայ գիւղացի մանուկներուն(*): 1876 Ապրիլ
15ին կը կազմուի Պոլսոյ Օրթոգէդի մէջ Արարատեան ընկերու-
թիւնը, եւ Օգոստոսին Փորթուգալեան Վան կը դրկուի իրեւ
«կրթական տեսուչ»: 1877ին կը կազմուի Դպրոցասիրացը ինչպէս
նաեւ Խիզանի Ուսումնասիրաց ընկերութիւնը: Նոյն տարուայ Յնվ.
1ին Խասգիւղի մէջ կը կազմուի Ասիական ընկերութիւնը, գաւառի
վարժարաններուն դասագիրք հայթայթելու նպատակով, 1878
Փետր. 18ին կը կազմուի Կիլիկեան ընկերութիւնը: 1879 Ապրիլ
11ին կը հիմնուի Ազգամուտէր հայունցաց ընկերութիւնը. իսկ Մա-
յիս 1ին Դպրոցասէր Տիկնացը: 1880 Յունիս 1ին Արարատեան,
Դպրոցասիրաց-Արեւելեան եւ Կիլիկեան ընկերութիւններու միա-
ծուլումով կը կազմուի «Միացեալ ընկերութիւնք Հայոց, Արա-
րատեան, Դպրոցասիրաց-Արեւելեան եւ Կիլիկեան»: Այս միու-
թենէն առաջ Արարատեանը 1878ին Վանի մէջ կը բանայ Վար-
ժապետանոցը, «Նեստորականներու կաթողիկոսին, եւ Քիւրտ պէ-
յերու հետ բանակցութեանց ձեռնարկուեցաւ երեւելի ընտանիք-
ներու գաւակները վարժապետանոցը առնելու նպատակով: Վա-
նի թուրք Խայ-Պէյր առաջինը եղաւ փափաքող որ իր գաւակը
վարժապետանոցը ընդունուի»(**) (Ա. Ալպոյաճեան. — «Մ. Զէ-
րագ», էջ 79—90):

Այս եռուգետի, ազատագրութեան յոյսերու երջանիկ շրո-

(*) Պոլսոյ մէջ մանչերու առաջին դպրոցը բացուած է 1790ին. Սուլ-
թան Սէլիմ Դ-ի 1789ի հրովարտակով Դուսմ Դարուսի Ֆըշըճը փողոցին մէջ, ուր
յետոյ հաստատուեցաւ աղջկանց վարժարանը («Ս. Լուսաւորչեան») անունով:
Այդ առաջին վարժարանի ծախքերը հոգաց Միքիճանեան Մկրտիչ ափերայ, եւ
յետոյ Շնորհք ամիրա: Դպրոցի ծրագրին մէջ հայ լեզուն եւ կրօնքը առաջին
տեղը կը գրուէին:

(**) Պոլսոյ հայ մասններու անհատական նախաձեռնութեամբ 1846ին
կազմուած է «Համագեայ» ընկերութիւնը 1860ին, ինչպէս տեսանք, կազ-
մեց «Բարեգործական»ը. որուն ազատական եւ գաղտնի ձգտումները, աւելի ձե-
ւաւորուեցան «Անձնուէր» ընկերութեան մէջ 1862ի Զէյթունի ապստամբական
շարժումի ընթացքին: Ու. Բէրրէրեան կը գրէ. թէ «քաղաքական պարզ բժրու-
նումներից զուրկ էր նաեւ վաթսուհական թուականներում Պոլսոյ մէջ կազմա-
կերպուած «Բարեկարգութիւն Արեւելեան» անունով ընկերութիւնը. հիմնուած
Յ. Սիւսանեանի, Մ. Տիգրանեանի եւ ուրիշների նախաձեռնութեամբ, որի նպա-
տակն էր տարածել լուսաւորութիւնը հայ գաւառների քրտերի մէջ, որպէսզի
ւստանց մէջ լուսաւորութիւնը տարածելով կարելի ըլլայ մեղմացնել Քիւր-
տերու բարքերը, եւ այսպէս փոփոխել Քիւրտերու թշնամական յարաբե-
րութիւնները չընկալատող հայ բնակչութեան հետ: (ՀԱՅՐԵՆԻՓ ամսագիր, 1937
Մարտ, էջ 85):

ջանը որ հազիւ 4—5 տարիներու կեանք մը ունեցաւ, հիանալի կերպով նկարագրած է այդ կեանքի ժրաջան գործիչներէն մին, Ա. Արփիարեան, Հրազդան անունով, 1899ի ՆՈՒ ԿԵԱՆՔԻ մէջ, Կ'արժէ որ ամէն հայ իր աչքին առջեւ ունենայ, հայկական վերազարթ կեանքի այս դրուագը, որ իր նախընթացը չունի հայկական թագաւորութեան կործանումէն ի վեր, եւ որ դժբախտաբար ասուպի մը անցքին պէս հազիւ յուսաւորեց հայ կեանքին հորիզոնը, եւ մարեցաւ Հայկական բնաջնջումի եղեռնի արիւններուն մէջ:

«Անոնք որ, կ'ըսէ Ա. Արփիարեան, այդ օրերուն վկաները չեղան, անոնք չեն կրնար մեր տրտմութեան խորութիւնը ըմբռնել: Անոնք որ 1876—1882 Պոլսոյ հայկական կեանքը իրենց աչքերովը չեն տեսած, անոնք անկարելի է որ կարենան գաղափար մը կազմել, խանդին, հաւատքին, ոգեւորութեան, որ թեւեր կուտար Հայութեան: «Հայաստանի Սովետոյ Կեդրոնական Յանձնաժողովը» ամբողջ Հայութեան սիրտը դէպի Հայաստան կը դարձնէր: Ազգային ժողովը հարստահարութիւններու քննիչ, բարեկարգութիւններու ծրագիրներ պատրաստող յանձնաժողովներ կ'ընարէր, կը լուծէր: Դեռ «փափուկ խնդիր» բացատրութիւնը չէր ստեղծուած Հայկական խնդիրը նշանակելու համար: Երեսփոխանները Պատրիարքին հարցում կ'ուղղէին թէ՛ Անգլիոյ կառավարութիւնը ինչո՞ւ Քիւրտիստանի հիւպատոս անունով կը ճանչնայ Հայաստանի անգղիական հիւպատոսները: Հայաստանի կուսակալ նշանակուած փաշաները Պատրիարքարան կուգային իրենց պաշտօնին համար ներսէս պատրիարքէն հրահանգներ խնդրելու, եւ իր պաշտպանութիւնը հայցելու: Յանձնաժողովներ ճամբայ կ'ելլէին Պոլսէն Հայկական նահանգներուն վիճակը քննելու, եւ Պատրիարքարանը անոնց վրայ հսկիչներ կը կարգէր: Սատրագամ Խայրէտօղլու փաշայի հետ ներսէս պատրիարք լրբջօրէն կը բանակցէր Հայաստանը Արեւելեան Ռումելիի կազմակերպութեամբ օժտելու: Էիբրանանի կուսակալ Րիւսթէմ փաշան Վանի կուսակալ ընելու համար համաձայնութիւն կը գոյանար մեծ պետութիւններու միջեւ: Հիմնական բարեկարգութիւններու համար միաբան ծանուցագրով Բ. Դրան ծրագիր մը կը ներկայացնէին վեց պետութիւնները: Յեղափոխութիւն կը պատրաստուէր Վանը ռուսական հովանաւորութեամբ ինքնավար հռչակելու: Ազգ. ժողովին «Ճերմակ տետրակ» մը կը ներկայացուէր իրր տարեկան տեղեկագիր, ու Պոլիս Արամեան տպարանէն կարմիր տետրակներ իրարու կը յաջորդէին, Պատրիարքարանէն խմբագրուած, Հայաստանի օրուան հարստահարութիւններուն տեղեկագիրներ: Ներսէս պատրիարք ճարպիկ դիւանագիտութեամբ կը շոյէր, կը փաշփայէր, կը սպառնար, կը գործածէր, ազգն ալ:

Եւրոպան ալ, Դուռն ալ: Զէյթունի Պապիկ իշխանին անունը ամենուն բերանն էր. Էրզրում առաջին հայ յեղափոխականները «յանուն ամենասուրբ երրորդութեան» թուղթ մը կը ստորագրէին յեղափոխութիւն հանելու համար, եւ բերդաբզելութեան կը դատապարտուէին: Ռուսիոյ Հայերը Թուրքիոյ Հայոց մէջ անսահման ժողովրդականութիւն կը վայելէին: Ու Պոլիս կը պարէր, կը պարէր ծմեռ, կը պարէր ամառը, եւ խրախճանքներու հասոյթները կը հասնէին դպրոցները: Եւ հայ ժողովուրդը, Պոլիս խանութպան եւ համալ ճանչցուած, հիմա սայօնի նրբացած ժողովուրդ մը կը համարուէր, ու հայկական պարահանդէսներու ներկայ գտնուիլը շրջ նորոյթն էր Պոլսոյ եւրոպական աշխարհին: Այն Պանք Օթօմանը, որ հիմա Հայոց արիւնը կը խմէ, իր աջակցութիւնը կը նուիրէր պարահանդէսներու, հայ ժողովուրդին բարգաւաճումը նպաստաւորելու նախանձախնդրութեամբ. այն դեսպանները, որ օր մը Պոլսոյ փողոցները հայ դիակներով ծածկելու թոյլտուութիւնը պիտի ընէին Սուլթանին, այն ատեն իրենց հովանին կը տարածէին հայ կրթութեան վրայ. սատրագամները մըցակից կը հանդիսանային դեսպաններուն, եւ ինքը՝ Սուլթանը, պաշտպան կը դառնար Ազգանուէր Հայուհեացին, որուն պարահանդէսներուն հովանաւորը կ'ըլլար: Ս, քսան տարի ետքը ինչ բաղդատութիւններով պիտի ապշին մեր հիմակուան նորածիլ երիտասարդները, քսաներորդ դարու քրոնիկագիրները»: (Տէ'ս, Ա. Ա. «Ա. Զէրագ», էջ 77—79):

Այս օրերու ոգեկոչումը ստուգիւ տաժանելի է մեզի համար: Այդ յոյսի ու խանդի երջանիկ օրերու կեանքը իսպառ կորած է մեզի համար, մենք որ հիմա, Արփիարի քսածին պէս, մեր քսաներորդ դարու քրոնիկագիրի հանգամանքով, ուրիշ բան չունինք նկարագրելիք, եթէ ո՛չ՝ յուսախաբութիւն, եւրոպական դաւաճանութիւն: Թրքական ոճիւր, եւ հայկական մարտիրոսագրութիւն: մատնուած, բարեկամներէ ու թշնամիներէ լքուած, կուսակցական եւ հատուածական պայքարներով բարոյալքուած, եւ բնաջնջումի եղեռնին ենթարկուած մեր ազգին... Եթէ ազգ կոչուելու իրաւունքն ունինք դեռ, մեր ազատագրութեան պայքարներու, մեր տարագրութիւններու հանգրուաններուն վրայ, զուրկ հայրենի աւանդութիւններէ, զուրկ ազգային ոգիէ եւ իտէալէ, զուրկ ազգ մը կազմելու յօժարութիւններէ եւ զոհողութիւններէ, ըլլայ կուսակցական, ըլլայ դրամատիրական գետնի վրայ... :

Բ.

ՀԱՐՍՍՍՀԱՐՈՒԹԻՒՆՆԵՐՈՒ ՊԵՏԱԿԱՆԱՑՈՒՄԸ. — ՊԷՔԻՐ

ՍՍՄԻ ՓԱՇԱՅԻ ԱՌԱՔԵԼՈՒԹԻՒՆԸ ԴԷՊԻ ՀԱՅԱՍՏԱՆ. —

ԾՐԱԳԻՐ ԲԱՐԵՆՈՐՈԳՈՒՄՆԵՐՈՒ

Հազիւ թէ ռուս քանակը պարպեց Հայաստանը, անտանելի դրութիւն մը ստեղծուեցաւ հոն: Թուրքը կրնար վախնալ, հայկական բարենորոգումներու գործադրութեան խնդրոյն մէջ, մէկ պետութեան մը, ռուսական պետութեան միջամտութենէն կամ վերահսկողութենէն: Հիմա այդ վախը փարատած էր Անգղիոյ շնորհիւ ռուսական միջամտութեան յաջորդած էր Պերլինի մէջ, Միջազգային միջամտութիւնը կամ վերահսկողութիւնը, որ կրնար առաջին վայրկեանին անգոյ նկատուիլ, քանի որ ամէն մարդ վստահ էր, թէ Պերլինի դաշինքը ստորագրող պետութիւնները ոչ մէկ ատեն պիտի կրնային համաձայնիլ իրարու հետ, հայկական բարենորոգումներ գործադրելու խնդրոյն մէջ: Այս պատճառով էր, որ Ռուս-ժապէնս, ակնարկելով հայկական բարենորոգութիւններու խնդրոյն մէջ անգոյ-ռուս հակամարտութեան, գրեց թէ Հայերը դժբախտաբար երկու պաշտպաններ ունեցան, եւ կ'աւելցրնէր. «Այս երկու պաշտպանները նախանձոտ էին մէկը միւսին դէմ, եւ կրնային իրարու թշնամիներ ըլլալ ի վնաս իրենց պաշտպանելին»: Եւ այնպէս ալ եղաւ:

Հազիւ սխալ մեկնուած Պերլինի Յարդ յօդուածին լուրը Հայաստան հասաւ, թուրքերն ու Քիւրտերը սպառնացին Հայերը ջարդել: 1878ի աշնան վերջերը Կարնոյ անգղիական հիւպատոս՝ Թրոթթըր, իր կառավարութեան կը գրէր, թէ քրիստոնեաներուն դրութիւնը այսօր աւելի վատ է, քան ուրիշ տարիներ: Խուճապահար ժողովուրդը կ'ուզէր նորէն ձեռք առնել գաղթականի ցուպը, եւ լքել հայրենիքը. Պատրիարքարանը երկու վարդապետ Գ. Սրվանձտեան եւ Վահան Մինասեան, զրկեց գաւառները, համոզելու համար ժողովուրդը, որ հրաժարի գաղթելու գաղափարէն:

Անգղիա Պերլինի մէջ Ռուսիան չէզոքացնելէ գրեթէ ա-

միս մը յետոյ, հիմնուելով Թուրքիոյ հետ կնքած կիպրոսի գաղտնի դաշնագրին վրայ, ձեռնարկեց քարենորոգութեանց ծրագրի մը մշակութեան: Սուլթանը այդ ծրագրի նախագիծին համամիտ ըլլալ ձեւացուց, պայմանով, որ Անգղիա վեց միլիոն ոսկիի փոխատուութիւն մը ընէր Թուրքիոյ Անգղիոյ առեւտրական հրապարակը մերժեց այդ փոխատուութիւնը, եւ այդ մերժումին հետ քարենկարգութեանց ծրագիրն ալ ջուրը ինկաւ: Սալզպրի չյուսահատեցաւ այդ ծախողանքէն: Եւ Փոքր Ասիոյ վրայ տեսակ մը հովանաւորութիւն ձեռք բերելու նպատակով, Թուրքիոյ ասիական վիսայէթներու անգղիական հիւպատոսութիւնները որոշեց յանձնել անգղիացի սպաներու, եւ յանձնարարեց անոնց, որպէսզի լուրջ կերպով դստւմնասիրեն իրենց շրջաններու քաղաքական եւ վարչական կացութիւնը, զեղծումներն ու անկարգութիւնները տեղեկագրեն իրենց: Պոլսոյ դեսպանին եւ միւսներն ժամանակ դիմում ընեն տեղական կառավարութեան, առաջին առնել տալու համար չարիքին: Այս գործունէութեան շրջանին անգղիական պաշտօնական հաղորդագրութիւններու մէջ այլեւս «Հայ» անունին չենք հանդիպիր գրեթէ. «քրիստոնեայ» տարր միայն կը յիշատակուի: Այս բողոքներուն հետեւանքով Թուրք կառավարութիւնը հարկադրուեցաւ 1879ի գարնան Հայաստան զրկել երկու յիազօր պատուիրակներ, մին Թուրք եւ միւսը հայ, քննելու համար կացութիւնը, եւ քարենորոգումներու ծրագիր մը ներկայացնելու: Անգղիական կառավարութիւնը կը պնդէր այդ գաւառներու ոստիկաններու հրամանատարութիւնը յանձնել եւրոպացի սպայի մը, բայց Թուրքիա չընդունեց Սալզպրիի առաջարկը, եւ այդ պաշտօնը յանձնեց Պէքիւր Սամի փաշայի:

Հայկական Հարցի այս փուլի միջոցին ներսէս պատրիարքի յարաբերութիւնները Անգղիոյ հետ խոր փոփոխութիւններու կ'ենթարկուին եւ կը յանգին տեսակ մը խզումի: Այդ խզումին պատճառները երկուք էին գրեթէ.

1. — Բարենորոգումներու խնդրոյն շուրջ պաշտօնական հաղորդագրութեանց մէջ «Հայ» անունին տեղ «քրիստոնեայ» գործածելով Անգղիա կերպով մը ուրացած կ'ըլլար Հայերուն իրենց քաղաքական մէջ «ազգային բացառիկ իրաւունքներ» ունենալու հանգամանքը, եւ կերպով մը ժխտած կ'ըլլար Հայաստանի մը, եւ հայ ազգի մը գոյութիւնը Թուրքիոյ ասիական գաւառներու մէջ, ինչպէս հաստատած եւ ընդունել տուած էր Սան Սթէֆանոյի 16րդ յօդուածը:

2. — Անգղիա երբ ասիական գաւառներու իր հիւպատոսութիւնները յանձնեց զինուորական սպաներու, Մէճրը Թրոթթըր, որ պիտի բնակէր Կարին, նշանակուած էր Հիւպատոս Քիւր-սիւսանի անունով: Այս կոչումը սա տպաւորութիւնը թողուց մեր

գործիչներուն եւ ամբողջ ազգին մտայնութեանը վրայ, թէ Անգղիա կ'ուզէր գրչի մէկ հարուածով ջնջել Հայաստան անունը, եւ կամ զայն փոխանակել Քիւրտիստան անունով:

Եւ ահա հայկական դիւանագիտութիւնը կը փոխէ իր ուղղութիւնը, եւ կը դառնայ դէպի Ռուսիա: Վայրկեանը բարեպատեհ էր: Աղեքսանդր Բ. Չարի դէմ կատարուած մահափորձը առիթ տուաւ Ներսէս պատրիարքին անձամբ պատարագելու, եւ մաղթանքներ ընելու Չարին երկաշակեցութեան Ռուսիոյ դեսպան Լոպանով Ռոստովսքին(*) հրաւիրուած էր պատարագին ներկայ գտնուելու: Ճաշի միջոցին, Լոպանով բաժակ պարպեց Հայաստանի կենացը:

Եթէ հայկական դիւանագիտութեան ուղղութիւնը փոխուած է, այսուհանդերձ, դիւանագիտութեան նպատակը նոյնը կը մնայ հակառակ կրկնակի մերժումներու եւ վիժումներու:— Հայկական ինքնավարութիւնը կամ Հայաստանի վարչութիւնը Հայերու ձեռքով: Որովհետեւ մեր գործիչները կրցին ըմբռնել այն ատեն թէ դիւանագիտական հմտութիւնը ամէն բանէ առաջ կը հրամայէ որեւէ ազգային բաղձանք ծելաւորել կարելիութիւններու կամ հնարաւորութեան կադապարին վրայ, երբ մանաւանդ նոյնիսկ այդ հնարաւորութիւնը կապուած է ուրիշներու բարեացակամութեան եւ հակառակ շահերու մրցակցութեան հետ: Տակաւին երկու տարի առաջ, երբ դեռ չէր վարակուած ծայրայեղ ազգասիրութեան ախտէն, Սրիմեան 1876ին քրտական հարցին ուսումնասիրութեան համար Բ. Դուռը գումարուած Յանձնաժողովին ներկայացուցած իր «բարենորոգման ծրագիր»ին մէջ կը մատնանշէր, թէ Քիւրտերը անվստ զարծնելի շատ դիւրին գործ մըն է, բաւական է որ տեղական վարչութիւնները քարեկարգուած ըլլան եւ պարտաճանաչու: Եւ այս միեւնոյն Սրիմեան Հայրիկն էր, որ երկու տարի վերջ Պերլին կ'երթար հայկական ինքնավարութիւն մտնելու: Եւ բարենորոգումներէ յանկարծ դէպի ինքնավարութիւն վազելու մեր ծգտումը, առանց նկատի ունենալու եւրոպական պետութեանց հակամարտ շահերը, եւ մեր փափարին իրագործումին կարելիութիւնները, մէկն եղաւ մեր ազգային դժբախտութեան պատճառներէն: Եթէ յաջողէր Անգղիոյ բարեկարգական պահանջին գործադրութիւնը, գաւառի հայ ժողովուրդին համար ապահովէր թերեւս իբրեւ մարդ ապրելու իրաւունքը: Բայց մեր մոլեռանդ եկեղեցականութիւնը, զուրկ հեռատե-

(*) Հայաստանի կենաց բաժակ պարպող այս միեւնոյն Ռոստովսքին էր, որ 1895—96ին Սուլթանին կողմէ հրամայուած հայկական ջարդերը քաջալերեց:

սութենէ չէր ուզեր այդ չափով բաւականանալ. ան կը պահանջէր ազգային բացառիկ իրաւունքներ. ինքնալարութիւն:

Պէտք չէր մոռնալ թէ 1790 թուականներէն սկսեալ Անգղիա բանաձեւած էր իր քաղաքականութիւնը. չափազանց յատուկ կերպով, եւ Ուիլյէմ Փիթի բերնով հանդէպ Ռուսիոյ եւ Թուրքիոյ, եւ այդ քաղաքականութիւնը սա էր. թէ «Օսմ. Պետութեան պահպանումը Մեծն Բրիտանիոյ համար շահաւոր էր մեծապէս», եւ Հայաստանի ինքնավարութիւն տալը պիտի նշանակէր նպաստաւորել Ռուսիան հակառակ Անգղիոյ շահերուն:

1879 Փետր. 16ի Պոլսոյ Ազգ. Երեսփ. Ժողովի դռնփակ նիստի որոշումներէն կը տեսնենք, թէ ո՛չ Սան Սթէֆանոյի 16րդ եւ ո՛չ ալ Պերլինի 61րդ յօդուածները նկատի կ'առնուն, որոնց համեմատ կա՛մ Սուլթանն է եւ կամ եւրոպական պետութիւններն են որ պիտի ճշդեն Հայաստանի մէջ ի գործ դրուելիք բարենորոգումները, եւ ազգային ժողովր ինքն է, որ իր փափաքին համաձայն Հայաստանի բարենորոգումներու ծրագիր կը պատրաստէ ի հեճուկս նոյնիսկ օտար պետութեանց. հիմնուելով միշտ ինքնավարութեան սկզբունքներուն վրայ: Առնուածը սխալ քայլ մըն էր, եւ վտանգաւոր: Մեր գործիչները չէին կրնար ըմբռնել, թէ տգէի մը ազատագրութիւնը տեղի կրնար ունենալ բարենորոգումներու միջոցով ապահովելով նախ անոր ՄԱՐԴԿԱՅԻՆ տարրական իրաւունքները, եւ հետզհետէ ու աստիճանաբար հետապնդելով անոր ԱԶԳԱՅԻՆ իրաւունքները: Անոնք չըմբռնեցին թէ ազատագրութեան եւ բարեշրջութեան (évolution) ճամբուն վըրայ ոստումը աղէտք մըն է, եւ պատճառ անդարմանելի չարիքներու:

Ֆրանսական մեծ յեղափոխութեան վարիչները նոյնը մրտածեցին, եւ այն ոգիով առաջնորդուեցան իրենց ձեռնարկին մէջ:

Վերոյիշեալ Սուլթանական լիազօր քննիչները երբ Կարին կը հասնին եւ կ'սկսին գործի, տեղւոյն Հայերը անոնց կը ներկայացնեն բարենորոգումներու ծրագիր մը, ներշնչուած 16 Փետրուարի Պոլսոյ դռնփակ նիստի որոշումներէն, եւ հիմնուած ինքնավարութեան կամ Հայաստանի վարչութիւնը Հայերու ձեռնով Ներսէսեան բանաձեւէն: Այդ տեղեկագիրը, հրատարակուած 1879ի «Փորձ» ամսաթերթի 9րդ թիւին մէջ (էջ 131—137), սա պահանջումները կ'ընէր.

1. — Կուսակալը պէտք է ըլլայ հայ. Սուլթանը պիտի

չկրնայ այդ կուսակալը ընտրել եւ վաւերացնել անոր պաշտօնը, առանց Պատրիարքի հաւանութեան:

Այս պահանջը ցոյց կուտայ, թէ Պատրիարքարան եւ հայ դեկավարներ շատ շուտ մոռցած են 1878 Յունիս 24ին խորհեանի կողմէ Լորտ Սալզպրիի գրուած նամակին սա տողերը. «Ուրեմն դժուարին պիտի չըլլայ Հայաստանի վարչութիւնը յանձնել հայ ՎԱԼԻԻ մը. զոր պիտի նշանակէ Բ. Դուռը ՀՍ.ԻԱՆՈՒԹԵԱՄԲ ՊԵՏՈՒԹԻՒՆՆԵՐՈՒ»:

2.— Սուլթանի եւ Պատրիարքի համահաճ հաւանութեամբ պիտի կատարուին կուսակալութեան միւս բարձրաստիճան պաշտօնատարներու ընտրութիւնները:

3.— Պէտք է Հայ ըլլան կարգ մը սանճագներու միւթէսարըֆները կամ կառավարիչները:

4.— Ժողովական կազմակերպութիւններու մէջ անդամներու կէսը, ինչպէս նաեւ գաւառական պաշտօնեաներու կէսը, պէտք է Հայեր ըլլան:

5.— Հայերէն լեզուն թուրքերէնի հետ համահաւասար պէտք է պաշտօնական լեզու նկատուի կառավարական եւ դատական շրջանակներու մէջ:

Ինչպէս կը տեսնուի այս ծրագիր-պահանջագրէն, մոգական գաւազանի մը հարուածով, Հայոց ազգային պատրիարքարանը բռնած է այն տեղն ու դիրքը, զոր իրենց վերապահած էին Պերլինի 61րդ յօդուածով, եւրոպական պետութիւնները: Եւ Սուլթանը, որ արդէն իսկ կը դժկամակէր պետութիւններու ոտնձգութեան եւ միջամտութեան, եւ Փարիզի Վեհաժողովէն ի վեր (1854) համոզուած էր իր ազատութեան, եւ այդ հիման վրայ կը յայտարարէր, թէ եթէ ինք բարեկարգութիւն ուզէ մտցնել իր գաւառներուն մէջ, պիտի ընէ ինքնաբերաբար, եւ անկախ պետութեանց միջամտութենէն, պիտի չկրնար անշուշտ հանդուրժել հայկական այս պահանջներուն եւ մանաւանդ պիտի չկրնար հանդուրժել, որ Հայոց անգէն ու անզօր Պատրիարքը հաւասար իրաւունքով գար իր կայսերական իրաւասութիւններն ու ստորագելիները բաժնել իրեն հետ, մէկ անգամով խորտակեց ամէն ծեռնարկ բարենորոգման. իսլամներու եւ Հայերու արդէն իսկ ծգտուած յարաբերութիւնները յարուեցան աւելի սուր կերպով. իրերհասկացողութեան ամէն կարելիութիւն անհետացաւ, եւ Սուլթան Համիտ թափ տուաւ իր մարդակեր հակումներուն, եւ

գաղանօրէն սկսաւ մշակել Հայկական բնաջնջումի եղեռնին գործադրութիւնը եւ միջոցները ծրագրել:

Եւ երբ մէկ կողմէն Համիտ կը պետականացնէր հարրատահարութիւններու եւ հայկական կոտորածներու ծրագիրը, Ներսէս պատրիարք կը գործէր այնպէս իրր թէ Թուրքիոյ մէջ ապրած չրլլար: Հարստահարութեանց տեղեկագիրները այլեւս Բ. Դուռ չէր դրկեր, այլ դեսպաններու, եւ քրտաներէն Վարմիր Տեսրակներ կը հրատարակէր, նուիրուած Հայ դատին: Ահա ճիշդ այդ օրերուն էր, որ Սուլթանը մասնաւոր առաքելութեամբ Հայաստան կը դրկէր Պէքիր Սամի փաշան: Անոր յանձնուած գաղտնի պաշտօնն է, ըստ «Մշակ»ի մէջ հրատարակուած թղթակցութեան (1879 № 207) պրտեսել, հետագօտել եւ իմանալ, թէ արդեօք Հայաստանի Հայերը յեղափոխութիւն մը յարուցանելու պատրաստութիւն մը տեսած են կամ կը տեսնեն, եւ թէ ի՛նչ միջոցներով: Հայոց ազգութիւնը ճնշելու, Հայաստանի կարեւորութիւնը ոչնչացնելու եւ բոլոր Հայոց ապագայ ակնկալութիւնները փճացնելու մի նոր, հնարագիտական, արտաքուստ չյայտնըւող եւ փրլթով գործադրելի յատակագիծ շինել եւ իսկոյն գործադրութեան դնել:—

Այս արիւնտոտ նպատակին հասնելու համար թուրք կառավարութիւնը իր ձեռքին մէջ պատրաստ ունէր անկանոն եւ անպատասխանատու ոյժեր — Քիւրտերը, Շէյխ Ուպէյտուլլահի նախածեռնութեամբ կազմուելու վրայ էր Քրտական ցեղերու միութիւն մը, նպատակ ունենալով անկախութիւն մը հիմնել Ատրպատականի մէջ: Այդ պահուն Պէքիր Սամիի համար դիւրին էր Քիւրտերուն ուշադրութիւնը դարձնել դէպի Հայերը, զանոնք թշնամի ներկայացնելով Քիւրտերուն:

Կլատրստոնի նախարարապետութեան ընտրութիւնը, եւ ազատական կուսակցութեան յաղթանակը պահ մը խանդավառեց Հայ ազատագրութեան դեկավարները: 1880ին արդէն իսկ սկսած կո թուին ըլլալ հայկական ինքնապաշտպանութեան տեղական եւ մասնակի ձեռնարկներ: Երբ Վանի շրջանակին մէջ Քիւրտեր կը յարծակին հայ գիւղի մը վրայ, կը հանդիպին անակնկալ զինւած դիմադրութեան, եւ Քիւրտեր կը նահանջեն բաւական մեծ կորուստէ մը յետոյ: Պոլսոյ օտար թերթեր այս դիմադրութեան շուրջ խօսելով կը յաւելուն, թէ Վանապուրականի մէջ «յանուն ազգային վրէժխնդրութեան, Հայոց գինեալ զօրեղ խումբեր յարծակեր են քիւրտ գիւղերու վրայ, եւ 7 գիւղ այրեր

են: Եւ Եկտիրէն քաշուած հեռագիր մը (1780 Սեպտ. 10) կը հաղորդէ, թէ «երկու կողմերն ալ լաւ զինուած են»: Այսպէս լուրերը կը չափազանցուէին դիտումնաւոր կերպով, եւ կամ կը ստեղծուէին: «Մշակ»ի խմբագիր Գ. Արծրունի, իր հայրենասիրական խանդավառութենէն տարուած, չէր դադարեր քարոզել, թէ «ազատութիւն ստանալու համար զէնք պէտք է գործածել», եւ արիւն թափել: Եւ հայկական յեղափոխական գաղափարաբանութեան մեծ մշակը, Րաֆիի, Գ. Արծրունիի հոգեբանական միտումները ուզեց կերպաւորել. մարմին տալ անոնց իր ազգային վէպերով ներկայացուցած կէս-ապրող եւ կէս-երեւակայական հերոսներու տիպարներով:

ԸՆԴՀԱՆՈՒՐ ԶԱՐԴԵՐՈՒ ՆՍԽՈՐԵԱԿԻՆ, ՀԱՅԱՍՏՐ
ԿԼԱՏՐԱԹՈՆԻ ՀԵՏԵՒԱՆ ՔԱՂԱՔԱԿԱՆՈՒԹԻՒՆԸ
ԻՐ ՆՍԽԱՐԱՐԱՊԵՏՈՒԹԵԱՆ ՕՐՈՎ

Չնայած Ներսէս պատրիարքի կողմէ ընդգրկուած ռուսական նոր քաղաքականութեան, չնայած Փետր. 16ի դռնփակ նիստին որոշումներուն, որոնք սխալ էին եւ վնասակար, եւ յառաջ բերած էին Անգղիոյ դժգոհութիւնը, Լայարտ 1879 Յունիս 12ի տեղեկագրով Սալզպրիի նախարարութեան կը հաղորդէր, թէ եթէ Բ. Դուռը չզգուշանայ եւ խելացի կերպով բարենորոգումներու չսկսի, կրնայ պատահիլ, որ օր մը Հայկական հարցը արժարժրի աշնպէս, ինչպէս Պուլկարականը եղաւ Նոյն էնթրիկներն են, որ տեղի կ'ունենան այսօր հայ ազգութիւնը ոտքի կանգնեցնելու համար, եւ հաւանական է, որ այնպիսի դէպքեր պատահին, որ «սարսափի աղաղակ մը խլէ ամբողջ բրիտանական ազգաբնակչութեան կողմէն, եւ յանգի եւրոպական միջամտութեան»: Լայարտ կը գրէ. թէ թուրք նախարարները զգուշացուցած եմ, փութացրնելու համար Պերլինի որոշումներու եւ Յունիս 4ի Կիպրոսի դաշնադրութեան պայմաններու գործադրութիւնը, փրկելու համար կարգ մը նահանգներու կրտսար: — Լայարտ իր այս տողերով կ'ակնարկէ ռուսական նոր գրաւումի մը հաւանականութեան:

Այս տեղեկագրէն կը տեսնուի, թէ Լայարտ, հիմնուած իր հիւպատոսներու տեղեկատուութիւններուն վրայ, յստակօրէն կը տեսնէր, Թուրքիոյ մէջ հակահայ պաշտօնական քաղաքականութիւնը դէպի ո՛ւր կ'երթար, եւ որպիսի դժոխային մեքենայութեամբ եւ թափով: Ռուսիան Հայաստանի գործերուն միջամուխ չընելու, եւ թերեւս ալ Հայերուն օգտակար ըլլալու նպատակէն տարուած, Անգղիա առանձին 1879ի Նոյեմբերին հրաման կ'ընէր իր մէկ նաւարածին Սրճիպեղագոս երթալ Թուրքիոյ դէմ նաւային ցոյց մը կատարելու համար: Սուլթանին կառավարութիւնը յուզուած, եւ ցոյցը խափանելու համար կը խոստանայ Լայարտի, սկսելու Հայկական բարենորոգումներուն, Պէքրը փաշայի նախագահութեամբ բարե-

կարգիչ մարմին մը ղրկելով Հայաստան, եւ ուրիշ եւրոպացի քօմիսէրներու խումբ մը դատական բարենորոգումներու համար: Նաւային ցոյցը կը վիժի, եւ բարենորոգումներու Սուլթանական խոստումները կը մոռցուին իսկոյն:

Եւ Պէքիը Սամի փաշա լիովին արդարացուց իր վրայ դրուած յոյսերը:

Սկսաւ շոյել քիւրտերը, որոնք ապստամբ էին շարունակ թուրք կառավարութեան դէմ, եւ տէր տիրական դարձած էին իրենց ստրուկ Հայերուն, անոնց վրայ տարածելով տեսակ մը տէրապետական գերիշահանութիւն, եւ մնացեալ Հայերուն հանդէպ շարունակ յարձակումներ գործելով, թալանով, առեւանգելով եւ քանդելով: Պէքիը փաշա իր շուրջը հաւաքեց քիւրտ մեծամեծները եւ անոնց նկարագրեց սա մղձաւանջը, թէ «Հալեմ եմ իրենց բեմաւորները որոնք եւրոպացիներու միջոցով ձգտում են իշխանութիւն ձեռք բերել նրանց, այսինքն՝ Քրետի վրայ»: Սոյն համոզումը Քիւրտերուն ներարկելէ վերջ, այլեւս դիւրին էր Պէքիը Սամիի համար յորդորել Քիւրտերը, որպէսզի միանան իրենց հասարակաց թշնամիին, Հայերուն դէմ, եւ ի պահանջել հարկին, ձեռնարկել անոնց բնաջնջումին, տիրանալ անոնց գոյքին, ինչքին, հարստութեան եւ ազգիկներուն: Ոյս նպատակով քաջալերեց քիւրտ աւագակապետները, եւ Հայտարանցի Ալի աղային տղան՝ Մուսա աղան, որ 35 հալ գիւղեր հրդեհելէ վերջ անթիւ կողոպուտներով Պարսկաստան փախած էր, զայն ետ կանչեց, եւ իր հօրը տեղ ել աղաւթ նշանակեց 20 ոսկի ամսակաւով(*):

Պէքիը Սամի իր այդ առաքելութեամբ հիմը կը դնէր Համիտիէ զուլմաթու, որոնք հայկական ընաջնջումի կոյր գործիքները պիտի դառնային Սուլթան Համիտի ձեռքին մէջ: Համիտիէ քիւրտ զօրագունդերու կազմութիւնը եղաւ 1891ին:

1880 Յունիս 11ին եւ Սեպտ. 7ին վեց մեծ տէրութիւնները հաւաքական ծանուցագրեր կը ղրկեն Բ. Դրան, պահանջելով 61րդ յօդուածի գործադրութիւնը Հայաստանի համար:

Ոչ մէկ արդիւնք. Սուլթան Համիտ եւ իր շրջանակը, ապահով այլեւս անգղիական պաշտպանութեան մասին, տակաւ եկան սա համոզումին թէ «հակակշիռի ստորնացումներ, եւ ապագայ սպառնալիքներ մէջտեղէն վերցնելու միակ միջոցն է Հայկական հարցը մէջտեղէն վերցնել: Ինչպէ՞ս — «բնաջնջելով

(*) Ոյս այն Մուսա պէկն է, որ քանի մը տարի յետոյ Վարդէնիսցի Կիւլիզարի առեւանգումին առիթով Պոլիս բերուեցաւ և դատարան յանձնուեցաւ... անկաւար առնակս ելաւ համար...

Հայերս Այս է կարծիքը Ճէյմս Պրայսի, Կիպպընսի, եւ Տու-
մերկի, այս է նաեւ կարծիքը մեր ամենուն:

Այլեւս թուրք կառավարութիւնը, քաջալերուած եւրոպա-
կան պետութիւններու անմիաբանութենէն, եւ շահերու հակա-
մարտութենէն, պատռած էր իր դիմակը: Սկսան պաշտօնական
հալածանքները: 1880ի սկիզբը հայ լրագիրներուն արգիլուեցաւ
Հայաստանի մէջ գործուած հարստահարութիւններու մասին
տեղեկութիւններ հրատարակել իրենց էջերուն մէջ. արգիլուե-
ցաւ ռուսահայ թերթերու մուտքը Թուրքիա, եւ հաղորդուե-
ցաւ ներսէս պատրիարքի, թէ այսուհետեւ կառավարութեան
հետ իր յարաբերութիւններու ընթացքին քաղաքական եւ քա-
ղաքային գործերու խառնուելու իրաւունքը չունի, այլ միայն
կրօնական գործերու, եւ թէ այլեւս պէտք չէ իր հաղորդագրու-
թեան մէջ գործածել Հայաստան անունը, Բանի որ այդ անունով
եւիկո՛ւ մը գոլուրիւն չունի:

Պէքիի Սամի փաշա կարծես իր լիազօրութիւնը փոխան-
ցած ըլլար Քիւրտերու: Այլեւս արտօնուած են անոնք իրենց ու-
զածին պէս խաղալու Հայերու կեանքին, պատիւին եւ ինչքին
հետ: 1880ին Շէյխ Ուպէտուլլահ կը ձեռնարկէ կազմել քրտական
միութիւնը, նպատակ ունենալով գրաւել Ատրպատականը եւ
հիմնել քրտական անկախ պետութիւն: Այս նպատակով գումար-
ւեցաւ քիւրտ ցեղապետներու համագումարը Շէմոնիան գիւղի
մէջ: Ռուս պաշտօնաւորան աղբիւրներէ քաղելով, «Մեղու Հայաս-
տանի» (թիւ 84) կը գրէ թէ թուրք կառավարութեան կողմէն
կաշառուած քանի մը քիւրտ Շէյխներ առաջարկեցին այդ ժողո-
վի մէջ ընդհանուր կոտորած մը սարքել Հայերուն եւ միւս
քրիստոնեաներուն դէմ: Ուպէտուլլահ հակառակեցաւ այդ ծրա-
գրին, եւ այն պատճառաբանութիւնը, որուն վրայ հիմնեց իր
հակառակութիւնը, ցոյց տուաւ, թէ Ուպէտուլլահ միակ հեռա-
տես մարդն էր Քիւրտերուն մէջ, որ ամենանուրը դիւանագի-
տութեան մը տիրացած էր: Ուպէտուլլահ կ'ըսէր. «Եթէ Բ. Դու-
ռը ամէն բանի մէջ Քիւրտերուն կողմը կը բռնէ, միակ պատ-
ճառը այն է, որ զիրենք հակադրէ Անատօլի քրիստոնեայ տար-
րին, եւ երբ այսեղ հայերը ոչնչանան, Քիւրտերը իրենց նշանա-
կութիւնը կորսնցնցած կ'ըլլան թուրք կառավարութեան աչքին»:
Քէմալական կառավարութեան օրով Քիւրտերու դէմ ձեռք առ-
նուած միջոցները լիովի արդարացուցին, յիսուն տարի վերջ
Ուպէտուլլահի դիւանագիտական հեռատեսութիւնը, այնպէս որ
երբ այլեւս ջարդուելիք հա՛յ չմնաց Հայաստանի մէջ, ջարդն ու
հալածանքը սկսաւ Քիւրտերու դէմ, եւ վերջացաւ Թուրքիոյ մէջ
Քիւրտերու ալ ընաջնջումով: Եւ եթէ Հայերու մէջ գտնուած
ըլլար Ուպէտուլլահի հեռատեսութեամբ օժտուած մէկ ղեկա-

վար, հաւանաբար կարգ մը մահացումներ խնայուած պիտի ըլլին մեզի :

Քրտական միութիւնը իրականութիւն մըն էր այլեւս, եւ հայկական մտահոգութիւնը կատարեալ: Խորմեան, որ այդ պահուն Վան կը գտնուէր, հանդիսատեսը կ'ըլլայ իրողութեան, եւ 1880 Յուլիս 2ին կը գրէ. «Քրտական մի միութիւն է կազմակերպուած կեդրոնական կառավարութեան գրգռմով, որ կ'ուզէ անդամաւորուիլ Հայոց հարցը, անոր հակադրելով քրտական նոր հարց մը: Այս միութեան հոգին Օսմ. քաղաքականութիւնն է: Շէշլիս Ուպէտուլլահ անոր անուանական կեդրոնն է, եւ Պահրի պէյը, Պէտիրիսն պէյի որդին, անոր անխոնջ, գաղտնի գործակար: Քիւրտերը կը միացնեն... քրտական միութիւնը Թուրքիոյ մէջ իրեն համար օհախ կազմելու դիտաւորութեամբ, ամենավայրագ գործողութիւններ կը կատարէ Աղբակը, Հէքքեարին դատարկելու համար» (Անգղ. Կապոյտ տետրակ 1881, թիւ 6, 6):

Այս չարիքէն խուսափելու մէկ միջոց միայն կը տեսնէ Խորմեան. երբ կ'ըսէ. «Երբ անգամ մը Պերիին դաշնագրի բարձոր վճիռը գործադրուած ըլլայ, Քիւրտերը, որոնք աւելի նրբամիտ են քան Թուրքերը, շնորհիւ իրենց յեղյեղուկ քնաւորութեան, աւելի լաւ քան չեն կրնար ընել, եթէ ոչ Հայերուն միանալ» (*):

Թերեւս հաւանական եղած ըլլար Խորմեանի վերջին ենթադրութիւնը, բայց միթէ կա՞ր կառավարութիւն մը, որ ամէն գնով ուզէր գործադրել կամ գործադրուած տեսնել Պերիինի Վեհաժողովին ճշգրտածը:

Անգղիոյ խորհրդարանը փոխուած էր. Պահպանողական-

(*) Ատանայի կուսակալ Պահրի փաշայի հետ զլուխ գլխի մեր տեսակցութիւններու միջոցին, երբ խօսք եղած է հայ ազատագրութեան շարժման մասին, փաշան օր մը քառ. «գուր ձեր յեղափոխական շարժումի ընթացքին մեծ սխալ մը գործեցիք, Պէտք էր նախ համաձայնութեան գայիք Քիւրտերուն հետ: Ստոյգ է, թէ հայ դիւղաղին խնդիրներ ունէր քիւրտ ղալիւներու հետ, բայց այդ համաձայնութիւնը անկարելի չէր»: Ախալ մըն էր մեր գործածը, Մեր ազատագրական շարժումներու սկզբնաւորութեան աշգրիտի փորձ մը եղաւ 1882ին, երբ «Բարեկարգութիւն Արեւելեան կամ Արարատեանը փորձեց Քիւրտերը լուսաւորել, որպէսզի սկարելի ըլլայ մեզ խոցելի Քիւրտերու բարքերը» և վերջ տալ անոնց թշնամական յարաբերութիւններուն Հայերու հանդէպ: Նպատակը սքանչելի էր, բայց հետապնդումը թոյլ ու տկար: Այդ նպատակով բացաւ, ինչպէս տեսանք, Վանի վարժապետանոցը, Խորմեան միակ մարդն էր, որ կրնար այդ համեմատութիւնը ստեղծել, բայց ան կառչած Պերիինի ճշգրտածի գործադրութեան, կ'սպասէր որ Քիւրտերը գտն միանան Հայերուն, իսկ Քիւստափոր Միքայէլեան, իր «Յեղափոխական Մտքերը» գործին մէջ հայ-քրտա-

ները տեղի տուած էին ազատականներուն: Եւ Կլատրսթոնի ա-
նունը, իբր նախարարացեալ, նոր յոյսեր ներշնչեց ներսէս պատ-
րիարքի եւ իր գործակիցներուն: Որովհետեւ, իբրեւ արտաքին
քաղաքականութեան ծրագիր ազատականները քանիցս յայտա-
րարած էին. թէ «իրենց աշխարհավարութեան նպատակը պիտի
ըլլայ պատրաստել քրիստոնեայ ազգերը օր մը անկախ ըլլալու,
հիմակուհիմա՝ անոնց տալով ինքնավարութիւն (self govern-
ment) Օսմ. Սուլթանի Վեհապետութեան տակ»։ Մեր դիւանա-
գէտները կը թուին մոռցած ըլլալ Մր. Ֆորսթրի խրատը Խրիմ-
եանի. ու անգիտանալ կը թուին մանաւանդ սա պարագան, թէ
նախարարացեալական ամբողջ վրայ, նոյնիսկ Կլատրսթոն մը կը
դադրի կուսակցութեան մը մարդը ըլլալէ, եւ արտաքին քաղա-
քականութեան մարզին մէջ, անգղիական շահերէն զատ բանով
մը չի կրնար հետաքրքրուիլ: Ներսէս պատրիարք, որ անգղիասի-
րութենէ դէպի ռուսասիրութիւն ուսում մը բրած էր, հիմա
նորէն վոլր Ֆաս մը կ'ընէ եւ կը դառնայ դէպի Անգղիա: Աշ-
խարհականներէ բաղկացած գաղտնի պատուիրակութիւն մը կը
կը դրկուի Լոնտոն, Պերլինի Յօդոյ յօդուածին հիման վրայ հայ-
կական ինքնավարութիւն մուրալու:

Ստոյգ է, թէ Կլատրսթոն պաշտօնի գլուխ անցնելուն
պէս ձեռք առաւ Թուրքիոյ խնդիրը. Թրքասէր Լայարտի տեղ
Պոլսոյ դեսպան նշանակեց Կօշէնը: Միեւնոյն ժամանակ, սա-
կայն, Կիպրոսը արդէն գրաւուած, մէկ կողմ նետեց Կիպրոսի
դաշնագիրը, խուսափելու համար այդ դաշնագրութեամբ հայ-

կան համերաշխութեան հարցին կը մօտենայ բոլորովին այլ ճամբով: Լէօ կը
գրէ. Բ. Միքայելեան ընդունում էր, որ կարիքի է որոշ համաձայնութիւն կա-
յացնել սուանական քիւրտ ցեղապետներին հետ, բայց այն դէպքում միայն. երբ
Հայերը կ'ուժեղացան իրենց ազգական կազմակերպութիւնները մինչ այն
աստիճան, որ նրանցով երկուդ ներշնչեն Քիւրտերին: Այս մտայնութիւնը չէր
կրնար հիմ մը ունենալ իրականութեան, քանի որ ո՛չ մէկ ատեն, ցեղափոխա-
կան ո՛չ մէկ կազմակերպութեան ձեռքով կարելի պիտի ըլլար այդ դաւաճա-
կան ուժեղացումը տալ հայ կազմակերպութիւններուն: Դեռ Համիտի օրերուն,
բմբոստ Քիւրտերուն դէմ հալածանք սկսաւ եւ ըստ Լէօի տեղեկատուութեան
Պէտիր-Սան պէյի երկու զաւակները կոշ ըրին Քիւրտերուն, Հայերուն հետ հա-
մագործակցութիւն մը ստեղծելու: Եւ մենք Հայերս չուզեցինք օգտուիլ առի-
թէն, այդ համագործակցութիւնը ստեղծելու համար: Միայն, երբ Քիւրտերն ալ
սկսան կոտորուիլ և տեղահանուիլ, նոյն այն Պէտիր-Սանի որդիները համագոր-
ծակցութիւն մը փորձեցին Քիւրտ Նօյսուի եւ Դաշնակցութեան միջև, բայց ար-
դէն ուշ էր. երկու ազգաբնակչութիւններն ալ — Հայերը և Քիւրտերը — այլ-
եւս հիւսթասպառած էին, և անկարող դարձած՝ քաղաքական գետնի վրայ դեր
մը խաղալու:

կական բարենորոգումներու համար ստանձնուած անգղիական պատասխանատուութենէն, եւ իր պրպտումներուն իրր հիմ գործածեց Պերլինի 61րդ յօդուածով ստանձնուած հաւաքական գործունէութեան սկզբունքը: Կլաւրսթոնի այս վարժունքն ինքնին ապացոյց մըն էր, թէ Անգղիա միանգամըմիշտ կը խուսափէր Հայերու հանդէպ Կիպրոսի դաշնագրով ստանձնուած անհասկանալի պատասխանատուութենէն, եւ այս պարագան տեսնելու եւ հասկնալու չափ մտքի թափանցողութիւն չունեցան մեր հայ ղեկավարները:

Ասդին, Հայաստանի մէջ կեանքը երթալով կը վատթարանար: 1880 Օգոստ. 30ին Պոլսոյ անգղիական դեսպան Կօշըն կը գրէ արտաքին գործոց նախարար Կրանվիլին, թէ Փորր Ասիոյ մէջ գտնուած անգղիական բոլոր հիւպատոսներուն գրածին համաձայն, հայկական բարենորոգումներու տեսակէտով կարելի չէ բան մը յուսալ գաւառներու մէջ, մինչեւ որ իրական բարեկարգութիւն մը տեղի չունենայ Պոլիս: Կլաւրսթոնի կառավարութիւնը դիմում կը կատարէ Պէրլինի դաշնագիրը ստորագրող պետութիւններու բարենորոգումներու հարցին առթիւ հաւաքական դիմում կատարելու համար: Պոլսոյ դեսպանական մարմինը 1880 Սեպտ. 7ին հաւաքական նօթ (note collectif) մը կը ներկայացնէ Բ. Դրան եւ բաւական խիստ ոճով մը կը պահանջէ բարենորոգումներու գործադրութիւնը: Պատմութեան մէջ առաջին անգամն ըլլալով եւրոպական դիւանագիտութիւնը այս խօսքով զբաղած կ'ըլլայ Հայկական հարցով:

Թուրք կառավարութիւնը գաղտնօրէն տեղեկացած ըլլալով գերման եւ աւստրիական կառավարութիւններէ, թէ կացութիւնը անմիջական վտանգ չի սպառնար իրեն, 1880 Հոկտ. 3ին, առանց իսկ թեթեւ ակնարկութիւն մը ընելու Սեպտ. 7ին տրուած հաւաքական յուշագրին կը ծանուցանէ պետութեանց թէ ինչ է իր ծրագիրը բարեկարգութեանց խնդրոյն մէջ, եւ անգամ մըն ալ անոնց կը ներկայացնէ Յուլիսի սկիզբը արտաքին գործոց նախարար Ռպէտին փաշայի կողմէ մշակուած ծրագրին մէկ ամփոփումը: (*) Կոչէն կը գայթակղի թուրք կառավարութեան կողմէն տրուած պատասխանէն, եւ զայն կը նկատէ զրգուիչ: Բայց

(*) Սեպտ. 7ի եւ Հոկտ. 3ի պաշտօնագրերուն լիակատար օրինակները տես «Հայաստան եւ Հայ դատը, ըստ դաշնագրերու» Գ. Լազեան 1942, էջ 29—41: — Ըստ մը ելաւ թէ Ռպէտին փաշայի ներկայացուցած ծրագիրը խմբագրուած էր Տատեան Արթին փաշայի կողմէ: Այդ լուրին վրայ Պոլսոյ հայ երիտասարդութիւնը ցոյց մը կաշմակերպեց Տատեանի բնակարանին առջեւ. «անկցի դաւաճանը» պոռալով:

այսչափ միայն: Անգղիա իր պարտականութիւնը կատարած կը նկատէր. կարենալ յայտարարելու համար թէ «Անգղիա մինակ ու առանձինն չէր կրնար բան մը ընել»: Բայց երբ կարգը կուգար եգիպտոսի գրաւման, Անգղիա միս մինակ, եւ ամէն պատահականութեան կուրծք տուած, կր գրաւէր զայն, որովհետեւ այդ գրաւումը իր պետական շահերուն հետապնդած նպատակն էր:

1880 Նոյեմբերին պետութեանց կողմէ նաւային ցոյց մը տեղի կ'ունենայ լուծելու համար խնդիրը Տուլչինոյի, զոր ալպանական դաշնակցութիւնը կը երթէր յանձնել Սեւ լերան (Մծնթէնէկրօ): Այս միջոցին Կօշէն կը պահանջէ իր կառավարութենէն, որպէսզի հաւարական ցոյց մըն ալ տեղի ունենայ Հայաստանի բարենորոգումներուն համար, որովհետեւ, կ'ըսէր. «եթէ Սուլթանին կառավարութիւնը Տուլչինոյի խնդիրը ձգձգեց Սլլպանացիները չվշտացնելու համար, Հայաստանի բարենորոգումներն ալ պիտի ձգձգէ. Քիւրտերը չվշտացնելու համար»: Այդ միեւնոյն դիմումով, Կօշէն կը բացատրէ թուրք քաղաքականութեան օրւան բնոյթը. որ կը միտէր «Հայերը ճնշել եւ Քիւրտերուն ետես տալ»:

Այս իրողութիւնները աչքի առջեւ ունենալով Լորտ Կրանվիլ, 1881 Յունվ. 12ին շրջաբերականով մը հրահանգ կուտայ Ֆրանսայի, Գերմանիոյ, Աւստրիոյ, Իտալիոյ եւ Ռուսիոյ անգղիական դեսպաններուն, որպէսզի այդ կառավարութիւններու ուշադրութիւնը հրաւիրեն Փոքր Ասիոյ վիճակին վրայ, եւ շեշտեն պէտքը, որպէսզի իրենց Պոլսոյ դեսպաններուն հրահանգ տան միանալու բրիտանական դեսպանին, միասին գործելու համար Հայկական բարենորոգումներու գործադրութեան խնդրոյն մէջ: Անգղիական այս կոչը դիւանագիտական կատակերգութիւն մըն էր սոսկ, որուն կը պատասխանեն պետութիւնները հետեւեալ կերպով.

Ռուսիա կ'ըսէ թէ Պղատնտական ձեռնարկի մը կը միանայ. եթէ միւս պետութիւնները գործակցին: Իտալիոյ պատասխանը միեւնոյնն է ռուսականին հետ:

Աւստրիա հրահանգ կուտայ իր Պոլսոյ դեսպանին «հաղորդակցիլ միւս դեսպաններուն հետ, եւ Բ. Դրան ուշադրութիւնը հրաւիրել այս խնդրոյն վրայ, անոնց հետ համաձայնութեամբ, բայց ո՛չ թէ հաւաքական ցերեկայացում ընելով, որուն համար չի կարծեր թէ բաւական պատճառ կայ»:

Ֆրանսայի արտաքին գործոց նախարար Պարթէլէմի Սէնթ Իլէր կը պատասխանէ անզլ. դեսպան Լորտ Լայէնզի. «Զեր առաջարկած նպատակին կարեւորութիւնը կը ճանչնամ, եւ բնաւ առարկութիւն չունիմ միւս պետութեանց հետ համաձայնու-

թեամբ զայն հետապնդելու, բայց Պերլինի մեր դեսպանէն, իմ ստացած ցուցումներէն կը վախճամ որ դժուարութիւն կրնայ ըլլալ եւրոպական դիւաններու մէջ համաձայնութեան մը յանգելու այս խնդրոյ մասին: Պ. Տր Սէն Վալիէ ինձ կը հաղորդէ թէ երբ Անգլիոյ դեսպանը գերման նախարարապետութեան հաղորդեց նմանօրինակ թեյադրութիւն մը. իշխան Պիգմարք սօ կարծիքը յայտնեց. թէ ծանր անպատեհութիւն կայ Յունաստանի խնդրոյն վճռական կարգադրութենէն առաջ Հայկական հարցը մէջտեղ հանելուն մէջ, եւ թէ այսպէս ընելով գրեթէ ապահով ծախողանքի մը մատնուելու վտանգ կայ թուրք-հելլենական անհամաձայնութիւնը կարգադրելուն մէջ»:

Գերմանիա Պիգմարքի բերնով յայտարարեց. «Յունական խնդիրը լմնալիչ վերջ միայն կարելի է սկսիլ Հայկական հարցին »:

Անցողաբար րոնք Ռ. Ժագմէնսի հետ, թէ թուրք կառավարութիւնը, Պիգմարքի այդ խօսքէն քաջալերուած, ձգձգեց յունական խնդրոյն կարգադրութիւնը, կարելի եղածին չափ յապաղելու համար Հայկական հարցին նկատառումը եւրոպական պետութեանց կողմէն:

Իսկ երբ յունական խնդիրը լմնացաւ, Պիգմարք փոխանակ յարգելու իր խոստումը, պնդեց, րոնով, թէ «Պէսէ Է Բի» մը ժամանակ հսկողիս րողուլ Թուրքիան»: Գերմանիոյ այս թրքասիրութիւնը իր որոշ պատճառներ ունէր: Գերմանիա Թուրքիոյ հանդէպ որդեգրեց Անգլիոյ հետապնդած շահապաշտ դիւանագիտութիւնը, եւ երբ Անատոլիոյ երկրամասերը իր ձեռքը անցան, օգտուելով Անգլիոյ եւ Ռուսիոյ հակամարտութենէն, իր ամբողջ ջանքը թափեց ի նպաստ Թուրքիոյ, մանաւանդ Փոքր Ասիոյ խաղաղ տիրացումին կամ թափանցումին, եւ այդ վայրկեանէն սկսեալ Գերմանիա բարեկամ է Թուրքերուն, հետեւաբար թշնամի կամ անտարբեր՝ Հայերուն հանդէպ:

Պետական շահերու ընդդիմադրութիւնը պատճառ եղաւ, որ ծախողի եւ տեղի չունենայ Անգլիոյ կողմէն առաջարկուած հաւաքական դիմումը: Եւ Անգլիա դադրեցուց իր կապոյտ տետրակին մէջ հայ տառապանքին հրատարակութիւն, գոնէ առժամապէս:

Թողունք, որ անգղիական այս կատակերգութեան մասին խօսի Ռօլէն Ժագմէնս. «Արի՛թէ բրիտանական կառավարութիւնը յոյս ունէ՞ր հաստատական պատասխան մը ստանալու, թէ ո՛չ, կանխաւ վստահ ըլլալով իր ստանալիք պատասխանին, լոկ փոյթը ունէր Պերլինի Վեհաժողովը ստորագրող միւս պետութիւններուն մերժումը ընդունելով իր վրայէն թօթափելու պատասխանատուութիւնը: Ինչ որ ինձի հաւանական կ'ընէ վերջինը, Անգ-

դիոյ ցոյց տուած շա՛տ նուազ ուժգնութիւնն է իր պահանջներուն մէջ, եւ որեւէ թելադրութեան պակասը իր կողմէ, ըլլուելիք այս ներկայացուցման նիւթական ուժ տալու մասին: Մինչեւ իսկ 1879ին եղածին պէս նաւային ցոյց մը ընելու խօսքն անգամ չկայ: Ուրեմն ի՞նչպէս կը սպասուի, որ, արեւելեան պետութիւն մը իր աւանդական հեղգութիւնը թօթափէ լոկ տրամաբանութեամբ, եւ արդարութեան ու մարդկութեան պերճախօս կոչումներով: Եթէ ո՛րեւէ պետութիւն այն ատեն իր շահերուն համածայն նկատէր անգղիական պետութեան առաջարկին անկեղծութեամբ պատասխանել, պիտի ըսէր Լորտ Կրանվիլի. «Մեր առանձնակի առաջարկները մտիկ չեղան, մեր note indentiqueին խուսափողական պատասխան մը տրուեցաւ. մեր հաւաքական նօթին բնաւ պատասխան չտրուեցաւ. նոյնիսկ ուշադրութեան չառնուեցաւ. կացութիւնը սա է, թէ եթէ Հայաստան անմիջապէս չապստամբիր, պատճառը լոկ զինքը հարստահարող արհաւիրքի եւ բնաջնջումի քաղաքականութեան կողմէ զինքը ոյժէ զրկելն է: Ուրեմն, ի՞նչ կ'սպասէք նոր հաւաքական նօթէ մը...: Եթէ, ինչպէս օրէն է, գործք կ'ուզէք եւ ո՛չ խօսք, սկսեցէք դուք ապացուցանելու, թէ սպառնալիքը գործի պիտի փոխէք»:

Եւ այդ ԳՈՒԾՐ դժբախտ Հայութեան զլացուեցաւ հայաւեր ու ազատական կոչուած Կլաւդըսթոնի վարչապետութեամբ կառավարուած Անգղիոյ կողմէն...

ՀԱՅ ՔԱՂԱՔԱԿԱՆ ԿԱԶՄԱԿԵՐՊՈՒԹԻՒՆՆԵՐ

Ջ Ա Ր Դ Ե Ր Ը

Այլեւս յուսախարութեան բաժակը մինչեւ մրուր քամած էինք: Ոչ թէ հայկական ինքնավարութեան, այլ հայկական նուագագոյն բարենորոգումներու յոյսը ցնդած էր: Եւրոպան բան մը պիտի չընէր. Սուլթանը պիտի չուզէր բան մը ընել, Ներքին գաւառներու մէջ հոգեբանութիւն եւ մտայնութիւն փոխուած էին, այլեւս դրացի եւ հարեւան ժողովուրդներ չէին որ հոն կ'ապրէին կողք կողքի, այլ անհաշտ թշնամիներ: Եւ Սուլթանին կառավարութիւնը ստեղծած եւ քաջալերած էր այդ վիճակը, հայկական ընաջնջումի նպատակով:

«Մշակ» 1880ի իր 160 թիւով կը գրէր. «Եթէ Հայերը ներկայանային Պերսիոյ Կոնկրէսին, Քիւրտերին, Ասորիներին, Եգիպտոսներին եւ այլ ազգութիւններին հայացնելուց յետոյ, ներկայանային մի զօրեղ, բազմաթիւ ազգութիւն, եթէ րացի սրանից, կարող էին պարծենայ զէնք գործածելու եւ արիւն թափելու ընդունակութեամբ, այն ժամանակ նրանք Բերլինի Կոնկրէսից անհամեմատ աւելի շատ կ'ստանային, քան թէ ստացան. Թիւրքաց Հայերն այժմ արդէն ճանաչուած կը լինէին, որպէս քաղաքական ազգութիւն»: — Յաւալի է, որ հոսանքէն տարուած եռանդոտ միտքեր տակաւին չեն կրնար ըմբռնել, թէ խնդիրը Պերլինէն շատ կամ քիչ ստացած ըլլալուն շուրջ չէր դառնար, այլ ստացուածը գործադրել տալուն մէջ, եւ չգտնուեցաւ եւրոպական պետութիւն մը, որ ուզէր գործադրել տալ 61րդ յօդուածին ոգին:

Բաց աստի, իրենց բոլոր փաստարկութիւնները երեւներու, թէութիւններու վրայ հիմնուած է: Բայց միթէ հնարաւորութիւն կա՞ր այդ թէութիւնները դրականութեան վերածելու: Օրինակի համար հնարաւորութիւն կա՞ր հայացնելու Հայաստանի մէջ բռնակող հարեւան ազգութիւնները, Քիւրտերը, Ասորիները, Եգի-

տիները, երբ անոնք լեզուով, կրօնքով, ազգաբանական ծագումով անջատ կեանք մը կ'ապրէին: Ըստ իս, մեր նոյն ժամանակի գործիչները, եթէ փոխանակ ստուերներու, ցնորքներու, իւրօքիներու ետեւէ վազելու, փոխանակ պատէպատ քալուածքով, սըխալ եւ հակոտնեայ քաղաքականութեամբ եւրոպական պետութեանց դուռները սլքտալու, աշխատէին գոնէ Բիւրտերը սիրաշահելու, բարեկամական յարաբերութիւններով, ի հարկին դրամով, այսօր կացութիւնը բոլորովին տարբեր եղած պիտի ըլլար: Եւ եթէ ստուգիւ խրիմեանի գրածին համեմատ Բիւրտերը «յեղյեղուկ բնաւորութիւն» ունէին եւ «աւելի նրբամիտ» էին քան թուրքերը, ապա ուրեմն աւելի դիւրին պիտի ըլլար զանոնք սիրաշահիլ մեր կողմ, ջնջելով անոնց միտքին մէջ Պէքիը Սամիի կողմէն սերմանուած հայատեացութեան սերմերը: Բայց դրժ-բախտաբար ո՛չ ոք խորհեցաւ այդ մասին, բացի թուրք կառավարութենէն, որ առաջին վայրկեանին իսկ ձեռնարկեց շահագործել Բիւրտերու շահասէր եւ վայրագ բնազդները հայկական բնաջնջումին համար:

Ուրեմն, երբ այլեւս խաղաղ եւ բնականոն կեանքի մը յոյսերը սպառած էին. օգնութեան դուռները փակուած, եւ հալածանքը սիստեմաթիւ կերպով սկսած, Հայերուն ուրիշ ճամբայ չէր մնար հետեւելիք, եթէ ոչ զէնքի եւ յեղափոխութեան ճամբան: Եւ յեղափոխական ոգին ընդգրկեցինք, հակառակ մեր կամքին իբրեւ փրկութեան վերջին լաստակը:

Մենք տեսանք, թէ մեր մէջ առաջին յեղափոխական գաղտնի կազմակերպութիւնը սկսաւ 1860ին, Մ. Նալպանտեանի նախաձեռնութեամբ, ղեկավարելու համար Զէյթունի ապստամբութիւնը:

Այդ կազմակերպութեան ձեռնարկուեցաւ Զէյթունի 1858ի ապստամբական շարժումին հետեւանքով. պատրաստելու համար 1862ի ապստամբական գործը: Ստեփան Ոսկան այդ օրերուն կը գրէր. «... ինկամաններ կը պատրաստեն... վառօդ պէտք է մեզի: Մ. Նալպանտեանի այս կազմակերպութեան ծրագիրը, հրատարակուած իր «Երկու Տիկ»-ի մէջ, կը քաջատրէ իր նպատակը, որ է. «պաշտպանել հայի առաթուր կոխուած իրաւունքը» եւ այս նպատակին հասնելու համար. «չէ՛ պիտոյ ընկէ՛կէնք ո՛չ բանտի եւ ո՛չ քսոթի առաջ, եւ ո՛չ միայն բանիւ եւ գրչով, այլ եւ զէնքով եւ արիւնով, եթէ մի օր արժանի լինենք զէնք առնուլ մեր ձեռքը, եւ մինչեւ այժմ քարոզած ազատութիւնը նուիրել եւ սրբել մեր արիւնով, որու մէջ տեսնում ենք ազգի փրկութիւնը»:

1870ին Կարնոյ մէջ կը ստեղծուի «Գաղսնի Միութիւն Բարձր Հայոց» անունով կազմակերպութիւնը:

«1872ին Վանի մէջ կը կազմուի «Միութիւն ի փրկութիւն» ընկերութիւնը: Վասպուրականի մէջ երկար ատենէ ի վեր գործըւած հարստահարութիւններուն ակնարկելով Միութեան առաջին գրաւոր կոչը կը գրէր .

«Գնաց մեր պատիւը. պղծեցան մեր եկեղեցիք. առեւանգըեցին մեր հարսուներ եւ երիտասարդուներ. մեր ազգութեան սերունդը ջնջելու կը ճգնին. վասն որոյ կ'ամ պէտք է մեռնիլ եւ չտեսնել այս սարսափելի վիճակը. եւ կամ վերակենդանութիւն ստանալ ի ծոց հայրենեաց. ալ ի՛նչ կը սպասենք. կեանք չունինք, մահէ՞ կը վախնանք»:

Վանի բուն յեղափոխական կազմակերպութենէն (1888—1890) առաջ իսկ, ինչպէս ցոյց կուտան այս տողերը, արդէն իսկ Վասպուրական, դէպքերու բերմամբ, իր մէջ մարմնացուցած էր յեղափոխութեան ոգին, Սրբաւնձտեան եւ Գ. Սրուանձտեան յեղափոխական կայծը դրած էին հոգիներու մէջ: 1862ին Սրուանձտեան կը գրէր. «Զի լանք, եղբայրներ, ափսոս են մեր աչքեր. թող լան հին գլուխներ. էնդէն մի կռիւ կայ. կը լսէ՞ք ահաւոր ծայներ... մի՛ սարսափէք. նոքա մեզ քաջութիւն թող տան... աշխատանք ուրեմն, կոխէ ու կոխուիր. զարկ ու զարկուիր... եւ այդ օրերու երկունքն է ապահովարար, «ՎԱՆԵՑՈՒ ՀԱՅՐ ՄԵՐ»:

«Ոչ չոր, ոչ կակուղ հացրդ մենք կ'ուզենք,
Միայն տուր ամէն հայի ձեռքը գէնք»:

Բնաշխարհէն հեռու, եւ քնաշխարհէն փախստական, «նիկոմիդիոյ սանճագի սահմաններուն մէջ ԺԶ. դարու վերջերր հաստատուած հայկական գիւղերը, որոնք հիմնուեցան ձէլալիներու շարժումներէն հալածական գաղթական Հայերու կողմէ, յարբերաբար խաղաղ կեանք մը ապրած են իրենց նոր կայքին մէջ, 1876ին փախստական եկած կովկասեան Չէրքէզներ մեծ թիւով կը փոխադրուին Պարտիզակի եւ Արսլանպէկի շրջանները. եւ Ատաբազարէն մինչեւ Պրուսայի հայ գիւղերու սահմանները, Չէրքէզներ սկսան գողութեան ու կողոպուտի: Ռուսական պատերազմի իր թափին մէջն էր, եւ հայ գիւղացիներու բողոքը անլսելի կը մնար: Ինքնապաշտպանութեան անասնական քնազդն արթնցաւ գիւղացիներու մէջ, եւ կազմուեցան ինքնապաշտպանութեան մարտական խումբեր: Արսլանպէկի ինքնապաշտպանութեան հոգին եւ կազմակերպիչն եղաւ հայրս՝ Հայրապետ Սերոբեան: Այս խնդրոյն ակնարկելով մեր «ՄՏԲԻ ԹԱՓԱՌՈՒՄՆԵՐ» հատորին մէջ 1920ին կը գրէի. «Գիւղապետը ինքնապաշտպանութեան հարկին առջեւ գլուխ ծռած, ամէն առտու իր գիւղական անձնուէրներու խումբը ճամբու կը դնէր դէպի գիւղին սահմանաչափութիւնը, մեր կողերը մաքրելու համար մարդկային

մարախներէն» (էջ 118)։ Չէրքէզներու դէմ մեր գիւղին ինքնապաշտպանութեան պայքարը տեւեց աւելի քան երկու տարի, Չէրքէզներու պարտութեամբ։ Մեր գիւղէն սպաննուեցան 5—6 Հայեր, որոնցմէ Յր կապեր ունէին մեր տունին եւ հօրս հետ. հօրեղբայրս Մկրտիչ մահացու կերպով վիրաւորուած էր 25 դանակի եւ հրացանի հարուածներով, իր աներծագն Արմենակ Եագրճեան, 20) տարու երիտասարդ եւ հօրս գործի ընկերներէն Գրիգոր Կարկածեան սպաննուած էր։ Իսկ Չէրքէզներուն կորուստը եղաւ 250, որոնց հաշիւը կր թանուէր իրիկուրնէ իրիկուն իւրաքանչիւր խումբի կողմէ ներկայացուած աջ ակամօցներով, սպաննուածներու վրայէն կտրուած, իրրեւ թուանիշ։ Այս կռիւներուն հերոսի անուն շահեցան մեր գիւղէն Աշալամ, եւ Պալթայեան եղբայրներ։ Պարտիզակցիներ ալ իրենց գիւղին շուրջ ունեցան խումբեր, Պաղտասար Ակօի, եւ Պոտուռ Կարապետի խմբապետութեամբ։

1881ին Կարնոյ մէջ կր կազմուի «Գերագոյն Խորհուրդ» անուն գաղտնի ընկերութիւնը, որ յետոյ «Պաշտպան Հայրենեաց» անունը կ'առնու։ 1882ին Խաչատուր Կէրէկցեան կազմեց «Երկրագործական» անունով ընկերութիւն մը, նպատակ ունենալով զինել իր շարքերը, ազգ. ինքնապաշտպանութեան համար։ Հաւանաբար այս ընկերութիւնը ծուլուեցաւ վերջը «Գերագոյն Խորհուրդ»-ին մէջ, առնելու համար յետոյ, «Պաշտպան Հայրենեաց» անունը։ Այս ընկերութիւնը կր դեկավարուի Թիֆլիզէն. բժշկապետ Բագարատ Նաւասարդեանի ձեռքով, որ դրամ հաւաքելով Կարին կը դրկէր զէնք գնելու, եւ շարքերը զինելու համար (*) :

Առաջին երկու կազմակերպութիւններու գործունէութեան մասին որոշ տեղեկութիւններ կր պակսին մեզի։ Միայն գիտենք, թէ 1880ին Բիւրտեր կր յարձակին Վանի գիւղերէն մէկուն վերայ, թալանելու համար գայն. բայց կր հանդիպին ուժգին դիմադրութեան, եւ իրենցմէ շատեր սպաննուելէն վերջ, յուսահատ կր վերադառնան իրենց տեղերը։

Դալով «Պաշտպան Հայրենեաց» գաղտնի կազմակերպութեան, անոր գոյութիւնը դիպումաժարար երեւան եկաւ Տէր Մելիքսեդեակի միջադէպին առթիւ կատարուած խուզարկութիւններու

(*) Խ. Կերէկցեան 1891 Օգոստոսին Կարնոյ մէջ սպաննուեցաւ Դաշնակցականներու կողմէ (Տիգրան Օթոնեան (?), և այս վերջինը Թիֆլիզի մէջ սպաննուեցաւ Կերէկցեանի կրտսեր եղբոր ձեռքով։ Ս. Զաւարեան 1895 Հոկտ. «Գորշակի» խմբագրութեան գրած նամակին մէջ Կերէկցեանի իբր սպանիչ կը ներկայացնէ Արամ Արամեանը։

միջոցին, եւ անդամները ձերբակալուելով դատարանի յանձնուեցան, սա մեղադրանքով, թէ անոնք նպատակ ունէին կարնոյ նահանգը բաժնել Օսմ. կառավարութեանէն եւ հոն հիմնել հայկական թագաւորութիւն: Զերբակալուածները զանազան դատապարտութիւններու ենթարկուեցան: Եւ այս դատք եղաւ քրեանայեռն առաջին փաղափական դատք:

1884 Յունիս 22 — 4 Յուլիսին միայն բանտարկեալները կայսերական ներումով արձակուեցան բանտէն:

Կրուած յուսախարութիւններէ եւ անընդհատ հալածանքներէ ստեղծուած կացութեան, եւ Խրիմեանի կողմէ քարոզուած «երկաթէ շերեփ»-ին անընդմիջական արդիւնքն էր Յեղափոխութեան ծնունդը: Առաջին հայդուկային կռիւները տեղի ունեցան զաւառներու մէջ այն գիւղացիներու կողմէն, որոնք իրենց մորթին վրայ կը զգային կեղեքումին վէրքը: Առաջին յեղափոխականներն էին անոնք, իսկական յեղափոխականները, որոնք «աչքի տեղ աչք» սկզբունքէն տարուած, իրենց կեանքի ու զոյութեան կռիւր կը մղէին:

«Յեղափոխական այդ շարժումը, կը գրէի 1916ին, ապրուած հակաբնական (abnormal) քաղաքային եւ ընկերային կեանքի բնականոն (normal) հետեւանքն էր, ու մնաց, որչափ ատեն որ այդ ընդվզումի շարժումին պարագլուխները կը մնային բուն իսկ տառապողները, անոնք, որոնք իրենց մորթին վրայ կը կրէին թրքական բարբարոսութեան հետքերը» («Հայկական Մղձաւանքը», էջ 28):

1885 Օգոստ. 1ին Մ. Փորթուգալեան կը սկսի Մարսիլիոյ մէջ հրատարակել «ԱՐՄԵՆԻԱ» թերթը: 1889 Ապրիլ 17ին կը հիմնէ Հայոց Հայրենակցական Միութիւնը, որ յետոյ փոխուեցաւ Արմենական կազմակերպութեան: Փորթուգալեան, եւ իրեն հետ Արմենականները տառապանքի երկրին զաւակներն էին, որոնք իրենց մորթին վրայ եւ իրենց հոգիին խորը կը կրէին ամենօրեայ զուլումին արիւնոտ հետքերը: Ասոնք գրեթէ տեսարաններն էին զաւառին մէջ հոս ու հոն դիմադրող, ինքնապաշտպան կարգ մը գիւղացիներու, որոնք ստիպուած էին զէնքի դիմել, եւ կ'ուզէին այդ ցրքուն հայդուկային կռիւներուն տալ կազմակերպուած ուղղութիւն(*):

Բրօք. Կ. Յակոբեան 1885 Դեկտ. 23ին Լոնտոնի մէջ կը

(*) Կը կարծուի, թէ Մ. Փորթուգալեան ազդուած ըլլայ Ռ. Պատկանեանի «Հայաստանի Ազատագրութիւն» ծրագրէն, զոր հեղինակը զրկած է իրեն, Երազրին սրբադրուած օրինակը կը զանուի Երեւանի մատենադարանին մէջ (Ռ. Բերբերեան. «Ռաֆֆիի Հանճարը» — «Հայրենիք Ամս.» 1937 Նոյ. էջ 71):

կազմէ Հայրենասիրաց ընկերութիւնը Հայոց յԵւրոպայ՝ մարմինը, նպատակ ունենալով Հայկական խնդրին լուծումը հետապնդել խաղաղ եւ դիւանագիտական միջոցներով։ Այս ընկերութիւնը 1887 Հոկտեմբերին կր սկսի հրատարակել «ՀԱՅԱՍՏԱՆ» թերթը, հայերէն եւ անգղիերէն, որուն խմբագիրներն էին Ժան Պրուսայը, Միհրան Սփազեան եւ Ճէյմս Մալգոմ։

Մինաս Ձէրագ, որ մասնակցած էր Պերլինի Վեհաժողովին դիմում կատարող հայ պատուիրակութեան (կազմուած Խրիմեանէ, Նարպէյ արքեպիսկոպոսէն, Ձէրագէ, եւ Ս. Փափագեանէ), 1889 Նոյ. 15էն սկսեալ Լոնտոնի մէջ կր հրատարակէ «ԱՐՄԷՆԻ» ամսաթերթը, փրանսերէն եւ մերթ ալ անգղիերէն բաժինով, եւ կը շարունակէ մինչեւ 1906։

1887ին սկսաւ կազմակերպուիլ արուեստակուած Հնչակեան յեղափոխական կազմակերպութիւնը, Ժընեւի մէջ 5-6 ռուսահայ ուսանողներու կողմէ, որոնք սնած էին Քարլ Մարքսի վարդապետութիւններով, «Հնչակ» իր առաջին թիւով կը հրատարակէ իր նպատակը, «Թրքահայաստանի հայ ժողովուրդի վերաբերմամբ, մենք այն խորին համոզմունքէն ենք, որ պէտք է անպատճառ քարդուին նրան առաջդիմել արգիւտող ամրապինդ շղթաները, եւ նա ունենայ քաղաքական անկախութիւն»։ Հնչակեան կուսակցութիւնը իր Ծրագրին մէջ (էջ 11) իբրեւ միջոց կը դնէ, «պրոպագանտա եւ ագիտակցիա, տէրրորական գործողութիւն, ասպատակային գունդերի կազմակերպութիւն, ապստամբական զօրագունդերի կազմութիւն»։ Հնչակի ընկերվարական համոզումները, եւ անոր վարիչներուն տհաս վարուելակերպը պատճառ եղաւ, որ կուսակցութիւնը երկճղի, եւ կազմուի Վերակազմեալ Հնչակեան կուսակցութիւնը, զուտ՝ ազգայնական գետնի վրայ։

1890ի սկիզները յեղափոխական մտայնութիւնը յայն տեղը ունած է ռուսահայ երիտասարդութեան մէջ, եւ այս շարժումին սատարած են Պոլսոյ եւ Կարնոյ ցոյցերը։ Կազմուած է «Ներսիս» սարդ Հայաստան» խմբակցութիւնը, որ իբր կուսակցութիւն կազմակերպուելէ առաջ, կ'որոշէ Հայաստան զրկել իշխան Յովսէփ Արղութեանն ու Մարտիրոս Մարգարեանը, եւ անոնց տալիք տեղեկագրին վրայ ձեւել իր քաղաքական ուղղութիւնը։ Ասոնց կը միանայ Արշակ Բարխուդարեանը։ Ասոնց վերադարձին արդէն Հ. Յ. Դաշնակցութիւնը կազմուած էր, եւ ան շարունակեց երիտասարդ Հայաստան խմբակցութեան պատգամաւորներուն Արարոյի հետ կնքած հասկացողութեան գործադրութիւնը։

Այս միեւնոյն թուականին է, որ Թիֆլիզ կը հասնի Յարութիւն Չազրեան, որ երբ կը տեսնէ, թէ ռուսահայ գործիչներ կրնան վտանգել հայկական դատը, հաւանաբար Ադեր. Թարխանեանի եւ Սիմէոն Հախումեանի գործակցութեամբ կը կազմէ

«Տանկահալոյց Ազատութեան Վարչութիւն» անունով խմբակցութիւն մը, որ մասնաւոր շրջաբերականով անմիջապէս հանգանակութեան կը սկսի Ռուսահայերու մէջ, եւ 1890 Նոյ. 15 թիւ Յ. Յ. Զաքրեանի շրջաբերականով, Ռումանիոյ եւ Պուլկարիոյ մէջ (Տես ՀՍՅԲԵՆԻԲ Ամսագիր, 1937, Սպրիլ. էջ 59 - 81. Խ. Սեւեանի յօդուածը):

1890ին կազմուեցաւ Հայ Յեղափոխական Դաշնակցութիւնը: Անոր առաջին հիմնադիրներն եղան Ռուս Նարսէնիկեան յեղափոխական կազմակերպութեան պատկանող երկու Հայեր. Ռոստոմ Զօրեան, եւ Մարտին Շաթրեան. յետոյ ռուսական նոյն շարքերէն եկան իրենց միանալ Սիմօն Զսւարեան եւ Քրիստափոր Միքայէլեան: Դաշնակցութեան Օրկանը եղաւ Գրօսով, որուն առաջին թիւը հրատարակուեցաւ 1891 Մայիսին: Դաշնակցութեան առաջնորդներն ալ ընկերվարականներ էին, բայց չուզեցին իրենց ընկերվարական սկզբունքները ներմուծել Հայաստան, մինչեւ 1907ի Բնդհանուր Ժողովը. ուր ընկերվարութիւնը ծրագրական ընդհանուր սկզբունքի վերածուեցաւ, բայց միշտ իր շարքերուն մէջ մնաց ազգայնական հատուածը, առանց բաժնըւելու արմատէն: Դաշնակցութիւնը իրը նպատակ կը յայտարարէր. «Թօթափել բռնապետական խայտառակ լուծը, ծեռք բերել ազգերի համերաշխութիւն, աշխատանքի ապահովութիւն խղճի, խօսքի եւ համոզուելի ազատութիւն: Այդ հնարաւոր է. միայն բռնի յեղափոխութեամբ, եւ մենք ատոր կը դիմենք» (Հիմնական ծրագիր, էջ 1):

1908ին կազմուեցաւ Հայ Ռամկավար կուսակցութիւնը՝ Մ. Տամատեանի, Ս. Պարթեւեանի, Վ. Թէքէեանի եւ իմ նախածեռնութեամբ: Ասոր նպատակն էր հետապնդել ազգային կենսական շահերու պաշտպանութիւնը, Ժողովուրդը զինել, հաւանական վտանգները դիմագրաւել կարենալու համար, եւ կարելի եղածին չափ չէզոքացնել Դաշնակցութեան իթթիհատեան գործունէութիւնը: Քանի մը տարի վերջ Ռամկավար կուսակցութիւնը իր մէջ ձուլեց Վերակազմալ Հնչակեան կուսակցութեան եւ Արմենականներու միացորդները:

Մենք զանց կ'ընենք խօսիլ գաղութներու ծոցը կազմուած կարգ մը ընկերութիւններու եւ անոնց հրատարակած թերթերու մասին, քանի որ անոնք ուղղակի յարաբերութիւն չունին, Հայկական հարցի ստացած փուլերու ընթացքին, մեր յեղափոխական գործունէութեան հետ:

Ներսէս պատրիարք, յոգնած իր պատէպատ շարժումներէն հակոտնեայ եւ մանկական դիւանագիտութենէն, իր խաբկանքներէն եւ քաղաքական սխալներէն, թրքասիրութիւնը իր սրտին խորը պահած, 1884 Հոկտեմբերին կը մեռնէր: Իր յա-

ջորդներէն Աշրգեան պատրիարք Յակար կաթողիկոսին ուղղած իր 1889 Դեկտ. 24 թիւ նամակով կը պարզէ թուրք կառավարութեան եւ մասնաւորապէս Սուլթան Համիտի վճռական քաղաքականութիւնը Հայկական հարցին հանդէպ: Այդ նամակին մէջ Աշրգեան կը յայտնէ, թէ Սուլթանը գրգռուած է եւրոպա հրատարակուած հակաթուրք եւ յեղափոխական գրուածքներէն, եւ կ'ուզէ որ այդ հրատարակութիւնները արգիլել տամ, եւ կը յաւելուի, Սուլթանը իր անձնական քարտուղարին միջոցով ըսաւ. «Ինձի համար անկարելի է Հայերուն երազած ինքնօրէնութիւնը տալ եւ լ'զով իր դիմել ինձի յաջորդելիք սուլթաններուն վրայ, այդպիսի բան մը չտալ Հայոց, եւ ուխտ կը դնեմ անոնց վրայ, որ մինչեւ աշխարհիս երեսին բովանդակ իսլամութեան ջնջումը, պատերազմին Հայոց անկախութեան դեմ»:

Հոս կ'արժէ կանգ առնուլ պահ մը, եւ Սուլթան Համիտը ուսումնասիրել օտարի մը, անկուսակալ օտարի մը, անաչառութեամբ: Սա որոշ է, թէ «Կարմիր Սուլթանը» իր մանկութենէն չափազանց վայրագ յօժարութիւններով մեծցած է պալատական էնթրիկներու գիրկը: Այդ վայրագութիւնը շեշտած են իր մէջ իր գահակալութիւնն ու թագաւորութեան առաջին տարիները շրջապատող պարագաները: Իրմէ առաջ իր հօրեղբայրը՝ Սուլթան պատող պարագաները: Իր եղբայրը՝ Մուրատ՝ գահազուրկ եղած Ազիզ՝ սպաննուած էր: Իր եղբայրը՝ Մուրատ՝ գահազուրկ եղած էր: Ինք գահ բարձրացած էր յեղափոխութեան, ապստամբութիւններու եւ էնթրիկներու հետեւանքով: Ան ապահովութիւն չէր տեսներ իր շուրջ: Իրեն դէմ դաւադրութեան մը մշտնի կասկածը հաւատք մը եղած էր իրեն համար: Եպուլ-Հիւտաի պէս մոլեռանդ շէյխեր եւ, Արաբ Իզզէթի պէս շահամուլ փաշաներ աշխատեցան այդ կասկածն ու վախը շարունակ արթուն պահել Կարմիր Սուլթանին մէջ:

Այս պարագաներէն անջատ կային նաեւ արտաքին քաղաքական պատճառներ, որոնք զինքը ծայրայեղութիւններու պիտի մղէին: Թուրքիա 1854ին Փարիզի Վեհաժողովին մասնակցելէ քանի մը տարիներ վերջ տեսած էր, թէ «Եւրոպական դիւանագիտութեան գեղեցիկ նախադասութիւնները ստուծիւններ» էին քանի որ իր «ամբողջականութիւնը» երաշխաւորուելէ վերջն ալ Ռուսանիոյ, Սերպիոյ, եւ Սեւ Լեռան ինքնօրինութեան խնդիրներ դրուած էին մէջտեղ եւ անոնց ի նպաստ սահմաններու ընդլայնումներ կատարուած, ի վնաս Թուրքիոյ երաշխաւորուած ամբողջականութեան, քանի որ անկախ Պուլկարիա մը ստեղծելու ձեռնարկուած էր իր ամբողջականութիւնը երաշխաւորող պետութիւններու կողմանէ:

Բաց աստի Պերլինի Վեհաժողովը ծայրայեղ յուսախաբուծիւն մը եղաւ, ո՛չ միայն Հայերուն, այլեւ Թուրքներուն եւ

մասնաւորապէս Սուլթան Համիտի համար, Ան տեսաւ, թէ այն օրէն, որ եւրոպական պետութիւններու միջամտութիւնը զօրացաւ իր երկրի ներքին գործերուն մէջ, հակառակ իր ասամոյշականութեան՝ երաշխաւորումին, տարուէ տարի իր երկրին սահմանները կրճատուեցան եւ նեղցան ի նպաստ Յոյներուն, Պուլկարներուն, Սերպերուն: Եւրոպան կը պարպուէր իսլամներէն: Եւ կամաց կամաց Օսմ. կառավարութիւնը դէպի Ասիա կը մղուէր: Այս ամէնը տեսնելով Սուլթան Համիտ, սա համոզումը կը կազմէր, թէ եւրոպական միջամտութիւններն ու պահանջուած եւ զիջուած բարենորոգումները պարզապէս աղէտք մըն էին իր պետութեան համար, եւ երբ Հայկական Հարցն ու Հայկական գաւառներու բարենորոգումներու խնդիրը դրուեցան մէջտեղ, Սուլթան Համիտ սոսկում մը զգաց: Եւրոպական հողէն վտարուելէ վերջ Օսմ. կառավարութիւնը տեսաւ, թէ Ասիոյ ափերուն վրայ ալ աւշահով չէր իր գոյութիւնը, եւ Հայաստանի ապագայ անջատումով Օսմ կառավարութիւնը բանտարկուած պիտի ըլլար, Սեւ ծովու եւ արեւելեան Միջերկրականի ափերուն վրայ, ափ մը հողի մէջ, Այդ մտածումն իսկ քաւական էր մտրակելու իր մէջ գոյութիւն ունեցող գազանային բնազդները: Այդ վայրկեանէն իր անծին եւ իր պետութեան ապահովութիւնը տեսնել կարծեց իսլամական հին ոգիին մէջ, Յանկարծ փոփոխութեան ենթարկեց իր քաղաքականութիւնը, եւ անցաւ իսլամական հին եւ մոլեռանդ տարրին գլուխը: Ջնջեց Սահմանադրութիւնը, եւ հալածանքն սկսաւ երիտասարդ Թուրքերու դէմ: Եւրոպայի հանդէպ կեղծիքի շապիկը հագաւ իր վրան, նպատակ ունենալով խաբել զայն, եւ ձգձգումներու ընթացքին, կարելի եղածին չափ շուտ վերջ տալ եւրոպական միջամտութիւն յառաջ բերող Արեւելեան Հարցի վերջին փուլին, որ էր ՀԱՅԿԱԿԱՆ ԽՆԴԻՐը, եւ այդ խնդիրը կարելի էր լուծել, համաձայն իր ըմբռնումին, միայն հայկական ջարդերով:

Սուլթան Համիտ այդ ծայրայեղ միջոցին պիտի չկրնար դիմել, եթէ վստահ չլլար եւրոպական պետութիւններու, մանաւանդ Անգղիոյ եւ Ռուսիոյ հակամարտութեան: Այդ երկու պետութիւններու հակամարտութիւնն էր, որ զինեց Սուլթանին ջարդարար ծեռքը:

Անգամ մըն ալ հոս կրկնենք, թէ Սան Սթէֆանոյի դաշնադրութեամբ, եւ առանց Պերլինի միջամտութեան Հայկական Հարցը լուծուած պիտի ըլլար. ի նպաստ Հայերուս, ռուսական հովանաւորութեամբ եւ պաշտպանութեամբ, եւ մեզի խնայուած պիտի ըլլային մեր քնաջնջումին ձգտող այնքան ջարդերն ու սարսափները:

Վերադառնանք մեր նիւթին: Աշրգեան պատրիարքին

հաղորդուած վերոյիշեալ յայտարարութիւնը կարգալէ վերջ ալ-
եւս կասկած չի վերցնէր, թէ Սուլթանին կառավարութիւնը
ՎՃԹԱԾ ԷՐ ՀԱՅԵՐԸ ԲՆԱԶՆԱԵԼ, իրեն յարմար տեսած միջոց
ներով, Աշրգեան ստիպուեցաւ եւրոպա զրկել եղիշէ Վրդ. Դուր-
եանը, որպէսզի յեղափոխական կազմակերպութիւնները համոզե-
ղադրեցնելու համար իրենց հրատաքակութիւնները Սուլթանին
ու թուրք կառավարութեան դէմ: Ոչ ոք պիտի յաջողէր այդպի-
սի առաքելութիւն մը արդիւնաւորելու, քանի որ յեղափոխա-
կան կազմակերպութիւնները խօսք մտիկ ընելու մտայնութիւնը
չունէին, եւ քանի որ մանաւանդ 10 - 12 տարիներէ ի վեր Րաֆ-
ֆի իր վէպերով յեղափոխութեան կրակը արծարծած էր հոգի-
ներու խորը:

Պէտք է խոստովանիլ, սակայն, թէ հակառակ յեղափո-
խական կուսակցութիւններու գործունէութեան, յեղափոխական
ոգին շատ քիչերուն մատչելի եղաւ բնագաւառի եւ գաղութնե-
րու հայութեան, եւ հազիւ մատի վրայ համբուող երիտասարդ-
ներ մտան գաղտնի կազմակերպութիւններու շարքերը: Տառ-
պանքը եւ քարդուելու երկիւղը անդամալուծած էր Ազգը: Հըն-
չակեաններ, որոնք կը պնդէին, թէ հայր իւ սեփական ուժերուն
միայն պէտք է վստահի, իր անկախութեան տիրանալու համար
(«Հնչակ» Բ. տարի, 4), տեսնելով թէ այդ ուժը անկարելի պի-
տի ըլլար ընականոն ճամբով եւ ժողովրդական կամքով ստեղ-
ծել, ուզեցին արուեստականապէս յեղափոխել ժողովուրդը («Հըն-
չակ» Բ. տարի 3), եւ այս յեղափոխական ծեռնարկները տեղի ու-
նեցան արատաստման, Պոլիս եւ քաղաքներէ մէջ, սա համոզու-
մով, թէ պէտք է Թուրքիան անհանգիստ ընել, տեղական ընդ-
հարումներով, արդէն իսկ վրդոված ներքին խաղաղութիւնը խան-
գարել, փտանգելու համար եւրոպական շահերը Թուրքիոյ մէջ,
ցոյց տալ, թէ Հայերն ալ ի հարկին իրենց ազատութեան հա-
մար կռուիլ գիտեն, ինչպէս Սերպերն ու Պուլկարները, եւ այս-
պէս եւրոպական պետութիւնները ստիպել, նոյնիսկ ակամայ,
միջամտելու, եւ գործնականացնելու Պերլինի Յօդուածը:

Կարևոյ «Պաշտպան Հայրենեաց» կազմակերպութիւնը ա-
ռաջինը եղաւ, որ 1890 Յունիս 18ին զինուած ընդհարում մը
ունեցաւ թուրք զօրքերուն հետ, Կարևոյ փողոցներուն մէջ: Այդ
ընդհարումի ընթացքին քսանէ աւելի Հայեր, եւ մաս մը զօրքեր
սպաննուեցան: Այս կռիւի առթիւ էր, որ երգուեցաւ «Այն
մը հնչեց Երզրումի լեռներէն» երգը: Այս կռիւը իր անդրադար-
ժումը ունեցաւ, աննշան կերպով, ուրիշ տեղեր ալ:

Հնչակեանները տեսնելով, թէ եւրոպա տեղէն շարժելու
նպատակ չունի, կը կազմակերպեն 1890 Յունիս 15ի Պոլսոյ Գու-
րարուի ցոյցը: Հնչակեանները որոշած էին բռնադատել Աշրգ-

եան պատրիարքը, որ իրենց ընկերանայ մինչեւ Սուլթանին պալատը. անոր ներկայացնելու համար պահանջագիր մը հայկական բարենորոգումներու մասին: Հազիւ պատգամաւորներու կառքը սկսաւ յառաջանալ, թուրք զօրքերը պաշարեցին թափօրը: Կռիւքը սկսաւ երկու կողմէն, քանի որ հոգիներ սպաննուեցան եւ վիրաւորուեցան, եւ ցոյցը վիժեցաւ իր սաղմին մէջ: Յ. Ճանկիւեան այս ցոյցին պատմութիւնը բրած է իր «Յիսողութիւններ հայկական եղեմամբ» հրատարակութեան մէջ:

Պէքիր Սամի փաշայի կողմած բրտական գունդերու պաշտօնականացումը տեղի ունեցաւ 1891ին, ՀԱՄԻՏԻ՛ գունդերուն պաշտօնական կազմակերպութեամբ: Կարնոյ անգղիական հիւպատոս Համբըն իր կառավարութեան կը գրէր այս առթիւ. «Քիւրտերը իրենք են, որ կը յայտարարեն, թէ իրենց զինուորական կազմակերպութիւն կը տրուի յատկապէս Հայերը զսպելու համար»: «Հնչակ» ի զուր կը գրէր. «Երբ ապստամբութիւնը ծագում է, մի հայ անգամ չպիտի մնայ իր տանը, մի գէնը անգամ չպիտի պարապ լինի, մի հարուած անգամ չպիտի վրիպի նշանից, եւ ամբողջ հայութիւնը պէտք է շնչէ մի կուրծքից. եւ թող երկրի մի ծայրից մինչեւ միւս ծայրը թնդայ այն լգեւորիչ ու վսեմ խօսքը, որ պատերազմի դաշտում միացնում է ցրուած ոյժերը իբրեւ եղբայրների, որ յեղափոխութեան կարմիր դրօշակն է ծածանեցնում, որ ազատութեան արեւի ծագումն է աւետում»: Սակայն, այսպիսի ընդհանրական շարժում մը կարենալ ստեղծելու համար, ո՛չ միայն գոյութիւն չունէին գէնք եւ ռազմամթերք, այլ եւ հայ զանգուածին խորը մեռած էր ինքնապաշտպանութեան զգացումը: Հոգիները բարոյալքուած էին:

Սկսան, 1893 եւ 1894ի Սասունի շարժումներն ու կռիւները: Արդէն տարի մը առաջ «Հնչակ» մասնաւոր թուցիկով մը, «Ապստամբութիւն Հայաստանում» վերնագրով յայտարարեց, թէ Սասնոյ գաւառը եւ Մուշի դաշտի քանի մը գիւղերը ապստամբած են թուրք կառավարութեան դէմ: 1894ի ամառը Դ. զօրաբանակի հրամանատար Ջէքի փաշա Համիտիէի հեծելազօրքի գլուխն անցած քաղեց Սասունի վրայ. կռիւն սկսաւ, ջարդն ու գիւղերու քանդումը շարունակուեցան, եւ մենք այդ կռիւներու ու ջարդի միջոցին տասը հազարի մօտ մարդ կորուսինք: Կազմուեցաւ անգղիական, ֆրանսական եւ ռուսական հիւպատոսներէ Քննիչ Յանձնաժողովը: Որովհետեւ «Հնչակ» եւ Սուլթան հայկական ապստամբութիւն անունով կ'որակէին Սասնոյ շարժումը, Քննիչ Յանձնաժողովը իր տեղեկագրով ուզեց հաստատել, թէ կատարուածը ապստամբութիւն չէր պետութեան դէմ, այլ կռիւ մը Քիւրտերու հետ, Պաշիւրի ու ճորտի ընդհարումներ,

տնտեսական գետնի վրայ: Սասունի այս ընդհարումները անգամ մըն ալ ցոյց տուին, թէ հայր զինուած չէր, եւ անզոյական կապոյտ տետրակէն կը տեղեկանանք, թէ Հայերուն ձեռք գտնուած գէնքերը քանի մը չախմախլը հրացաններ, դաշոյն, կացին, բահ ու բրիչ էին: Արդիական գէնքերով կանոնաւորապէս զինուած Սասուն մը կրնար անպարտելի մնալ: Այսուհանդերձ Սասունի դէպքերը բոլորովին ապարդիւն ալ չմնացին. վերոյիշեալ երեք պետութեանց դեսպանները մշակեցին Մայիսեան ռէֆորմներու 1895ի ծնագիրը, հայկական վեց նահանգներու համար(*):

Այլ թան Համիտ 1895 Սեպտ. 30ին, նամակով մը զըրւած Լորտ Սալպարիի, կ'ըսէր. «Երբ ռէֆորմները գործադրեմ, զանոնք պարունակող վաւերագրերը ձեռքս պիտի առնեմ, եւ ես անծամբ պիտի հսկեմ. որ անոր ամէն մէկ յօդուածը գործադրուի: Ահա իմ հաստատ ուղղումս, եւ անոր համար իմ պատուոյ խօսքս կուսամ...»:

Եւ որպիսի պատուոյ խօսք ոճրագործ Յուլիանի մը կողմէ... , զոր «մեծ մարգասպալ» անունով մկրտեց Կլաւտսթոն, եւ որուն «Կարմիր Սուլթան» անունը տուաւ Ալպէր Վանտալ: Բայց Սուլթան Համիտ, ինչպէ՞ս պիտի կիւար յարգել իր պատուոյ խօսքը, երբ պատուոյ զգացումը կը պակսէր իր մօտ, ինչպէս նաեւ բարենորոգումներու ըմբռնումն ու ընդունակութիւնը: Թուրքիոյ պատմութեան մէջ չարղը բարենորոգումին տեղը բռնած է միշտ: Ընդհանուր բարենորոգումներու փորձ մը տեղի կ'ունենայ 1826 Յունիս 17ին Եէնիչէրիներու բանակին բնաջնջումով, որ տեղի ունեցաւ Սուլթան Մահմուտ Բ.ի հրամանով. Յ. Լեփսիւս Մեմլուկի առաջին թիւին մէջ, աւանդութեան մը վրայ հիմնւելով կը պատմէ, թէ Ապտիւլ Համիտ Ա., հայրը Մահմուտ Բ.ի, Ալթերիէն զեղեցիկ զարգացած գերուհի մը ստացաւ, եւ զայն Սուլթանուհիի աստիճանին բարձրացուց: Կ'ըսուի, թէ այդ գերուհին ազնուական Փրանսուհի մըն էր. Էմէ Տիւպաք Տը Ռեփրի, որ ծովասպատակները յափշտակած էին. Մահմուտ Բ. իր մօրը ազդեցութեամբ էր միայն, որ Եէնիչէրիներու ջնջումը ծրարագրեց. եւ 1839 Նոյ. 3ին հրաւարակեց Կիւլհանէի խաթիւնը Հիւմայունը:

Ռէֆորմները չգործադրուեցան: Որովհետեւ ամէն անգամ որ հայկական բարենորոգումներու հարցը մէջտեղ կը դրուէր, պետութիւններ զայն կը գործածէին իրենց սեփական շահերուն

(*) Ռէֆորմներու մարդջական ծրագիրը տես Հայաստան եւ Հայ դասը, էջ 43—60 և անոր թրքական պատասխանը, էջ 61—62:

ի նպատ. շահագործելով հայկական արիւնը: Այս անգամ ալ երկու դաշնակիցները՝ Ֆրանսա եւ Ռուսիա, իրենց մասնակի շահերը ապահովելէ յետոյ Համիտի հետ. ջանացին Անգղիան հեռացնել Հայկական հարցի միջամտութենէն, եւ ռուս կառավարութիւնը գաղտնօրէն Թուրքիոյ խոստացաւ իրեն հակահայ քաղաքականութեան օժանդակել:

Բարենորոգումներու Մայիսեան ծրագրին գործադրութիւնը փութացնելու նպատակով, Հնչակեաններ ուզեցին խաղաղ ցոյց մը րնել Պոլսոյ մէջ, եւ իրենց այդ նպատակը շրջաբերականով մը հաղորդեցին դեսպաններուն: 1895 Սեպտ. 30ին, Իզմիրլեան պատրիարք ի զուր խնդրեց նոյն օր, որ այդ ցոյցը տեղի չունենայ: Յուցարարները Մայր Եկեղեցիէն յառաջացան դէպի Պապը Այի (Բ. Դուռ): Թուրք կառավարութիւնը կանխաւ տեղեակ, պատրաստուած էր դիմագրաւելու ցոյցը: Կռիւն սկսաւ, զինուորական հրամանատարը սպաննուեցաւ, գնդակները սկսան սուրալ, դիակներ...: Յուցարարները խուճապի մատնուած, փախուստի մատնուեցան, եւ սկսաւ Պոլսոյ ջարդը: Ութ օր յետոյ շարդը սկսաւ Տրապիզոնի մէջ: Սուլթանը սկսաւ իր սովորական կատակերգութեան, ծեւականօրէն ստորագրեց ռէփորմները, եւ իբր թէ զանոնք գործադրելու համար Շաքիր Փաշան Բարձր Բօմիսէի պաշտօնով Հայաստան ղրկեց: Շաքիր փաշա, իբր Սուլթանին ներկայացուցիչը, շատ լաւ կատարեց իրեն արուած զաղակի հրահանգները, եւ փոխանակ ռէփորմներու, կազմակերպեց հայկական ջարդերը, որոնք իր քայլերուն հետեւեցան. ջարդելով 300,000 Հայեր: Սուլթանը եւ Չարր թեւ թեւի տուած էին այս ջարդերու կազմակերպութեան միջոցին. եւ Լոպանով, որ Ներսէսի օրով Հայաստանի կենաց գաւաթ պարպած էր, այս անգամ փոխ կ'առնէր Սայիտ փաշայի բանածելը, «Հայաստան առանց Հայու»: Ծրագիրը նոյնն էր երկու բորենիներուն — Համիտի եւ Չարի — համար: Չարր կը հարկադրէր Խրիմեանը, եւ Սուլթանն՝ Իզմիրլեանը, որպէսզի կոնդակներով ժողովուրդը յորդորեն, որ Հայերը հրաժարին ապստամբութենէ՝ եւ իսլամ ազգին վրայ յաճախուժ գործելէ...: Շնական մտայնութիւն...

Կոտորածները շարունակուեցան մինչեւ 1896: Վանի շրջանը, որ ամէնէն քիչ մնասուած էր, 1895ի ջարդերու միջոցին, 1896 Յունիսին կրեց մեծագոյն հարուածը: Եւրոպական դիւանագիտութիւնը շարժած չունէր իր տեղէն: Միայն պղտտոնական բողոքներ կը հրատարակուէին թերթերու մէջ. Հ. Յ. Կաշնակցութիւնը եւրոպական դրամատիրութեան շահերը աւելի ուժով հարուածելու համար, 1896 Օգոստ. 14—26ին յաջողեցաւ

Պոլսոյ Օսմ. Պանքան մտնել ռումբերով(*): Որովհետեւ այդ ցոյցի մասին տարածայնութիւններ կային ժողովուրդին մէջ, օր մը առաջ Ա. Արզուեան եւ ես ներկայացանք Դաշնակցութեան Պոլսոյ կեդրոնը եւ ռզեցինք հասկնալ. թէ ցոյց եւ ընդհարումներ տեղի պիտի ունենան թաղերու մէջ ալ, որպէսզի մենք ալ մեր տրամադրելի գէնքերը ցրուենք Հնչակեան շարքերու ինքնապաշտպանութեան եւ ի հարկին, յարծակման գործը աւելի զօրացնելու համար: Իրենց ժխտական պատասխանին վրայ, մեր գէնքերը մնացին Զիւմրուտ Խանի նկուղներուն մէջ: Ռումբերը, սկսան պայթիլ պանքայէն. երբ մենք Օրմանեանի հետ կրօնաթերթ «Մասիս»-ի փորձերը կը սրբագրէինք «Արեւելք»-ի տպարանին մէջ Վոյվոտա գարագոյի առջեւ: Ու հետզհետէ կ'իմանանք թէ կռիւններ տեղի կ'ունենան նաեւ Սամաթիայի եւ Խաս գիւղի շրջաններուն մէջ, ռումբերով եւ ռէվոլվէրներով: Դաշնակցութեան այս յանդուգն բայր, պէտք է խոստովանիլ, թէ բաւական մեծ շփոթութիւն պատճառեց Դեսպաններուն, որոնք ներկայացուցիչներն էին եւրոպական դրամատիրութեան: Սուլթանը չէր կրնար գէնքի ուժով պարպել տալ Պանքան, որովհետեւ գրաւողները կ'սպառնային Պանքան օդը հանել: Միեւնոյն ժամանակ Դաշնակցութիւնը յայտագիր շրջաբերական մը կ'ուղղէր Դեսպաններուն, պահանջելով Ռէփորմներուն անմիջական գործադրութիւնը: Դաշնակցութիւնը այդ յայտագրին մէջ կ'ըսէր. «Մարդկութեան տերազորած անփութութիւնն է, որ մղած է մեզ դէպի այս ծայրայեղութիւնը», ու երբ դէպքերը տեղի կ'ունենային Պանքային մէջ, դուրսը քաղաքը սկսած էր արդէն Հայերու դէմ: Այս օրերուն Զէյթունի ապստամբութիւնն ալ ծայր տուած էր:

Սուլթանական պալատ եւ դեսպաններ շարժման մէջ են: Դեսպաններուն կողմէ լիազօրութիւն մը կը տրուի ռուս դեսպանատան թարգման Մաքսիմովի, որ բանակցութեան մտնէ Պանքան գրաւողներուն հետ: Մաքսիմով կը գործադրէ յայտագրին չորրորդ յօդուածը — «Կեանքի կատարեալ երաշխաւորութիւն բոլոր անոնց, որոնք այստեղ պանքային մէջն են» — եւ զիրենք նաւ կը փոխադրէ խոստանալով, թէ յաջորդ օրը դեսպանները նաւ պիտի գան, բանակցելու համար միւս պահանջներու մասին: Ստոյգ է, թէ դեսպաններու տեսակցութիւնը տեղի ունեցաւ նաւու վրայ, բայց բարենորոգումներու մասին խօսող չկար բնաւ: Դաշնակցականները կը զգան խաբուած ըլլալին, եւ

(*) Նանտէն այս ցոյցին առթիւ կը գրէ. «Խարզ մը նշաններ ցոյց կուտան, թէ այս յարձակումը կատարուած է Պալատի գաղտնի թեւադրութեամբ: Պալատը այսպէս կը ցաւ այս տղայամիտ յեղափոխականները դիւանագէտներու աչքին ներկայացնել իրը ապստամբներ, զոր պէտք էր պատժել» (L'Arménie p. 223):

կը սպառնան վերադառնալ ուրիշ փորձերու համար. Այս անգամ ալ Պոլսոյ ջարդերը շարունակուեցան Թոգատի եւ Ակնայ շրջաններուն մէջ:

Դաշնակցութիւնը իր կրած խաբկանքով չքնացաւ. 1897 Յունիս 25ին կազմակերպեց Խանասորի արշաւանքը՝ պարսկական սահմանսպուխին վրայ, Շէրէֆի պէյի դէմ: Դիշերով գործուած այդ յարձակումի միջոցին, Քիւրտերը բուական զոհ տուին: Շէրէֆի պէյ կրցած էր փախչիլ կոտորածէն, եւ Մուշի կողմերը գալով ան 7 հայ գիւղեր կործանեց: Այս բոլոր շարժումներու ընթացքին եւրոպական ոճեւէ նախածեռնութիւն տեղի չունենար Հայկական քարենորոգումներու ի նպաստ. Իսկ գալով հայ ժողովուրդին, ան այլեւս յոգնած է եւ հիւթասպառած ջարդերէ, մորթոտումներէ, թալաններէ, քանդումներէ: 1897ի աշնան, Արաբկիր երթալուս, ամբողջ երկայնքը համատարած թշուառութենէ զատ բան մը չեմ տեսներ: Երկրին մէջ քարենորոգումներու մասին խորհող չկայ այլեւս, օրուան հացի հնհնուքը ամենուն խորհրդածութեան առարկան է միայն:

Եւ երբ պետութիւններ ոճրապարտ մեղսակցութեամբ մը լուռ հանդիսատեսը կը մնան հայ համայնական տառապանքին, եւրոպական ժողովրդական խաւերը սկսան տակաւ ծայն քարծրացնել, ի նպաստ Հայկական Դատին: 1900 - 1901ի սկիզբները Պերսիի համաշխարհային խաղաղութեան Պիւրօն, առաջին անգամն ըլլալով դիմում կ'ընէ վեց պետութիւններուն եւ անհրաժեշտութիւն ցոյց կուտայ ՅԱՐԳ յօդուածի անյապաղ գործադրութեան: Միեւնոյն ժամանակ, ընկերվարական կեդրոններ ուժգին յայտարարութիւններով կը հրաւիրեն գործաւոր դասակարգը երեսի. Ժողովներու առջեւ ծայն քարծրացնելու ի նպաստ տառապող հայութեան:

Բայց այդ ծայները պիտի չկրնային արծագանգ գտնել սրտերու մէջ, տրուած ըլլալով Ռուսիոյ բռնած հակառակիական եւ հետեւաբար հակահայ քաղաքականութեան լարուածքը. Այդ լարուածքը, ինչպէս տեսանք, աւելի բուռն կերպով արտայայտուեցաւ. 1895 Մայիսեան ծրագրի խմբագրութեան օրերուն, եւ օրէ օր շեշտուեցաւ: Հայկական խնդիրներու անգլիական միջամտութիւնը Ռուսիոյ ջիղերուն կը դալէր, եւ այդ միջամտութիւնը արգիլելու միջոցն էր. թողուլ որ Հայերը քնաջնջուին, եւ Հայաստան առանց Հայու մնայ(*): 1895 Յունիս 4ին Փեթերսպուր-

(*) Հայաստան առանց Հայու. թողուլ ծրագիրը յղացած է Մօրիկ կայսր, Պարսից Խոսրով Բ.ի հետ համաձայնելով (591 - 628). Ե յաջողած իսկ է, զանգուածային գաղութներ տեղափոխելով կայսրութեան բոլոր կողմերը. Պալքաններէն մինչեւ Ալթերի. Յոյն օրթոտոքսներուն մեծ դաւադրութիւնն էր կատարուածը:

կի անգղիական դեսպանը՝ Քէմպրըիէյ իր կառավարութեան կը հաղորդէր հետեւեալը. «Նորին Վսեմութիւնը (Լոպանոֆ) յոյս կը յայտնէ, թէ ձեր յորտութիւնը իրեն հետ պիտի խորհրդակցի այն միջոցներուն համար, զոր նկատի առնել պէտք պիտի ըլլայ Սուլթանին կողմէն տրուելիք պատասխանէն յետոյ: Այսուհանդերձ ռուսական կառավարութիւնը որեւէ պարագայի հաւանութիւն պիտի չսայ բռնի միջոցներ ձեռք առնելու, կամ ասիական Թուրքիոյ մէջ սեղծելու զաւառ մը, որուն մէջ Հայերը բացառիկ առաւելութիւններ ունենային, եւ որ կրնար հաստատել հայկական անկախ քաղաքութեան մը կոռիքը, այս ըլլալով յայտնապէս հայկական Վօմիթէներու ունեցած գաղափարը»: Այս միեւնոյն ոգին է որ ցոյց տուած է Լոպանոֆ, ամէն անգամ որ անսակցած է անգղ. դեսպանին հետ: Ուրիշ առթիւ մը յայտարարած է, թէ պիտի հակառակէր «Ասիոյ մէջ ստեղծումին հողաբաժինի մը, ուր Հայերը բացառիկ առաւելութիւն պիտի վայելէին», թէ «Ռուսիայի կրնար հաւանիլ իր սահմանագլխին վրայ նոր Պուլկարիոյ մը կազմութիւնը տեսնել»: Թէ «Ռուսիոյ անմիջական շահերը, իր սահմանագլուխին վրայ, կ'արգիլէին զինքը ներդրամութիւն նայելու այն մարդասիրական երազներուն, որոնք կը թուի, թէ այժմ գոյութիւն ունին Անգղիոյ մէջ. որուն շահերը եւ աշխարհագրական դիրքը, եւ հայկական գաւառներէ իր հեռաւորութիւնը ուղղակի տարբերութիւն մը չէին ընել իրեն համար» (Կապոյտ տետրակ 1896 թիւ 1, էջ 76, 37, 93):

Չմոռնանք ըսել, թէ Համիտի եւ Ռուսիոյ այս ոճրագործ եղբայրակցութեան օրերուն, Օրմանեան պատրիարք կ'ընտրուէր: 1897ին, Օրմանեան, անշուշտ թուրք կառավարութեան պնդումով յեղափոխութեան եւ հայ յեղափոխականներու դէմ հրատարակեց իր ԱնէնՎի նշանաւոր կոնդակը, որ Պոլսոյ բոլոր եկեղեցիներու բեմերէն կարդացուեցաւ, բացի Մաքրիգիւղի եկեղեցիէն, որուն նոյն ատենի քարոզիչն էի: Եւ այդ ըմբոստութիւնս տեղի տուաւ բաւական խնդիրներու իմ եւ Պատրիարքարանի, եւ իմ ու պալատի խափիյէ Ռուպէր Եազըճեանի միջեւ (*):

Ակսան Անդրանիկի արշաւանքները 1903—1904ին Սասունի լեռներուն վրայ: Անդրանիկի խումբերը բաւական ուժեղ կռիւներ մղեցին թէպէտ, բայց թուրք կառավարութիւնը խրախուսուած Ռուսիայէն, եւ քաջալերուած Եւրոպայի անտարբերութենէն, ամէն մէկ շարժում պատուհասեց նորանոր քաշդե-

(*) Այս առթիւ իմ վէճերս եւ լանկացութիւններս մանրամասն կերպով պատկերացուած են իմ «Ինքնակենսագրութիւն» հատորներուս մէջ, որոնք անտիպ կը մնան ցարդ:

րով: Եւ Խրիմեան, որ այնքան դառն փորձառութիւն ունեցած էր 1878ին Անգղիոյ եւ Պերսիին մէջ, 1904ին Սարաճեան Յովսէփի եւ Այվազեան Սահակ եպիսկոպոսներուն պաշտօն յանձնեց իր անունով դիմումներ կատարելու եւրոպական արքունիքները, Հայկական բարենորոգումներու հարցին գործադրութեանը համար: Ֆրանսայի, եւ Անգղիոյ հայ գաղութները, ականատես եւրոպական պետութեանց անհամերաշխութեան չեն ուզեր ո՛չ ցոյց, ո՛չ բողոքի միջին կազմակերպել: Անգղիոյ թագաւորը կը մերժէ պատուիրակութիւնը ընդունիլ: Ամերիկայի մէջ կը ներկայանան նախագահ Ռուզվելթի, որ կ'ըսէ իրենց, թէ թէպէտ անձնապէս համակիր է Հայերուն, «Բայց Ամերիկա Պերսիին դաշնագիրը ստորագրող պետութեանց մէջ չգտնուելուն, չի կրնար բան մը ընել»: Եւ Հայ պատուիրակութիւնը այլեւս աւելորդ կը համարի դիմումներ կատարել Գերմանիոյ, Աւստրիոյ, եւ Իտալիոյ, եւ ցրուելէ առաջ իր ծախսողութեան տեղեկագիրը, կը ղրկէ Կաթողիկոսին:

Մենք հոս աւելորդ կը նկատենք զբաղիլ ռուսահայ եկեղեցապատկան կալուածներու եւ հայ-թաթարական կռիւներու խնդիրներով զբաղիլ, զանոնք նկատելով ռուսահայ իրականութեան պատկանող խնդիրներ, հակառակ կալուածական խնդրոյն ընդհանրականութեան, սա բմբռնումով, թէ անոնք ուղղակի կապ չունին Հայկական Հարցին հետ, որ թուրքահայաստանի հարցն է, ու կը մնայ այնպէս, սկիզբէն մինչեւ այսօր:

Ե.

ԻՆՉՈՒ ԴՈՒՍԻՍԱ ՀԱՄԱՆՈՋ ԳՏՆՈՒԵՑՍԱՒ «ԿԱՐՄԻՐ

ՍՈՒԼԹԱՆԻՆ» ԵՒ ԻՆՉՈՒ ՈՒՋԵՑ ՈՒՆԵՆԱԼ

ԴՐԱՅԻ ՀԱՅՍՍՏԱՆ ՄԸ «ԱՌԱՆՑՀԱՅԻ»

Կը խորհիմ, թէ շահեկանութենէ զուրկ ձեռնարկ մը պիտի չըլլար վերլուծական քննութեան մը ենթարկել այն դրդապատճառները, որոնք հարկադրեցին Ռուսիան, հայկական ջարդերու միջոցին, հետեւիլ քաղաքականութեան մը, որ հիմնովին կը հակասէր Թուրքիոյ լուծին տակ ճնշուող քրիստոնեաներու պաշտպանի իր դերին: Այդ դրդապատճառները կարենալ մօտէն տեսնելու համար անհրաժեշտ պիտի ըլլայ մատնանշել, մանաւանդ 1840 թուականէն սկսեալ ռուս քաղաքականութեան տեսակէտը Արեւելեան Հարցի վերաբերմամբ:

Երբ պարսկական հոգերու նուաճումներով Ռուսիա տիրացաւ Կասպից ծովին, եւ յետոյ Խրիմի խառնութեան նուաճումով տեղաւորուեցաւ Սեւ ծովու ափերուն վրայ, այնուհետեւ հետապնդեց նպատակ մը, որ իր ամբողջ քաղաքականութեան եւ դիւանագիտութեան առանցքը պիտի կազմէր: Այդ հետապնդուած նպատակն էր, տիրանալ նեղուցներուն, կարենալ անցք մը ապահովելու համար դէպի Միջերկրականի «տաք ջուրերը»: Եւրոպական կամ աւելի ճիշդը Պարսնեան քրիստոնեայ ժողովուրդներու ազատագրութեան անունով մղած պատերազմները դժբախտաբար չէին յաջողած այդ նպատակին հասցնելու զինքը: Այդ անյաջողութեան գլխաւոր պատճառը Անգղիան էր եղած այն օրէն ի վեր, երբ Հնդկաստանի տիրացաւ: Հնդկաստանի տիրապետութենէն առաջ նեղուցները եւ Միջերկրականը մեծ կարեւորութիւն մը չունէին Անգղիոյ համար: Նոյնիսկ եղաւ ժամանակ մը, երբ Անգղիոյ կողմէ առաջարկ եղաւ Ռուսիոյ՝ նեղուցները գրաւելու: Այս առաջարկը տեղի կ'ունենար 1770ին: Յրանսայի դրդումով Թուրքիա 1768ին պատերազմ կը յայտարարէր Ռուսիոյ դէմ: Ջարուհին Պալթիկ ծովէն եւ Անգղիոյ ճամբով իր նաւատորմը կը ղրկէ Միջերկրական: Եւ 1770 Յուլիս 5ին Չէշմէի

մէջ կը ջնջէ թուրք նաւատորմիդը: Ռուսական նաւերուն վրայ կը գտնուէին անգղիացի ծովային սպաներ եւ նաւաստիներ: Անգղիացիք խորհուրդ կուտան ռուս ծովակալին, որպէսզի Տարտանէլ մտնէ, վստահացնելով, թէ այդ գործողութիւնը դիւրութեամբ պիտի իրագործուի, առանց դիմադրութեան փորձի, քանի որ այդ պահուն Անգղիա բարեկամ էր Ռուսիոյ, եւ Ֆրանսա ի վիճակի չէր Թուրքիոյ օգնելու: Ռուսիա այս պատեհութիւնը օգտագործելու կա՛մ իմաստութիւնը եւ կամ քաջութիւնը չունեցաւ, եւ այնուհետեւ նեղուցներու հարցը կռուանծորը եղաւ. երկու պետութիւններու միջեւ շարունակուող մենամարտին:

Ռուսիա տեսնելով, թէ բռնի միջոցներով կարելի պիտի չըլլայ իր նպատակին հասնիլ, դիմեց դիւանագիտական միջոցներու: Աղեքսանդր Բ. իր վստահութիւնը վայելող ժեներալ Իգնատիէվի դեսպան նշանակեց Պոլսոյ: Դեսպանին գործը պիտի ըլլար վերահաստատել Սրիմի ծախողներով խախտուած ռուսական ազդեցութիւնը: Իգնատիէվ քիչ ժամանակի մէջ յաջողեցաւ չէզոքացնել Ֆրանսական եւ անգղիական ազդեցութիւնները Պոլսոյ մէջ, եւ 1871ին Ֆրանսական պարտութենէն յետոյ, դեսպանական մարմնոյն ամենաազդեցիկ դէմքն եղաւ: Եւ Սուլթան Ապտիլ Ազիզը իր ձեռքին մէջն առաւ: Եւ այդ պատճառով ժողովուրդին եւ դիւանագէտներուն կողմէն յորջորջուեցաւ «երկրորդ Սուլթան»: Պատերազմներով չյուծուած հարցը, հաւանական էր, որ լուծուէր շնորհիւ Իգնատիէվի ճարպիկ դիւանագիտութեան: Եւ այդ պայմաններուն տակ Իգնատիէվ ծրագրած էր նոյնիսկ Հայկական ինքնավարութիւն մը ստեղծել. եթէ Հայերը ռուսատեաց Մատթէոս կաթողիկոսին անդ ռուսասէր մէկը դրկէին Էջմիածին: Եւ երբ 1865ին Մատթէոս վախճանեցաւ, Իգնատիէվ անմիջապէս աչքի առջեւ ունեցաւ, իբր կաթողիկոսական ընտրելի, Պրուսայի առաջնորդ Գէորգ եպիսկոպոսը, որ եթէ ո՛չ ռուսամոլ, գոնէ ռուսասէր նկատուած էր ամէնուն կողմէ: Իգնատիէվ անմիջապէս կը մեկնի Պրուսա. կը տեսակցի Գէորգ եպիսկոպոսին հետ, եւ կաթողիկոսական աթոռ կը խոստանայ անոր, պայմանաւ, որ նորրոտիք կաթողիկոսը 1. Պատրիարքարանէ անջատ կաթողիկոսական փոխանորդութիւն մը հաստատէ Պոլսոյ մէջ, եւ ռուսահայ եպիսկոպոս մը իբր փոխանորդ Պոլիս դրկէ, պետական ծախքով. 2. — Վանք մը հիմնէ Պոլիս, եւ փոխանորդութիւնն ու վանքը դնէ ռուս դեսպանատան հովանաւորութեան տակ, իբր ռուսահայատակի գործ: (1:0. Թրքահայ Յեղափոխ. Գաղափարաբանութիւնը. Ա. էջ 55—56). Կ'երեւի, թէ Գէորգ, իր փառասիրական հովերէն տարուած, ընդունած է Իգնատիէվի պայմանները: Այս հիման վրայ թղթակցութիւնները կը շարունակուին երկուքին միջեւ մինչեւ այն օր, երբ Գէորգ կաթողի-

կոս փոխանակ իր ռուսահայ փոխանորդը ղրկելու Պոլիս, կը խնդրէ Իգնատիէ՛վէն, որ սկսուած բանակցութիւնները շարունակուին Ներսէս պատրիարքի հետ»։ 1875 թուականին գրած իր նամակով Իգնատիէ՛վ իր ցաւակցութիւնն էր յայտնում, որ կաթողիկոսն այլեւս չի ուզում կատարել իր տուած խոստումները եւ դադրեցնում է իր յարաբերութիւնները»։

Եւ կրօնական— քաղաքական գետնի վրայ կաթողիկոսի մը կողմէ տրուած խոստումներու դրժումէն ծագած յարաբերութեանց այս խզումը կը զուգադիպէր անկղօքուս հակընդէմ դիւանագիտական շարժումներու թախտորոշ մէկ վայրկեանին։ Ամենակսրող Իգնատիէ՛վ իր քաղաքական ծրագիրները կը հետապնդէր Սուլթանին հետ ուղղակի տեսակցութիւններով, անտեսելով նախարարները։ Այն ատեն Միդհատ փաշա, Երիտասարդ Թուրքերու ղեկավար, Եպարքոսութեան պաշտօնին գլուխը կը գտնուէր։ Անոր նպատակն էր Թուրքիան արգիականացնել Սահմանադրական իրաւակարգէրով։ Որոշ է, թէ ո՛չ Ռուսիա եւ ո՛չ Անգղիա պիտի փափաքէին արգիականացած տեսնել Թուրքիան։ Անգղիոյ դեսպան Էլիոթ վայրկեանը եկած համարեց գործելու Ոյժ տուաւ Միդհատ փաշայի, որպէսզի իր կազմած Սահմանադրութիւնը ներկայացնէ Սուլթան Ազիզի, եւ զայն ընդունել տայ անոր, սա համոզումով։ Թէ Սուլթանը պիտի մերժէր առաջարկը Իգնատիէ՛վի թելադրութեամբ, Սուլթանը մերժեց Սահմանադրութիւնը, եւ այդ պատճառով գահընկեց եղաւ, եւ սպաննուեցաւ թունաւորումով։ Էլիոթ հասած էր իր նպատակին։ Սուլթանին գահընկեցութեամբ եւ մահով Իգնատիէ՛վ կոչանցուցած էր իր ոտքին կռուական ու յենարանը, եւ Ազիզի մահով ինքնին պիտի անշրքանար ինքը, «Երկրորդ» կամ «Ռուս Սուլթանը» Իգնատիէ՛վ, հոգ չէ, թէ այս արիւնոտ դաւադրութեան պատճառով Հենրի հոգ չէ, թէ այս արիւնոտ դաւադրութեան պատճառով կարծիքի կողմէ։ Սուլթան Ազիզի յաջորդը՝ Մուրատ Ե. անհատականութենէ զուրկ, ապիկար խաղալիկ մը եղաւ երկու մրցակից պետութիւններու միջեւ, եւ այդ պատճառով, ու նաքէն «Էլիոթի դրդումով» գահագուրկ եղաւ ի նպաստ իր եղբօր՝ Համիտ Բ.ի գահակալութեան։

Երկու պետութեանց այս կատաղի մրցակցութեան օրերուն, անհրաժեշտ էր, որ մեր Պատրիարքարանի գործիչները ըլլային աւելի խոհական, երբ կը տեսնէին, թէ մեզ իրենց ձեռք գործիք ընել ուզող պետութիւնները, միեւնոյն ժամանակ դատաւորները պիտի ըլլային մեր դատին։ Ներսէս իր մէկ նամակին մէջ երբ կը գրէր, թէ չենք ուզեր գործիք ըլլալ ուրիշին, հէնց այդ րոպէին իսկ արդէն գործիք դարձած էր մերթ Անգղիոյ, եւ

մերթ Թուսիոյ ծեռքին մէջ, իր դիւանագիտական սայթաքումներու միջոցին: Գիտենք, թէ Ներսէս պատրիարք համոզումով թրքասէր մըն էր: Ազգային տեսակէտով աւելի մեծ ծառայութիւն մը մատուցած պիտի ըլլար գաւառացի հայ ժողովուրդին համար, եթէ մնացած ըլլար թրքասիրութեան իր մթնոլորտին մէջ, առանց աջ ու ձախ շեղելու: Եթէ Ներսէս քրտսէր էր համոզումով, ան միեւնոյն ժամանակ ռուսասէաց էր համոզումով, հոգ չէ թէ այդ համոզումը արդիւնք եղած ըլլար բարձրաստիճան եկեղեցականութեան — որուն մէկ անդամն էր Ներսէս պատրիարք — ունեցած անհիմն կասկածամտութեան, կրօնական նախապաշարումներուն, եւ իրենց եկեղեցական իշխանութիւնն ու դիրքը կորսնցնելու երկիւղին: Պէտք է խոնարհիլ անհատներու անծնական համոզումին առջեւ, եւ ծափահարել նոյնիսկ զանոնք, երբ քաջութիւնը կ'ունենան հրապարակաւ արտայայտելու այդ համոզումը, եւ անոր կառչած մնալու: Բայց հարցը կը փոխուի երբ խնդիրը կը դառնայ հանրային ապահովութեան եւ ազգի մը գոյութեան եւ չգոյութեան շուրջ: Եւ այդ պարագային անհատական համոզումներէ աւելի հանրային գործիչներ, պէտք է առաջնորդուն հանրային օգտէն: Եւ քաղաքական հասունութեամբ օժտուած դիւանագիտական ըմբռնումն է, որ գործիչներուն պիտի տայ անհրաժեշտ եւ նպատակայարմար ուղղութիւնը: Եւ անծնապէս չեմ հաւատար Ներսէս պատրիարքի անգղիասիրութեան: Ներսէս պատրիարք անգղիասէր է, որովհետեւ Էլիսիթի կամ Լայարտի թելադրութիւնները կը համապատասխանեն իր թրքասէր հակումներուն. անգղիասէր է, որովհետեւ Լայարտի կողմէն թելադրուած ազգային ինքնավարութեան ծրագիրը, «Սուլթանին հովանաւորութեան տակ», գոհացում կուտար իր անծնական համոզումներուն եւ հայ ժողովուրդի պէտքերուն: Ներսէս պատրիարք անգղիասէր է կամ կը ծեւաւնայ ըլլալ, տյնչափ, որքան ռուսասէր է կամ կը ծեւաւնայ երբեմն, քաղաքական պարագաներու հարկադրանքին տակ:

Հայ եկեղեցիի առաջաւոր դէմքերը (Գէորգ կաթողիկոս, Ներսէս պատրիարք, Խրիմեան, Իզմիրլեան) ռուսատեաց են հաւասարապէս, բայց ամէնքն ալ թրքասէր չեն ինչպէս Ներսէս: Խրիմեան, Իզմիրլեան, Ալէնթեան, թրքատեաց եւ ռուսատեաց են միանգամայն, առանց անգլիասէր ըլլալու: Գալով Ներսէսի աշխարհական գործակիցներէ շատերուն, օրինակ Գ. Օտեան, իր Միդհատ փաշայի հետ բարեկամութեան եւ գործակցութեան հանգամանքով, Արթին պէյ Տատեան, իբր Ապետին փաշայի օժանդակող, Նուրեան եւ ուրիշներ: Իբր կառավարական պաշտօնեայ հարկադրուած էին որդեգրել ուղղութիւն մը, որ չխրտ-

չեցնէր Սուլթանին կառավարութիւնը, եւ որ միանգամայն ծառայէր ազգային ընդհանուր շահերուն: Այս երկու դասակարգն ալ, իրենց մասնաւոր նախապաշարումներու եւ շահերու բերմամբ կրնային համոզուած թրքասէրներ ըլլալ՝ բայց ո՛չ անգղիասէր, համոզումով եւ անկեղծութեամբ: Բայց ժողովրդեան ստուար մեծամասնութիւնը, չըսելու համար ամբողջութիւնը, մանաւանդ գաւառներուն մէջ, ռուսասէր էր հոգիով, համոզւումով, եւ այս պարագան դիւանագէտի աչքով շատ լաւ նշմարած էր Նուպար փաշա, ինչպէս ցոյց տուինք մեր գործի Ա. մասի ԺԶ. գլուխին մէջ: Եւ եթէ երբեք հանրաքուէի դրութիւնը գոյութիւն ունեցած ըլլար բռնապետական այդ երկրին մէջ, ժողովուրդին քուէն Ռուսիոյ պիտի տրուած ըլլար: Բայց մեր եկեղեցական իշխանութիւնն ալ, իր անպատասխանաւոր դերին մէջ, ինքն ալ տողորում բռնապետական ոգիով, ինքզինքը շփոթեց ժողովուրդին հետ, եւ իր անծնական նախասիրութիւններուն յաջողութեան համար խեղճ եւ համբուսեան դատապարտուած ժողովուրդին անունով խօսեցաւ: Այս միեւնոյն բռնամիտպետական հոգեբանութեամբ Օսմ. փարլամէնտի հայ անդամները, Ռուսիոյ հող չտրուելու իրենց անհատական փափաքին, սխալմամբ եւ անիրաւարար ժողովրդական շապիկ հագցուցին: Այս իրողութիւնները աչքի առջեւ ունենալով կը խորհիմ իրաւունք ունենալ, հակառակ կարգ մը հեղինակներու, պնդելու, թէ ժողովուրդը անգղիասէր չէ՝ եղած երբեք մեր ազատագրութեան այդ վճռական շրջանին, եւ եթէ այդ ուղղութեամբ փորձեր եղան, անոնք հայ ժողովրդական, զանգուածային հոգեբանութեան իրական արտայայտութիւնը չըլլալէ զատ սուտ եւ սխալ արտայայտութիւններն էին հայ եկեղեցականներու արեւելեան դիւանագիտութեան(?):

Ներսէս պատրիարքի կողմէն, իր սայթաքումներու միջոցին, ցոյց տուած ռուսատեցութեան կարգ մը ողորմելի դրուագները կարելի չէր որ վրիպէին Ռուսիոյ տեսութենէն կամ մոռցուէին:

1. — Երբ Պոսոյ Դեսպանաժողովը գումարելու որոշում տրուեցաւ պետութիւններու կողմէն, Պայքանեան խնդիրը բնեւորու համար, կովկասահայեր դիմում կատարեցին Սղեքսանդր Բ. կայսեր, խնդրելով, որ այդ ժողովին նկատողութեան առնուի նաեւ Հայկական նահանգներու բարեկարգութեան հարցը: Ներսէս պատրիարք կրնար անտարբեր մնալ այդ դիմումին հանդէպ, բայց չմնաց: Անմիջապէս Լայարտին գնաց — հաւանաբար նաեւ Բ. Դուռ — յայտարարելու, թէ «Հայերը օստ պեսութեանց միջամտութեան պէտք չեն զգար, եւ իրենց կոյրիքներուն համար լաւագոյն միջոցը կը նկատեն զիմեյ ուղղակի իրենց երկրի կառավարու-

րեան», եւ Ռուսիա չէր կրնար մոռնալ այս պարագան:

2.— Ռուսիա չէր կրնար մոռնալ Եւրոպայի դիմումը Սան Սթէֆանօ, ռուս բանակի ընդհանուր հրամանատարութեան ներկայացնելու համար թուրք կառավարութեան հաւանութեամբ դեսպան Լայարտի կողմէ պատրաստուած ծրագիրը հայկական ինքնավարութեան, Սուլթանին զերիւստմուրթեան տակ:

3. Ռուսիա չէր կրնար մոռնալ Գէորգ կաթողիկոսի խոստումները ժենեւի Իզնատիէի, եւ անոնց յաջորդող դրժումները, զորս Աղեքսանդր Բ. պատուիրակ Նարայէյի երեսին նետեց դառնացած սրտով:

4.— Չէր կրնար մոռնալ Օսմ. փարլամէնթի հայ անդամներուն թուրքէ մը աւելի թրքամօլ վերաբերումը Ռուսիոյ հանդէպ. պահանջելով. որ նոյնիսկ պատերազմական տուգանքի փոխարէն, Հայաստանէն թիզ մը հող չտրուի Ռուսիոյ:

5.— Չէր կրնար մոռնալ Ներսէս պատրիարքի մէկ յայտարարութիւնը, թէ եթէ գաւառացի հայր երբեմն կր նեղուի հարստահարութիւններու երեսէն եւ նիւթական կորուստներ կ'ունենայ, մեկն Ռուսիոյ զերիւստմուրթեան տակ դատապարտուած եկն կորսուելու հոգիով եւ մարմինով:

Հակառակ այս եւ այսպիսի հակառուս շարժումներու եւ արտայայտութիւններու, Ռուսիա իր քաղաքական նկատումներէն առաջնորդուած, կը շարունակէ Հայերու հանդէպ իր բաւեացականութիւնը, եւ չուզեր որ Հայաստան պարպուի գաղթականութիւններով: Պատերազմի աւելողութեան եւ անոր յաջորդող օրերուն, Ռուսիա չուզեց կրկնել 1829ի իր սխալը, որով թոյլ տուած էր ստուար թիւով հայ փախստական-գաղթականներու մուտքը դէպի ռուսական հող: Հիմա իր ալտաքին քաղաքական դիւանագիտութիւնը չէր կրնար հանդուրժել, որ Հայաստան առանց հայու մնայ, զանգուածային արտագաղթերով, Առանց հայու Հայաստան մը մէջտեղէն վերցուցած պիտի ըլլար Թուրքիոյ գործերուն միջամուխ ըլլալու ամէն պատրուակ, եւ գաղթականութեան հոսանքը կասեցնելու համար Պոլսէն դրկուած երկու վարդապետներու խրատներէն, եւ Կարնոյ առաջնորդ Վեհապետեան եպիսկոպոսի յորդորներէն աւելի ռուսական բանակը իր սուիներու ուժով արգիլեց հայ գաղթի շարժումը: Հայ արտագաղթը արգիլելու հրամանը տրուած էր ռուս արտաքին գործոց նախարարութենէն: Եւ ժենեւի Լազարէվ թուրք կառավարութեան ուղադրութեան յանձնեց արտագաղթը արգիլելու հոգը, Լազարէվ, էրզրումի բանակին հրամանատար Ղուրու Իսմայէլ փաշայի գրած նամակով կը խնդրէ որ միջոցներ ձեռք առնէ իր կողմէն պաշտպանելու քրիստոնեաները, որ անոնք չստիպուին գաղթելու: Եւ

ատով ալ չբաւականանալով, հետեւեալ հրահանգը կուտայ Կար-
նոյ նահանգապետ ժեներալ Դուխովսկոյին. «Ձեզ ալ կր յայտ-
նեմ, թէ հրամայել եմ Խորասանի եւ Հասան Գալէի կառավա-
րիչներուն, որպէսզի չթողուն որ տաճկաց երկիրներէն դէպի մեր
սահմանները գաղթականութիւն տեղի ունենայ: Եթէ ինքնազուխ
անցնելու ըլլան, հրաման տրուած է բռնի ետ վերադարձնել,
իսկ եթէ հակառակ ամէն բանի նորէն աշխատին անցնիլ, այն
ատեն պարտաւոր են ձերբակալել եւ լանձնել տաճկաց կառա-
վարութեան, որ գանձեր տանի իրենց տեղերը»:

Պատմական այս որոշ տուեալները ցոյց կուտան, թէ Հա-
յաստանի պարպումը, ըլլալ գաղթականութեամբ կամ քարոզով,
համապատասխան չէր ռուսական քաղաքականութեան հետապն-
դած ծրագիրներուն: Եւ Հայաստանի մէջ հայ բնակչութեան գո-
յութիւնը անհրաժեշտ պէտք մըն էր թէ Հայկական դատին, եւ
թէ ռուս դիւանագիտութեան համար: Հոս հայ ազգային հաւա-
քական շահն ու ռուսական շահերը գոյգ կը քայէին: Եւ ահա այս
պատճառով էր, որ Գ. Արծրունի, 1878ի «Մշակ»-ի 151 թիւին
մէջ խմբագրականով ակնարկելով արտագաղթի դադարումին հա-
մար ժեռ. Լազարէվի տուած հրամաններուն, կը գրէր. «Այո՛,
Գեներալ Լազարեւի արած գործը ո՛չ միայն համապատաս-
խան է Ռուսաց կառավարութեան Հայաստանի վերաբերեալ ու-
նեցած քաղաքականութեան, բայց դա միեւնոյն ժամանակ եւ
լաւ հայի գործ է»:

Այս ամէնէն վերջ, սակայն, Ռուսիա իրաւունք ունէր
սպասելու, որ մանաւանդ Պերլինի Վեհաժողովին մեզի պատճա-
ռած յուսախարութեանէն եւ հիասթափումէն վերջ, հայ գործիչ-
ները միանգամ ընդ միշտ հակէին դէպի Ռուսիա, եւ անոր հե-
տապնդած քաղաքականութեան մէջ փնտռէին Հայերու կեանքի,
ինչքի, պատիւի ապահովութիւնը, մէկ խօսքով հայկական ազա-
տագրութեան իտէային իրականացումը: Պատահեցաւ հակառա-
կը, 1880—1890 շրջանին Հայկական հարցի շուրջ գործունէու-
թիւնը կը շարունակուի, նոյնիսկ ներսէս պատրիարքի վախճա-
նումէն յետոյ: Եւ մեր գործունէութեան քայլերը դէպի Անգղիա
կը միտին: Հոն է շարժումին մեծ կեդրոնը: Հոն են հին գործիչ-
ներէն Յակոբեան, հոն կ'երթայ Մինաս Չէրազ, հոն են Պրոսպի
եւ Միհրան Սվազըր, հոն տեղաւորուած են նորակազմ Հնչակեան
Յեղափոխական կուսակցութեան լիտրոները, եւ Հայկական Հար-
ցի համար Հայ գաղութներու կողմէ կատարուած դիմումներուն
մէջ նուազագոյն բաժին մը հանուած է Ռուսիոյ: Դիւանագիտական
մարզի մէջ մեր կողմէն ցուցադրուած այս եւ նախընթաց հակա-
ռուս սայթաքումները լեցուցած էին համբերութեան բաժակը:
Եւ այս տեղամ, Ռուսիա զգալով, թէ Հայերը եթէ ո՛չ համուզու-

մով ու սկզբունքով, գոնէ սովորութեամբ անգղիասէրներ եղած եւ հակադիր ուղղութեան մը կը հետեւին ռուս քաղաքական ծրագիրներուն. Հայաստանի հանդէպ իր քաղաքականութիւնը հարկադրուեցաւ փոփոխութեան ենթարկել, եւ «Հայերով բնակուած Հայաստան»ի բարեկամ Ռուսիան նախընտրեց «ՀԱՅՍՍՏՍՆ ՄԸ ԱՌԱՆՅ ՀԱՅՈՒ»։ Մենք, որ պատասխանատուութիւններ ուրիշներու ուսին բեռնելու մենամուլութիւն ապրած ենք ազգովին, ընդունինք, թէ Ռուսիոյ մէջ յառաջ եկած քաղաքական դաւանութեան այս շրջափոխութեան, կամ աւելի ճիշդ չարափոխութեան գործին մէջ պատասխանատուութեան մեծագոյն բաժինը ունինք։ Մենք իսկ եղած ենք պատասխանատուն «Հայաստան մը առանց հայու» դաւանանքին, հարկադրելով Ռուսիան, որ գործակցի Կարմիր Սուլթանին, եւ կամ քաջալերէ անոր ջարդարարի ոճրագործի հակումները։

Սակայն կայ իրողութիւն մը. զոր կարելի չէ ուրանալ։ Եթէ մենք հետեւած ըլլայինք մէկ քաղաքականութեան, այսինքն ռուսականին, մեծ ստուգութիւն պիտի ունեցած ըլլայինք. ապահովութիւն մեր Ֆիզիքական գոյութեան։ Բացարձակ սխալ մըն էր Ներսէս պատրիարքի համոզումը, թէ հայ ազգը հոգիով ու մարմինով պիտի կորսուէր ռուսական գերիշխանութեան տակ։ 1913ին Ռուսիոյ մէջ իմ կատարած անձնական ուսումնասիրութիւններս, հիմնուած սրաքիսքիներու վրայ, ցոյց տուին, թէ հոն ապրող Հայութիւնը ոչ միայն հոգիով ու մարմինով չէր կորսուած. այլ 500 0/0 թուական աճում մը ունեցած էր, թէ առևուզաւ 1000 0/0 նիւթական հարստութիւն գիզած, եւ 200 0/0 մշակութային վերելք մը նուաճած էր, բաղդատմամբ թրքահայուն։ Ռուսական այդ բարեացակամութիւնը պիտի չթողուր, որ մենք ջարդուէինք, եւ արդէն այդչափը մեծագոյն բարիքը պիտի ըլլար մեզի համար, մինչեւ որ օր մը վերջապէս մեր ազգային քաղծանքները իրականանային։

Անշուշտ մեր ռուսական քաղաքականութեամբ հասած պիտի չըլլայինք մեր ազատագրական քաղծանքներուն, որչափ ատեն անգղո ռուս հակամարտութիւնը գոյութիւն ունէր, որչափ ատեն Հայկական հարց եւ Նեղուցներու հարց իրարու միացած, վերջին փուլը կազմէին արեւելեան խնդրոյն. Մենք պէտք ունէինք հայ ըլլալէ, եւ ազգ ըլլալէ առաջ, ըլլալ մարդ մեր ֆիզիքական գոյութիւնը պահպանելով։ Մեր մարդու հանգամանքն էր, որ արժէք պիտի տար մեր Հայութեան եւ մեր ԱԶԳային կազմաւորութեան. Գ. Արծրունիի ըսածին պէս, մենք մարդ ըլլալէ առաջ, հայ ըլլալ ուզեցինք, եւ մեր կրօնամիտ առաջնորդները ջանացին, Լէօն ասութեամբ, հայը ստեղծելէ առաջ ազգը կազ-

մել, եւ այդ օրերուն զտնուեցան ուղղադատ Հայեր, որոնք մատնանշեցին որդեգրուած գործունէութեան սխալ եւ փնասակար ուղղութիւնը. եւ «Մշակ»ի Պոլսոյ թղթակիցը՝ Հայկակ, իր բուն անունով Արփիար Արփիարեան, համարձակօրէն մատնանշեց այդ պարագան, գրելով. «Պատրիարք եւ Պատրիարքաւորանք աւելի վնաս կը գործեն իրենց սղիսութեամբ, քան քեզ օգուտ»։ Դժբախտաբար այդ սխալը, շատ սուղի նստաւ մեզի. Հայ ժողովուրդը այդ սխալին փրկագինը իր արիւնով եւ ֆիզիքական փճացումով վճարեց։ Այսօր մեզի կը մնայ օգտուիլ պատմութեան դասերէն։ Տակաւին այսօր ալ դեռ չէ լուծուած Հայկական հարցը, անոր համար միայն, որ քեզ այսօր ալ մեր խնդիրը կապ ունի նեղուցներու հարցին հետ :

2.

ԲՍՆԱԿՑՈՒԹԻՒՆՆԵՐ ՀԱՅ ՅԵՂԱՓՈԽՈՒԹԵԱՆ ԵՒ ԹՈՒՐԻ

ԿԱՌԱՎՂԱՐՈՒԹԵԱՆ ՄԻՋԵՒ.— ՄԻՋԿՈՒՍԱԿՑԱԿԱՆ

ՀԱՄԱԳՈՐԾԱԿՑՈՒԹԵԱՆ ՓՈՐՁ ԻԹԹԻՀԱՏ ԹԵՐԱՔԲԸՐ ՀԵՏ

Հայ Յեղափոխական կուսակցութիւններու կազմութենէն յետոյ Սասունի ապառաժու լեռներուն վրայ փորձուեցաւ ստեղծել նոր Զէյթուն մը. Այդ փորձը կատարուեցաւ Հնչակեան կուսակցութեան կողմէն, Մուրատի (=Համարձու Պոյաճեան, որուն աշակերտակցած էի 1882ին Ս. Փրկչեան վարժարանին մէջ) ձեռքով 1893—94ին: Սասնոյ մէջ սկսուած այս յեղափոխական շարժումներու ղեկավարութիւնը, սկսուած Հնչակեաններուն կողմէն, շարունակուեցաւ Հայ Յեղափոխական Դաշնակցութեան ձեռքով: Եւ այնուհետեւ իրարու յաջորդեցին արուեստական-յեղափոխական շարժումներ, եւ Անդրանիկի, Սերոբի, եւ ուրիշներու հայդուկային կռիւները, Սասնոյ լեռներուն, Մշոյ դաշտին, եւ Վանի սահմաններուն մէջ: Եւ կուսակցական յեղափոխական թերթերը, հրատարակուած արտասահմանի մէջ, սկսան կատաղորէն յարծակիլ Համիտի անձին եւ անոր արիւնարբու քաղաքականութեան դէմ, ազմկել հրապարակը սուտ ու շինծու լուրերու հեղեղով, գրգռելու համար Եւրոպայի ու շաղրութիւնը, եւ օտար միջամտութիւն հրաւիրելու Թուրքիոյ գործերուն մէջ, լուծելու համար Հայկական հարցը:

1896ի կոտորածներէն անմիջապէս վերջ, երբ Իզմիրեան պատրիարք արստուեցաւ Երուսաղէմ, Սուլթան Համիտ կը յանձնարարէ Արթին փաշա Տատեանի ձեռնարկել տալ պատրիարքի ընտրութեան, եւ միեւնոյն ժամանակ բանակցութեան սկսիլ յեղափոխական կազմակերպութիւններու հետ, դադրեցնել տալու համար անոնց գործունէութիւնը, խոստանալով իր հպատակ Հայերու վիճակը բարելաւել ասիական նահանգներուն մէջ: Արթին փաշա, նախ իր զաւակը ու յետոյ իր եղբորորդին Տրդատ պէյ Տատեանը ղրկեց Ժընեւ, բանակցելու համար Դաշնակցութեան հետ: Արթին փաշա հաւաստումներ կուտար Սուլթանի կողմէ ըլ-

լալիք բարենորոգումներու մասին, եւ կ'ըսուի, թէ նոյնիսկ առաջարկած է, որ Դսշնակցութիւնը իր տեղական Դոմիթէներու միջոցով հսկէ, քի բարեկարգումներ կ'ըլլա՞ն քե ոչ:

Այս բանակցութիւններու գրեթէ համընթացաբար, Ա. Արզուեան վեր, Հնչ. կազմութենէն յետոյ եւ անկէ անջատաբար կը ստեղծէ «Հայ Յեղ. Կեդր. Բօմիթէ» անունով մարմին մը, որուն չեմ կարծեր, թէ իրմէ զատ մէկը անդամակցած ըլլայ: Արզուեան, այդ մարմինին անունով յարաբերութեան կը մտնէ Փարիզի Օսմ. դեսպան Միւնիի պէյի եւ անոր միջոցով Սուլթան Համիտի հետ Թուրքիոյ մէջ Հայերու կարգ մը առաւելութիւններ ձեռք բերելու համար: Այս բանակցութիւններու մասին Փիէր Դիյեար ժամանակին յօդուած մըն ալ գրած է Վերվիլ տը Փարիի մէջ:

Խնդիրը կը ներկայացուի Դաշնակցութեան ընդհ. ժողովի, 1888ին: Եւ ահա ինչ որ կը կարգանք նոյն տարուայ «Դրօշակ»ի 9 թիւին մէջ. «Դաշնակցութեան ընդհ. ժողովը հաւատ չընծայելով թուրք կառավարութեան կողմէն ըզխող այդ կարգի տեւէ դիմումի մը անկեղծութեանը, մերժեց անոր հետ բանակցութեան մտնելու առաջարկը: Սակայն առաջն առնելու համար այն մէջն առարկութիւններուն, որոնց թերեւս կրնար ապագային տեղի տալ իր անպայման մերժումը Սուլթանին բրած այդ առաջարկին որոշեց նաեւ յայտնել թուրք կառավարութեան պատուիրակին, թէ միակ զիջումը, որ կրնար ընել ընդհ. ժողովը — առանց այդ առթիւ տեւէ բանակցութեան մտնելու — այն էր, որ Դաշնակցութեան թուրք կառավարութեան միջեւ պաշտօնական բանակցութիւններու սկզբնաւորումը հետաւոր դառնելու համար եռամսեայ պայմանաժամ մը կուտար թուրք կառավարութեան, առաջարկելով այդ երեք ամսուան մէջ իրագործել հետեւեալ երեք կէտերը, իբր վրասկան մը Դաշնակցութեան մօտըրած իր դիմումներուն անկեղծութեանը:

«Ա. — Թուրքիայէն ելած բոլոր հայ գաղթականներուն արտօնութիւն եւ ապահովութիւն տրուի ետ դառնալու իրենց Հայրենիքը:

«Բ. — Զարգերու եւ գաղթականութեան միջոցին Թուրքերու եւ Քիւրտերու կողմերէն իւրացուած Հայոց անշարժ կայքերը վերադարձուին իրենց օրինական տէրերին:

«Գ. — Բաղարական յանցանքով բանտարկուած բոլոր Հայերն ազատ արձակուին»:

Առաջին վայրկեանէն յայտնի էր, թէ Սուլթանը պիտի մերժէր այս առաջարկներուն ընդունելութիւնն ու գործադրութիւնը: Հայկական հարցը պիտի մնար չգործադրուած յօդուած մը Սուլթանին եւ պետութիւններու սեղաններուն վրայ, եւ որուն

այլեւս անտարբերութեամբ պիտի նայէին ամէնքը, երբ Հայերուն մէկ երրորդը արդէն ջարդուած էր, եւ գաւառներու մէջ ազգաբնակչութիւնը հազիւ մէկ չորրորդը եւ թերեւս աւելինուազ կը կազմէր ընդհանուր բնակչութեան եւ երբ հարստութիւնը փնացած էր:

Այս բնակցութիւններու համընթացարար տեղի կ'ունենար ուրիշ համերաշխութեան եւ համագործակցութեան փորձ մը, թուրք Իրրիմաս-Թերաֆֆի հետ:

Թուրքերու մէջ 1868ին սկսաւ ազատական շարժում մը: Փարիզի մէջ կազմուեցաւ Իրրիմաս Թերաֆֆ, կուսակցութիւնը: Անոնք դժգոհ էին Ալի եւ Ֆուատ փաշաներու գործունէութենէն, եւ զանոնք կ'ամբաստանէին իրրեւ նուազ հայրենասէրներ, որոնք, կ'ըսէին, կ'ուզէին խզուիլ թուրք ազգային աւանդութիւններուն հետ: Կ'ըսուի, թէ Թուրքերը Իթիհատը կազմեցին, պարզապէս հակադրելու համար նորակազմ Համասլաւական ընկերութեան ծգտումներուն: Եւ 1871ի Ֆրանսայի պարտութիւնը պատճառ եղաւ, որ Թուրքիա հրաժարի Բարենորոգումներու գաղափարէն, եւ վերադառնայ իսլամ մոլեռանդութեան, առաջնորդուած Միդհատ փաշայի համիսլամութեան գաղափարներէն: Իրրիմաս Թերաֆֆ իր առաջին օրերուն իսկ ներկայացաւ՝ չափազանց բուրբ, չափազանց ազգայնական եւ չափազանց հակաեւրոպական հանգամանքով: Այդ կազմակերպութեան հիմնադիրներն են Մէհմէտ Ալի, Թուրք Բէշատ եւ Նուրի պէյերը, Ալպանացի գրագէտ Քէմալ, եւ Իւլէմա Թահսին, Ալի Սուափի, Սուրիացի Էնիս Էյ Պիտար, եւ Հայ մը, որուն անունը չեմ կրնար տալ, կը գրէ Քահիւն, Ռամպօի ընդհանուր պատմութեան աշխատակիցներէն մին: Իթիհատի նպատակն եղած էր միշտ, Թուրքիան Թուրքերու սկզբունքը: Ան ուզեց համասլաւականութեան հանդէպ ստեղծել համիսլամականութիւնը: Այս կազմակերպութիւնը կը զուգահիշէր Երիզդային թուականին, երբ թուրք կառավարութիւնը կը ծրարագրէր հայկական բնաջնջումը: 1869ին Ֆուատ փաշա իր մահէն օր մը առաջ Սուլթան Սելիմի ներկայացնել տուաւ իր բաղաձայնական կտակը, որուն մէջ կը կարդանք. «... Օսմ. կայսրութիւնը վտանգի մէջ է... մեր նախահայրերու գործած անբաժանելի սխալները այսօր մեզ կը դնեն չափազանց սպաւախալից կայսրութեան մը մեջ (*)... »:

(*) Թուրք հեղինակներ այս անբաժանելի սխալ բառերով կ'ուզեն հասկնալ, Հայերը եւ միւս քրիստոնեաները ողջ թողած ըլլալն: Եւ արդէն Ատանայի ջարդերու օրերուն (1909) թուրք պաշտօնական անձնաւորութիւններ, որոնց կարգին եւ Գահաթաւանգը այս ըմբռնումով արտայայտուեցան հրապա-

«Ներքին գործերու մասին մեր բոլոր ջանքերը պէտք է ձգտին դէպի մէկ նպատակ, որ է՝ մեր ցեղերու համաձուլումը Առանց այս համաձուլումին կայսրութեան միութիւնը անկարելի կը թուի ինծի»։ Յուսատ փաշա իր խօսքը մասնաւորելով կ'ըսէ։ «Մասնաւորապէս Հայերը հակում ցոյց կուտան դէպի ոտնձգութիւն, եւ խելացութիւն է անոնց եռանդը չափաւորել ասպարէզ տալով միայն անոնց, որոնք պարկեշտօրէն կ'ընդունին մեր կայսրութեան միաստփոր սկզբունքը»։ Յուսատ փաշայի այս կտակէն թուրք վարիչները պիտի իւրացնէին, անշուշտ, միմիայն, ցեղերու միաձուլումի, եւ Հայերուն եռանդը ալ թուրքա չափաւորելու, այսինքն Հայերը բնաջնջելու սկզբունքը։

Իթիթիհատ միեւնոյն սկզբունքներով առաջնորդուեցաւ, եւ իր կեանքը քաշկուտեց մինչեւ 1902, երբ ան հրաւէր կարդաց Հայ Յեղափոխական կազմակերպութիւններուն, համագումար մը կազմելու։ Բարեբախտաբար այդ հրաւէրին հանդէպ, Վերակազ-

րակաւ, յայտարարելով, թէ եթէ իրենց Նախնիք բնաջնջած ըլլալին Հայերն ուրիշ քրիստոնեաները, Թուրքիա այս վիճակին հասած պիտի չըլլար։ Այս գաղափարին Քատագոփները, սակայն, լուռ կը մնան, և չեն ուղեր ըսել թէ իրենց Նախնիք ինչո՞ւ չբնաջնջեցին քրիստոնեաները։ Այդ պատասխանը տուաւ 1887ին, Ռոմէն Ժողովէն, իր *Le Droit International dans ses rapports avec les événements contemporains* յոգուածով, երբ դրեց. «Յաղթական Թուրքերը չուշտցան նշմարելու, թէ փոխանակ պարտաւնքը բնաջնջելու, աւելի լաւ էր թողոյ որ ապրին անոնք, իրեւ աղիւնարեւ հօտերը!» (բայա բառը դրապէս կը նշանակէ հօտ)։ Սոմանցիները անդիտելով կամ արհամարհելով ամէն ինչ որ իրարու հանդէպ կ'ընէին Յոյները, Հայերը կամ Հրեաները, այս անհաւատ շուները, դոհացան անոնց ծուծովը սնանիլ, անոնցմէ գանձելով տուրքը, կամ խաբան կոչւած գլխահարկը, անոնցմէ զողնալով անոնց երիտասարդութեան ծաղիկը իրենց պալատներուն կամ հարէմներուն համար, և չխղճահարելով յարքունիս գրաւել ինչքերը բոլոր անոնց, որոնք շատ հարուստ կը թուէին ըլլալը)։ Թորաման ինն ժամանակին գրեց, թէ Է.Պ.Ո. ՍԱԻՏ ՊԱՀԱՏՈՒՐ ԽԱՆ, տեսնելով որ Հայերը երկրէն դուրս կը գաղթեն տուրքերու ծանրութեան պատճառով, 1239ին հրովարտակ մը փորագրելով տուաւ Անիի մզկիթին վրայ, խոստանալով ամէն զիւրութիւն, հանգստութիւն, և տուրքերու ներում, բաւական է, որ չդադրեն։ Իսկ կը յաւերաւ, թէ Թաթարները այս գաղթականութիւններէն վերջ, «առանց հայու իրենք ալ չապրեցան հայու արիւնով լուացած երկիրներուն մէջ, թըշտաւագած, գոբախտացած անթի զայլերու պէս քաշուեցան ուրիշ տեղեր իրենց»։ Հաստատութիւնները շարունակելու համար, թողով երկիրը անտէր և անմայր (ԱՆԱՀԻՏ. 1911, էջ 21, 208—209)։ Ահա, թէ ինչո՞ւ համար Թուրք Նախնիք չբնաջնջեցին Հայերը, և թողուցին որ ապրին անոնք, կրօնական ներդաժութիւնը գործ չուներ այս խնդրոյն մէջ։

մեալ Հնչակեան(*), եւ Հայ Յեղափոխական Դաշնակցութիւն կոչուած հայ կազմակերպութիւնները իրենց կուսակցական նկատումները մէկ կողմ դրած, մէկ ճակատով ներկայացան ժողովին, Թուրքերու դէմ իբր հայ — ո՛չ իբրեւ կուսակցական — պաշտպանելու համար հայկական դատը: 1902ի Փետրուարին Իշխան Սապահէտտիի նախաձեռնութեամբ գումարուած օսմանցի ազատականներու այդ համաժողովին մէջ Հայերը պնդեցին 61րդ յօդուածի տառացի գործադրութեան մասին, մինչ Թուրքերը կը պնդէին ընդհ. բարեկարգութեան վրայ, մերժելով Հայկական բարենորոգումներու առանձնայատկութիւնը: Տեղեկագիրը կը գրէ. «Հնչակեան, (վերակազմեալ) եւ Դրօշակեան պատգամաւորները անհրաժեշտ համարեցին, Համաժողովին մասնակցելէ առաջ, իրարու հետ համաձայնիլ իրենց բռնելիք ուղղութեան մասին .. որոշեցին... համախոհաբար գործել: Հնչակեան եւ Դաշնակցական պատգամաւորները այդ որոշման հաւատարիմ մընացին Համաժողովին սկիզբէն մինչեւ վերջը, «եւ այսպէս ազատակն Օսմանցիները տեսան ո՛չ թէ երկու կուսակցութեանց ներկայացուցիչները, այլ վեց հայեր, ներկայացուցիչ Հայկական Դատին»:

Հայ Յեղափոխական կուսակցութիւններու կազմակերպութենէն ի վեր, այս առաջին անգամն է, որ համերաշխ ընթացք մը ցոյց կուտան, հայկական շահերու պաշտպանութեան համար:

Պատգամաւորներու տեղեկագրէն կը տեսնուի, թէ հայկական երկու կազմակերպութիւնները ա՛յն ատեն միայն իրենց համամտութիւնը յայտնեցին համագումարին մասնակցելու, երբ տեսան, որ համաժողովին կազմակերպիչները ամբողջութեամբ կ'ընդունին հայոց ծրագիրը, այսինքն 61րդ յօդուածին, 1895 Մայիս 11ին Մէմորանդումին եւ անգղ. յաւելումածին գործադրութիւնը: Այդ համաժողովին մէջ Հայերը սապէս արտայայտուեցան. 1.— Հայ կազմակերպութիւնները պատրաստ են գործակցիլ արդի ժամր կերպափոխելու նպատակով ըլլալիք ամէն գործողութեան. 2.— Այս ընդհանուր գործունէութենէն դուրս Հայ կազմակեր-

(*) 1896 Սեպտ. 9ին Լոնտոնի մէջ գումարուած Հնչակեան կուսակցութեան Պատգ. Ընդհ. ժողովը կուսակցութենէն կ'արտաքսէ Նազարպէկն ու իր կիներ Սյուպէս կուսակցութիւնը կ'երկճղի եւ Նազարպէկն արտաքսող մեծամասնական հատուածը կուսակցութեան յեղափոխական գործը կը շարունակէ «Վեհարակաւեալ Հնչակեան կուսակցութիւն» անունով: զուտ աղբայնական գետնի վրայ, Այդ օրէն յեղափոխական գործունէութեան համար Դաշնակցութիւնը ընդարձակ ասպարէզ գտաւ իր առջեւ:

պութիւնները պիտի շարունակեն իրենց մասնաւոր անկախ գործունէութիւնը, յայտնի ըլլալով որ անիկա ուղղուած է, արդի րէ-
փիմին դէմ. 3. - Իրենց մասնաւոր գոյութիւնը ուրիշ նպատակ
չունի արդէն, բայց եթէ անմիջական գործադրութիւնը ձեռք ձը-
գել Պերլինի դաշնագրի 61րդ յօդուածին, 1896 Մայիս 11ին Մէ-
մորանդումին եւ անոր յաւելուածին, եւ այն բարենորոգմանց,
որ յանուն հայ կազմակերպութիւններու դիւանագիտական միջո-
ցաւ փրանսական կառավարութեան յանձնուած յիշատակագրին
մէջ յիշուած են:

Համաժողովը համաձայնութիւն չկրցաւ գոյացնել: Ահմէտ
Ռիզա այդ ժողովին մէջ կը մարմնացնէր թրքական թիմու հոգե-
բանութիւնը: Դաշնակցական գլխաւոր պատգամաւոր Պ. Սիսեան
քաջութիւնը ունեցաւ յայտարարելու, «Ժեռն Թուրքերու մէջ կայ
մէկը, որուն հետ Հայերը երբեք պիտի չհամաձայնին, եւ անիկա Ան-
մէս Ռիզան է»:

Ահմէտ Ռիզա ցնցուեցաւ Հայ Յեղափոխութեան պատ-
գամաւորներուն ցոյց տուած համերաշխ ազգասիրութենէն:
Զգաց այդ համերաշխ ոյժին կարեւորութիւնը, եւ հարկադրուե-
ցաւ ականայ պատասխանելու. «Եթէ հայ եղած ըլլայի, թե-
րեւս ես ալ այս պարոններուն պէս պիտի վարուէի, բայց ես
թուրք եմ. . . »:

Ահմէտ Ռիզա եւ ամբողջ Իթիհատը թուրք էին եւ թուրք
մնացին, բառին ամենազգուելի իմաստով: (Այս խնդիրներու
մասին տես իմ «Հայկական Մղձաւանքը», էջ 12—37, 76—80)

Հայ Յեղափոխութեան ներկայացուցիչները Համագումար-
էն հեռացան, տեսնելէ վերջ, թէ իթիհատականները նպատակ
չունին արդարութիւն ընել Հայերուն: Իթիհատականներ ի-
րենց հրատարակութիւններով ջանացին միտքերը պղտորել հայ
կազմակերպութիւններու տրամադրութեան մասին, եւ հայ պատ-
գամաւորները հարկ տեսան համագումարի նախագահին ուղղել
նամակ մը, շեշտելով մանաւանդ, թէ իրենք հակառակ չեն բնու-
սահմանադրական կեդրոնական բեթիմի մը հաստատմին, որ պիտի
յարգէ այն մասնաւոր եւ տեղական բարենորոգումները զոր Պերլի-
նի դաշնագրին ու անկից բխող միջազգային որոշմանքերը նա-
խատեսած են հայերէ բնակուած, եւ այդ դաշնագրէն ու որոշմա-
նքերէն մասնաւորապէս նշանակուած նահանգներուն համար: Ու
անկէ վերջ դաշնակցական թերթեր շարունակեցին ԱՆԿԱՐԵՂԻ
հոգակել «Հայ Թրքական համերաւտութիւն մը քաղաքական-յեղա-
փոխական գեների վրայ»:

Է.

ՆՈՐ ԶԵՌՆԱՐԿ, ՆՈՐ ԽՄՈՐՈՒՄՆԵՐ

Հայկական բարենորոգումներու գործադրութեա՛ր հայ դարաւոր տառապանքին վերջ մը դնելու նպատակով, 1307ին, տարբեր ուղղութեամբ երեք կարեւոր ձեռնարկներ տեղի կ'ունենան եւ որոնց կ'արժէ անդրադառնալ:

Այդ ձեռնարկներուն առաջինը տեղի ունեցաւ օտարի մը ծեռքով: Համասլաւական ընկերութեան նախագահ, Ժէնէրալ Սփիրիտովիչ, անշուշտ ռուսական ըմբռնումներէ առաջնորդւած, 1907ին կը ճամբորդէր Ամերիկա: Մայիս 19ի երեկոյին, Նիւ Եորք Լիւիզ Զօլի մէջ կը համախմբէր Հայ, Մակեդոնացի, Ալպանացի եւ Արաբ ոչ-թուրք յեղափոխական կազմակերպութիւններու ղեկավարները, եւ ունկնդիրներու մեծ բազմութիւն մը: Սփիրիտովիչ այդ իրիկուան բանախօսութեամբ հրաւէր կը կարդար այդ բոլոր կազմակերպութիւններուն, որպէսզի համագործակցութիւն մը ստեղծեն իրենց մէջ, միացեալ ուժերով պայքարելու համար թուրք բռնակալութեան դէմ, մատնանշելով, թէ այդ յեղափոխական համագործակցութեւնէն կսխաւում ունի Թուրքիոյ քրիստոնեաներուն եւ բոլոր դժգոհ տարրերուն ազատագրութիւնը:

Ժէն. Սփիրիտովիչ այդ իրիկուան խանդավառութիւններուն մէջ, յաջողեցաւ որոշում մը քուէարկել եւ ստորագրել տալ. պահանջելու յեղափոխական կազմակերպութիւններու կեդրոններէն, որպէսզի իրարու հետ միանան հասարակաց թշնամիին դէմ, միասին գործելու համար, երբ հապճի յարմար եւ նպաստաւոր ժամանակը: Այդ իրիկուն որոշումները ստորագրող հայ յեղափոխական կուսակցութիւններու շարքէն կը բացակայի միայն Հ. Յ. Դաշնակցութիւնը: (Gen A. Tch'eret Spiridovitch. «L'Europe sans Turquie» p 161—165). Հ. Յ. Դաշնակցութեան

սոյն ժողովէն բացակայութիւնը կրնանք բացատրել անով, որ 1903 թուականէն սկսեալ մանաւանդ Զարական Ռուսիոյ դէմ ատելութեամբ լեցուած էր, յարաբերութեան մէջ ըլլալով ռուս յեղափոխական կազմակերպութիւններու հետ, եւ 1905 Փետր. 5էն սկսած Հայ-Թաթարական կռիւններու պատճառով. Ռուսիոյ կառավարութիւնը սաստիկ հալածանք մը սկսած էր Դաշնակցութեան դէմ:

Երկրորդ ձեռնարկը սկսաւ Սրիմեան կաթողիկոսի կողմէն մուսկիկացիներէն ինչ, մասամբ դրուժեամբ. որովհետեւ Սրիմեան Հայրիկ ալ գործքով ցոյց տուաւ միշտ, թէ ինքն ալ ներսէս պատրիարքի պէս, խաբուելի չլողցնող ազգի մը հարազատ զաւակն էր: 1904ի դիւանագիտական ծախողանքէն յետոյ, 1907 Օգոստոսին Եւրոպայի առաջնորդ Գէորգ Եպիսկ. Իւթիւճեանի նախագահութեամբ եւ Ա. Ահարոնեանի եւ Յ. Շահնազարի անդամակցութեամբ պատուիրակութիւն մը կը դրկէ Լահէի խաղաղութեան Դեսպանաժողովին, եւրոպական երաշխաւորութեամբ հայկական բարենորոգումներու արդէն իսկ չափազանց յապաղած հարցը կարգադրելու խնդրանք: Պետութեանց ներկայացուցիչները պաշտօնապէս չուզեցին ընդունիլ կաթողիկոսական պատուիրակները, որոնք յաջողեցան գտնէ անպաշտօն կարճ տեսակցութիւններ մը ունենալ դասպաններէ ոմանց հետ. Դեսպանաժողովին նախագահ Նելիտով, ռուս դեսպանը վճռապէս մերժեց Հայոց խնդիրը սեղանի վրայ դնել: Այդ միջոցին շատ ծախող ընթացքի մը հետեւեցաւ Լոնտոնի Review of Reviewsի խմբագիր Սրբ. Ուիլերմ Սթէտ, յայտարարելով, թէ «եթէ Հայերուն խնդիրը նկատողութեան առնուի եւ գործադրութեան դրուի առնոց պահանջները, անոնք մեծ կայսրութիւն մը պիտի հաստատեն, որովհետեւ ճարպիկ ազգ մըն են: Եւ շուտով պիտի յառաջանան, տրուելիք դիւրութիւններէն օգտուելով»:

Կաթողիկոսական պատուիրակներու Լահէյ գտնուած միջոցին, հոն կուգան նաեւ Բ. Ս. Արմենիայի խմբագիր Բիւր. Քիյեառ. Ռիլիլ ք. Բարիի խմբագիր Վիգդոր Պէրար եւ կինը, որոնք դիմումներ կը կատարեն Դեսպանախորհուրդին Հայկական հարցին լուծման համար, բայց նպաստաւոր ընդունելութեան չ'արժանանար անոնց ալ առաջարկը:

Պատուիրակութիւնը իր ծախողանքը կը հեռագրէ Կաթողիկոսին, եւ Սեպտ. 12ին ստորագրելով իր տեղեկագիրը կը դրկէ Էջմիածին: Սրիմեան այս մերժումէն դառնացած յուզիչ ա-

դերսագրեր կը ղրկէ Անգղիոյ Թագաւորին, Նախարարապետին եւ արտ. գործոց նախարար Սըր Էտուարտ Կրէյքին, այս անգամ նորէն անոնցմէ մուրալով Հայկական բարենորոգումներու գործադրութիւնը: Սըր Էտ. Կրէյ 1907ի Նոյ. 11ին նամակով մը Եւրոպայի առաջնորդին կը ղրկէ արքայական պատասխանը — մերժում անշուշտ — էջմիածին ղրկելու համար զայն: Բայց արդէն նոյն օրն իսկ Վեհ. Կաթողիկոսը կը վախճանէր:

Երրորդ ձեռնարկը տեղի կ'ունենայ Իրքինաս Թերագլըի կողմէն: Սոյն կուսակցութիւնը իր 1902ի համաժողովական ծախողանքէն վերջ, կը ձեռնարկէ, 1907ի Դեկտեմբերին, Թուրքիոյ ազատական տարրերու համաժողովին, եւ հրաւիր կը կարդայ անոնց: Այն բոլոր Հայ, Պուլկար, Ալպանացի եւ Արար կազմակերպութիւնները, որոնք նոյն տարւոյ Մայիս 19ին ստորագրած էին, ժէն. Սփիրիտովիչի ժողովին մէջ, Թուրքերու դէմ համագործակցութեան սկզբունքը, մերժեցին իրենց եղած հրաւերը: Միայն Հ. Յ. Դաշնակցութիւնն էր, եւ Եգիպտոսի Հրէական կոմիտէն, իր Լալեհա թերթով, որ հրաւերին նպաստաւոր պատասխան տալով, ընդունեցին համագործակցութեան սկզբունքը, եւ ներկայ գտնուեցան Դեկտեմբերին անոնց ժողովներուն:

Մ. Վարանդեան իր «L'Arménie et la question arménienne» գործին մէջ (էջ 14) կը գրէ. «Թէ այդ ժողովը հրաւիրուեցաւ «Հայ Յեղ. Դաշնակցութեան նախաձեռնութեամբ»(?) եւ որուն մասնակցեցան թուրք Իրքինաս Թերագլըն, եւ իշխան Սապահէտիւնի Դաշնակցական իկան (Ligue Fédéraliste), Բայց մենք տեսանք արդէն, թէ հրաւերը Իթթիհատէն բխած էր:

1902ի մերժումէն մինչեւ 1907ի միջեւ Հ. Յ. Դաշնակցութեան մէջ Իրքինասի հանդէպ ցոյց տրուած համոզումի այս շրջափոխութիւնը պէտք է վերագրել հետեւեալ պարագաներուն: «Դրօշակ»ի 1905ի Յրդ թիւին մէջ կը կարդանք. «Թէ Դաշնակցութեան ընդհ. ժողովը Պրուսիի Միջազգային Ընկերվարական Պիւրօի կոչին պատասխանելով կը յարի միջազգային սօցիալիստական որոշումներուն, եւ կ'աշխատի իր մասնակցութիւնը բերել անոր Պիւրօին եւ ժողովներուն: Միջազգային ընկերվարութեան այս յարումը, մասամբ աւելի շեշտեց Դաշնակցութեան կովկասի եւ Թուրքիոյ հատուածներուն միջեւ գոյութիւն ունեցող գաղափարի եւ համոզումի տարամիտութիւնը, որ հուսկ ռւբեմն համաձայնութեան յանգեցաւ Դաշնակցութեան գումարած Դ. ընդհ. պատգամաւորական ժողովին (1907 Մայիս), եւ հոն մշակուեցաւ, կը կարծեմ, Իրքինասի հետ համաձայնութեան ծրագիրը («Դրօշակ» 1907 թիւ 183):

Իթթիհատ-Դաշնակցական ժողովին որդեգրած սկզբունքներն էին, 1.— Դաճընկեցութիւն Սուլթան Համիտի, 2.— Արմատական փոփոխութիւն ներկայ դրութեան, 3.— Հաստատութիւն 1876ի Օսմ. Սահմանադրութեան:

Սոյն որոշումէն կը տեսնուի, թէ Իթթիհատ նշանախօսք մը անգամ չէ՝ փոխած իր 1902ի ծրագրէն, եւ Ահմէտ Բիգա կը մնայ նոյն թուրքը, մինչ Դաշնակցականները մէկ կողմ դրած են Պերլինի 61րդ յօդուածին եւ 1895ի Մայիսեան ծրագրին հակառաջարկները, որոնց մասին խօսք անգամ չըլլար այլեւս: Այն պէս որ Դաշնակցութեան պաշտօնական օրկանը «Դրօշակ» 9(19)ի իր 4 թիւով սապէս կը գրէր. «Օսմ. Յեղափոխութիւնը... եկաւ տակն ու վրայ անելու եւ մի շարք միջազգային յարաբերութիւններ: Նա յայտարարեց ի մէջ այլոց, որ Պերլինի դաշնագրի 61րդ եւ 23րդ յօդուածները այլեւս կորցնում են իրենց գոյութեան իրաւունքը, որ հայկական, մակեդոնական խնդիրները վերցուելով միջազգային դիւանագիտութեան սեղանից դառնում են Օսմանեան պետութեան ներքին խնդիրներ...»:

Իրրիմաս-Դաշնակցական այս համալսրծակցութեան մասին Ս. Պարթեւեան 1908 Փետր. 29ի Ազգ. թերթի թիւ 46ին մէջ սապէս գրեց. «Իիրքերը փոխուած չեն վեց տարի առաջ, ինչպէս այսօր: Ահմէտ Բիգա կը յայտարարէ. «Մենք կը շարունակենք կողմնակից մնալ Սահմանադրական միապետութեան եւ Օսմանի արքայատոհմին պահպանումին: Մենք չենք ընդունիր ամենեւին օտար պետութիւններու միջամտութիւնը...: Մենք վար պիտի դնենք զէնքերը, անմիջապէս որ Բարլամէնթը վերահաստատուի. այնուհետեւ մենք թշնամիներու պէս պիտի վարուինք բոլոր անոնց հետ, որոնք անջատողական դրօշակը պիտի պարզէին կամ պիտի ծգտէին վտանգել կայսրութեան քաղաքական միութիւնը: ... Միջազգային դաշնագրերու եւ յանձնառութիւններու հիման վրայ՝ հայկական մասնաւոր բարեկարգութիւններու նուազագոյն պահանջովը «արտաքին միջամտութեան» մը ծգտելու նուիրագործըլած եւ միակ հնարաւոր ուղղութենէն հանդիսաւորապէս հրաժարելով Դաշնակցութիւնը ոչ մէկ երաշխաւորութիւն ձեռք բերած կրնայ ըլլալ Տաճկահայ ճակատագրին ոեւէ ձեւի տակ հաւանական բարեփոխման համար, մինչդեռ անհաւանական չէ, որ այդ արդէն ահագնօրէն աղէտակոծ ճակատագիրը աւելի վտանգըւած ըլլայ այսպէսով»:

Եւ Ա. Չօպանեան 1908ի «Անահիտ»ի մէջ (թիւ 1—4, էջ 44—47) կը գրէր.

... Փարիզի վերջին Բօնկրէին մէջ, սպաննուեցաւ կամ
գէթ սպանման ճամբու մէջ դրուեցաւ քան մը, որ գերիվեր է
ո՛րէն անհատէ, այն է Հայկական դատը: ... Օտմ. Պետութեան
ընդդիմադիր տարրերու Բօնկրէսը՝ Ժէօն Թուրքերու համար
ընդհանրապէս, եւ Ահմէտ Րիզայի համար մասնաւորապէս,
յաղթանակ մըն է, եւ Դրօշակեան կուսակցութեան ապագայ-
նացման խաթարման վերջին դրուագը... (Տե՛ս, այս խնդ-
րոյ շուրջ մեր տեսութիւնները մեր ՀԱՅԿԱԿԱՆ ՄԴՁԱՒԱՆ-
ՁԸ, էջ 80—88) :

Դժբախտաբար Իթթիհատ-Դաշնակցական համագործակ-
ցութեան ելքի մասին Փարիզի Բօնկրէի յաջորդող օրերուն գրը-
ւած եւ հրատարակուած յոռետեսութիւնները իրականացան,
սկսելով 1909ի Ատանայի ջարդերով:

Ը.

ԻԹԹԻԶԱՏ ԹԷՐԱԳԳԸ ԵՒ ՕՍՄ. ՍԱՀՄԱՆԱԴՐՈՒԹԻՒՆ. —

ԿԻԼԻԿԻՈՅ ԶԱՐԴԵՐԸ

Ատանայէն քանի մը ամսուան արծակուրդով Պոլիս մեկնելու համար ճամբայ ելած էի, եւ հասած Գոնիա, երբ Օսմ. Սահմանադրութիւնը հռչակուեցաւ, եւ Պոլիս կը լսնէի Սահմանադրական խանդավառութիւններու յիմարութեան շրջանին: Քանի մը օրեր վերջ հրաւէր մը կ'ստանայի ձէմալ պէյէն (յետոյ ձէմալ փաշա), որ կ'ուզէր ինծի հետ բանակցիլ, իբր ներկայացուցիչը՝ Վեր. Հնչակեաններու, Իթթիհատի հետ համագործակցութեան հարցին շուրջ: Երեք օրուան մեր բանակցութիւնները ապարդիւն մնացին: Ձէմալ պէյ կը պնդէր Փարիզի Բօնկրէին որդեգրած երեք կէտերուն վրայ, աւելցնելով չորրորդ մը, Պատրիարքարանի ջնջումը եւ անոր հետ հայ վարժարաններու միացումը թուրք դպրոցներու հետ: Իսկ ես գամուած կը մնայի 1902ի Հոյ Զեղափոխութեան կազմած միացեալ ճակատի սկզբունքին, պնդելով Հայկական բարենորոգումներու մասին, Պերինի 61րդ յօդուածի տրամադրութեան հիման վրայ, եւ վարչական մերենայի ապակեղորոնացման մասին, եւ իրարմէ բաժնուեցանք առանց հասկացողութեան մը գալու:

Երբ Ատանայի ջարդերէն վերջ ձէմալ փաշա Ատանայի վալի նշանակուեցաւ, Կիպրոսէն նամակ մը կը գրեմ իրեն, եւ մատնանշելով ժողովուրդին եւ ինծի տրուած ջարդարարի հարւածը, յօյս կը յայտնեմ թէ ինք պիտի ջանայ արդարութեան գործադրութեամբ մոռցնել տալու թրջական ոճիրը: Ձէմալ փաշա պատասխանելով ինծի կը գրէր. թէ «Զեք վարչական ապակեղորոնացումի կուսակից ըլլալու պարագան կապ ունեցած է ջարդի ծագումին հետ»: Իմ պատասխանս դիւր չգար իրեն: Եւ ձէմալ փաշա իր յիշատակներուն մէջ յետոյ կը գրէր, թէ «Երբ Ատանայի Առաքնորդը ձեռքիս տակ ունեցած ըլլայի, զինքն դեմ առաւ դեմ պիտի կախէի Պալաէի Միւֆրիին հետ»: Այսպէս են եղած միշտ թուրք պետական մարդերը, ջարդի եւ կախաղանի սպառնալիքով կը խօսին ու կը գրեն:

Ես այս ընթացքին հետեւեցայ, որովհետեւ կը տեսնէի, թէ թրքական խոստումներու ետին վտանգաւոր պարագլուխը մը կար. կը տեսնէի, թէ Իթթիհատի 1902ի ծրագիրը տարբերութիւն մը չունէր 1868ի Իթթիհատի ծրագրէն, որուն զխաւոր նըպատակը համաքրեւրիւնն էր: Եւ համախաւսութիւնը կամ Թուրքերու հետ միանալ, կամ համագործակցիլ ինծի համար կը նշանակէր հրաժարիլ հայկական ինքնութենէ: Արդէն 1878 Ապրիլ 12 թուական նամակով Գէորգ Կաթողիկոսի ուղղած իր նամակով, մեր ազգային մեծ գործիչներէն մին Տր. Սէրվիլէն կ'ըսէր. «Արդի շարժման մէջ ինչ բնել հարկ էր... Տաճկաց հետ միանալ անցեալէն արդէն ապացուցած է, որ անոց հետ միանալու համար ուրիշ նոր չկայ, բայց մասնատրական ըլլալ. այսինքն ազգն ուրանալ... Մենք որ մեր նախնեաց աւանդութիւնները, որոնց մէջ կան կրօնքնիս, լեզունիս եւ յիշատակաբանիս, երկրպագելի կը համարեմք, ճար մը փնտռեցինք յաղթողին դիմելով... Մենք հայ եմք եւ մինչեւ ի վախճան հայ պիտի մնամք, Հայութեան նպատակին ծառայելու դիտմամբ գործեցինք, եւ պիտի գործեմք. թէեւ արդիւնք ալ չբերենք, գոնէ մէկը չկրնար մեզ ամբաստանել, որ հայութեան պարտքը չկատարեցինք. թէեւ սխալիք, գոնէ պարտագանջ չենք ըլլար» (Սարուխան, էջ 326):

Այս մտահոգութիւններէն առաջնորդուած երկար տեսակցութիւններ ունեցայ Ակնունիի եւ Ռ. Չարդարեանի հետ, մատնանշելով այդ համագործակցութեան վնասները, եւ խնդրելով որ գոնէ հայ լեզուափոխական կուսակցութիւններու միջեւ հասկացողութիւն մը ստեղծուի, զինելու համար հայ ժողովուրդը վաղուան հաւանական ջարդերու միջոցին կարենալ ինքնապաշտպանութեան դիմելու համար: Այդ պահուն մեր Դաշնակցական բարեկամները չափազանց լեցուած էին իթթիհատական հակումներով, կարենալ ըմբռնելու համար ցուցումներուս հիմնադրութիւնը:

Եւ այդ առաջարկը ըրած միջոցիս, ծանօթ թուրք հոգեբանութեան, կը նախազգայի, թէ իթթիհատականներն ալ գործի պիտի սկսին ջարդերով: Դժբախտաբար մեր պնդումներն ու մատնանշումները չկրցին բանալ Ակնունիի աչքերը, որոնք փակ մնացին մինչեւ մահուան ճամբուն սահմանաձայր, եւ զինքը պահեցին մանկուկակ խաբկանքի ճր. մէջ: Հայկ խոհասարեան, իր «ԽՈՆԱՐԱՆԻՆԻՆ» գրութեան մէջ, երբ կը նկարագրէ իրենց արքայի առաջին օրերը, կ'ըսէ. «Արքայի հետեւեալ առաջին երբ շոգեկառքը Իզմիտի մօտերը հասաւ, Ակնունին խանդավառութեամբ ըսաւ մեզի, «Տղաք, հիմա մեր վերադարձի հրամանը պիտի գայ, անպիտան ոստիկանները չթոյլատրեցին որ Թալէաթին հեռածայն ընեմ, հիմա մեր ընկերները դիմած են եւ նա

տեղեկացած է այս սխալին»։ Ո՛վ երկնային պարզմտութիւն, եւ ա՛յսքան մանուկ մտքով վարեցինք ազգին ճակատագիրը»։ (ԼՐԱ-ԲԵՐ, 1943 Ապրիլ 24)։

Հոկտեմբերին մէջ Վեհ. Սահակ կաթողիկոսէն կր ստանամ հեռագիր մը, որով կր հրամայէր անմիջապէս Ատանա վերադառնալ, ըսելով թէ, կուսակալութեան ամէն կողմը լեցուած է Հայերուն դէմ ջարդի կազմակերպութեամբ եւ սպառնալիքով։ Անմիջապէս կր վերադառնամ Ատանա, եւ թեմական այցելութեամբ կր քննեմ կացութիւնը, կր պատրաստեմ տեղեկագիրս մատնանշելով ջարդի վտանգը, ջարդարար կազմակերպութեան պարագլուխները իւրաքանչիւր գիւղի մէջ։ Այդ կազմակերպութեան մէջ գործօն ոյժ մը կր ներկայացնէր էրզինի միւթէսարըքի իթթիհատական Ասաֆի պէյը, եւ ես անմիջապէս Ատանա կր հրաւիրեմ դաշնակցական գործիչ Սարհատը, եւ անոր կը յանձնեմ Ժողովուրդը զինելու գործը։

Պէտք է խոստովանիլ թէ Թուրքերը ճարպիկ գտնուեցան, քանի մը ամիսներ ինքզինքնին հանդարտ ցոյց տալու համար, թէ այլեւս ջարդի սպառնալիք չկայ, եւ ահա իմ ամսուան մը բացակայութեանս միջոցին 1909 Ապրիլ 1ին սկսաւ Ատանայի ջարդը։ Մենք հոս չենք խօսիր այդ ջարդի մասին, հրատարակած ըլլալով Ժամանակին մեր «Ասանայի Զարդը» եւ «Vèpre Cilicien» տետրակները։

Այդ ջարդերէն անմիջապէս վերջ, Իթթիհատի եւ Դաշնակցութեան միջեւ, նոր պայմանագրութիւն մը կր ստորագրուի։ «Ազատամարտ», իր մէկ թիւին մէջ, (կարծեմ 75) այդ պայմանագրութեան հայերէն թարգմանութիւնը հրատարակեց, մինչ իսկական քնագիրը հրատարակուեցաւ Ժուռնալը սը Ասլոնիֆի մէջ։ Բնագրին ու թարգմանութեան միջեւ տարբերութիւններ տեսնելու ըլլալով, «Բիւզանդիոն» սապէս գրեց. «Հ. Յ. Դաշնակցութեան եւ Օսմ. Իօմիթէի միջեւ կնքուած դաշինքին հայերէն թարգմանութիւնը, զոր հրատարակեց «Ազատամարտ», խեղաթիւրուած է, ինչպէս կը տեսնուի քնագրէն... Ա. յօդուած կ'ըսէ. «Ո՛չ մէկ ջանք, ոչ մէկ զոհողութիւն պիտի խնայուի ամուր հիմերու վրայ հաստատելու համար Սահմանադրութիւնը, բնականօրէն ձուլումը եւ միաքան գործակցութիւնը...»։ Իսկ Ե. յօդուածին մէջ արեան տուրք նկատուած են Պոլսոյ դէպքերը եւ Ատանայի ջարդերը»(*).

(*) Զարմանալի է, որ Դ. Լազեան իր «Հայաստան եւ Հայ Դասը ըստ դաւանաբանութեան» հատորին մէջ (հր. 1942, Կ'անտեսէ այդ դաշնագիրը, եւ ակնարկութիւն անգամ չընէր անոր մասին) եւ կը բաւականանայ գրելով. «Յետագի-

Ու երբ տիեզերական մամուլը Ատանայի ջարդերը ներկայացուց իբրեւ վերջաբանը Համիտեան ջարդարար քաղաքականութեան, 1909ին Աղեքսանդրիա հրատարակուած մեր «Le Vèpre Cilicien» գրքին les massacres d'Adana et le gouvernement des Jeunes Turcs գլխուն մէջ վերապահութեամբ մատնանշեցի ժէօն-Թուրքերու մասնակցութիւնը այդ ջարդի դժոխային կազմակերպութեան գործին մէջ, եւ 1910 Օգոստոս 11ի Փարիզի La Revue պարբերաթերթին մէջ հրատարակեցի «Հայկական նոր ջարդերը» վերնագրով յօդուածը, որ բոլոր լեզուներու թարգմանուեցաւ: Այդ յօդուածին մէջ ջարդի կազմակերպութիւնը կը վերագրէի Երիտասարդ Թուրքերու կառավարութեան, եւ կը շեշտէի սա պարագան թէ՛ Ատանայի ջարդը վերջինը չէ, այլ սկզբնաւորութիւնը Իթիհատի կառավարութեան կազմակերպելիք նոր ջարդերուն: Եւ Բրնէ Փինոն, 1914ի ջարդերէն վերջ հրատարակած իր մէկ գործին մէջ գրեց. թէ Ատանայի առաջնորդը ժամանակին գրեց ժէօն-Թուրքերու ջարդարար մրտադրութեան մասին, եւ ահա անոր գործադրութիւնն է որ կը տեսնենք:

Արդէն 1908ին, երբ կուսակցութեանց ներկայացուցիչները Պոլիս կը հրաւիրէի ընդհանուր համագործակցութիւն մը ըստեղծելով հայ ժողովուրդը զինելու համար վաղուան ջարդի վրտանգին դէմ, ժէօն Թուրքերու հայաջինջ քաղաքականութեան մասին, յստակօրէն խօսեցայ մեր կուսակցական բարեկամներուն առանց անոնցմէ լսելի ըլլալու: Եւ պատահեցաւ ինչ որ պիտի պատահէր. Եւ Բրնէ Փինոն, բնաջնջումի գործը լրանալէ վերջ միայն կրցաւ գրել. «Հայ ժողովուրդի ամբողջական բնաջնջումը... կառավարական դրութիւն մըն է, վճռուած կամք մը, անիկա հետեւանքն է 1908ի ազատական յեղափոխութեան», որուն ուզեց, անշուշտ անգիտակցաբար, մասնակցիլ Հ. Յ. Դաշնակցութիւնը, կռակը դարձնելով Սփերիտովիչի ազատական կոչին, միմիայն անոր համար, որ Հ. Յ. Դաշնակցութիւնը, այդ օրերուն մանաւանդ հակառուս քաղաքականութեան մը կը հետեւէր, եւ յարած էր միջազգային ընկերվարութեան:

Հետզհետէ դէպքերը եկան համոզելու Հ. Յ. Դաշնակցու-

մական շարժումի մը գէժ պաշտպանողական նպատակով գոյացաւ Թուրքիոյ վարիչ տարրին, Իթիհատ-Թերաքքի եւ Հ. Յ. Դաշնակցութեան միջեւ համաձայնութիւն մը... Ինչո՞ւ այս խուսափումը, երբ անոնք ամէնէն անկարելւոր գաշնադրերն անգամ կը ներկայացունէին ընթերցողին Այս հարցումին պատասխանը պարզ է՝ չափազանց, Այդ գաշնադրին վաւերացումը Դաշնակցութեան կողմէն պարզապէս նախատինք մըն էր Հայ Յեղ. կազմակերպութեան մը համար:

Թիւնը, թէ ինքը չարաչար խաբուած էր Իթթիհատէն, եւ թէ իր կողմէն անոր անկեղծութեան եւ ուղղամտութեան մասին կազմած յոյսերը հիմնաւոր չէին: Մ. Վարանդեան ժամանակին «Հորիզոն» թերթի մէջ ակնարկելով Իթթիհատ-Դաշնակցութիւն համագործակցութեան, կը գրէր. «Մեք մեղանշել եք — հարկաւոր է խոստովանիլ այդ, գէթ գնահատելով այդ լաւ տարրի (Իթթիհատի) քաղաքական եւ սոցիալիստական էութիւնը»: Եւ երբ 1912ի վերջերը եւ 1913ի սկիզբը կը տեսնուէի Լոզանի մէջ Ա. Ահարոնեանի, եւ Պոլսոյ մէջ Ս. Զաւարեանի հետ, միեւնոյն թօնով կ'արտայայտուէին անոնք, այս միեւնոյն խնդրոյն շուրջ: Եւ արդէն 1910ին «Դրօշակ» իր առաջին թիւով կը գրէր. «Իժգոհ ենք նոր ռէժիմից: Դժգոհութիւնը երիտասարդ Թուրքիայի դէմ ծայր է տալիս ամենուրեք...»: Այսուամենայնիւ երբ 1911ին սկսաւ իտալո-թուրք պատերազմը, Հայերը իրենց քաղաքացիի պարտականութիւնը կատարեցին պատերազմի ընթացքին, հակառակ Իթթիհատի դէմ իրենց դժգոհութիւններուն:

Իսկ այս պահուս կարելի չէր յոյս դնել Իթթիհատի բարեացակամութեան վրայ, Հայերու վիճակին բարելաւման մասին: Ու շ. Զ. Դաշնակցութիւնը, ջանաց Իթթիհատի հետ համագործակցութեան իր սխալը դարմանել, վերադառնալով Պերլինի 61րդ յօդուածի տրամադրութեան, ուրկէ կարելի էր օգնութիւն մը սպասել, անոր միջազգային հանգամանքով, եթէ ռուս եւ անգղիական դիւանագիտութիւնը կարենային այդ մասին համաձայնութեան մը գալ:

Պալքանեան պատերազմի օրերուն էր, որ եգիպտոսի մէջ կը կազմուի բոլոր Հայ կուսակցութիւններու համամտութեամբ ոչ-կուսակցական «Ազգ. Պաշտպանութեան Քօմիթէ» մը: Այդ Քօմիթէի դիւանը 1912 Փետր. 8 շրջաբերականով կը յայտարարէր, թէ Ս. Ռ. կուսակցութեան կեդրոն. Վարչութիւնը «չգիտցաւ իր կացութեան բարձրութեան վրայ գտնուիլ. Չորս ասրուան ընթացքին նոյնիսկ խաղաղ զարգացման գործունէութեան շաւղին մէջ. Կեդր. Ակումբը չգիտցաւ կենդանութեան եւ ոգեւորութեան միջոցաւ մը ստեղծել, ազատական շունչ մը ներշնչել շարքերուն»: Թէ Կեդր. Վարչութիւնը իր «վերջին շրջաբերականով» իր սնանկութեան ամէնէն խոշոր վաւերագիրը «ստորագրած եղաւ...»: Այս շրջաբերականը կը ստորագրէին Մ. Տամատեան, եւ Բ. Օհանեան, երկու լիւրներ: Այս Քօմիթէին նպատակն էր եղած օգտուելով Պալքանեան պատերազմէն, ապստամբական շարժում մը ստեղծել Կիլիկիոյ մէջ: Այս ապստամբական շարժումին ղեկավարութեան կը հրաւիրուիմ Ամերիկայէն: Անմիջապէս կը թողում գործերս, կը փակեմ տպարանս, կիսատ կը թողում «Ամերիկահայ Տարեցոյց»-իս տպագրութեան գործը, եւ կը մեկ-

նիմ Եգիպտոս: Չեմ ուզեր արուեստական յեղափոխութեան մը ձեռնարկել, առանց կիլիկիոյ Ժողովուրդին համագործակցութեան: Եւ երբ կը տեսնեմ, թէ չկայ տարր մը որուն կարենանք յենուլ Կիլիկիոյ մէջ, ապստամբութեան ծրագիրը առժամաբար կը դընենք մէկ կողմ, եւ կը ծրագրենք Ժողովուրդը զինել լաղուան աղէտքը կարենալ դիմագրաւելու համար: Դէպի Ռուսաստան ճամբորդութեանս միջոցին, վերջին փորձ մը կ'ընեմ, ապստամբութեան հանդէպ Կիլիկիոյ Ժողովուրդին չկամութիւնը դարմանելու տարրեր միջոցներով: Աթէնքի մէջ կը տեսակցիմ պատերազմական նախարարութեան դիւանի պետերուն հետ, իրենց կը ներկայացնեմ Տէօրթ-Եօլլէն յունական զօրք ցամաք հանելու ծրագիրը, խոստանալով իրենց ամբողջ Կիլիկիան ոտքի հանել, իմ ներկայութեամբս եւ կռիւ մղել իրենց կողքին: Յոյն պատերազմական նախարարութիւնը կը մերժէ առաջարկս, զօրքի անբաւականութեան պատրուակով, եւ ես ձեռնունայն կը շարունակեմ ճամբաս: Եւ հազիւ քանի մը ամիս վերջ ապստամբական ծախող փորձ մը տեղի կ'ունենայ մեր բարեկամներու կողմէ Տէօրթ-Եօլլի ծովագերքը: (Այս խնդրոյ մասին տես մեր ԴԻՏՈՒՄՆԵՐԻ ԵՒ ԴԱՏՈՒՄՆԵՐՈՒ մէջ Կիլիկեան Զաւեթսը (էջ 76—84):

Եգիպտոսի մէջ իրագործել փորձուած Կիլիկեան ապստամբութեան ձեռնարկէն առաջ, եւ անկէ անջատաբար Պոլսոյ Ազգային-Վարչական շրջանակներու մէջ աւելի լուրջ խորհրդակցութիւններ տեղի կ'ունենային, 1910—12ին, մեր ազգային գոյութեան պահպանումի հարցին շուրջ: Մեր ազգային վարիչները երեք տարուան փորձառութենէ մը յետոյ, եկած էին սա համոզումին, թէ Իթթիհատականները, ազատամբութեան դիմակով ծպտուած, զբաղած էին, գաղտնօրէն, կատարելագործել մասնաւոր ծրագրով, Հայկական բնաջնջումի մեթոտները, եւ առաջին առթիւ, իրագործել իրենց հայացինք նըպատակը: Արդէն 1911ին գաւառներէն դրկուած մատահելի տեղեկագիրներ կը հաղորդէին. թէ Իթթիհատի կեդրոնը գաղտնի հրահանգներ տուած է իր մասնաճիւղերուն, տակաւ եւ առանց աղմուկ յարուցանելու, սահմանափակել Հայերու յառաջդիմական ձեռնարկները, մտաւորական եւ տնտեսական մարզի մէջ, եւ հսկել հայ քաղաքական կազմակերպութիւններու գործունէութեան վրայ:

Անվերապահօրէն պէտք է ըսել, թէ 1911ի եւ 1912ի խալական եւ Պալքանեան պատերազմներու ընթացքին թուրքիոյ Հայերը իրենց քաղաքացիի պարտականութիւնները հաւատարմօրէն կատարեցին Օսմանեան բանակներուն մէջ: Բայց Պոլսոյ Ազգ. Կեդր. Վարչութիւնը նկատելով Պալքանեան երկիրներէն փախստական եւ ընդհանրապէս քրիստոնեաներու դէմ ատելու-

Թեամբ լեցուած Պօշնոքներու դէպի Հայկական գաւառները փոխադրելու կառավարական ծրագիրը, վերջնապէս համոզում կազմեց Իթիֆհատական կառավարութեան հակահայ քաղաքականութեան: Ու «նկնածամայիս կայութեան» առջեւ անճրկած, կ'որոշէ գումարել Ս. Գարայեանի ատենապետութեամբ, Ազգ. Ժողովի 1912 Դեկտ. 21ի դռնփակ իստր: Այդ ժողովին պաշտօնապէս կը ծրագրուի ամէն միջոցի դիմել Հայկական Հարցը դնելու միջազգային խորհրդաժողովի մը առջեւ: Այս որոշման իբր հետեւանք կը ստեղծուի «Ա.ՊԱՀԱՎՈՒԹԵԱՆ ՅԱՆԶՆԱԺՈՂՈՎԸ», կազմուած Եղիշէ արքեպ. Դուրեանէ, Գ. Վ. Պալաքեանէ, Լ. Ճէմիրճիպաշեանէ, Է. Մ. Ոսկանեանէ, Է. Երուն պաշտօն կը տրուի հետապնդել Հայկական Հարցին նպաստաւոր լուծում մը, վեց վիլայէթներու ինքնավարութեամբ, եւրոպական երաշխաւորութեան տակ: Բայց որպէսզի ձեռնարկուելիք այս հակապետական քաղաքական գործունէութիւնը չվտանգէ Ազգ. Պատրիարքարանի յարաբերութիւնները թուրք կառավարութեան հետ, կ'որոշուի Ամենայն Հայոց Կաթողիկոսին յանձնել Հայկական հարցը հետապնդելու նախաձեռնութիւնը, քանի որ ան ալ իր կողմէն յուշագիր մը ներկայացուցած էր Զարին, Հայկական դատին լուծման համար, երաշխաւորուած ռուսական վերահսկողութեամբ: Կաթողիկոսը միեւնոյն ժամանակ իր կողմէ լիազօր ներկայացուցիչ նշանակած էր (10 Նոյ. 1912) Պօղոս փաշա Նուպարը, եւրոպական պետութիւններու մօտ հետապնդելու համար Հայկական հարցին ըզրծացուած անհրաժեշտ լուծումը:

Ապահովութեան Յանձնաժողովի գործառնութիւններուն կ'աջակցին նաեւ կուսակցականներ եւ անկուսակցականներ: Այս վերջիններէն Գ. Զօհրապ ստանձնած է դիւանագիտական յարաբերութիւններու ամբողջ ծանրութիւնը: Ան ամէն տեղ է գրեթէ: Ինքն է, որ մասնաւոր տեսակցութիւններով օտար դեսպանատուներու մօտ բանակցութիւնները կը վարէ, ինքն է, որ պաշտօնագրերը կը խմբագրէ, տրամաբանող կորովամտութեամբ: — Ահա թէ ինչո՞ւ համար Իթիֆհատի դաւաճան պետերը 1915ին վատաբար վերաբերուեցան Գ. Զօհրապի հետ, եւ զինքը սպաննել տրւին Տիգրանակերտի ճամբուն վրայ:

Այլեւս դռնփակ իստրներու ժամանակն անցած էր: Հայկական հարցը եւրոպական մամուլին մէջ տեղ գրաւած էր, երբ ասդին Հայաստանի մէջ խժգժութիւններ եւ աւարառութիւններ տեղի կ'ունենային մեծ ծաւալով, Ս. Գարայեան 1912 Մայիս 11ի Երեսփ. Ժողովի բեմէն կը յայտարարէր. «Օսմ. Սահմանադրութիւնը հռչակուելէն ի վեր երկրին վիճակը փոխանակ բարելաւելու, աստիճանաբար աւելի կը վատթարանայ...»: Բողոք-

ներ ապարդիւն կը մնան կառավարութեան մօտ, հակառակ տրրուած խոստումներու: Վերջապէս 1912 Սեպտ. 7ին Պատրիարք եւ Վարչութիւն կը յայտարարեն թէ «իրենց միջոցները այլեւս սպառած ըլլալով ստիպուած կը հրաժարին»: Սեպտ. 21ին կը կազմուի Գարայեանի ատենապետութեամբ նոր վարչութիւն մը, որ կ'ընդունի Պատրիարքի հրաժարականը եւ անոր տեղ կը նշանակէ Տեղապահ:

Պալքանեան պատերազմին մէջ Թուրքիոյ կրած պարտութեան հետեւանորով կ'որոշուի Լոնտոնի մէջ գումարել Պետութիւններու նոր Դեսպանաժողով մը: Պօղոս Նուպար կ'որոշէ դիմում կատարել Լոնտոնի Դեսպանաժողովին, անոր ուշադրութիւնը հրաւիրելով Հայկական գաւառներու անտանելի դրութեան վրայ, եւ պահանջելով Հայկական Հարցին կէս դարէ ի վեր յապաղած լուծումը:

Նուպարի Լոնտոն դիմելու մտադրութիւնը Թուրք կառավարութեան ջիղերուն դպաւ, երբ մանաւանդ տեսան ռուս կառավարութեան աննախընթաց գործունէութիւնը ի նպաստ Հայերու: Կառավարութիւնը կ'առաջարկէ Պատրիարքարանի, որպէսզի թելադրուի Պօղոս Նուպարի, փոխանակ Լոնտոն դիմելու գայ Պոլիս, եւ քանակցելու Թուրք կառավարութեան հետ, փափաքւած բարենորոգումները գործադրելու խոստումով: Բայց այլեւս կարելի չէր հաւատք ընծայել թուրք խոստումներու: Իթիհատ տեսնելով, թէ Հայերը անդրդուելի կը մնան, սխաւ Հայերու դէմ պոյքութի եւ սպառնալիքի: Վերջոր Պէրար այս առթիւ կը հնչեցնէ ահազանգը, յայտարարելով, թէ «յառաջիկայ գարնան, Թուրքերը կ'ոտորած պիտի ընեն Հայաստանի մէջ»:

Կ'ըսուի, թէ այդ սպառնալիքի օրերուն գերման դեսպանատունը թելադրած է Թուրք կառավարութեան, ժամ առաջ երկիրը խաղաղել եւ բարեկարգել Հայկական նահանգներու վարչութիւնը, քանի Լոնտոնի Դեսպանաժողովը դեռ չէ՛ գումարուած: Այդ թելադրութենէն ազդուած, Թուրք կառավարութիւնը իր կողմէն կը պատրաստէ «բարենորոգումներ»ու ծրագիր մը, եւ թերթերու միջոցով կը յայտարարէ, թէ շուտով Արեւելեան նահանգները պիտի բարեկարգուին եւ թէ նոր հիմերու վրայ պիտի վերակազմուի «Աւստրալի»։ Եւ որպէսզի Թուրք կառավարութիւնը կարենայ յայտարարել, թէ Հայերու հաւանութեան արժանացած է իր կազմած բարենորոգումներու ծրագիրը, Օրմանեան նախկին պատրիարքն ու կարգ մը հայ ծերակուտականներ կը հրաւիրէ կազմելու համար «Հայ երեւելիներու ժողով մը» եւ անոնց հաւանութեան կ'ենթարկէ իր ծրագիրը, փոխանակ քանակցելու ազգային Վարչութեան եւ կամ Պատրիարքին հետ:

Մենք մեր ձեռքին տակ չունինք թուրք կառավարութեան պատրաստած բարենորոգումներու ծրագրին ամբողջութիւնը։ Այս մասին մեր ծանօթութիւնները կը բաղենք Հմայեակ եպ. Դիմաքսեանի հետեւեալ հարցումէն, զոր ըրած է 1912 Դեկտ. 21ի Ազգ. Երեսփ. Ժողովին. — «Թուրք կառավարութեան կողմէ խմբագրուած եւ հրատարակուած Բարենորոգումներու ծրագիրը ո՛չ 1880 եւ ո՛չ 1895 Մայիսեան ծրագրի ընդթիւն ու խորհուրդը ունի, նա չի համապատասխաներ երբեք ներկայ ժամանակի ոգւոյն եւ պահանջներուն, եւ ըստ ինքեան անբաւական է Օսմ. երկրի վերածնութեան»։ Եւ Դիմաքսեան եպիսկոպոս կը պահանջէ Պերլինի Վեհաժողովին 61րդ յօդուածի կիրարկութիւնը։

Բայց հոս միտքերը զբաղեցնողը ծրագրին բովանդակութենէն աւելի, անոր անթերի գործադրութեան համար թուրք կառավարութեան խոստումն է, որուն կարելի չէր վստահիլ, երկար տարիներէ ի վեր վարժուած ըլլալով տրուած խոստումները թուրք կառավարութեան կողմէն յարգուած չըլլալուն։

Հայկական Հարցի պատմութեան ամբողջ տեւողութեան առաջին անգամն է, որ 1912ին ազգային մարմիններ եւ հայ քաղաքական կազմակերպութիւններ միակամ եւ միասիրտ գործի լծուած են։ Շերտաւորումներ գոյութիւն չունին Հարցին եւ անոր լուծման հետապնդումի ուղղութեան մէջ։ Այնպէս, որ 1912 Մայիսին Կեդրոնի խմբակցութեան պարագլուխ Դ. Տէր Մովսէսեան կրցաւ յայտարարել.

«Կառավարութիւնը պէտք է գիտնայ եւ համոզուի, թէ Հայերը այս երկրին մէջ միակ քաղաքականութիւն մը ունին, թէ Հայերը որոշած են իրենց իրաւունքները պաշտպանելու համար մէկ սիրտ եւ մէկ հոգի ըլլալ, թէ ուր որ Հայուն կեանքը, պատիւը վտանգի տակ է, Հայը մէկ հոգի է...»։

Հայկական նահանգներու բարենորոգութեան համար զանազան ծրագիրներ պատրաստուած էին Պոլիս, Կովկաս եւ Փարիզ։ Նուպրեան պատուիրակութիւնը Լոնտոնի Դեսպանաժողովէն պահանջեց, ինչ որ 1902ին Իթթիհատի Փարիզի ժողովին մէջ շեշտած էր Հայ Յեղափոխութիւնը — Պերլինի 61րդ յօդուածի եւ 1895ի Մայիսեան ծրագրի — տրամադրութեանց գործադրութիւնը։ Դժբախտաբար Լոնտոնի Դեսպանաժողովը չուզեց կամ չկրցաւ ձեռք առնել Հայկական հարցը։ Անմիջապէս վերջ թիֆլիզի մէջ փոխարքայ Վորոնձով-Տաշքովի հետ կատարուած բա, նակցութիւններու հետեւանքով Ռուսիա ձեռք առաւ Հայկական բարենորոգումներու հարցը։ Պոլսոյ ռուսական դեսպանը Ազգ. Պատրիարքարանի պատրաստած նախագիծը յանձնեց իր խորհրդական Ա. Մէնտէլշտամի, որ իր իրաւաբանական եւ դիւանագիտական մասնագիտութեամբ կոկեց ծրագիրը, օգտուելով մա-

նաւանդ 1895ին փրանս., ռուս. եւ անգղ. դեսպաններու կողմէ Բ. Դրան ներկայացուցած յիշատակագրէն, 1895ի Մայիսեան ծրագրէն, եւ ուրիշ պաշտօնական գրութիւններէ: Ռուս դեսպանատունը Ա. Մէնտէլշտամի պատրաստած այս ծրագիրը քննութեանը ենթարկեց Պոլսոյ Դեսպանաժողովին: Այս անգամ Անգղիա եւ Ֆրանսա համամիտ գտնուեցան ռուսական ծրագրին, որուն հակառակեցան միայն Գերմանիա եւ Աւստրիա, այդ ծրագրին տեղ առաջարկելով ընդհանուր բարենորոգումներու թրքական ծրագիրը: Ի վերջոյ բարեփոխումներով ընդունուեցաւ ռուսական ծրագիրը, զոր 1914 Յունուար 26—8 Փետր. ստորագրեցին եպարքոս Սայիտ Հալիմ փաշա եւ ռուսական դեսպան Դիրսին փոխանորդ՝ Գուլկեվիչ:

Անցողաբար րսենք թէ Գերմանիա Պերլինի Վեհաժողովէն առաջ ու վերջ Արեւելեան Հարցին վրայ կը նայէր շահապաշտ դիւանագէտի ակնոցով, մարդասիրութիւնն ու քրիստոնէական զգացումը տեղ չունէին այդ քաղաքականութեան մէջ: Արդէն Նաուման շատ որոշ յայտարարեց. «Մենք պէտք ունինք կայսեր մը, որ բարեպաշտ ըլլայ մինչեւ իր ոսկորները: Բայց պիտի վախնայինք այն վայրկեանէն երբ այդ կրօնական զգացումը իր անծուկ իմաստով զար անհանգիստ ընելու նոյնիսկ ամենադոյզն չափով, քաղաքական գործունէութեան ոյժը: Թագաւորներուն կրօնքը, մեծ քաղաքականութիւնն է, որ կը տեսնէ հեռուն, ճիշդ եւ զօրաւոր»:

Ինչպէս կը տեսնուի, գերմանական դիւանագիտութիւնը, Պիզմարքի օրերէն սկսեալ փոխած է իր ընոյթը: Ան այլեւս իր մտածումները մէջտեղ կը դնէ, առանց ծեփծեփումի, անդիմակ, բիրտ կերպով: Այս ուղղութեան հետեւանքով էր, որ 1876ին Պիզմարք, ի տես Պուլկար տառապանքին եւ ջարդոտումներուն, րսաւ. «Պուլկարներուն ամբողջ արիւնը Փոմերանեան հետեւակազօրքի մը ոսկորները չ'արժէր»: Եւ հայկական ջարդերու միջոցին Հոննլոհէի իշխանը յայտարարեց. «Հայերուն արիւնը մէկ հատ Փոմերանեան հետեւակազօրի ոսկորը չ'արժէր»:

Եւ Գերմանիա այս ուղղութիւնը որդեգրեց, հետեւելով Անգղիոյ եւ Ռուսիոյ եսասէր, ծաւալական ու շահապաշտ քաղաքականութեան:

Ենի Դէօյի աւստրօհունգարական դեսպանատան ամառանոցին մէջ Յուլիս 3—24 գումարուած «Հայկական բարենորոգումներու Յանձնախումբ»ի ժողովներուն խորհրդակցութիւնները արդիւնք չ'ունեցան աւստրիական. իտալական եւ գերմանական պատուիրակներու կատարած առարկութիւններու հետեւանքով: Ռուսիա շարունակեց իր աշխատանքը, եւ Գերմանիա իր Պոլսոյ դեսպանին նոր հրահանգ տուաւ գործակցիլ Ռուս դեսպանին:

Այս անգամ երկու դեսպանները նոր քննութեան մը ենթարկեցին Մէնտէլշտամի ծրագիրը, եւ զայն ենթարկեցին նոր սրբագրութիւններու։ Այս անգամ Հայկական նահանգները փոխանակ մէկի, վարչական երկու միութեան բաժնուեցան երկու ընդհանուր Քըն-նիչներու հսկողութեան տակ։ 1913 Հոկտ. 25ին ռուս դեսպանը իր եւ գերման դեսպանին անունով թուրք կառավարութեան ներկայացուց Հայկական Բարենորոգումներու ծրագիրը։

Գուրկէվիչ այս առթիւ կը գրէր իր կառավարութեան. «Այսպէս, 1914 Յունիս 26ի աքրը անտարակոյս կը նշանակէ մի նոր, աւելի երջանիկ ժամանակաշրջանի մը սկիզբը հայ ժողովուրդի պատմութեան մէջ։ Իր ներքին քաղաքական նշանակութեամբ այս ազգի համար, անիկա կարելի է համեմատել 1870ի ֆէրմանի հետ, որ Պուլկարական էքզարքութիւնը ստեղծեց, եւ անով պոլկարական ժողովուրդը ազատեց Յոյն խնամակալութեանէն։ Հայերը չեն կրնար անգիտանալ, թէ հիմա առաջին քայլը արուած է իրենց, թուրք լուծէն ազատուելու համար»։

ԾՐԱԳԻՐ ՀԱՅԿԱԿԱՆ ԲԱՐԵՆՈՐՈԳՈՒՄՆԵՐՈՒ

1914 ՅՈՒՆՎԱՐ 26/8 ՓԵՏՐ.

Ահա թարգմանութիւնը Հայկական Բարենորոգումներու
այն ծրագրին, զոր ստորագրեցին Ռուսիա, Գերմանիա եւ Թուր-
քիոյ կողմէն՝ վարչապետ Սաիտ Հալիմ փաշա:

1.— Երկու օտար Ընդհանուր Քննիչներ պիտի նշանակ-
ւին Արեւելեան Անատոլիոյ երկու հատուածներուն (secteurs)
գլուխը: Մ. Ա., գլուխը այն հատուածին, որ իր մէջ կը բովան-
դակէ Էրզրումի, Տրապիզոնի եւ Սըվազի վիլայէթները, եւ Մ.
Բ. այն հատուածին գլուխը, որ կը բովանդակէ Վանի, Պիթլիսի,
Խարբերդի եւ Տիարպէքիւրի վիլայէթները:

2.— Ընդհանուր Քննիչները հակակշռի իրաւունքը պիտի
ունենան իրենց հատուածներու վարչութեան, արդարութեան,
փոխիսի եւ ոստիկանութեան վրայ:

3.— Այն պարագային, երբ հանրային ապահովութեան
ոյժերը անբաւական ըլլան, Քննիչի պահանջին վրայ զինուորա-
կան ոյժեր անոր տրամադրութեան տակ պիտի դրուին գործա-
դրելու համար ձեռք առնուած միջոցները իր իրաւասութեան
սահմաններուն մէջ:

4.— Ընդհանուր Քննիչները պարագային համեմատ, կը
հրաժարեցնեն այն բոլոր պաշտօնեաները, որոնց անկարողութիւ-
նը կամ գէշ վարմունքը կը հաստատեն, դատարանի կը յանձնեն
զանոնք, որոնք օրէնքով պատժուելիք գործով մը յանցաւոր գրու-
նըւած են. հրաժարեցուած ստորագաս պաշտօնեաներուն տեղ կը
կարգեն նորեր, որոնք օրէնքով եւ կանոններով կանխատեսուած
ընդունելութեան եւ կարողութեան պայմանները կը լրացնեն:

5.— Անոնք իրաւունք ունին Ն. Վեհ. Սուլթանին կառա-
վարութեան ներկայացնելու նշանակուելիք բարձրագոյն պաշ-
տօնեաները:

6.— Անոնք անմիջապէս հեռագրով ձեռնհաս նախարարութիւններու կը հաղորդեն հրաժարեցումի համար ձեռք առնելու թոյլ միջոցները, համառօտ պատճառաբանութեամբ եւ ութ օրուան մէջ այդ պաշտօնեաներու թղթածրարը եւ պատճառներու մանրամասն տեղեկագիր մը:

7.— Ստիպողական միջոցներ անհրաժեշտ ընող ծանրակշիռ պարագաներու մէջ էնդհ. Քննիչները իրաւունք ունին անմիջապէս պաշտօնէ կախակայելու դատարանական կարգի անխախտ (inamovable) պաշտօնեաները, պայմանաւ որ անմիջապէս Արդարութեան պաշտօնատան տեղեկագրեն պարագաները:

8.— Այն պարագային, երբ կուսակալներու կողմէն օրէնքի խստութեան միջոցներու գործածութիւնը անհրաժեշտ դարձընող գործեր տեղի ունենան, էնդհ. Քննիչները պարագան հեռագրով կ'ենթարկեն ներքին գործոց նախարարութեան, որ անմիջապէս խնդիրը կը յանձնէ նկատառութեանը նախարարաց խորհուրդին, որ էնդհ. Քննիչին հեռագիրը ստացուելէն մինչեւ առաւելել չորս օրուան ընթացքին իր վճիռը կուտայ:

9.— Հողային անհամաձայնութիւնները պիտի լուծուին էնդհ. Քննիչներու ուղղակի հսկողութեան տակ:

10. էնդհ. Քննիչներու պարտականութեանց եւ իրաւունքներու վերաբերեալ աւելի մանրամասն հրահանգները պիտի մշակուին անոնց ընտրութենէն յետոյ եւ անոնց գործակցութեամբ:

Այն պարագային, երբ տասը տարուան ընթացքին էնդհ. Քննիչներու պաշտօնները (poste) թափուր ըլլան, Բ. Դուռը այդ էնդհ. Քննիչներու ընտրութեան համար իր յոյսը կը դնէ Մեծ Պետութեանց բարեացակամ օժանդակութեան վրայ:

Յօդ. 11.— «Օրէնքները, վճիռները եւ պաշտօնական ծանուցումները, իւրաքանչիւր հատուածի մէջ, պիտի հրատարակուին տեղական լեզուներով: Իւրաքանչիւր կողմ (partie) իրաւունք պիտի ունենայ դատարաններու, վարչական ատեաններու առջեւ իր լեզուն գործածելու, երբ էնդհ. Քննիչը անոր կարելիութիւնը տեսնէ: Դատարաններու վճիռները պիտի գրուին թուրքերէն, եւ պիտի ընկերանան, եթէ կարելի է, երկու կողմերուն լեզուով թարգմանութեան մը:

Յօդ. 12.— «Ամէն վիւայէթի նախակրթութեան նախահաշուին մէջ ցեղային տարրերու բաժինը ժողովրդական կրթութեան համար անոնց վճարելիք տուրքի համեմատութեամբ պիտի սահմանուի: Կայսերական կառավարութիւնը արգելք պիտի

չարուցանէ այն բանին դէմ, որ հաւատակիցներ մասնակցութիւն ունենան համայնքին դպրոցներու պահպանութեան գործին մէջ :

Յօդ. 13. — «Ամէն օսմանցի խաղաղութեան եւ անդորրութեան ատեն իր զինուորական ծառայութիւնը պիտի կատարէ բնական զինուորական քննչութեան զաւառին մէջ, եւ սակայն կայսերական կառավարութիւնը մինչեւ ցնոր տնօրէնութիւն, պիտի կրնայ նէմէնի, Ասսիրի, եւ Նէճտի պէս հեռու տեղեր դնել Օսմ. Պետութեան ամէն մասերէն հաւաքուած ցամաքային զօրաբաժիններ, հոն հաստատուած ժողովուրդներու թիւին համեմատութեամբ. բաց աստի, պիտի կրնայ ծովային բանակի մէջ զինուորագրել բոլոր պետութեան մէջ գտնուած նորակոչ զինուորներ :

Յօդ. 14. — «Համիտիէ զօրագունդերը պահեստի հեծելազօրքի պիտի փոխուին :

Պօդ. 15. — «Անոնց գէնքերը պիտի պահուին զինուորական մթերանոցներու մէջ, եւ միայն զօրաշարժի կամ զօրափորձերու պարագային պիտի յանձնուին իրենց. Անոնք պիտի տրուին բանակի հրամանատարներու հրամանին տակ, իրենց գրանդած շրջանակին մէջ խաղաղութեան ատեն զօրագունդերու, գումարտակներու եւ բաժնեակներու (section) պետերը կ'ընտրուին օսմանեան գործող բանակներու սպաներէն. Այդ գունդերու զինուորները մէկ տարի զինուորական ծառայութիւն կ'ընեն: Այդ գունդերուն մէջ կարենալ մտնելու համար զինուորները պարտաւոր են իրենց հաշւոյն ձեռք բերել ծի, իր կազմածներով :

Յօդ. 16. — «Եւր մարդահամար մը, որուն պիտի ձեռնարկուի Ընդհ. Քննիչներու հսկողութեամբ ամենակարճ ժամանակի մէջ — որը, կարելի եղածին չափ մէկ տարին պիտի չանցնի — պիտի հաստատէ երկու հատուածներուն մէջ, տարբեր կրօններու, ազգութիւններու եւ լեզուներու ճշգրիտ համեմատութիւնը :

Յօդ. 17. — «Մինչ այդ, Վանի եւ Պիթլիսի վիլայէթներու ընդհ. ժողովներու (մեկնիսը ուսումի) եւ Բօմիթէներու (էնեմլեմ) ընտրուելիք անդամներուն կէսը միւսլիման եւ կէսն ալ ոչ-միւսլիման պիտի ըլլան :

Յօդ. 18. — «Էրզրումի վիլայէթին մէջ եթէ վերջնական մարդահամարը վերջացած չըլլայ մէկ տարուան ընթացքին, Ընդհ. ժողովի անդամները նմանապէս պիտի ընտրուին հաւասար

րութեան հիման վրայ, ինչպէս վերոյիշեալ երկու վիլայէթներուն մէջ:

Յօդ. 19. — «Սիւվագի, Խարբերդի եւ Տիարպէքիի վիլայէթներուն մէջ Ընդհ. Ժողովի անդամները այժմէն իսկ պիտի ընտրուին համեմատական սկզբունքի հիման վրայ: Ասոր համար ալ մինչեւ վերջնական մարդահամարը, միւսլիման ընտրողներու թիւը պիտի որոշուի վերջին ընտրութիւններուն հիման ծառայող ցանկերուն համաձայն, եւ ոչ-միւսլիմաններու թիւը պիտի ճշգրտուի իրենց հասարակութիւններու կողմէն ներկայացուելիք ցանկերուն համաձայն:

Յօդ. 20. — «Եթէ նիւթական դժուարութիւններ առժամեայ ընտրական մեթոտը անդործադրելի դարձնեն, Սիւվագի, Խարբերդի եւ Տիարպէքիի երեք վիլայէթներուն Ընդհ. Քննիչները իրաւունք ունին յիշեալ վիլայէթներու պէտքին եւ այժմէական պայմաններուն աւելի համապատասխան ուրիշ համեմատութեան մը, Ընդհ. Ժողովներու անդամներու բաշխումին համար:

Յօդ. 21. — «Այն բոլոր վիլայէթներուն մէջ ուր Ընդհ. Ժողովները պիտի ընտրուին համեմատականութեան սկզբունքի հիման վրայ, փոքրամասնութիւններու ներկայացուցչութիւնը կ'ապահովուի Քոմիթէներու մէջ:

Յօդ. 22. — «Վարչական Ժողովներու ընտրուած անդամները պիտի ըլլան, առաջուան պէս, կէսը միւսլիման եւ կէսը ոչ-միւսլիման:

Յօդ. 23. — «Եթէ Ընդհ. Քննիչները տեւէ անպատեհութիւն չտեսնեն, միւսլիմանի եւ ոչ-միւսլիմանի միջեւ հաւասարութեան սկզբունքը պիտի կիրարկուի, երկու հատուածներուն մէջ ալ, փոյիսի, ռստիկաններու զօրահաւաքի համար, պայմանաւ, որ բաց տեղեր զտնուին:

Յօդ. 24. — «Հաւասարութեան միեւնոյն սկզբունքը պիտի կիրարկուի, կարելի եղածին չափ, երկու հատուածներուն մէջ, ուրիշ ամէն հանրային պաշտօններու բաշխումին համար»:

Յունուար 26/8 Փետր. 1914

Ինչպէս կը տեսնուի վերոյիշեալ ընագրէն, Պերլինի 61րդ յօդուածը վերածուած է իր նուազագոյն չափին, թէականութիւններով լեցուն բարենորոգումներու այս ծրագրին մէջ, որ իրմէն արտաքսած է Անտրէ Մէնտէլշտամի խնամով պատրաստած ռուսական ծրագրէն կարեւոր մասեր:

Բարեկարգութեան սոյն ծրագրին գործադրութեան համար Մայիսին ընտրուեցան երկու Ընդհ. Քննիչներ, որոնցմէ

մին Հոլանտացի Վէսթընէնկ (Westenenk) եւ միւսը Նորվեկիացի Հոֆ, որոնցմէ առաջինը հոլանտական Գոնկօի նահանգապետ էր եղած, եւ երկրորդը՝ գինուորական գնդապետ:

Հօֆ մեկնեցաւ իր պաշտօնատեղին՝ Վան: Իթթիհատ դժգոհ էր եղած կարգադրութենէն, եւ անշուշտ իր թելադրութեամբն էր, որ դժգոհութիւնը ծայր տուաւ ամէն կողմ, եւ նոյնիսկ Վանի թուրք պաշտօնեաները հրաժարեցան Ընդհ. Քընդիչին չենթարկուելու համար:

Երբ ընդհ. պատերազմն սկսաւ, թուրք կառավարութիւնը արդէն իսկ դաշնագրով կապուած Գերմանիոյ հետ, անմիջապէս ջնջեց Ընդհ. Քննիչներու պաշտօնը եւ ջնջեց Հայկական Բարենորոգումներու հարցը, նախ ետ կանչելով Ընդհ. Քննիչները, եւ յետոյ Հայերը ջարդելով:

ՀԱՅ ՅԵՂ. ԴԱՇՆԱԿՑՈՒԹԵԱՆ ԽԶՈՒՄԸ

Ի Թ Թ Ի Հ Ա Տ Է Ն

Ինչպէս տեսանք, հազիւ Պոլսէն ճամբայ ելած Ընդհ. Քննիչները, սկսելու համար Հայկական գաւառներու բարեկարգութեան գործին, ահա սկսաւ Օգոստոսին, եւրոպական ընդհանուր պատերազմը. եւ թուրք կառավարութիւնը արդէն իսկ դժգոհ իրեն պարտադրուած ծրագրէն, անմիջապէս վերջ տուաւ Քննիչներու պաշտօնին:

Պատերազմի այդ ճակատագրական օրերուն ամբողջ թուրքիոյ Հայութեան գոյութեան հարցը կախուած էր սա պարագայէն, թէ ի՞նչ պիտի ըլլար թուրքիոյ բռնելիք ընթացքը պատերազմիկ այս կամ այն կողմին հանդէպ: Առաջին վայրկեանէն անձնական համոզումս եղած էր, սա, թէ թուրքերը ուշ կամ կանուխ պիտի պատերազմէին Գերմաններու կողքին, եւ առաջին յաղթանակին պիտի յաջորդէր պատմութեան մէջ նմանը չտեսնուած հայկական ջարդ մը (տե՛ս մեր ԴԻՏՈՒՄՆԵՐ ԵՒ ԴԱՏՈՒՄՆԵՐ գրքին 235 հատուածը, գրուած 17—9—1914ին): Թուրքիա չէր կրնար չէզոք մնալ: Գերման դիւանագէտ Հէլֆերիս կը գրէր. «Երբ պատերազմը սկսաւ, Պոլսոյ մէջ ո՛չ մէկ պետական գործիչ չէր կասկածէր, թէ դաշնակիցներու յաղթութեան պարագային Ռուսաստան կը նուաճէ Պոլիսը, եւ մէկը պիտի չկրնայ զայն արգիլել: Ռուսիա վերջերս յաճախ կը յայտարարէ, թէ Պոլսոյ ճամբան Պերլինի եւ Վիեննայի վրայով կ'անցնի» (Ե. Ա.ՏԱՄՈՎ. Ասիական Թուրքիոյ Բաժանումը): Արդէն Հայկական նահանգներու բարեկարգութեան համար Ընդհ. Քննիչներու ընտրութեան օրերուն, Թուրքիա իր բանակին վերակազմութեան գործը կը յանձնէր Գերմանիոյ, եւ Լեման Ֆոն Ջանտէրս Պոլիս եկած էր այդ գործին լծուելու: Ստոյգ է, թէ պատերազմի առաջին օրերուն էնվէր բանակցութիւններ ունեցած է ռուս դեսպանատան զինւորական կցորդ զօրավար Լէոնտիէվի հետ, պահելու իր չէզոքութիւնը, պայմանաւ որ Եգէական կղզիները իրեն վերադար-

ծրւին, բայց շատ իրաւամբ կարելի է ըսել, թէ Էնվէրի այդ առաջարկը անկեղծութեան մը դրոշմը չունէր: Անոր նպատակն էր ձգձգել խնդրոյն լուծումը, աւելի ապահով կերպով պատրաստուելու համար յանկարծական պատերազմի մը Ռուսիոյ դէմ: Էնվէրի Օգոստ. 5ի այս պայմանաւորումէն քանի մը օր վերջ (Օգոստոս 12) Փեթրսպուրկի թուրք զեւպան Ֆախրտտին թուրքիոյ չէզոքութեան պայմաններու թիւը կը շատցնէ: Ան ո՛չ միայն կը պահանջէ Գերմանիոյ Փոքր Ասիոյ երկաթուղային գծերու սեփականութիւնը եւ առանձնաշնորհներու քննումը, այլ եւ կը պահանջէ, որ «Ռուսիա խօսք տայ չաշտպանել Հայկական ազգային հոսանքներու պահանջները»: Սգամովի հրատարակած գաղտնի վաւերագրերէն կը տեսնուի, թէ Սազանովի կ'ընդունի թրքական բոլոր պահանջներուն գործադրութիւնը. բացի Հայկական Բաւերոսոգլուսներու վերաբերեալ կէտէն(*):

Այդ վաւերագրէն կը տեսնուի, թէ Սազանովի Օգոստ. 15ին կը հեռագրէ Լոստոնի ռուս զեւպան Բէնկէնտորֆի. տեսակցիլ կրէյի եւ Գամպոնի հետ թուրքիոյ չէզոքութեան հարցի մասին, եւ թուրքիոյ իբր գոհացում իր կողմէն կ'առաջարկէ. 1.— թուրքիոյ հողային անձեռնմխելիութեան երաշխաւորութիւն երեք պետութիւններու կողմէն. 2.— թուրքիա պիտի ստանայ Փոքր Ասիոյ մէջ Գերմանիոյ ունեցած բոլոր երկաթուղային, տնտեսական եւ այլ ձեռնարկութիւնները, եւ թուրքիոյ այդ իւրացումը կ'երաշխաւորուի հաշտութեան դաշնագրով, եւ այս երաշխաւորութեան իրր պայման կ'առաջարկուի թուրքիոյ, ցրուել իր բանակը. որ համախմբուած էր Թրակիոյ եւ Կովկասի ճակատներուն վրայ:

Երբ այս բանակցութիւնները կը կատարուէին մէկ կող-

(*) Ամերիկայի հայ կուսակցական եւ անկուսակցական շրջանակները սա համոզումն ունէին, պատերազմի սկզբնաւորութեան օրերուն, թէ թուրքիա պիտի չուզէ պատերազմի մասնակցիլ Գերմանիոյ կողքին, քանի որ ռուսական բանակը պատրաստ է անմիջապէս արշաւելու դէպի թրքական հողերը, եւ հետեւաբար ջարդի սպառնալիք գոյութիւն չի կրնար ունենալ Հայերուն համար: 1914 Սեպտ. 11ին մեր տան մէջ գումարուած ազգային ժողովի վիճաբանութիւններու միջոցին այս միտքերը պաշտպանեցին Տօքթ. Ճէլալեան եւ Ա. Նազար: Որոնց սա պատասխանը տուի այդ երեկոյ. «... թուրքիա պիտի պատերազմի Գերմանիոյ կողքին, երբ առիթը հասած նկատէ: Եւ իթիմհատի կառավարութիւնը վայրկեանը յարմար նկատելով պիտի սկսի իր ծրագրած ջարդերուն, որոնք ա՛յնքան զարհուրելի պիտի ըլլան եւ զանգուածային, որ գուցէ վաղը հայկական գաւառներու մէջ սերմնացու (=սամրզլըղ) հայ մը պիտի չկրնանք գտնել» (Տե՛ս մեր ձեռագիր «Ինքնակենսագրութիւնը» (էջ 763—764): Եւ գծաբխտարար գուշակութիւններս նոյնութեամբ իրականացան:

մէն, Թուրքիոյ եւ Ռուսիոյ միջեւ, միւս կողմէ Թուրքիա գաղտնի կերպով դաշնակցութիւն մը կը ստորագրէր Դերմանիոյ հետ, անոր կողքին, պատերազմ յայտարարելու համար դաշնակից բանակներուն դէմ: Եւ արդէն ուրիշ կերպ կարելի չէր Թուրքիոյ համար, քանի որ նպատակ ունէր գործադրել իր հայաջինջ քաղաքականութիւնը: Եւ արդէն, ինչպէս պիտի տեսնենք յաջորդ գլուխներէն մէկուն մէջ, Դերման դեսպան Վանկէնհայմ հայկական տարագրութիւններէն շատ առաջ գիտէր, թէ Թուրքերը ինչո՞ւ պատեհազմի պիտի մասնակցին Դերմանիոյ կողքին: Որովհետեւ ուրիշ գերման դեսպան մը, Մէթէրնիհ, կը գրէր, թէ. «Պատերազմի մասնակցելու թուրք նպատակի գլխաւոր մասն էր իրենց ծրագրին առաջին կէտը. ՀԱՅՈՅ ՓՃԱՅՈՒՄԸ»:

Եւ Հայկական բնաջնջումի եղեռնին ծրագրական մշակութեան այդ օրերուն Հայ Յ. Դաշնակցութիւնը դեռ պաշտօնապէս իր կապերը չէր խզած Իթիհատի հետ: Ստոյգ է, թէ Իթիհատի հետ համագործակցութեան սկզբնաւորութենէն երկու տարի եւ Ատանայի ջարդէն տարի մը վերջ դաշնակցական իտրներէն Վարանդեան, սրտի կսկիծով մը, եւ գուցէ խղճահարութեամբ կը գրէր, Իթիհատի հետ Հ. Յ. Դաշնակցութեան համագործակցութեան ակնարկելով, «մենք մեղանչել եմք», ստոյգ է, թէ 1910ին «Դրօշակ» թերթը իր առաջին թիւով կը գրէր. «Դժգոհ եմք նոր ռեժիմից», ստոյգ է, թէ Հայկական նահանգներու բարենորոգումներու հետապնդման ձեռնարկին Հ. Յ. Դաշնակցութիւնն ալ մասնակցեցաւ, համազգային միահամուռ ճակատ կազմելու համար, բայց Իթիհատի հետ Հ. Յ. Դաշնակցութիւնը պաշտօնապէս կը շարունակէր իր յարաբերութիւնները: Իրական խզումը երկուքին միջեւ տեղի ունեցաւ եւրոպական պատերազմի յայտարարութեան առաջին օրերուն:

Հայկական Բարենորոգումներու սկզբնաւորութեան օրերուն զուգադիպեցաւ Հ. Յ. Դաշնակցութեան Ութերորդ Ընդհ. Պատգամաւորական Ժողովը, որ գումարուեցաւ 1914 Յուլիսին, Կարնոյ մէջ: Յանկարծ պատերազմ յայտարարուեցաւ Ռուսիոյ եւ Դերման-Աւստրիոյ միջեւ: Պատերազմի յայտարարութեան առաջին օրէն իսկ Կովկասի փոխարքայ Վորոնցով Տաշքով ճարտար դիւանագէտի մը խորամանկութեամբ իր հիւսած ցանցին մէջ առաւ Կաթողիկոսն ու Հայ Ազգային կոչուած Պիւրօն, Հայկական ինքնավարութեան խոստումով: Եւ Կովկասի մէջ ծայր տուաւ հայկական շարժումը, ի նպաստ Ռուսիոյ: Խոստովանինք, թէ բնական էր այս շարժումը, եւ անհրաժեշտ, բայց որ վրտանգաւոր գրութեան մը մատնեց ընդհանրապէս Թուրքիոյ Հայութիւնը, արդէն իսկ ի յառաջագուհեւ մահուան դատապարտը-

ւած Իթթիհատի գաղտնի ծրագրով, եւ մասնաւորապէս Հ. Յ. Դաշնակցութիւնը:

Կարնոյ Պատգամաւորական Ժողովը վերջացած էր, երբ Օգոստոսին Կարին կը հասնէին Պէհաէտտին Շաքիր եւ Նաճի պէյերը, ո՛չ միայն պատերազմական նախապատրաստութիւններ տեսնելու Արեւելեան Նահանգներու մէջ, այլ եւ հակառուս փրորոփականտ մը կազմակերպելու Կովկասի եւ հիւսիսային Պարսկաստանի մէջ:

Իթթիհատի այդ գործակալները պաշտօն ստացած էին բանակցելու Դաշնակցութեան Պատգամաւորական Ժողովի անդամներուն հետ, եւ առաջարկելու որ Հ. Յ. Դաշնակցութիւնը աշխատի Կովկասահայերը ապստամբեցնել Ռուսիոյ դէմ:

Ս. Վրացեան կը գրէ. «Բէհաէտտին Շաքիրն ու Նաճի պէյը համարում են վայրկեանը հասած, երբ Կովկասեան Ժողովուրդները պէտք է ազատունին ռուսական լծից, Նրանց ասելով՝ Թուրքեան մտադիր չէ գրաւելու Կովկասը, այլ ձգտում է վերածել թիւրքական հովանաւորութեան տակ գտնուող ինքնավար պետութեան, որ պատուար լինի իր եւ Ռուսների միջեւ. մասնաւորապէս Հայերին խոստանում էին ստեղծել մի ինքնավար իշխանութիւն ռուսահայ եւ նաեւ թիւրքահայ որոշ հողամասերից: Ընդհակառակն, Հայերի չմիանալը Վրացիներին եւ Կովկասեան Թուրքերին կարող է առաջ բերել ծանր հետեւանքներ» (Աշխատանքի Հանրապետութիւն», էջ 8): Դաշնակցութիւնը չէր կրնար րնդառաջ երթալ այս առաջարկին. Պատերազմի առաջին օրէն Կովկասի Հայութիւնը իր դիրքը ճշգրտ էր արդէն Վորոնցովի խոստումներու տարուած, եւ եթէ ուզէր իսկ, պիտի չկրնար այլեւս Կովկասահայութեան մէջ ստեղծել ապստամբական շարժում մը Ռուսիոյ դէմ: Այսչափը պէտք է գիտցած ըլլալին Իթթիհատականները. Հետեւաբար Դաշնակցականները թուրք պատուիրակներուն յայտարարեցին թէ ո՛չ միայն համամիտ չեն պատերազմի Թուրքիոյ մասնակցութեանը, այլ չեն կրնար յանձնառութիւն ստանձնել Կովկասահայութեան ապստամբութեան, միայն թէ կը խոստանան իրենց պարտքը լրիւ կատարել Օսմ. Պետութեան հանդէպ:

Դաշնակցութեան այս պատասխանը առաջին րային էր Իթթիհատի հետ խզումի. եւ որ վերջինը պիտի ըլլար. Կարնոյ ոստիկանութիւնը կը պահանջէ պատգամաւորներու ցանկը. որմէ վերջ անմիջապէս հսկողութեան տակ առնուեցան անոնք, որոնք դեռ մեկնած չէին Կարինէն. Կը ձերբակալուի պուլկարահայ պատգամաւորը, յետոյ Ակնունին եւ ուրիշներ:

Բայց արդէն Իթթիհատ Թուրքիոյ պատերազմի յայտարարութենէն առաջ ծրագրուած բնաջնջումին համար գործի սկը-

սած էր: Հայկական կանխամտածուած ջարդերը գլուխ հանելու համար Իթիֆհատի Կեդը. Դօմիթէի անդամներէն Եուսուֆ Րիզա պէյի պաշտօն յանձնուած է, կազմելու «մասնաւոր կազմակերպութիւն»ը (Թէշքիլաթը խուսուսի). բանտերէն դուրս հանուած ռճրագործներէ եւ մահապարտներէ, որոնք այս նպատակով մարզուեցան ալ, եւ զինուած զրկուեցան Հայկական նահանգները: Եուսուֆ Րիզա պէյ Իթիֆհատի կողմէ նոյնիսկ Տրապիզոն դրրկուեցաւ, պատերազմի յայտարարութենէն առաջ, տեսակցելու ութը Վրացիներէ կազմուած պատուիրակութեան մը հետ: Թուրքիա իր եւ Գերմանիոյ կողմէն այդ պատուիրակութեան պարագլուխներէն Զէթէէթէլիին եւ հազարապետ Թէշէլի կը խոստանար, Րիզա պէյի բերնով, կազմութիւնը Վրացական անկախ պետութեան մը, որուն մէջ իրենք նախարարական պաշտօններ պիտի ունենային, պոյմանաւ որ Վրացիները, Թուրքիոյ կողմէն զինուած, ապստամբէին Կովկասի մէջ. Ռուսերու նահանջի գիծերը կտրէին, երկաթուղիները աւրէին, զինարաններն ու զինուորական մթերանոցները օդը հանէին: Րիզա պէյ այս մանրամասնութիւնները տուաւ Պոլսոյ մէջ կազմուած դատարանին առջեւ, եւ որուն այս եւ այսպիսի խոստովանութիւնները հրատարակուեցան 1921 Ապրիլ 15ին Պոլսոյ հայ թերթերուն մէջ:

Իսկ պատերազմի սկիզբին Թուրքիա անշուշտ Գերմանիոյ դրդումով, խոստում առած էր Անարայի իշխան Ապաշիծէէն եւ անոր արքանեակներէն, իր տրամադրութեան տակ դնել 4000 զօրքեր. Ռուսիոյ մէջ հակապետական շարժումներ ստեղծելու, եւ դժուարութիւններ յարուցանելու զինուորական փոխադրութիւններու դէմ:

Ռուսիա 1914 Հոկտ. 20ին պատերազմ կը յայտարարէր Թուրքիոյ դէմ, եւ Նիքոյա Բ. Կովկասեան բանակին հրաման կուտար սահմանը անցնիլ: Արդէն իսկ պատրաստուած էին հայ կամաւորական խումբերը, եւ «Հորիզոն» թերթը կը գրէր. «Այսօր հասել է ժամը վերջ տալու այն արիւնալից պատմութեան, որ յայտնի է «Թիւրքահայի մարտիրոսագրութիւն» անունով... Հայութիւնը առանց երկրայելու, առանց ամենաչնչին տատանման իր օգնութիւնը տալիս է երրեակ համաձայնութեանը, եւ իր բոլոր ոյժերը տրամադրում է Ռուսաստանին»:

Օսմ. Փարլամէնթի անդամ Գ. Փաստրմաճեան կը մտնէր կամաւորական շարքերու մէջ, ընդդէմ Թուրքիոյ Կովկասահայ այս հրատարակութիւնը եւ կամաւորական շարժումները ըստ ինքեան պիտի վտանգէին արդէն իսկ վտանգուած դրութիւնը Թուրքիոյ Հայութեան, եւ ալ ոչ որ պիտի ուզէր մտիկ ընել Պոլսոյ «Ազատամարտ»ի մէջ Դաշնակցութեան սա յայտարարութիւնը. «Մենք դէմ ենք օտարին կողմէ հայ ժողովուրդին բնակ-

ւած մարզերուն գրամանը. Հայ ժողովուրդը ո՛չ առեւտուրի ապրանք մ'է, ո՛չ ալ շահագիտութեան առարկայ մը կրնայ ըլլալ օտար պետութեան մը համար: Հայ զինուորը հաստատամտութեամբ պիտի կռուի բոլոր ճակատներուն վրայ, զորս թշնամին պիտի փորձէր անցնիլ:

Այլեւս խզումը կատարեալ էր Իթթիհատին եւ Հայութեան. Իթթիհատի եւ Դաշնակցութեան միջեւ: Ի զուր Ակնունի Թալէաթ պէյի հետ իր տեսակցութենէն յետոյ կը գրէր. «Յիրաւի ո՛չ մէկ պատճառ կայ, որ կառավարութիւնը մեզի դէմ անվստահութիւն մը սնուցանէ: Հակառակը պէտք էր որ տեղի ունենար: Ան գիտէ. թէ մեր համաժողովը որոշած է որպէսզի ամէն հայ պարտաւոր ըլլայ կատարելու իր պարտքը իբր օսմանեան հպատակ եւ յօժարութեամբ պատասխանել զօրաշարժին: Ուրեմն մենք իրաւունք ունինք յուսալու, թէ կառավարութիւնը պիտի ճանչնայ մեր ուղղամտութիւնը: Որովհետեւ մենք պատրաստ ենք մեր կարողութեան մէջ ամէն բան ընելու, պահպանելու մեր Հայրենիքը» (Էփսիոսի. «Հայաստանի Զարդեր», էջ 194—195): Խեղճ Ակնունի, հակառակ Պոսոյ մէջ վեց տարիներու իր քնակութեան, հակառակ իր շփումներուն իթթիհատական ազատական ??? տարրերուն հետ, տակաւին անգէտ կը մնայ անոնց հոգեբանութեան եւ վայրագ խառնուածքին, չկարենալ հասկնալու համար, թէ ի՞նչ կը նշանակէին Պեհաէտին Շաքիրի խօսքերը. «Հայերի չմիանալը Վրացիների եւ Կովկասեան Թուրքերին, ԿԱՐՈՂ Է ԱՌԱՋ ԲԵՐԵՆԻ ՅԱՆՐ ՀԵՏԵՆԱՆԲԵՐ»:

Իթթիհատ այլեւս ազատ էր իր ուզածին պէս շարժելու: Հայկական բարենորոգումներու երաշխաւոր պետութիւնները զիրար սպաննելու զբաղած էին պատերազմի դաշտին վրայ, եւ իրենք ազատ համարձակ կը մնային Հայկական հարցը իրենց ըմբռնած ձեւով լուծելու: Եւ պարագաներն ու ժամանակը նըպաստաւոր էին իրենց, պատրաստուած ծրագիրը գործադրութեան դնելու: 1915ի սկիզբները կոտորածներէն յառաջացած դժպճի պարագաներու հետեւանքով սկսաւ 1915 Ապրիլ 7ի Վանի ապստամբութիւնը:

Իթթիհատ սկսաւ գործադրել ՀԱՅԿԱԿԱՆ ՄԵԾ ԵՂԵՌՆԻ Ծրագիրը: Այդ ծրագրին մէկ ամփոփումը Պոսոյ Վերջին Լուր թերթը հրատարակեց 1919ի իր 158 թիւին մէջ, եւ Ա. Անտոնեան 1921ին հրատարակած ՄԵԾ ՈՃԻՐԸ հատորով մէջտեղ դրաւ այդ եղեռնի վերաբերեալ տոքիմաններու շարք մը:

Բնաշնչումի գործը սկսաւ 1915 Ապրիլ 11ին, Պոսոյ մէջ, ուր առաջին անգամ ձերբակալուեցան 250 մտաւորականներ, Հա-

յութեան մշակոյթի ռազմավորանքը, եւ առաջնորդուեցան դէպի մահ: Այս դժոխային սփերի մասին չենք ուզեր մանրամասնութիւններու մէջ մտնել, եւ մեր ընթերցողներուն ուշադրութեանը կը յանձնենք Մ. Շամտանճեանի «Հայ մեքին հարկը եղեւնին» հրատարակութիւնը, եւ ուրիշ գաղութային հրատարակութիւններ, Պրաշսի հանրածանօթ գործը, *Le traitement des arméniens dans l'Empire Ottoman*, Լէփսիուսի «Հայկական ջարդերը», եւ Մորկընթաուի *Les faits les plus horribles de l'histoire* հրատարակութիւնները:

Երբ մահուան դատապարտուած հայ մարտիրոսներու կարաւանները ճամբու դրուեցան դէպի Տէր Զօրի սպանդանոցները, ճամբուն երկայնքը ենթարկուելով թալանի, լլկումներու, բռնաբարութիւնի եւ առեւանգութեան, եւ երբ Հայաստանէն մինչեւ Արարիոյ անապատները հայ տարագիրներու կմախքներով ծածկուեցան, Եւրոպայի եւ Ամերիկայի մէջ հանրային խորհրդամրոստացաւ: 1915 Մայիս 26ին Համաձայնական պետութիւններ բողոքեցին Թուրքիոյ դէմ, եւ յայտարարեցին, թէ թուրք նախարարները Ա.Ն.Ջ.Ա.ՊէՍ պատասխանատու պիտի բռնուին, ընդհանուր հաշուեյարդարի օրերուն: Բ. Դուռը չբաշտեցաւ շրնականօրէն յայտարարելու իր Յունիս 6 նօթով, թէ Համաձայնականներու ամբաստանութիւնները սուտեր են միայն, թէ Էրզըրումի եւ Կիլիկիոյ Հայերը երբեք առարկայ չեն եղած մասնաւոր կարգադրութեանց, որովհետեւ հանրային կարգն ու խաղաղութիւնը վրդովելու արարք մը չեն գործած: Այս շնական յայտարարութեան մէջ գոնէ անոնք ակամայ կը խոստովանին թէ Կիլիկիոյ եւ Կարնոյ Հայերը հանրային կարգ ու անդորրութիւնը խանգարող արարքի մը մէջ չեն գտնուած: Այս հաւաստումը հաւասարապէս ճիշդ էր բոլոր Թուրքիոյ հայութեան համար, եւ, սակայն, Կիլիկիոյ ու Կարնոյ ժողովուրդին ալ չննայուեցաւ տարագրութիւնն ու մարտիրոսութիւնը:

Օգոստոս 25ին Ժընեւի թուրք հիւպատոսը սա հաղորդագրութիւնը կ'ընէր. «Հայերու ջարդ չկայ: Բոլոր հայ բնակչութիւնը այր, կին, սնունդ կատարեալ ապահովութիւն կը վայելեն», մահուան զիրկը անուշ:

Մորկընթաու եւ Լէփսիուս գրեթէ առաջինն եղան, որոնք աշխարհի ծանօթացուցին Հայերու վրայ գործուած եղեռնը, եւ 1915—1920 շրջանին արիւնի եւ արցունքի գրականութիւն մը սկսաւ, հայ մարտիրոսութեան շուրջ:

Երբ այս տարագրութիւններն ու ջարդերը տեղի կ'ունենային, Ռուս կառավարութիւնը մոռցած հայ ինքնավարութիւնը

ստեղծելու իր խոստումը, կը ծրագրէր գրաւուած հայկական գաւառներուն մէջ տեղաւորել Գուպանի եւ Տօնի զազախներու գաղթականութիւն մը։ Այս նպատակով այլեւս աւելորդ նկատեց հայ կամաւորներու գոյութիւնը ռուսական ճակատի վրայ։ Ռուսիոյ այս ընթացքին հետեւանքով կազմուեցաւ հայկական Լէգէոնը փրանսական բանակի կողքին։ Հոս աւելորդ է խօսիլ անոր մասին, տրուած ըլլալով, որ անոր կեանքն ու գործունէութիւնը մասամբ ծանօթ է արդէն մեր նոր սերունդին։

Պատերազմը վերջանալուն իրաւունքը ունէինք սպասելու, ողջունելու մեր ազատութիւնը։ Զարականութեան բնաջընջումէն յետոյ, Պրէսթ-Լիթովսքի մէջ գերման-ռուս բարեացակամութեան շնորհիւ, 1917ին հայկական ինքնավարութեան եւ հանրապետութեան հիմը կը դրուի Երեւանի մէջ, Ռուսահայ հողի վրայ։

ԺԱ.

ՀԱՅԿԱԿԱՆ ԲՆԱԶՆԱՋՈՒՄԻ ԾՐԱԳԻՐԸ

ՏԱՐԻՆԵՐ ԱՌԱՋ

Կ'արժէ որ պահ մը կանգ առնենք հոս, վերլուծում մը րնելու համար Երիտասարդ Թուրքերու հոգեբանութեան եւ անոնց քաղաքական ծրագիրներուն:

1906ին Երիտասարդ Թուրքերու առաջին յեղափոխական ծաշի հաւաքոյթը, կը գրէ Տումերկ, տեղի ունեցաւ նախագահութեամբ Փիէր Լաֆիթի, որ փրանսական գրապաշտութեան (positiviste) ներկայացուցիչն էր: Թուրքերը կ'ըսէին. «Թուրքիա պիտի փրկուի դրապաշտութեամբ, կամ պիտի կորսուի»: Երիտասարդ Թուրքերը իրենց նշանաբան լնտրեցին մահամերձ Օկիւսթ Քոնժի Լաֆիթի գրած նշանաբանը «Միութիւն եւ յառաջդիմութիւն»: Այս նշանաբանը արտաքին կեդեւն էր միայն, եր. Թուրքերու Միութեան:

Ժամանակին Սուլթան Համիտ, Համիսլամութեան գաղափարը որդեգրեց Սէյիտ Ճէմալէտտին էլ Աֆղանիի թելադրութեամբ: Այս մարդը հրապուրիչ տողերով պարտք կը դնէր իսլամներու վրայ բոլոր օտարականները իրենց երկրէն վռնտել, ինչ միջոցով ալ որ ըլլայ: Եւ իսլամական թերթեր ուժ տունին այս մոլեռանդ փրոփականտին (համիսլամութիւնը եւ համաքրիստոնէի, Revue du monde musulman XXII Մարտ 1913): Արդէն 1876 Օգոստոսին Revue Britannique հրատարակեց Պոլսէն թրդթակցութիւն մը զոր կ'արժէ աչքի առջեւ ունենալ.

«Օսմ. կառավարութեան մարդերը պարապոյթը ունին ինքզինքնին համոզելու, թէ իրենց տկարութիւնը ամէն բանէ առաջ, արդիւնքն է Փատիշահի մականին հպատակ ժողովուրդներու միատարրութեան (Monogénéité) պակասին: Եթէ Ժամանակին եւ տեղն ի տեղ, Մուհամմէտ Բ.ի արքայական տունը հետեւած ըլլար Ֆիլիք Բ.ի օրինակին, եւ եթէ ան քրիստոնեաները արտաքսած ու բնաջնջած ըլլար, ինչպէս Կարոլոս Ե.ի զաւակը ըրաւ Սպանիոյ Աւարիտանացիներուն համար, այսօր ամբողջ

Պալքանեան թերակղզին բնակուած պիտի ըլլար բարի միւսիւ-
մաններով, որոնք պիտի չկրէին Եւրոպայի ազդեցութիւնը: Թուր-
քիոյ ջատագովները չեն թերանար քնաւ արժեցնել մեծաննու-
թիւնը Օսմանցիներուն, որոնք մերժեցին հետեւիլ քրիստոնեայ
իշխանի մը օրինակին, եւ թողուցին որ իրենց պետութեան մէջ
միւսն ու բազմանան իրենց ոչ-իսլամ հպատակները: Եւ չեմ հիա-
նար այդ մեծաննութեան վրայ. ամենուրեք իսլամ իշխանները
թոյլատու եղած են իրենց քրիստոնեայ հպատակներուն, շահ-
գործելու համար զանոնք, ի նպատակ իրենց, եւ ապրելու ի վնաս
անոնց, ուրեմն այս վերինները քան մը չեն պարտիր իրենց: Եւ
միշտ սպառնացող պահանջներու հեռապատկերը Օսմ. պետական
մարդերու հասկցուցած է թէ իրենց նախնիք սխալ ճամբէ քա-
լած էին եւ իրենց կտակած էին այս անտանելի կացութիւնը:
Ասկէ առաջ Լիւա քրիստոնեաները սխտեմած իր կերպով բնա-
ջնջելու նոր յաղաքականութիւնը, որ այնքան բիրտ կերպով ար-
տայայտուած կը տեսնուի թուրք Իրրիմասի կէս-պաշտօնական
(officieux) հրատարակութիւններու մէջ: Չէ կարելի աւելի լաւ
կերպով ըսել, թէ հոս մարդիկ կը պատրաստուին քարդելու(*):

Կրնամ բազմապատկել իմ ցուցումներս, բայց արդէն ա-
սիկա բաւական է լաւ եւս հաստատելու. նոր իսլամական այս
դպրոցին նկարագիրը, բոլորն եւ Ջաւղի դպրոց անունը տուի...:

Դարէ մը ի վեր այս մտայնութիւնը տիրական եղած է
Թուրքիոյ պետական մարդոց, եւ բոլոր թուրք կազմակերպութիւն-
ներու հոգիին խորը: 1876ի վերոյիշեալ թղթակցին նոյն բառերը,
նոյն դատումները մենք լսեցինք 1909ի եւ 1914 թիւն. նոյնիսկ
թուրք գահաժառանգ իշխաններու բերնէն, եւ Իթթիհատի ան-
դամներէն: Եւ եթէ համիսլամութեան ճամբուն վրայ Իրրիմաս
պատիկ շեղում մը կատարեց, ան ալ սա էր, թէ Իթթիհատ համ-
իսլամութիւնը շատ լայն գտաւ Թուրքիոյ նեղ սահմաններուն
համար, եւ ինք որդեգրեց համալսութեան կամ համարութեան
կանոններն ծրագրիք իր մտադրած քաղաքական նպատակներուն

(*) «Մէջտեղ երկու կրօնք կար, երկու օրթոտքութիւն, յունական
և թրքական, հաւասարապէս անհաշտելի, ինչպէս կար երկու ժողովուրդ ու-
րուն թիւով առաւելագոյնը պարտաւնեւորուած է, Մէկուն համաձայնութեամբ, ընդ-
լուրդութեամբ, միւսին Վոզմէ նկարելի էր, շնորհիւ աւետարանին և դուրանին, մա-
հիկին ու խաչին հակադրութեան: Մէկէ աւելի անգամներ Օսմանցիները, գիտակ
իրենց թուական ստորնութեան, մտահոգուեցան այս կացութենէն, որ իրենց
իշխանութեան համար յղի էր ապագայ վտանգներով, աւելի բռնաւորները եր-
բեմն ինքնիրեն կը հարցնէին թէ միթէ պէտք չէ՞ ջնջել զանոնք, զոր անկարե-
ւն էր ձուլել: Սէյիթ Լեֆլէքսիէի կը վերագրուի քրիստոնեաներու զանգուա-
ծային ջարդի մը ծրագրիքը, (Rambaud.— Hist. Gen. IV. 751):»

հասնելու համար: Եւ համարեմք իւրեր: Դրուեցաւ հանդէպ համա-
սլաութեան: Եւ 1907ի Ամերիկայի մէջ ժեն. Սփիրիտովիչի ջան-
քերը եւ Փարիզի մէջ ժէօն Թուրքերու ժողովը մրցումն էր հա-
մասլաութեան եւ համաթրքութեան, առաջինին նպատակն ըլ-
լալով ազատագրութիւնը Թուրքիոյ ոչ-իսլամ դժգոհ տարրերուն,
եւ երկրորդին: Թուրքիան Թուրքերուն:

Վերեւ յիշուած Revue du monde musulmanին մէջ կը
կարդանք նաեւ հետեւեալը. «Այս իտէալներէն մին, որ քիչ ժա-
մանակէ ի վեր երեւան եկաւ Թուրքիոյ մէջ, եւ ուր արտաքոյ
կարգի ծաւալ գտաւ, համարեմք իւրեմն է կամ համարութեանսկա-
նութիւնը: Երկու տարիէ ի վեր Թուրքեր, Թաթարներ, Չէրքէզ-
ներ կը ջանան տարածել գայն, եւ անոր տալ զօրաւոր կազմա-
կերպութիւն մը: Եռասուֆ պէյ Ազ-Չուրա Աղիան, համաթրքու-
թեան Աշխտ ճէմալէտտինն է... այսինքն Թուրք ազգայնականու-
թեան. նոր գիտութեամբ մը, որ է Թրքաբանութիւնը (Turcolo-
gie): Եռասուֆ տասը տարի առաջ (1903) Գահիրէի Թուրք Թեր-
թին մէջ յօդուած մը հրատարակեց, սա վերնագրով. «Բա-
ղարական երեք դրութիւններ» Այսօր ալ յօդուածը տետրակի
վերածուած է, տարածուած իբր համաթուրք սկզբունքներու
յայտարարութիւնը, Համաթուրքեր Թուրքերը կը դնեն յառաջ-
դիմութեան եւ քաղաքակրթութեան ճամբու մէջ մտնող ժողո-
վուրդներու շարքին...: Յոյները, Պարսիկները, Եգիպտացիները
սպառած ժողովուրդներ են...: Եւրոպայի ժողովուրդները դէպի
անկում (décadence) կ'երթան...: Համաթրքութեան գաղափարը
կը տարածուի մանաւանդ երիտասարդներուն մէջ, անոնց որ կը
հետաքրքրուին փիլիսոփայական եւ ընկերական գաղափարներով
ու տարունականութեամբ: Երկու կամ երեք հատուածներուն
լիսրները միեւնոյնն են, եւ միութեան ու յառաջդիմութեան Բո-
միթէի մէկ լիարը իւնիօնիս է խորհրդարանին մէջ, եւ համա-
թուրք Թուրք օնալըին մէջ, Հաւանաբար համաթուրք գաղափար-
ներու գոյութիւնն ու յաղթանակը, իրենց յաջողութիւնը մեծ
մասամբ կը պարտին Միութիւն եւ Յառաջդիմութիւն Բոմիթէին:

H. A. Gibons, որ շատ մօտէն ուսումնասիրած է երիտա-
սարդ Թուրքերու համաթրքական համոզումները, կ'ընդունի թէ
Թուրքիոյ նոր վարչաձեւին հանդէպ Հայերուն եռանդուն վերա-
բերումն է եղած մէկը այն պատճառներէն, որոնք դրդեցին
1915—16ի Հայկական եղեռնը: Կիպարնս կը գրէ. «Բրիտանաց
ընկալութիւնը, աւելի մշակուած քան իսլամ բնակչութիւնը, ու-
նենալով աւելի շատ պատճառներ գնահատելու նոր հռչակուած
վարչաձեւը, կը կազմէր հաստատուն տարրը, որուն կրնար յե-
նուի քաղաքականապէս վերածնուած Թուրքիա մը... Այս միակ
պատճառով էր, որ հայ տարրը անմիջապէս վտանգի պատճառ

Մը եղաւ Հայմիտի տեղը բռնող վոհմակին համար։ Այս երիտա-
սարդ Թուրքերը Հայերու դէմ դարձան, զանոնք արգիլելու հա-
մար, որ իրենց գործունէութեան մասնակցութիւնը չբերեն Թուր-
քիոյ վերածնունդին մէջ։ Եւ այն Սահմանադրութիւնը, զոր դրժ-
բախտ ազգը ողջունեց իրբեւ արշալոյս, իր քաղաքական ձերբա-
զատումին, իրեն համար գրեթէ անմիջապէս եւ անխուսափելիօ-
րէն մահուան պատճառ մը եղաւ։ (Այս բնագիրները՝ քաղուած
են Տումերկի L'arménie, Les Arméniens et la question d'Orient
գործէն) :

Ա. Անտոնեան իր Մեծ ՈճիրԸ գործին մէջ, շատ իրաւամբ գրած է. «Թուրք անունով ծանօթ ժողովուրդը տեսակ մը ջարդի մեքենայ է, որ անողոր ու կամակոր հլու(թեամբ մը իր բարբարոս պաշտօնը կը կատարէ, ով որ ալ ըլլայ զինքը վարող մեքենավարը: Այս անգամ Իթիհատականներն էին, առաջ՝ Համիտն էր, անկէ առաջ՝ Մահմուտ Բ.ը, եւ անկէ առաջ ալ՝ միւս բոլոր Սուլթանները, գրեթէ ամէնքն ալ: Եւ մեքենան՝ Թուրքը»: Թուրք ժողովուրդը՝ այս բոլոր մեքենավարներու ձեռքին տակ միշտ նոյնը մնաց, ամենուն ալ հնազանդեցաւ հաւասար հլու(թեամբ» (էջ 241—242):

ԺԲ.

ՈՃՐԱԳՈՐԾԻ ԶԱԽՈՂ ՓՈՐՁԵՐ ԹՈՒՐԲԵՐՈՒ

ԻՆՔՆԱՐԴԱՐԱՑՄԱՆ

Երբ Համաձայնական պետութիւններ բողոքեցին թրքական վայրագ խժդֆութիւններու դէմ եւ յայտարարեցին, թէ պատերազմը վերջանալուն թուրք նախարարները անծամբ պատասխանատու պիտի բռնուին Հայերու դէմ գործուած եղեռնին համար, ժէօն թուրք կառավարութիւնը սկսաւ պատրաստուիլ վաղւան ինքնարդարացումի գործին: Մի ոմն գերմանացի A. C. Bratter, վարձկան գրիչ մը, ինքզինքը տրամադրեց կառավարութեան, եւ անոր պատրաստած տօմարագրով հրատարակեց «Հայկական Հարց»ի մասին իր գիրքը, որուն միակ նպատակն է ժէօն-թուրք կառավարութիւնը արդարացնել իր ջարդարար ոճրագործութեան մէջ, զանի նկատելով հետեւանքը հայկական ապստամբութեան մը կամ մահմուդական, պատերազմի քրիտիք օրերուն:

Այդ ստայոյտ եւ անկապակից գրքին ամբաստանութիւններն հետեւեալներն են.

1. — «Իիջ ատենէն ցոյց պիտի տրուի պաշտօնական տոքիւմաններով, թէ Անգլիոյ, Ռուսիոյ եւ Ֆրանսայի օգնութեամբ, Հայաստանի մէջ կազմակերպուած է ընդարձակ դաւադրութիւն մը:

2. — «Նմանապէս քիչ ատենէն պիտի ապացուցուի, թէ հայ յեղափոխականներ, այս պատերազմի ընթացքին լեռնադաշտի մեծ քաղաքները գրաւած եւ զանոնք յանձնած են թշնամիին»:

3. — «Ապացոյցը պիտի տրուի թէ 1909 ապրիլին, Մէրսինի անգլիական հիւպատոսն է որ թելադրած է, Ատանայի վիլայէթին մէջ, հայկական ապստամբութիւնը»:

4. — «Բ. Դուռը, իր ժամանակին, պիտի հրատարակէ բոլոր այն վաւերագրերը, որոնք գտնուած են յեղափոխականներու տուններուն մէջ, եւ որոնք ցոյց կուտան, թէ յեղափոխականները կը գտնուէին Փարիզի, Լոնտոնի եւ Թիֆլիզի պաշտպանութեան տակ»:

5. — «Համաձայնական պետութիւնները նոյն իսկ անհատներու դէմ ոճիրները քաջալերած են: Այս մասին ապացոյցներ հասած են Բ. Դուռ»:

Աւելորդ է ըսել, թէ ոճրագործի այս պաշտպանողականները, եւ ո՛չ անոնց ապացոյցները լոյս չտեսան ընաւ, գոյութիւն չունենալնուն համար անշուշտ: Եւ Զիւրիխի հովիւ Լ. Ռակաց, իր Neue Wege թերթի 1916 Յունուարի թիւին մէջ սապէս արտայայտուած է Պրաթթերի այդ ստալոդ ու խարդախ գրքին առթիւ:

«Միջակ արժէքի արդիւնք մըն է ան. ան կը գործածէ հին քէշ առասպելները, ժէօն-թիւրք սուտերու խոհանոցէն քաղւած, որոնք երկար ատենէ ի վեր հերքուած են արդէն: Այս տխուր արդիւնքը արժանի է ուշադրութեան մը, իրր տիպար գրականութեան արդիապես տեսակի մը, զբաւսնութեան զրակաւնութեան...»:

Թուրքերու կողմէն հրատարակուած ոճրագործի ինքնարդարացման այս ծախող փորձի առթիւ Ռոբրպիս 1919ին սապէս կ'արտայայտուէր, «Այս ինքնարդարացման փորձը բոլորովին ձախողեցաւ: Թուրք կառավարութիւնը երեւոյն հանեց բացարձակապէս ծիծաղելի «դատաւարական գրութիւն» մը, պատկերազարդ գիրք մը չորս լեզուներով եւ հետեւեալ վերնագրով. «ՀԱՅ ԵՆԴԱՓՈՒՍԿԱՆՆԵՐՈՒ ՄՈՒՆԻԹԻԻՆԵՐՆԵՐ ՈՒ ՇԱՐԺՈՒՄԵՆԵՐԸ»: Այս երեւելի փաստագիրքը ինքնին արդէն ազդակող երեւոյթ մըն է թրքական մեղադրանքներու անհիմնութեան եւ անմտութեան...: Երիտասարդ թուրք իշխանաւորներ, ընդհակառակը պատահական խօսակցութեանց մէջ չեն վարանած ինքնավկայելու, թէ եղած կարգադրութիւնները նպատակ ունէին «յուծելու» հայկական հարցը, այսինքն բովանդակ հայ ժողովուրդի բնաջնջումը մտադրուած էր»:

Ռոբրպիս չըսէր միայն, թէ հայկական այս բնաջնջումի եղեռնը գործուեցաւ իր կողմէ բարեմաքար կազմուած ծրագրին համաձայն, որ էր հայերը տեղափոխել Պաղատի երկաթուղիի զմէն երկայնքը, զրկելու համար Հայաստանի հայերու ներկայութենէն, միանգամ ընդ միշդ ռուսական միջամտութեան մը հաւանականութեան առաջը առած ըլլալու համար: Եւ թուրքեր Ռոբրպիսի այս ծրագիրը գործադրեցին ալաքուրէա սիստեմով...: Միայն ցաւալի է տեսնել, որ հայկական բնաջնջումի եղեռնէն տակաւին 3-4 տարի յետոյ, Գերման Սոսեալ-դէմոքրատ թերթը «Ֆորվըրտ» Տամատ Ֆէրիտ փաշայի գլխաւորած Թուրք Պատուիրակութեան Փարիզէն վերադարձին առթիւ խօսելով հայկական եղեռնի մասին կը գրէր. «Իսկ ինչ որ կը վերաբերի Հայկական Կոտորածներու Պատմութեան, անիկա խոշոր զրպարուութիւն մըն է» թուրքերու երեսին նետուած:

Հայկական բնաջնջումին ձգտող 1915-16ի մեծ եղեռնը արդիւնք էր պատերազմէն շատ առաջ իթթիհատի կողմէն ու-

սու մնասիրուած . ծրագրի մը : Այդ ծրագիրը որոշ ձեւով մարմին առաւ վերջապէս մանաւանդ այն օրէն երբ Պալքանեան պատե-
րագմի միջոցին Հ. Յ. Դաշնակցութիւնը եւ միւս հայ քաղաքական
կազմակերպութիւններ իրարու հետ համաձայնեցան միացեալ
ուժերով հետապնդելու Հայկական բարենորոգումներու հարցը .
եւ երբ վերջապէս Թուրքիոյ պարտադրուեցաւ Հայկական վեց
վիլայէթներու վրայ եւրոպացի երկու վերահսկիչներու պաշտօնա-
վարութիւնը :

Մեր քարեկամ Ա. Անտօնեան իր «Մեծ Ոճիրը» գործին
մէջ, գոր պէտք է կարդայ ամէն հայ, թրքական վերջին եղեւնի
մասին պզտիկ գաղափար մը կազմելու համար, կը հրատարակէ
կարեւոր տոքիւմաններու շարքին, հետեւեալ նամակը, ուղղուած
18 փետրուար 1915ին Ատանայի ջարդի պատուիրակ ձէմալ պէյի :

«Թուրքիոյ մէջ Իթիհատ-Թէրազգի քաղաքական կեանքը
խափանելու կարող մէկ հատիկ ոյժը հայերն են, վերջերս Գահի-
րէէն իրարու յաջորդող լուրերէն կը հասկցուի որ Դաշնակցու-
թիւնը ձէմիյէթին դէմ վճռական յարձակում մը կը պատրաստէ :

«Անցեալին ամբողջ պատմական պարագաները եթէ ման-
րազնին կերպով քննենք, պիտի տեսնենք որ ձէմիյէթին հայրեն-
նասիրական ջանքերու ճամբուն վրայ յայտնուած բոլոր փոթո-
րիկները Հայերուն ցանած խռովութեան սերմերուն արդիւնքն են :

«Տօքթ Նազրմ պէյ կը գրէ. «Ես ամբողջ Թուրքիան Իթ-
թիհատ Թէրազգիի մէկ պզտիկ նշանով՝ ուզուած ճամբան մը ա-
նելու փնտրելու կը հասցընեմ եթէ Հայերը չըլլան :

«Ձէմիյէթը հայրենիքը այս անիծեալ ցեղին ցանկութենէն
փրկելու եւ այս մասին Օսմ. Պատմութեան քսուելիք արատին
պատասխանատուութիւնը իր հայրենասէր ուսերուն վրայ առնե-
լու որոշում տուած է :

«Վրէժի շարքերով լեցուն անցեալին նուաստութիւնն ու
դառնութիւնները մոռնալու անկարող ձէմիյէթը իր ապագայի
մասին յուսալից ըլլալով, Թուրքիոյ մէջ ապրող բոլոր Հայերը,
առանց անհատ մը ողջ ձգելու փնտցնել որոշած եւ այս մասին
կառավարութեան ընդարձակ իրաւասութիւններ տուած է :
(Տես Մեծ Ոճիրը, էջ 129—133) :

Երիտասարդ Թուրքերու հայաջինջ ծրագիրը կտնուելի
գործ է : Բայց ոճիրի բաժակը յորդեց մանաւանդ այն ատեն երբ
Հ. Յ. Դաշնակցութիւնը, անդրադառնալով իր կողմէն 1907ին
գործուած քաղաքական սխալին, 1912ին կը մտնէր, միւս հայ
կազմակերպութիւններու հետ համերաշխութեան ճամբան Գա-
հիրէի մէջ, օժտելու համար հայկական գաւառները եւրոպացի
վերահսկիչներով : Այնպէս որ 1915 Ապրիլ 11ի Պոլսէն հայ մտա-
ւորականներուն աքսորումէն վերջ երբ Պատրիարքը դիմում կը-

նէր Մեծ Եպարքոս Սայիտ Հալիմ փաշայի, այս վերջինը սապէս կը պատասխանէր.

«Պատերազմէն առաջ Համաձայնական Պետութեանց դիմելով ուզեցիր անջատել ձեր ազգը Օսմ. Պետութենէն, ձեր քրածներուն պատիժն է որ կը կրէք. Հայերու մասին եղածը արդիւնք է ծրագրի մը, որ պիտի գործադրուի»:

Իթիֆհատի համար անմարսելի եղաւ Հ. Յ. Դաշնակցութեան իրմէ հեռացումը, ու այլ աւելի թերեւս մեծագոյն հարւածը իրենց քաղաքական փոխարկին, պարտադրութիւնը եւրոպացի վերհսկիչներուն: Այդ կատաղութիւնն էր անշուշտ պատճառ որ պատերազմի վերջին օրերուն, ինքն այս սահմուկած իր գործած անանուն եւ աննախընթաց ոճիրէն, փորձեց ինքնարդարացումի միջոցներ գտնել, եւ այս անգամ նորէն դարձաւ դէպի Հ. Յ. Դաշնակցութիւնը, անոր ուսերուն վրայ ծգելու համար հայկական մեծ եղեռնին պատասխանատուութիւնն ու պատճառները: Ահա ծածկագիր հեռագիր մը Թալէաթի կողմէն 19 Հոկտ. 915ին, ուղղուած Հալէպի կուսակալութեան:

25 Սեպտ. 1915 եւ No 1923 գաղտնի հրամանագրով պահանջուած քուղքերը մինչեւ շաբաթ պատրաստեցէք եւ ղեկեցէք»:

Ահա թէ ի՛նչ կրսէ Նայիմ պէյ, այդ գաղտնի հեռագրին, ու պահանջուած թուղթերու մասին.

«Այդ գաղտնի հրամանագրին մէջ կը յանձնարարուէր, որ Տէօրթ Եօլի, Հաճընի, Մէրսինի Հայերէն ոմանք մեծարեն, փայփայեն եւ համոզեն, որ իրենց ձեռագրով ու ստորագրութեամբ թուղթ մը գրելով վկայեն, թէ Դաշնակցութիւնը պատրաստութիւններ կը տեսնէր՝ պատերազմի միջոցին, ապստամբիւն հանելու, եւ թէ ամէն կողմ ապստամբութեան անհրաժեշտ պէտքերը հոգացած էր: Կը յանձնարարուէր տակաւին, որ այս թուղթը ստորագրողները դիրքի ու նշանակութեան տէր մարդիկ ըլլան» (Ս. Անտօնեան, — Մեծ ՌՃԻԲԸ էջ 223—224):

Այս ամէնը ցոյց կուտան, թէ Հայկական բնաջնջումի մեծ եղեռնը յառաջ բերող դժոխային մեքենան, պատերազմէն շատ առաջ, եւ երկար ատենէ ի վեր մտածուած, ուսումնասիրուած եւ լարուած էր ժէօն Թուրքերու կողմէ, պայթելու համար այն պահուն, երբ Հայկական հարցով հետաքրքրուող պետութիւններ զբաղած պիտի ըլլային զիրար բզբտելու, ու անոնցմէ եւ ո՛չ մին պարապօյթը պիտի ունենար զինուոր միակ տրամադրելու արգիլել կարենալու համար Թուրքերու կողմէ կանխամտածուած այս Հայաստան եղեռնը:

1915ին ժէօն Թուրքերուն ձեռքով Հայ ազգի վրայ եղեռնագործուած բնաջնջումի ոճիրէն շատ առաջ, մինչեւ 1897ի կոտորածներուն ականքիկելով, Էտոճա Տաիօ կը գրէր. «Ինչպէս

Եւրոպա կրցաւ թողուլ, որ այսօրինակ ոճիր մը գործուի, որուն նման պատմութիւնը չէ արծանագրեր Միջին Դարէն ի վեր: (Ա-ԲԵԻԵԼԵԱՆ ԽՆԴԻՐԸ Էջ 405): Հեղինակը այլուր (էջ 602) կը բացատրէ Եւրոպայի այդ լուռ մեղսակցութեան պատճառը գրելով. «Միմիայն 1895—1896ի հայկական ջարդերն են — ամէնէն ահռելիները — որ չպատժուեցան... եւ սակայն անոնց հեղինակը չօժարեցաւ Եւրոպան շահիլ երեւութական բարենորոգումներով, եւ մեծ պետութիւնները ընծայեցին ամէնէն բացառիկ եւ ամէնէն սրտաշարժ ներդաշնակութեան տեսարանը, Երբեք այնքան չխօսուեցաւ Եւրոպական համանուագին (concert) եւ անոր բարիքներուն վրայ, որքան տասնեակ տարիներէ ի վեր: Ծիշդ այդ համանուագին կատարեալ ըլլալը չէ՛ր պատճառը, որ Հայաստանի-կոտորածները անպատիժ մնացին: ... Այդ համաձայնութիւնը բոլոր ձեռքերը կապեց, եւ որովհետեւ ոչ ոք կրնար գործել, ոչ ոք տեղէն շարժեցաւ եւ Սուլթանը գործեց: Արդարեւ վեց մեծ պետութիւնները ի՞նչպէս պիտի կրնային համաձայնիլ այլապէս, եթէ ոչ բան մը չընելու համար, փոխադարձաբար զիրար արգիլելու համար որ բան մը ընեն»:

Եւ այդ ոճրագործ մեղսակցութիւնն էր, որ գործեց, շահերու ընդդիմամարտ հոսանքէն տարուած, երբ 1918ին պարտուած Թուրքիան անձնատուր եղաւ եւ յաղթականները չկատարեցին իրենց սպառնալիքը ոճրագործներուն անձնական պատասխանատուութեան հանդէպ. եւ տարրական արդարութիւն մը չուզեցին ընել իրենց դատին համար զոհուած մէկ միլիոն Հայերուն:

ԺԳ.

ՀԱՅՅԵՐԸ ԵՒ ԳԵՐՄԱՆ ՔԱՂԱՔԱԿԱՆՈՒԹԻՒՆԸ

ԱՐԵՒԵԼՔԻ ՄԷՋ

Որպէսզի կարելի ըլլայ լաւ կերպով ըմբռնել 1880 — 1916 թուականներուն Գերմանիոյ բռնած դիրքը Փոքր Ասիոյ ժողովուրդներու հանդէպ, պէտք է ամփոփ կերպով աչքի առջեւ ունենալ քաղաքական եւ դիւանագիտական այն շրջափոխութիւնը որ յայտնապէս երեւան եկաւ Գերման ղեկավարներու մըտքին մէջ :

Մինչեւ Պերլինի Վեհաժողովը այնպէս կ'երեւի թէ Գերմանիա անտարբեր աչքով կը նայէր Թուրքիոյ եւ անոր քաղկացուցիչ տարրերուն եւ անոնց ունեցած քաղաքական ազատագրական շարժումներուն : Վեհաժողովէն վերջն է, որ Գերմանիա կը ծրագրէ Անգլո-Ռուս հակամարտութիւնը ի նպաստ իրեն գործածել : Վեհաժողովի գումարումէն անմիջապէս առաջ, եւ անոր միջոցին գերման քաղաքական անձնաւորութիւններու վերաբերումը Հայերու հանդէպ, չափազանց մտերմական է եւ սիրալիր : Լոնտոնի մէջ Խրիմեան սիրալիր ընդունելութիւն մը կը գտնէ Գերմանիոյ գահաժառանգ Ֆրէտէրիխ Վիլհելմ իշխանին մօտ, (1878 Մայիս 30) որուն կը յանձնէ Երուսաղէմի Պատրիարքին մէկ նամակը, որով Երուսաղէմի Պատրիարքը իրեն վաղածանօթ այս իշխանին աջակցութիւնը կը խնդրէ ի նպաստ Հայկական դատին : Գահաժառանգը կը խոստանայ պէտք եղածը գրել Կայսեր իր հօրը, եւ անոր օժանդակութիւնը խնդրել Հայերու ի նպաստ : Յունիս 22ին Պերլինի մէջ կը ներկայանան իշխանին իր հօր դէմ գործուած մահափորձին հետեւանքով հիւանդ Կայսեր մասին տեղեկութիւններ քաղելու : Գահաժառանգը կ'ըսէ, թէ « Բիւ լառաջ ես սենեակն էի հօրս, Կայսեր, որ գիտէ թէ ես հիմա կ'ընդունիմ Հայ պատուիրակութիւնը : ... Ես արդէն հաղորդեցի թէ՛ Կայսեր եւ թէ իշխան Պիզմարքին, Երուսաղէմի Պատրիարքին կողմէ ձեր ինձ յանձնած նամակին բովանդակութիւնը, որ անշուշտ Հայկական խնդրին ուշադրութեան առնուե-

յուն պիտի ծառայէ: Ծառ ժամանակ չէ որ Վեհաժողովը իր աշխատանքներուն սկսած է, եւ մենք չենք գիտեր թէ պիտի կըրնանք ձեր իղծերը իրականացնել, բայց դուք կարող էք վստահ ըլլալ, թէ մեր կառավարութիւնը համակիր է արեւելեան քրիստոնեաներուն: Միեւնոյն համակրանքի արտայայտութիւնը կ'ըլլայ հայ պատգամաւորներուն հանդէպ, գահաժառանգ իշխանուհիին կողմէ Եռնիս 28ին Փոքտամի պալատին մէջ ի պատիւ Արեւելեան Պատուիրակներու տրուած սեղանին առթիւ, նոյն սիրալիր ընդունելութիւնը նաեւ Աւուստա կայսրուհիին կողմէ, որ ցաւ կը յայտնէ Թուրքիոյ դժբախտ քրիստոնեաներու տառապանքի մասին, կը յաւելու, թէ կայսրը «ինք անձամբ պիտի ընդունէր ձեզի, եթէ անկողնի մէջ հիւանդ չըլլար»:

Գերմանիա մինչեւ Պերլինի Վեհաժողովը շատ աննշան շահեր միայն ունէր Թուրքիոյ մէջ: 1871ին Գերման երկրաչափ մը երկաթուղիի շինութեան ծրագիր մը պատրաստեց Փոքր Ասիոյ համար, իրը սկզբնաւորութիւն 1873ին Հայտարար Փաշայէն մինչեւ Իզմիտ 100 քիլոմէթր երկարութեան վրայ շինուեցաւ երկաթուղին: Նոյն տարին Պոլսոյ բրուսիական պատուիրակութիւնը (Légation de Prusse) փոխուեցաւ Գերմանիոյ Դեսպանութեան: Տասնեւհինգ տարի այսպէս շարունակուեցաւ Գերմանիոյ յարաբերութիւնները Թուրքիոյ հետ: 1888ին Տեօշ Օրիանք Պաճֆ ծախու առաւ երկաթուղիներն ու անոնց մենաշնորհը, եւ 1892 եւ 1896 թուականներուն տրուած ֆէրմաններու հետեւանքով գիծը երկարեց մինչեւ Էնկիւրի, Գոնիա, Ատանա, եւ ծրագիրը շինուեցաւ երկաթուղին երկարել մինչեւ Պասրա, մինչեւ Գովէյթ: 1901ին Տէօշ Պանք արդէն ստացած էր Գոնիա-Պաղտատ երկաթուղագծին 1700 քիլոմէթրի շինութեան մենաշնորհը: 1913ին Պաղտատ-Պասրա գծին, եւ 1914ին Պասրա-Գովէյթ գծին, Ասոնցմէ դուրս կային նաեւ ծրագիրները Պաղտատէն Մէտինէ, Մէքքէ, Էրուսաղէմ, Հէպրոն եւ մինչեւ Սուէզի ջրանցքը, Սինայի թերակղզին երկաթուղագծերու մենաշնորհներուն խնդիրը: Այս ձեռնարկներու եւ ապագայ ծրագիրներու յաջողութեան համար Վիլհելմ կայսր 1882ին եւ 1898ին երկու ճամբորդութիւններ կատարեց դէպի Պոլիս:

Արդէն 1886ին Համագերման կազմակերպութեան բերաններէն հրեայ Մփրինկէր իր գորքերէն մէկուն մէջ կը գրէր. «Բաբելոն ամէնէն հարուստ երկիրն է... գաղթականութեան համար ամէնէն բարեբեր երկիրը... (եթէ Գերմանիա) այս երկիրը գրաւէ, աշխարհի բաժանումին մէջ լաւագոյն բաժինը ձեռք բերած պիտի ըլլայ»: 1896ին «Հայրենիքին բարեկամը» ծածկանունով հրատարակուած գերմաներէն գիրք մը խորհուրդ կուտար Գերմանիոյ «իր զօրաւոր ձեռքին մէջ առնել Փոքր Ասիան», երբ

նոյնիսկ հարկ. բլլայ սիեզերական պատերազմի մը ծնունդ -սալ- այս գրաւումին համար: Այս հրատարակութիւնները տեղի կ'ունենային Գերման կայսեր եւ համագերմանութեան պետերու թեւադրութեամբ: Թափանցումի այս քաղաքականութիւնը, սակայն, պէտք էր տեղի ունենար խաղաղ միջոցներով, եւ բարեկամական ճամբով: Եւ 1898 Նոյ. 8ին Կայսրը Դամասկոսի մէջ իր առեւտրականութեան միջոցին յայտարարեց. «Թող վստահ ըլլան Ն. Վեհ. Սուլթանը, ինչպէս նաեւ այն 300 միլիոն մահմետականները, որոնք անոր մէջ կը պատուեն իրենց իսլիմիտն, թէ Գերման Կայսրը ընդմիշտ բարեկամն է իրենց»: Եւ Ռուսպիս կը գրէ թէ Արեւելքի մէջ այսպէս սկսաւ գերման քաղաքականութեան orientationը:

Վիլհելմ կայսեր ճամբու ընկեր, եւ համագերմանութեան առաքեալներէն մին Փասթէօր Նաուման պատուեց ծպտումի ամէն դիմակ, եւ 1895ի ջարդերու առթիւ սապէս գրեց. «Սոսկալի գործ մը, խայտառակութիւն մը իր մանրամասնութիւններուն մէջ, բայց, սակայն, կտոր մը քաղաքականութիւն Ասիական եղանակով...»:

«Արեւելքի մեր քաղաքականութիւնը վճռուած է երկարատեւի համար: Մենք կը պատկանինք Թուրքիան պաշտպանողներուն խմբակցութեան: ... Ռեզի համար ժամանակ պէտք է մեծնալու...: Ռենք պէտք է սպասենք, խուսափինք եւ յապաղենք մեծ աղէտքը... Եթէ ասոր համար է, որ կը պաշտպանենք Թուրք Պետութիւնը, մենք այս բանը կ'ընենք համարձակօրէն, որովհետեւ կը հաւատանք մեր ամենամեծ ապագային. Կիյեօս Բ. ըրած է իր ընտրութիւնը: Անկա բարեկամ է Փատիշահին, որովհետեւ կը հաւատայ անկախ Գերմանիոյ մը...»:

Նաուման իր այս ծրագրին ապագայ գործադրութեան համար 1898ին Վիլհելմի հետ Թուրքիա ճամբորդութեան նաւուն վրայէն կը գրէր. «Պիտի գործադրուի տեսակ մը բարեկամական բռնապետութիւն, որ յաճախ Թուրքիոյ պիտի խօսի այսպէս, ինչպէս կը խօսին առակի թռչունին, կեր կամ նաքի: Այլեւս մեծ Գերմանիոյ իտէալը յաճախանք մըն է եղած բոլոր Գերմաններու հոգիին խորը, եւ ինքը, Վիլհելմ կայսրն էր, որ 1900 Հոկտ. 4ին սա հանդիսաւոր յայտարարութիւնը ըրաւ.:

«Բրուսիան, մեր գերման հայրենիքը, աւելի արտասովոր պիտի ըլլայ քան Հռովմէական տիեզերական պետութիւնը, որ պէսգի օր մը, ապագային, կարենան րսել եւ գերման փողափայլի եմ, ինչպէս երբեմն կ'ըսէին. ես հռովմեացի փողափայլի եմ, Civis Romanus sum»:

Նաուման գերման ապագայ ծրագիրը կը պարզէ ընդարձակօրէն. կը խոստովանի թէ դեռ (1898) քաւականաչափ զօրա-

ւոր չէ՝ Գերմանիան՝ Թուրքիան գերման գաղթավայրի վերածե-
լու։ «Բայց, կ'ըսէ, ամենուրեք եւ մասնաւորապէս Միջերկրակա-
նի արեւելեան կէսին վրայ պէտք է պատրաստուինք այդ վայր-
կեանին համար... Արդէն գերման սպաներ կան (Թուրքիոյ մէջ),
կան Բրուրի թնդանօթներ... Պէտք պիտի ըլլայ գերմանավարու-
թեան մասնագիտականը, թերնիքը... քանի մը կուսակալներ (գեր-
ման անշուշտ)... վարը անհուն դաշտ մը կը բացուի նահապետա-
կան բացարձակապետութեան կամ բացարձակ իշխանութեան (ab-
solutisme)»։ Եւ 1911ին Տիպարտ Թաննէնպէրկ իր «Մեծագոյն
Գերմանիան» գրքով ի միջի այլոց կը յայտարարէր.

«... Թուրքերը բոլորովին տէրը չեն թուրքիական անուն-
ներով երկիրներուն, Փոքր Ասիոյ, Սիւրիոյ, Միջագետքի, Բիւր-
տիստանի, Հայաստանի, եւ Պաղեստինի։ Եփրատի եւ Տիգրիսի
միջեւ գտնուած երկիրները նորէն ծաղկելու համար կը սպա-
սեն կորովի, բախտաւոր, եւ նախածեռնող ժողովուրդի մը ձեռք
իյնալու վայրկեանին... Գերման մը միայն կատաղութենէ կըր-
նայ բռնուիլ, որ իրերը մնան այնպէս, ինչպէս որ են»։

Նառւման ակնարկելով Փոքր Ասիոյ երկաթուղագծին եւ
անոր յարակից խնդիրներուն, կը շարունակէ. «Թող երեւակա-
ւի Գերմանիայէն ղեկավարուած երկաթուղի մը Պոլսէն, Փոքր
Ասիոյ ընդմէջէն, մինչեւ Եգիպտոս, մինչեւ Կարմիր ծով... Եթէ
այսպիսի երկաթուղիներու դրութիւն մը ստեղծուած ըլլար մեզ-
մով, այն ատեն, մեր շահուն համար, այլեւս անտարբերութեամբ
պիտի չկրնանք դիտել Հայերու ջարդը, ինչպէս պէտք է ընենք
այսօր։ Առ այժմ չափազանց տկար ենք մենք Հայերը պաշտպա-
նելու համար, առանց գաղտնիք Սնգղիացիներուն յանձնելու։ Նախ
պէտք է մենք երկիրը առնենք մեր տնտեսական գերիշխանու-
թեան տակ, որպէսզի աւելի ուշ կարենանք քաղաքական բռնութիւն
մը գործադրել»։

Երկաթուղիներու այս ծրագիրը, սակայն, յղացուած է
միմիայն կարենալ Անգղիոյ սրտին զարնելու համար։ 1911ին
Բորպախ կը գրէր. «Կարելի չէ Եւրոպայէն յարձակիլ Անգղիոյ
Վրայ, եւ ծանրապէս վիրաւորել զայն, քան թէ մէկ կէտէ. այդ
կէտը Եգիպտոսն է... Բայց Թուրքիա չկրնար Եգիպտոսի մասին
խորհիլ, մինչեւ որ չունենայ Փոքր Ասիոյ եւ Սիւրիոյ մէջ, եր-
կաթուղիներու ընդարձակ դրութիւն մը։ Գերմանիոյ համար ինք-
նապահպանութեան պարզ սկզբունք մը պէտք է զայն մղէ Թուր-
քիան զօրացնելու ջանալ... Մեր տեսակէտով Թուրքիոյ վերա-
ծնութեան ամբողջ ծրագիրը — ծրագիր որուն մէջ երկաթուղիներ
ընէական տարրը կը կազմեն — ամէն բանէ առաջ միջոց մըն
է խաղաղութիւնը պատուով երաշխաւորելու»։

Սակայն 1895ի ջարդերու միջոցին Գերմանիոյ մէջ զբա-

ներեցան մարդիկ. որոնք իրենց զգուանքը յայտնեցին կատարուած թրքական խժդուժութիւններուն դէմ, եւ հանրային կարծիքի մը ստեղծումով ջանացին հակազդել կայսեր եւ անոր զինուորապաշտ քաղաքականութեանը: Այդ դէմքերէն ամէնէն կարկառունն է եղած Յ. Լէփսիուս, որ ալ այնուհետեւ նուիրուեցաւ Հայկական դատին ու տառապանքին: Եւ գերմանական որբանոցներ բացուեցան Պոլիս եւ գաւառները:

Լէփսիուսի ներկայացուցած մարդասիրական ընկերակցութենէն զատ Գերմանիոյ մէջ կազմուեցաւ «Փոֆե Ասիոյ Գերմանական Քօմիթէն». Գերման Բիւլքիւրը տարածելու համար Այդ քոմիթէն սկսաւ հրատարակութիւններու շարք մը. որուն 10րդը կը կրէ «Հայաստան եւ Գերմանիա» վերնագիրը, (1913): Այդ հրատարակութեան մէջ Փրոֆ. Բարլը Ռոթ կը գրէ. «Հայկական հարցը ռուսական հարց մը ըլլալէ սկսած է դադրիլ. Այսօր ան պէտք է ըլլայ եւ միայն գերմանական հարց մը, եթէ Գերմանիա չուզեր թողուլ որ նորէն սպառնալիքի տակ ըլլան Պաղտատի գծին երկարութեամբ. շահերու մեծ շրջանակը եւ իր տնտեսական ծաւալումը...: Գերմանիա կրնայ ըլլալ անշահախնդիր առաջնորդն ու խորհրդականը: Որոշապէս Հայաստանի մէջ, որ շարունակ յանձին Գերմանիոյ տեսաւ իր նեցուկը, հարուստ գետին մը կը ծաղկի մեր ամէնէն մասնայատուկ շահուն համար, ինչպէս նաեւ թուրք եւ հայ ժողովուրդներու շահուն համար: Մեզի համար Հայաստանի մէջ զինուորական գործողութիւնները ամենամեծ կարեւորութիւնը ունին, Հոն պէտք է որ Ռուսիա տեղի տայ: Մենք մեզի համար է որ կ'աշխատինք մեր բոլոր ջանքով ...»:

Այս կազմակերպութիւններուն վրայ աւելցաւ 1914ին «Գերմանո-Հայկական Ընկերութիւն»ը: Այս կազմակերպութեան հիմնադիրները եղան, համագերմանութեան ամէնէն կարկառուն դէմքերը՝ Նաուման, Բորպախ, Պէսէրման, Էօքէն. Օնքէն եւայլն, եւ նշանաւոր աստուածաբաններ՝ Տիանդէր, պալատի քարոզիչը, Սիպէրկ, Պոմկարթըն, Ընկերութեան մէջ միեւնոյն շարքի վրայ կը գտնուին Նաուման եւ Լէփսիուս, երկու հակադիր դէմքեր: Ընկերութեան նպատակն է եղած «ամէն կերպով ամրացնել Գերմանիոյ եւ Հայաստանի միջեւ բոլոր յարաբերութիւնները»: Եւ ՄԵՍՐՈՊ անունը որդեգրեց իր հրատարակելիք պարբերաթերթին համար: Անիկա իր կողին մէջ սապէս արտայայտուեցաւ. «Մենք ազգային ծրագիրներէ հեռու ենք, սէրն է միայն որ մեզ կը մղէ, սէրը հայ ժողովուրդին համար, որ տաղանդ ունեցող ժողովուրդ մըն է, որ պէտք եղածին պէս չէ ճանչցուած մեր հայրենիքի շրջանակներուն մէջ, եւ որուն մենք կ'ուզենք հայթայթել իրեն արժանի եղող յարգանքն ու երախտագիտութիւնը»:

ՄԵՍԻՍԿԻ առաջին թիւը հրատարակուեցաւ (1914 Յուլիս Օգոստոս) պատերազմէն քանի մը օր առաջ: Այդ թիւին մէջ Բորպախ կը գրէր. «Մեր օրինաւոր եւ անհրաժեշտ նպատակն է ընդլայնել եւ զօրացնել, բարոյական նուաճումներով ալ, Թուրքիոյ մէջ գերման ազդեցութիւնը, եւ ո՛չ թէ միայն երկաթուղիներով եւ զինուորական առաքելութիւններով»: Լէփսիոս այդ թիւին մէջ կը գրէր. «Ռուսիոյ եւ Անգլիոյ միջեւ եղած հակամարտութիւնը միշտ կը վերջանար Թուրքիոյ տկարացումով...: Գերմանիա հողային գրաւումի աչք չունի, անոր հայեցակէտը տնտեսական ծաւալումն է...»:

Ինչպէս կը տեսնուի մեր այս ամփոփ տեղեկութիւններէն, Գերմանիոյ նպատակն է Հայաստանէն եւ Փոքր Ասիայէն հեռացնել Անգղո-Ռուս մրցակցութիւնը, եւ ինք տեղաւորուիլ հոն: Այս ծրագրին մէջ պահ մը մոռցուած է «Գերմանական Հնդկաստան» մը ստեղծելու գաղափարը: Մաքս Հաշըլլէր կ'ըսէ. «Գերմանական Հնդկաստանը գտնուած է. Փոքր Ասիան եւ Միջագետքն է ան...»:

Նոյնիսկ կազմուեցան ծրագիրներ Փոքր Ասիան ու Միջագետքը գերման գիւղացի գաղթականներով լեցնելու: Բորպախ հակառակեցաւ այս ծրագրին եւ անոր տեղ ուզեց դնել իւր ծրագիրը, որ էր Հայաստանը պարպել Հայերէն եւ հոն բնակեցնել Թուրքեր, ասով միանգամայն դադարեցնել Բալկանի համար ճամբան Ռուսիոյ միջամտութեանը. Հայկական խնդրոյն անունով, եւ Հայերը բնակեցնել Միջագետքի երկաթուղիին երկայնքը: Սա համոզումով թէ Հայերու ճարպիկութիւնը օգտակար պիտի ըլլայ, իրենց եւ Գերմաններուն միանգամայն: Էնպէս կառավարութիւնը իւրացուց Հայաստան առանց հայու Բորպախի ծրագիրը, եւ զայն գործադրեց ալարուբա վայրագութեամբ ինչպէս տեսանք, (Տե՛ս մեր ՀԱՅԿԱԿԱՆ ՄՂՁԱԽԱՆՁԸ. գերմանական մերոսին բուրժական զործադրութիւնը. էջ 64—73):

ՎԻՊ.

ԳԵՐՄԱՆԻՈՅ ՄԵՂՍՍԿՑՈՒԹԻՒՆԸ

ՀԱՅԿԱԿԱՆ ՏՍՐԱԳՐՈՒԹԻՒՆՆԵՐՈՒ ՄԷՁ

Հագիւ հայկական զանգուածային տարագրութիւններն սկսած, 1915ին մեր «Հայկական Մղձաւանջը» գրքին պատրաստութեան առթիւ, մատնանշեցինք «ԳԵՐՄԱՆԻՈՅ ԱՍԻԱԿԱՆ ԾՐՐԱԳՐՈՒԹԻՒՆ» (III), եւ ջարդերուն ու տարագրութիւններուն ահաւորութիւնը բացատրեցինք «ԳԵՐՄԱՆԱԿԱՆ ՄԵԹՈՏ, ԹՐԲԱԿԱՆ ԳՈՐԾԱԴՐՈՒԹԻՒՆ» գլխակարգութեան տակ (IV), մատնանշելով Բորպախի կողմէն ծրագրուած հայկական բռնազաղծի մը մասին դէպի Ասորիք, Հայաստանը առանց Հայու թողելու համար:

Պատերազմէն յետոյ հրատարակուած բազմաթիւ վաւերագրեր եկան անգամ մըն ալ հաստատելու մեր հաւաստումները: Եւ Լէփսիոսի կողմէն հրատարակուած գերմանական վաւերագրերը, հակառակ իրենց դիւանագիտական ճարպիկ խուսափումներուն, կը հաստատեն մեր 1915ի գրածները: Գերմաներէնի հմուտ չըլլալուս պատճառով, քնականաբար անտեղեակ պիտի մնայի հրատարակուած վաւերագրերու բովանդակութենէն: Բարեբախտաբար, Վիեննայի Միլիթարեան հայրերէն, բազմահրմուտ Հ. Յ. Վ. Տաշեան, իր մահէն առաջ այդ վաւերագրերէն մեծ մաս մը հայերէնի վերածած էր (1921): Եւ թէպէտ իր վաղահաս մահը արգիլեց իր ամբողջական ուսումնասիրութեան պատրաստութիւնն ու հրատարակութիւնը, բայց անոր մահէն յետոյ Հ. Ն. Ակրնեան անոր ուսումնասիրութեան Ա. մասը կրօցաւ հրատարակութեան տալ «ՀԱՅ ԱԶԳԻ ՏՍՐԱԳՐՈՒԹԻՒՆԸ ԳԵՐՄԱՆԱԿԱՆ ՎՍԻԵՐՍԳՐՈՒ ՀԱՄԵՄՍ» անունին տակ, 1933ին: Եւ այսօր այս հրատարակութենէն կ'օգտուինք մեր գրքի այս հատուածին պատրաստութեան համար:

Հայերուն հանդէպ գործուած եղեռնին մէջ Թուրքերուն հաւասար պատասխանատուութեան բաժին մ'ունեցած են գերման դեսպաններէն Վանկէնհայմ, եւ Վիլհէլմ կայսեր Պոլսոյ անձնական գործակատարը՝ Հուման: Եւ այս երկուքն են, որ Պոլ-

սոյ մէջ կը ներկայացնեն գերման կառավարութիւնն ու կայսրը, եւ հետեւաբար ամբողջ Գերմանիան: Ատոնց կ'ընկերանան նաեւ կարգ մը զինուորականներ, օրինակ, թուրք հրետանիի հրամանատար կոմս Վոլֆ ֆոն Վոլֆօքէհլ, որ Եդեսիոյ (=Ուրֆա) հայկական ինքնապաշտպանութեան բնաջնջումին համար ռմբակոծեց ինքնապաշտպանութեան կեդրոն հայկական թաղերը:

Զաւիագանց նշանակալից են Վիլհելմ կայսեր գործակատար Հումանի խօսքերը. «Կեանքիս մեծ մասը թուրքիա ապրած եմ եւ կը ճանչնամ Հայերը: Դիտեմ նաեւ, թէ Հայերն ու թուրքերը մէկտեղ չեն կրնար ապրիլ այս երկրին մէջ: Այս ցեղեքն միմի անհետանալու է, եւ չեմ դստովեւ թուրքերը, որոնք Հայերը անհետցնելու վրայ են: Հայք կ'ուզեն անդամահատել թուրքիան: Այս պատերազմին մէջ թուրքերու եւ Գերմանացիներու դէմ են, եւ հետեւաբար իրաւունք չունին գոյութիւն ունենալու...» (ՀԱՅ ԱԶԳ. ՏԱՐԱԳՐ. էջ 221):

Դեսպան Վանկէնհայմ հայկական տարագրութիւններէ շատ առաջ գիտէր, թէ թուրքերը ինչո՞ւ պիտի մասնակցին պատերազմի: Որովհետեւ ուրիշ գերման դեսպան մը, Մեթերնիհ, կը գրէր, թէ «պատերազմի մասնակցելու թուրք նպատակի գրւխաւոր մասն էր, «իրենց ծրագրին առաջին կէտը, Հայոց փնայցումը»: Այդ փնայցումի ծրագիրը Ժէօն թուրքերը իրենց հետ բերած էին Փարիզէն, գոնէ իր նուազագոյն չափով: Հայկական բնաջնջումէն առաջ պէտք էր գոնէ հայկական յառաջդիմական բնթացքը կասեցնել, եւ եթէ կարելի է գոնէ յիսուն տարի մը ետ մղել, միջոց տալու համար թուրք տարրին կեանքի բոլոր մարգերուն մէջ հաւասարիլ կարենալու համար Հայերուն: Անոնք իրենց առաջին փորձը կատարեցին, Ատանայի քարդերը կազմակերպելով 1909ի Ապրիլին: Եւ երբ 1914ի տիեզերական պատերազմն սկսաւ, բացառիկ առիթը եկած համարեցին գործադրելու իրենց հայաջինջ քաղաքականութեան ծրագիրը: Հրատարակուած վաւերագրերու ուսումնասիրութիւնը այնպէս ցոյց կուտայ, թէ գերման կառավարութիւնը առնուազն համամիտ գտնուած է հայկական գաւառներու բնակչութեան տարագրութեանը, Հայաստանի առանց հայու ծրագիրը գործադրուած տեսնելու, եւ Պաղատաւի երկաթուղիի անապատի գիծը Հայերով շէնցնելու գաղափարը: Որովհետեւ երբ թուրք կառավարութիւնը 1915 Մայիս 27ի օրէնքով զինուորական իշխանութիւններու լիազօրութիւն կուտայ, նոյնիսկ կասկածի վրայ չիմուկելով, քաղաքներու եւ գիւղերու բնակչութիւնը տարագրել: Էնպէր անմիջապէս դեսպանատուն կ'երթայ, խնդրելու, որ Վանկէնհայմ արգելք չհանդիսանայ, ըլլալիք տարագրութիւններուն: Այս վերջինը սապէս կը գրէ իր կառավարութեան. «(Էնպէր) թախանձանօք կը խնդրէ, որ

մենք յայսմ իրեն խափանարար չըլլանք: ... Բայց իմ կարծեօքս
մենք զանոնք ըստ ձեռոյն անշուշտ մեղմելու ենք, բայց ՍԿԼՁ-
ԲՈՒՆԻՄԻՎ ՊԵՏՔ ՁԵՆՔ ԱՐԳԵԼՈՒԼ»:

Այս տեսակցութենէն քիչ յետոյ (17 Յունիս) Թալէաթ
կը տեսակցի գերման դեսպան Վանկէնհայմի հետ, եւ «անվե-
րապահօրէն անոր կը հաղորդէ հետեւեալը. «Իո՞ւր համաշ-
խարհիկ պատերազմէն օգտուիլ ուզած էր հիմնովին մաքրելու
իր ներքին թշնամիները, առանց արտասահմանի դիւանագի-
տութիւններէն խափանուելու»:

Վանկէնհայմ համամիտ գտնուած էր հայ տարագրու-
թեան ձեռնարկին: Ասոր տարակոյս չկայ քնաւ: Եւ իրեն յաջոր-
դող ուրիշ դեսպաններ ալլեւս անկարող էին կասեցնել վերջա-
նալու մօտ եղող շարժումը, ուստի բողոքեցին միայն տարագր-
ութեան ծրագրին ալարուեալ գործադրութեանը դէմ: Վանկէն-
հայմ շատ լաւ գիտէր, թէ թուրք կառավարութիւնը իր հայա-
ջինք քաղաքականութիւնը ի գործ կը դնէ վանտալական սաստ-
կութեամբ, եւ երբ ձեւի համար կը փորձէ կիրարկուած ոճրային
միջոցներուն դէմ բողոքել, չվարանիր միեւնոյն ժամանակ այդ
միեւնոյն պաշտօնագրով (7 Յունիս 1915) «օրինաւոր պաշտպանու-
թիւն» տեսնել գործուած անյուր եղեռնին մէջ: Այնպէս որ, երբ
նոր դեսպան իշխան Հոնէնտէ Օգոստ. Գին բողոքի պատիկ ծայն
մը կը բարձրացնէ թուրք ջարդարար քաղաքականութեան մա-
սին, թուրք կառավարութիւնը կը յիշեցնէ Վանկէնհայմի «Ալու-
սամիս զնահասութիւնը», եւ աւելի յառաջ կ'երթայ յայտարարե-
լու, թէ «Գերմանացիները ուզեցին այդ կոտորածը» (էջ 19): Եւ
այս համոզումը այնքան արմատ ձգած էր Թուրքերու մէջ, որ
անկարելի էր զանոնք տարհամոզել: Հալէպի գերման հիւպա-
տոս՝ Ռէօսլէր, երբ կը նկարագրէ Ֆրնտրճագցիներու զանգուա-
ծային գնդակահարութիւնը Մարաշի մէջ, կը գրէ. «Մասամբ
կախուեցան, մասամբ հրացանի բռնուեցան: Ոչ թէ շարուած եւ
կանոնաւոր կերպով հրացանահար եղան, այլ իրր կոյտ մը բռ-
նուեցան, եւ զինուորք սկսան գնդակահար ընել այնչափ, մինչեւ
որ արիւնագանգ խառնակոյտ մ'եղած էր: Այս տեսարանէն հր-
ճելող հանդիսականաց բազմութիւնն այնուհետեւ անցաւ մեր
հիւանդանոցին առջեւէն, եւ «կեցցեց Գերմանիա» գոչեց» (էջ 127):
Այս ոճի ի տեսարանին ներկայ գտնուող ուրիշ գերման մը, ո-
րուն անունը գաղտնի պահուած է, եւ որուն օրագրութիւնը հրա-
տարակուած է «Թուրքիոյ մէջ մեռնող Գերմանացւոյ մը Յուշա-
գրութիւններէն» անունով, կը նկարագրէ՝ ոճրագործ խուժանին
խանդավառութիւնը, գերմանական հիւանդանոցին առջեւ, անոր
«եաշասրն Ալմանիա» պոռալը, եւ մահմետականներուն «միշտ
ու անդադար» իրեն ըսելը, թէ «Գերմանիա է, որ այս կերպով

Հայերը բնաջնջել կուտայ» (էջ 133):

Այս ամէն վկայութիւնները ցոյց կուտան, թէ Գերմանիա հետամուտ եղած է գործադրելու Ռորպախի «Հայաստան առանց Հայո» ծրագիրը: Ռորպախի նպատակն էր մէկ կողմէն փակել ռուսական միջամտութեան առջեւ ամէն դուռ, եւ միւս կողմէ շէնցնել, Հայերու ձեռքով, Ասորիքի անապատը, ուրկէ գերման երկաթուղին կ'անցնէր: Արդէն հրատարակուած գերման վաւերացումներուն մէջ չեն պակսիր այնպիսիներ, որոնք ուղղակի կ'առաջարկեն մնացած Հայերուն արքային Ռորպախի: Այսպէս Հոֆման, ի միջի այլոց, կ'առաջարկէ «կազմակերպել գաղթեցումն յԱսորիս» (էջ 129), կամ «Թոյլ տալ, որ արտասահման գաղթեն» (էջ 129): Իսկ Հայէպի գերման հիւպատոսը փափաք կը յայտնէ, որ «այս ազգին մնացորդներուն թոյլ տրուի Ամերիկայի մէջ նոր հայրենիք մը փնտռելու» (էջ 128): Իսկ Զիմմէրման 1915 Օգոստ. 18ին հրահանգ կուտայ Պոլսոյ իր դեսպանին, որ պէտքի դիմում կատարէ թուրք կառավարութեան մօտ, դադարեցնելու կամ մեղմելու Հայերու դէմ կատարուած խժոժութիւնները. բայց այդ պաշտօնագրով «բաւ մը չըսուիր տարագրութիւնը դադարեցնելու մասին» (էջ 193):

Վերջապէս, այլեւս ստուգուած իրողութիւն մըն է, թէ հայկական տարագրութիւնները, եթէ ո՛չ ջարդերը, տեղի ունեցան Գերմանիոյ գիտութեամբ եւ հաւանութեամբ, «համեմատ յօրինուածական ծրագրի մը, զոր յղացած են Գերմանացիք» (էջ 175), նոյնիսկ Վանի դէպքերէն առաջ, երբ տարագրութեան պատրուակներ գոյութիւն չունէին բնաւ:

Սթիւրմէր, ուրիշ գերմանացի մը, կը գրէր թէ «գերման կառավարութիւնը կրնար կանխաւ արգելուլ» հայկական ջարդերն ու տարագրութիւնները, բայց չուզեց բան մը ընել:

Երբ Թրքահայաստանը դատարկուեցաւ Հայերէ, տարագրութիւններով եւ ջարդերով, թուրք վայրագութիւնը, նոյնիսկ Պրէսթ Լիթովսքի դաշնագրութենէն (3 Մարտ 918) յետոյ, ձեռնարկեց կովկասահայութեան բնաջնջումին, էնովէր փետր. 27ին ծածկագիր հեռագրով անգամ մըն ալ կը շեշտէ ամբողջ հայ ցեղը բնաջնջելու կառավարական ծրագիրը, եւ միջոցներ կը թելադրէ հրամանատարներուն այդ ծրագիրը իրականացնելու (էջ 35), եւ գերման դեսպաններուն մէջ գտնուեցաւ հատ մը, որ հետեւեալ զեկոյցը ուղղեց Պերլինի իր կառավարութեան.

«Եթէ Հայաստանի կառավարութեան եւ Բարձրագոյն հոգեւորականութեան յուսահատական կոչերը անխելի մնան, այս հին քրիստոնեայ ազգին ջնջման պատասխանատուութիւնը ցմիշտ պիտի ծանրանայ Գերմանիոյ եւ Աւստրիոյ վրայ. Պատմութիւնը պիտի չընդունի եւ չի կրնար ընդունիլ, թէ Միջին Եւրոպիոյ այդ

երկու մեծ քրիստոնեայ պետութիւնք անկարող էին... իրենց կամքն ընդունելու բռնադատել իրենց ասիական դաշնակիցը" (25 Օգոստ. 1918. էջ 29 - 30):

Եւ երբ ալ ջարդերն ու տարագրութիւնները վերջ գտան, այլեւս ջարդելիք հայու պակասին հետեւանքով, էնվէր շնական գոհունակութեամբ մը յայտարարած է ամերիկեան դեսպան Մորկընթաուի.

«Պարոն դեսպան, եթէ մենք այս պատերազմէն յաղթող ելլանք, ո՞վ պիտի համարձակի մեզմէ մեր զործոց համար հաշիւ պահանջելու. բայց եթէ յաղթուինք եւ պարտուինք, այն ասեմ գիտեմք, որ մեր վերջն եկած է: Այս դէպքիս մէջ հայկական խընդիրն այլեւս յատուկ դեր մը չի խաղար...» (էջ 213):

Էնվէրի այս շնական յայտարարութիւնն ինքնին բաւական է փաստելու սա իրողութիւնը, թէ աշխարհի խղճմտանքը պիտի չկրնար մարսել ա'յնքան ոճիրներ անմեղներու վրայ եղեւնազործութեամբ, եւ փտաճ էին Թուրքերը, թէ պարտութեան պարագային իրենք իրաւունք պիտի չունենային, իբր պետութիւն գոյութիւն ունենալու:

Բայց անքարոյական եւ անբարեխիղճ դիւանագիտութիւնը, մեր երէկի «դաշնակից» յաղթական պետութիւններու ձեռքով ո՛չ միայն ՉՎԵՐՋԱՅՈՒՅ Թուրք կառավարութիւնը, այլ ընդհակառակն կենդանութեան արիւն ներարկեց անոր պարտութեամբ եւ ջախջախութեամբ դիակին, անուղղակի կերպով պատրաստելու համար 1939ի աշխարհաւեր պատերազմը:

ԺԵ.

ՀԱՅԿԱՍՏԱՆԻ ԶՍԻՂԵՐՈՒ ՍՐՏԱՔԻՆ ՊԱՏՃԱՌՆԵՐԸ

Այլեւս կարելի չէ՝ վարագուրել այն մեծ դաւաճանութիւնը, զոր մեզի դէմ գործեց քրիստոնեայ եւրոպան, մեզի խաղալիք ընելով իր շահապաշտ դիւանագիտութեան: Ստոյգ է թէ ջարդուեցանք թուրքին ձեռքով, բայց եւրոպական մերթ անտարբերութիւնը, մերթ շահապաշտութիւնը, եւ մերթ աշխարհակալական ծգտումներն եղան, որ Թուրքիոյ ոճրագործ ձեռքը զինեցին մեզի դէմ: Եւ մեր մարտիրոսացումին համար եւրոպական դիւանագիտութիւնը այնքան պատասխանատու է, որքան թուրքը հանրային խղճմտանքին առջեւ:

Եթէ վերլուծենք Սան Սթէֆանոյի դաշնագրէն եւ Պերլինի 61րդ յօդուածէն ասդին մինչեւ 1915 Ապրիլ, մինչեւ 1933ի Լոզանի ժողովին իրարու յաջորդող հայաջինջ դէպքերն ու իրադարձութիւնները, եւ պատմութեան լոյսին տակ ուսումնասիրենք անոնց բոլոր փուլերը, մեզի համար դիւրին պիտի ըլլայ տեսնել պատճառները, որոնք անյաջողութեան մատնեցին մեր ազատագրական յոյսերուն իրագործումը, եւ մեզ առաջնորդեցին բնաջնջումի եւ ակամայ տարագրութեան: Այդ պատճառները արտաբխէն եւ եւ տեսնուին: Եւ անոնց վերլուծումն է, զոր պիտի տանք, մեր խորհրդածութիւններուն հետ:

1. — ԱՆԳՂՕ-ՌՈՒՍ ՀԱՅԱՍՏԱՐՏՈՒԹԻՒՆ. — Միջերկրականի եւ Փոքր Ասիոյ տիրապետութեան խնդիրներուն մէջ Անգղոսիոս հակամարտութեան մէկ անգամ Յրանսա եւս մասնակցեցաւ, Նաբոլէոնի օրով, Նաբոլէոն, համոզուած, թէ իր աշխարհակալական ծգտումներուն միակ խոչընդոտը Անգղիա է, Թրաքիակարի իր նաւային ջախջախումէն վերջ, ուզեց մօտենալ Ռուսիոյ, օրօրելու համար, անուղղամիտ խաղերով ու խոստումներով Աղեքսանդր կայսեր տիրապետական փափաքները Թուրքիոյ վրայ, Նաբոլէոն 1808ին ծրագրեց իր բանակը մղել Պոլսոյ վրայ, հոն ժամադիր ըլլալ Ռուսիոյ. անկէ Փոքր Ասիա անցնիլ, եւ Ռուսիոյ ու Պարսկաստանի օժանդակութեամբ ցոյց մը ընել Անգղիական Հնդկաստանի դէմ, եւ հոն մահացու հարուած մը

տալ Անգղիոյ, անկէ յափշտակելով նաեւ Միջերկրականի նաւա-
յին տիրապետութիւնը: Այս նպատակով նոյնիսկ պատրաստու-
թիւններ տեսաւ: Նարոյէոն 1808 Փետր. 2 թուակիր նամակով մը
այս նպատակին շողշողուն հեռապատկերը ներկայացուց Չարին:
Նոյնիսկ Ֆրանս. դեսպան Գօլէնքուրի, եւ Չարին ներկայացու-
ցիչ Ռուսիանծովի միջեւ ծրագիրներ պատրաստուեցան Թուր-
քիոյ բաժանման մասին: Նախ առաջարկուեցաւ Պոլիսը ազատ
քաղաք ընել, յետոյ Ռուսիան ուզեց Պոլիսը իրեն պահել(*): Նա-
բոյէոնի ներկայացուցիչը հաւանեցաւ այդ ծրագրին, պայմանաւ
որ Տարտանէլը Ֆրանսայի մնայ: Այս առաջարկութեան Չարը
պատասխանեց, թէ «Պոլիսը իրեն յանձնել առանց Տարտանէլի, կը
նշանակէ տուր յանձնել իրեն՝ առանց բանալիի»: Բայց երկու կող-
մերու մօտ անկեղծութիւնը եւ ուղղամտութիւնը կը պակսէին:
Էրֆուրտի իրենց տեսակցութեան միջոցին (1808. Սեպտ. 27)
Թուրքիոյ բաժանման խնդիրը առժամաբար մէկ-կողմ դրուեցաւ:
Ալեքսանդր կ'ընդհմարէ, թէ ինքը զոհ մըն էր Նարոյէոնի՝ քա-
ղաքական խաղերուն եւ դաւերուն: Եւ երբ Նարոյէոն տեսակցու-
թեան մէկ պահուն, բարկութենէն կատաղած գլխարկը գետին կը
նետէր, եւ կը կոխկռտէր, Չարը հանդարտօրէն ըսաւ իրեն.
«Դուն բարկացոտ ես, եւ ես յամառ: Ինծի հետ բարկութիւնը
բան մը չշահիր. խօսինք, տրամաբանենք, ապա թէ ոչ կը մեկ-
նիմ»: Թուրքիա, որ հեռուէն կը հետեւէր Ֆրանսո-Ռուս բանակ-
ցութիւններուն, հարկադրուեցաւ մօտենալ Անգլիոյ, եւ 1809
Փետրուարին ստորագրեց, Անգլիոյ հետ Տարտանէլի դաշնա-
գիրը, որով Անգլիա կը խոստանար այլեւս նաւատորմի չդրկել
Պոլսոյ ջուրերը, պայմանաւ որ Թուրքիա Տարտանէլն ու Վոս-
փորի նեղուցը փակէ օտար Պետութիւններու պատերազմական
նաւերու առջեւ: Այս դաշնագրով Պոլիս կը մտնէ Անգլիական
ազդեցութեան տակ:

Նեղուցներու այս փակումը Ռուսիոյ առջեւ կը գոցէր
Միջերկրականի ճամբան, եւ զայն կը թողուր Անգլիոյ գերիշ-
խանութեան տակ: Այս վերաբերումը Անգլիոյ եւ Ռուսիոյ այս
հակամարտութիւնը շարունակեց գոյութիւն ունենալ մինչեւ
վերջ, մինչեւ այսօր:

Հայկական խնդրոյն վերաբերեալ անգղիական կապոյս
shevaliers-ը կը պարունակեն տեղեկագիրներ, որոնք շարունակ կը
մատնանշեն այդ հակամարտութեան գոյութիւնը: Գրեթէ ամբողջ

(*) Իվան Գ. 1472ին ամուսնանալով Սոֆիա Պալեոլոյկի հետ, ընդունեց
Պալեոլոյկներու երկգլխանի արծիւը, և ինքզինքը հռչակեց Պոլսոյ կայսրութեան
ժառանգորդ:

դար մը. Անգղիոյ մեծագոյն ջանքն է եղած արգիլել Ռուսիան, որ չկարենայ տեսակ մը հովանաւորութիւն տարածել Փոքր Ասիոյ եւ մասնաւորապէս Հայաստանի վրայ. եւ անգղիական այս քաղաքականութիւնը շեշտուեցաւ մանաւանդ Իրաւհիմ փաշայի արշաւանքէն վերջ, երբ Պետութիւններ, ջնջելու համար Քայնարճայի եւ Հիւնքեար Իսկէլէսիի ռուսական դաշնագիրերը, 1841ին իրենց վրայ կ'առնէին Թուրքիոյ անկախութիւնը եւ ամբողջականութիւնը երաշխաւորելու պատասխանատուութիւնը. Այս նպատակով էր, որ Վիէննայի փրոթոքոյին եւ 1854ի Փարիզի Վեհաժողովին մէջ Անգղիա շեշտել տուաւ Թուրքիոյ ամբողջականութիւնը եւ ազատութիւնը. Սան Սթէֆանոյի դաշնագրէն յետոյ, եւ Կիպրոսի գաղտնի դաշնագրէն քանի մը օր առաջ, Լորտ Սալրզպրի եւ Ռուսիոյ դեսպան Կոմս Շուվալովի 1878 Մայիս 30ին 10 յօդուածէ բաղկացած Մեմորանսում մը ստորագրեցին(*): Այդ Յիշատակարանին մէջ յիշուած են այն զիջողութիւնները, զորս ռուս կառավարութիւնը պիտի կրնար ընել Պերլինի Վեհաժողովին մէջ. Յօդուածներէն մին սապէս կ'որոշէր. «Սան Սթէֆանոյի նախագիծ դաշնագրին մէջ արծանագրուած Հայաստանի մասին (Թուրքիոյ) խոստումները, եղած պիտի չըլլան միայն Ռուսիոյ, այլ եւ նոյն աստիճանով Անգղիոյ»:

Այս մասնակցութեամբ, եւ 1878 Յունիս 4ի Կիպրոսի գաղտնի դաշնագրին յանձնառութիւններով Անգղիա իրապէս կը սպաննէր Հայկական բարենորոգումներու հարցը, եւ Լորտ Պիրնսիլիտ Պերլին կ'երթար անծամբ անոր թաղումը կատարելու հոն. իր առաջարկով, Հայաստանի դժբախտ ճակատագիրը յանձնելով Եւրոպայի հաւաքական վերհսկողութեան, որ երբեք պիտի չկրնար իրականութիւն գտնել:

Մենք Հայերս հայկական բարենորոգումներու հարցին դժբախտ շարունակականութեան ընթացքին տառապեցանք ու մորթոտուեցանք այս երկու մոլեռանդ եւ նախանձոտ թշնամիներու մենամարտի երեսէն: Որովհետեւ երբ Ռուսիա բարենորոգումներ պահանջեց, Անգղիա մերժեց, եւ երբ Անգղիա ուզեց Ռուսիա հակառակեցաւ. Այս երկու պետութիւններու կողմէ Փոքր Ասիոյ մէջ հետապնդուած գերազանցութեան հակամարտութիւնը կատարուեցաւ ի վնաս Հայուն եւ Հայաստանի: Այս հակամարտութիւնը եղաւ մէկը այն գլխաւոր պատճառներէն — թերեւս իսկ առաջինը — որոնք Հայութեան ընաճնջումը, եւ 1914ի ընդհանուր պատերազմը յառաջացուցին. Լորտ Քրոմըր իր յիշա-

(*) Սոյն ստորագրուած Մեմորանսումի մասին տես հատորիս Բ. գլուխը:

տակներուն մէջ կը պատմէ իր մէկ տեսակցութիւնը Մեծն Նուպար փաշայի հետ. այս վերջինը կը պատասխանէ իրեն թէ «Անգղիացիները արեւմուտքի Թուրքերն են» (The English are the Turks of the west — (Տես E. Cromer — «Modern Egypt» T. II. p 173):

Անգղո-Ռուս այս քաղաքական մենամարտին մէջ Ռուսիա չքաշուեցաւ յայտարարելու թէ Անգղիա մասնաւոր դիտումով է, որ Հայ Եղափոխականներուն ապաստան կուտայ իր մայրաքաղաքին, Լոնտոնի մէջ, միմիայն վրդովելու համար Ռուսիոյ սահմաններուն ապահովութիւնը: Այնպէս որ 1895ին Ռ. Գրան վրայ կատարուած Հնչակեան յարձակումին առթիւ «Տէյլի Դրոնիքը» Մոսկուայի թղթակիցը սապէս կը հեռագրէր. «... Ռուս կառավարութիւնը կատղած է Անգղիոյ դէմ, զոր կ'ամբաստանէ իր սահմանագլուխներուն վրայ շփոթութիւններու իբր ստեղծողը կամ խմորողը, որովհետեւ հայ յեղափոխականներու կեդրոնատեղին կը գտնուի Լոնտոն», Վերջին համաշխարհային պատերազմի միջոցին Պրաթըր Գերմանացին երբ կը փորձէր ժէօն Թուրքերը չքաշուցնել իրենց հայաջինջ ոճրագործութեան արարքին մէջ, Հայերու մասին կը գրէր. «Եթէ հայ ժողովուրդը, որ շատ մը յատկութիւններ ունի, եւ կը յատկանշուի իր խաղաղ քաղաքացիի սովորութեամբ, այսօր անիշխանութեան ճամբուն վրայ կը գտնուի, այդ վիճակին համար պէտք չէ ամբաստանել միմիայն այս ժողովուրդին յեղափոխական երիտասարդութիւնը, այլեւ պէտք է յանցապարտի ցիցին վրայ կապել Անգղիացիները, Ասոնք են որ հայ ժողովուրդի հոգիին մէջ թորեցին թոյնը, որ հիմա տառապանք եւ մահ կը բերէ այս թշուառ ժողովուրդին», եւ այլուր կը գրէ. թէ երբեակ Համաձայնութիւնն էր, որ հայ «յեղափոխական շարժումը կազմակերպեց եւ վարեց»: Աւելորդ է ըսել, թէ հայ յեղափոխականութիւնը ծնունդն է միմիայն թրքական հարստահարութիւններու: Եւրոպական պետութիւններու դերը եղած է, միմիայն քաջալերել հայ յեղափոխութիւնը, բարենորոգումի սուտ խոստումներով, եւ քաջալերել թուրք քարդարարութիւնը, ներողամիտ աչքով դիտելով պետական ոճիրները, իրենց կողմնակի շահերուն պաշտպանութեան համար:

Եւ եթէ երբեք մասնաւորապէս Անգղիա կ'ամբաստանուի իբր ստեղծողը կամ պաշտպանը հայ յեղափոխութեան, այս ամբաստանութիւնը եղած է անոր համար, որ 1. Անգղիական հիւպատոսներն են եղած որ առաջին անգամ շեշտած են սա պարտքան, թէ եթէ Թուրքիոյ մէջ հարստահարութեանց ընթիմը շա-

րունակուի, վերջ ի վերջոյ հայր կամ պիտի գաղթէ եւ կամ պիտի ապստամբի յեղափոխութեան դիմելով: 2. Որովհետեւ Հընչակեան հատուածներ երկար ատեն, Լոնտոնը իրենց կեդրոն ըրին, հոն հրատարակեցին իրենց թերթերը:

2. — ԵՒՐՈՊԱՅԻ ՇԱՀԱՊԱՇՏ ԴԻԻԱՆԱԳԻՏՈՒԹԻՒՆԸ. — Մեր ազգային դժբախտութիւններու եւ մեր ջարդերուն երկրորդ պատճառը պէտք է փնտռել եւրոպական քաղաքականութեան յանկարծական փոփոխութիւններուն, եւ դիւանագիտութեան շահապաշտ ծգտումներուն մէջ:

Պերլինի Վեհաժողովէն առաջ Գերմանիա եւ իր արքանեակր՝ Աւստրիա, յաճախ օժանդակած են Թուրքիոյ քրիստոնեաներուն փրկութեան ի նպաստ ռուսական ծրագիրներուն, մանաւանդ 1876 Մայիս 7ին, երբ Պալքաններու մէկ յասին մէջ ժողովրդական շփոթութիւնները սկսան պուլկար աղջկան մը առեւանգումին պատճառով, եւ Սալոնիկի մէջ սպաննուեցան Ֆրանսայի եւ Գերմանիոյ հիւպատոսները: Այս առթիւ Քորչաքոֆ Պերլինի մէջ 1876 Մայիս 13 Յիշատակագիր մը պատրաստեց այս երկու պետութիւններու մասնակցութեամբ, եւ միայն Անգղիա հակառակեցաւ անոր գործադրութեան: Նոյնիսկ ժամանակին հաւաստուած է, թէ Պերլինի Վեհաժողովին Գերմանիա նպաստաւոր դիրք բռնած է Հայկական հարցին հանդէպ, բայց հոն ալ յաղթական է Անգղիոյ դիտումաւոր եւ հաշուուած թրքասիրութիւնը(?):

Ընդունինք, թէ, ինչպէս կը գրէ Էտուառ Տռիօ իր «Արեւելեան խնդիր» գործին մէջ, Պալքանեան ժողովուրդներէ շատեր «խիստ շատ անգամ իրենց անկախութիւնը կը պարտին իրենց կարծեցեալ պաշտպաններու հակընդդէմ շահերուն»: Ընդհակառակն, մենք Հայերս պետութիւններու այդ հակընդդէմ շահերուն զոհն եղանք, ո՛չ միայն անոր համար որ եւրոպական հողամասերէն ձեռնթափ ըլլալէ յետոյ, այլեւ Թուրքիոյ համար ինկրկումի սահմանը չափազանց նեղցած կ'ըլլար Հայկական նահանգներու կորուստով, այլեւ անոր համար, որ Անգղիա չափազանց ուժով կ'զգար ինքզինքը, տեղի տալու համար Ռուսիոյ ծգտումներուն: Եւ Թուրքիա անգղիական այդ ուժին յենած աւելի անպատկառօրէն կը հետապնդէր իր հայահալած քաղաքականութիւնը:

Գերմանական դիւանագիտութիւնն ալ միւս կողմէն քանաց օգտագործել երկու մեծ պետութիւններու հակամարտութիւնը Թուրքիոյ շուրջ, եւ քաղաքական նոր յեղաշրջումով մը որդեգրեց Անգղիոյ շահապաշտ դիւանագիտութիւնը հանդէպ

Թուրքիոյ հետզհետէ տիրացաւ Փոքր Ասիոյ երկաթուղիներու մենաշնորհին, եւ օգտուելով Անգղիոյ եւ Ռուսիոյ միջեւ գոյութիւն ունեցող անվերածելի հակամարտութենէն, ամէն ջանքի գործ դրաւ հասնելու համար իր նպատակին, որ էր Թուրքիոյ խաղաղ թափանցումն ու տիրապետութիւնը, մասնաւորապէս Փոքր Ասիոյ մէջ:

Գերմանական այս շարժումը նկատի ունենալով կարելի է րսել, թէ Արեւելեան հարցը կարգ մը պետութիւններու համար այլեւս կորուսած էր իր քաղաքական հանգամանքը եւ եղած էր զուտ տնտեսական հարց: Եւ իր այդ հանգամանքով անիկա «այլեւս մէկ ձեւն է կեանքի այն պայքարին, որ իրօրու դէմ կը հանէ նոյնիսկ արեւնակից ազգեր», եւ այս ի մնաս Թուրքիոյ կողմէ հարստահարուած քրիստոնեայ տարրերու, անտարբեր հանդիսատեսներ ընելով զանոնք քրիստոնեաներու հրամցուած զանգուածային ջարդերու հանդէպ: Լէփսիոս շատ իրաւամբ գրեց. «Հայ ազգի սոսկալի բնաջնջումը ուրիշ պատճառ չունի, բայց միայն մեծ Պետութիւններու քաղաքականութիւնը»:

Այդ տնտեսական մրցակցութեան սկզբնաւորութեան իսկ Գերմանիա բարեկամ է Թուրքիոյ, եւ հետեւաբար անտարբեր, եթէ ոչ թշնամի Հայերուս եւ Հայկական հարցին հանդէպ: Գիտենք, թէ Գերմանիա ի՛նչ ընթացք բռնեց 1913ին Ռուսիոյ կողմէն պատրաստուած Հայկական նահանգներու բարենորոգումներու ծրագրին հանդէպ, եւ ի՛նչ ջանք թափեց նուազագոյն ձեւին վերածելու համար անոր երաշխաւորութիւնն ու արդիւնքը. մենք տեսանք, թէ Վիլհելմ կայսեր 1914ին, Պոլսոյ գործակատար Հումանի կեցուածքը Հայերուս հանդէպ, եւ այն խօսքը, թէ Հայերը «իրաւունք չունին գոյութիւն ունենալու» Թուրքիոյ մէջ: Մենք 1915—16ին դժբախտ ականատեսները եղանք Գերմանիոյ դաւաճան լուծեան, եւ մասնակցութեան Հայկական մեծ եղեռնի ողբերգութեան գործադրութեան:

ՄԵԾՄԱՊՈՅՆ ԳԵՐՄԱՆԻԱՅ մը ստեղծումին եւ Պերլին-Պաղտատ գծին շինութեան եւ ապահովութեան համար երկու աշխարհագրական, ցեղային եւ պատերազմական կէտեր կային եւրոպական եւ Ասիական բարոյսներուն վրայ, զորս պէտք էր կա՛մ ձեռք անցնել, ինչ միջոցով ալ որ ըլլայ, եւ կամ հակառակ պարագային ջնջել այդ երկու արգելիչ պատուարները, իր ծրագիրներուն ապահով գործադրութեան համար: Եւ գերման դիւանագէտներ, եւ զինուորական մասնագէտներ, որոնք ծրագրած էին կերտել ՄԵԾ ԳԵՐՄԱՆԻԱՆ, երկար ատենէ ի վեր այդ երկու կէտերը հարթելու գործով զբաղած էին: 1913ին համագերման Daniels սա յատկանշական տողերը կը գրէր. «Դէպի Սելանիկ

լաւագոյն ճամբան Միթրոփիցայէն չէ որ կ'անցնի, այդ ճամբան պիտի բացուի Մակեդոնիոյ գրաւումով, եւ դէպի Սերպիա զինւորական արշաւանքով: Եւ այս արշաւանքը անոր համար, որ երբ Կելրոնական Եւրոպայի մը գերման կազմակերպութեան սկըսելու ատեն կարելի էր վստահիլ Ռումանիոյ, Պուլկարիոյ եւ Յունաստանի վրայ, միայն անոր համար որ հոն իշխող վեհապետական տունները ազգակցական կապերով կապուած էին Գերմանիոյ: Սերպիա միակն էր որ արգելք եղած էր Աւստրիոյ դէպի Միջերկրական յառաջխաղացումին, եւ որ աւելին է, համաձայն Վէսնիչի: 1916 Մարտ 11—18ի տեղեկագիրներուն, Սերպիա միակ երկիրը եղած էր, Պալքաններուն մէջ, ուր գերման զաղուք մը չէր կրցած մուտ գնել: Եւ Գերմանիոյ ճամբուն վրայ կառուցուած դիմադրութեան այդ պատը քանդելու համար է որ սկսաւ 1914ի պատերազմը:

Երկրորդ պատուարը Ասիոյ մէջ, Հայաստանն էր, զոր Ռոմ «Լեռնակղզի» (il montagne) կ'անուանէ: Տումերկ իր նօթերուն մէջ կը գրէ. «Իր դիրքով ու կազմութեամբ հայկական զանգուածը (massif) կ'իշխէ անցքին, ուրկէ ստիպուած են անցնիլ վաճառականութիւնն ու բանակաները, իջնելու համար Անատոլիան Սարահարթերը, դէպի Սիւրիա, եւ դէպի Տիգրիսի ու Եփրատի հովիտները: Անի՛շա բանալի մըն է, որ աշխարհի բոլոր ճամբաներուն դուռները կը բանայ ու կը փակէ: Իրապէս Հայաստան, Մէրսինէն Արարատ նիգ մըն է, փակոց մը (barre, barrière) Թուրքիոյ մէջ, ինչպէս Սերպիան Պալքաններու մէջ: Անկէ անցնելու համար պէտք է ունենալ զայն կամ ջախջախել Սերպիան, ինչպէս պէտք է ունենալ կամ ջախջախել Հայաստանը: Հայաստան, ինչպէս ամենահին անցեալին, նմանապէս ներկային ու ապագային համար Արեւելքի ու Արեւմուտքի միջեւ երկարած այն քառուղին է, ուրկէ անցան ու պիտի անցնին, վաճառականութիւնն ու հարստութիւնները, բանակաները, տեղափոխութիւնները: Եւ որովհետեւ Գերմանիա չէր կընար ուրանալ, թէ հայ ժողովուրդը միակ տարրն է, Եւրոպական քաղաքակրթութեան միակ ռահ-փիրան Արեւելքի մէջ, ուզեց զայն տեղափոխել դէպի Միջագետքի երկաթուղագծին երկայնքը, Հայաստանը ռուսական միջամտութիւններէ ազատելով, մտցնելու համար գերմանական ազդեցութեան գօտիին մէջ: Չարադէտ ժամանակի մը հանդիպեցաւ այդ տեղափոխութիւնը, եւ Գերմանիա քաղաքական պատճառներով եւ կամ ակամայ թողուց որ տարագրութիւնը փոխակերպուի հայ բնաջնջումի եղեռնին:

ՌՈՒՍԻՈՅ ՀԱՆԴԷՊ. — Անուրանալի ճշմարտութիւն մըն է, թէ թրքական լուծէն Սլաւ ցեղերու ազատագրութիւնը գործն է Ռուսիոյ, որ ինքզինքը պաշտպան յայտարարեց մասնաւորապէս Թուրքիոյ սլաւ ցեղերուն եւ ընդհանրապէս քրիստոնեաներուն: Ազատագրութեան ճամբուն վրայ Ռուսիոյ կողմէն կատարուած փառաւոր գործերուն վերջինը եղաւ Ազատ Պուլկարիոյ մը ստեղծումը: 1877ի Ռուսո-Թուրք պատերազմին ծագումը այդ ազատագրութեան իրականացումին կապուած է:

Ռուսական կառավարութիւնը Պալքանեան ցեղերը ազատագրելով թուրք լուծէն, սա համոզումը ունէր, թէ սլաւականութեան մէջ իր դիրքը, իր կրօնական դաւանանքը եւ իր ազատարարի դերը իրաւունք պիտի տան իրեն Պուլկարիան առնելու իր հովանաւորութեան տակ: Ապագայ դէպքերը եւ Պուլկարիներու ազգային ձգտումները հակառակը ապացուցին: Զանքոյի եւ Բարավէլէտի ղեկավարութեամբ կազմուած Պուլկար ազասական կուսակցութիւնը, հակառակ Պուլկար իշխանապետութեանց մէջ Սահմանադրական կարգերու ճշգրիտ գործադրութեան, բռնապետական կը նկատէր Ռուսիոյ միջամտութիւնը իրենց երկրի ներքին գործերուն: 1882ին սկսաւ Ֆիլիպէի յեղափոխութիւնը, Աղեքսանդր իշխան ինկաւ իր պաշտօնէն, կազմուեցաւ Ստամպուլոյի Ազգային ազասական կուսակցութիւնը, որ մերժեց ազատաբար Ռուսիոյ կողմէն հրամցուած մեղրն ու խայրը հաւասարապէս:

Խզումը սկսաւ Պուլկարմոյ եւ Ռուսիոյ միջեւ: 1887ին սկսաւ ներքին յեղափոխութիւնը, քաղաքական մահափորձերը սկսան ռուսասէր սպաներու կեանքին դէմ, եւ 1887 Յունիս 7ին հակառակ Ռուսիոյ կամքին, Անգղիոյ, Աւստրիոյ եւ Իտալիոյ թելադրութեամբ իշխան ընտրուեցաւ Ֆէրոհիանտ, որ յետոյ եղաւ թագաւոր: Պալքանեան ցեղերուն կողմէ ցոյց տրուած այսպիսի ապերախտութիւններ մեծապէս ազդեցին Ռուսիոյ արտաքին քաղաքականութեան վրայ: Ռուսիոյ համար իր ձեռքով ազատագրուած Ժողովուրդի մը Անգղիոյ եւ Աւստրիոյ ձեռք գործիք ըլլալը, կը նշանակէր անոնց պէս թշնամի ըլլալ իրեն:

Պուլկարները իրենց ազատագրութենէն վերջ միայն եղան անգղիասէր ու ռուսատեաց, մինչ մենք Հայերս դեռ չազատագրուած, եւ մեր ազատութեան մուրացկանութեան օրերուն իսկ ռուսատեացիներ նկատուեցանք մեր եկեղեցական գործիչներ-

րու քաղաքական ըմբռնումի տհասութենէն: Ահա այս պատճառով էր, որ երբ ամէն անգամ Անգղիա մէջտեղ կը դնէր Հայկական բարենորոգումներու հարցը, Ռուսիա կը պատասխանէր. «Ռուսիա չի կրնար հաւանիլ իր սահմանագլխին վրայ տեսնել նոր Պուլկարիոյ մը կազմուրիւնը»: Եւ երբ 1895ին Լորտ Սալգարի յայտարարեց, թէ. «Մեծ պետութիւնները որոշած են, թէ պէտք է Օսմ. կառավարութիւնը գոյութիւն ունենայ Եւրոպայի խաղաղութեան համար, գրեթէ այդ նոյն օրերուն իշխան Լոպանով պաշտօնապէս կը յայտարարէր. «Մենք Հայաստանը Ռուսիոյ պիտի կցենք այն առնեմ, երբ ալ հայ մը չմնայ Հայաստանի մէջ:

Ժ. 2.

Ն Ե Ր Ք Ի Ն Պ Ա Տ Ճ Ա Ռ Ն Ե Ր

Մեր անյաջողութեան եւ յարտիրոսութեան ներքին պատճառներուն առաջինը կրնայ նկատուիլ.

1. — ՀԱՅ ԳՈՐԾԻՉՆԵՐՈՒ ՄՕՏ ՀԵՌԱՏԵՍՈՒԹԵԱՆ ԵՒ ԴԻԻԱՆԱԳԻՏՈՒԹԵԱՆ ՊԱԿԱՍԸ. — Եթեանասունական թուականներուն մեր գործիչները, պահ մը շլացած Պատրիարքարանի հետ դեսպանական յարաբերութիւններէն եւ այցելութիւններէն, իրենց քթէն անդին բան մը չտեսնելու յանցանքը գործեցին: 1878ին սխալ քաղաքականութեան մը ստուերին փարած, չկրցին իրենց վրայէն թօթափել երկդիմի ստրկութիւնը: Չկրցին յստակօրէն տեսնել ու ճշդել թէ որո՞ւ պէտք էր դիմել, եւ որո՞ւ գործակցիլ: Ներսէս պատրիարք ծայրայեղ թրքասիրութենէ տարւած, եւ առաջնորդուած ռուսատեսացութեան զգացումէն, ինկաւ անգղիասիրութեան սայթաքումներու մէջ, ազդուած անգղիական դեսպաններէ, ու մանաւանդ քաջալերուած շէյմս Պրայսի բարեկամ Գարեգին Փափազեանէ: Ու Ներսէսի բացած ճամբուն հետեւեցան յետոյ ազատական կոչուած խմբակին անդամները:

Հայ բողոքականները նոր թափ մը տուին այդ հոսանքին, որուն յետոյ միացան Հայ կաթողիկէները: Այս կրօնական երկու հատուածները թերեւս իրաւունք ունենային այդպէս վարւելու, որովհետեւ գիտէին, թէ ռուսական գրաւումի մը պարագային պիտի վտանգուէին Հայաստանի մէջ բողոքական եւ կաթողիկէ փրօփականտան ու եկեղեցիները(*): Այս երկիւղը որոշ

(*) Ժ. Գարու սկիզբէն Պոլսոյ Հայ Պատրիարքարանը նկատուած էր թուրք եւ օտար պետութիւններու կողմէ, ռուսասէր հակումներու հարմնացումը: Այս պարագան կը շեշտուի 1829ին Հայ կաթողիկէներու կողմէն Սուլթանին ներկայացուած աղբսագրէն (էջ 32—33): Եւ Եւրոպական պետութիւնները բնականաբար հաճօյք պիտի չզգային Հայոց ռուսասիրութենէն: Հետեւաբար քաջալերեցին եւ պաշտպանեցին Հայ կաթողիկէները եւ Հայ բողոքական հատուածներուն անջատումը մեր ազգային Պատրիարքարանէն: Ֆրանսա եւ Աւստրիա պաշտպան-

կերպով բացատրուած է Լայարտի, 1877 Սպրիլ-26ին, հայ եկեղեցականութեան բերնով: Եւ ալ ինչպէ՞ս պիտի կրնայինք յուսալ Ռուսիոյ համակրութեան: Եթէ այն ատենի մեր ղեկավար գործիչները քիչ մը դիւանագիտական իմացք (sens) ունեցած ըլլային, պէտք էր գիտնային թէ առանց Ռուսիոյ անկարելի պիտի ըլլար Հայկական ինքնավարութիւն մը ձեռք բերել, եւ թէ մեր ազատութիւնը ձեռք բերելու միակ միջոցը Ռուսիոյ վտանգութեան արժանանալն էր: Ոչ որ ուզեց մտիկ ընել, ո՛չ բանականութեան եւ պատմութեան ծայնին, եւ ոչ Մ.ր. Ֆորէսթըրի ուղղամիտ թելադրութեան: Եւ հայ պատուիրակները Եւրոպա մեկնեցան Սուլթանին ու Լայարտի թելադրութեամբ: Այդ օրերուն (1878ի սկիզբները) «Մշակ» հրատարակեց իր թղթակցին մէկ յօդուածը, ուր գրուած էր. «Ամէն հեռատես հայ կը խորհի թէ եթէ մենք Լայարտի թելադրութիւններուն մտիկ ընելով խաբւինք, եւ բողոքներ Ռուսիոյ դէմ անգղիական նենգամիտ կառավարութիւնը մեզ առնոց պաշտպանի պիտի թողու յետոյ, նկատի ունենալով միմիայն իր մասնաւոր շահերը, այդ մասին համաձայնելով Ռուսիոյ հետ: Մենք ի զուր մեր խղճ ազգին վրայ հրաւիրած պիտի ըլլանք Ռուսիոյ ատելութիւնը»:

Ենթադրութիւնը իրականացաւ:

Անգղիա, Կիպրոսի գաղտնի դաշնագրութեամբ Թուրքիոյ կողմն անցաւ, իր քաղաքական շահերուն համար, եւ Պերլինի մէջ Հայկական ինքնավարութեան մեր իրաւունքը ոտնակոխեց: Տակաւին Կիպրոսի դաշնագիրը չստորագրուած Տէլլի Նիուզ անգղիական թերթը, Պոսնա-Հէրսէքի եւ Պուլկարիոյ դէպքերուն առ-

ներն էին հայ կաթողիկ հատուածին, իսկ Անգղիա, Դերմանիա եւ Ամերիկայի Միացեալ Նահանգները՝ բողոքական հատուածին: Այս երկու հատուածները իրենց պաշտպաններուն ազդեցութեան տակ պիտի ըլլային հակառուս, Պոսնա-Հայ կաթողիկ վիսկոպուսութիւնը կամ պատրիարքութիւնը սկսաւ 1830՝ փետր. 15ին գումարուած ժողովով. եւ առաջին հրովարտակը տրուեցաւ 1831 Մայիս 24ին, Յակոբոս վարդապետ Ձուխուրանի անունով, Հայ բողոքականներու բաժանման հրովարտակը տրուեցաւ 1847 Շուկտ. 3ին, եւ կոչուեցաւ «Բոքոքսոս Միլլէթ»:

Թուրք կառավարութիւնը նկատելով, թէ բողոքական հատուածին պաշտպաններէն Անգղիա եւ Դերմանիա հակառակ են Ռուսիոյ, ուզեց շահագործել կացութիւնը, եւ անուղղակի ուժ տալ հայ բողոքականութեան, ստուարացրելու համար ռուսատեաց հատուածին թիւը, Կը պատմուի, թէ Թուրք եպարքոսներէն մին գրած է Դամասկոսի կուսակալին. «Այժ տուէք բողոքականութեան ծաւալման, այսպէս մէկ կողմէն տկարացուցած կ'ըլլանք Հայ (լուսաւորչական) Պատրիարքարանի ազդեցութիւնը, միւս կողմէ անգղիական ազդեցութեան կ'ենթարկենք զիրենք»:

Թիւ կը գրէր. «Մեզի համար եթէ պէտք է ընտրութիւն մը ընել, այս երկիրը Թուրքիոյ ձեռք թողլուն կամ Ռուսիոյ գրաւումին միջեւ. թող Ռուսիա գրաւէ այս գաւառները, եւ թող Աստուած իրեն հետ ըլլայ»: Բայց Կիպրոսի դաշնագրութենէն յետոյ, չգրտնրեցաւ անգղիական թերթ մը, որ նոյն լեզուն գործածէր Հայաստանի մասին, ուր գործուած խժոժութիւնները կը գերազանցէին Պալքաններու մէջ գործուածները:

Հնդկաստանի ճամբու հարցն էր, որ Անգղիան ստիպեց Ռուսիոյ փրկարար ձեռնարկները խաչածելու. Հայաստանի «էջ», ի վնաս Հայերուս: Այդ միեւնոյն հարցն էր, որ Լորտ Փալմէրըս թընը մղեց արտայայտուելու Սուէզի ջրանցքի բացումի ձեռնարկին դէմ, զայն նկատելով «ֆիզիքապէս անգործադրելի» եւ մէկը «ա՛յն ծուղակներուն, որոնք ատեն ատեն կը լարուին ճանճակուղ դրամատէրերու դիւրահաւանութեան շուրջ»: Եւ երեսփոխաններէն «էսպիւք քաջութիւնն ունեցաւ խարանելու կառավարութիւնը, եւ յայտարարեց, թէ «Անգղիոյ պատիւը շահուած է, թէ իր անունը ցեխերու մէջ քաշկռտուած է, եւ թէ մենք եսասէր եւ ցածոգի կերպով վարուեցանք Սուէզի ջրանցքի խնդրոյն մէջ»:

Ու նոյնիսկ Հայկական քննչնքումի եղեռնէն յետոյ չգրտնրեցաւ Ռէսպիւք մը, որ մատնանշէր անգղիական կառավարութեան «եսասէր» եւ «ցածոգի» վարմունքը, եւ անոր ահաւոր պատասխանատուութիւնը գործուած եղեռնին հանդէպ:

Հայ ղեկավարները ուրիշ գործ մըն ալ ունէին կատարելիք, զոր բոլորովին անտեսեցին. այն էր, աշխատիլ Քիւրտերը մեզի մօտեցնել, զիրենք սիրաշահելով ու դաստիարակելով, եւ ի հարկին դրամով: Պէտք էր մասնաւոր ֆանք թափուէր զիրենք համոզելու, թէ Հայկական ծրագրի գործադրութեամբ իրենց ալ բարեկեցութիւնն ու ընկերական զարգացումը ապահովուած կ'ըլլար: Այսպիսի ձեռնարկ մը Խրիմեանին կողմէն կրնար յաջողութեամբ պսակուիլ, թէ՛ որոշ ծրագրով մը գործի սկսուէր: Այս ճամբուն մէջ հազիւ նախաքայլ մը առնուեցաւ հայ եպիսկոպոսի մը (Տիգրանեան) կողմէն, որ քրտական լեզուով այրբենարան հրատարակեց, եւ նոյնիսկ Նոր Կտակարանէն թարգմանութիւններ ըրաւ քրտերէն լեզուով, եթէ մերձեցումի ձեռնարկը յաջողէր, զինաթափ եղած պիտի ըլլային ջարդարար ձեռքերը, եւ յարգուած՝ մեր ապրելու իրաւունքը:

Խնդիրը քննենք տարբեր անկիւնէ մը դիտելով. 1877—78ին ռուսական մամուլը զրադեցաւ Հայկական հարցով: Ռուս թերթերէն ոմանք Հայաստանի ինքնավարութեան, եւ ուրիշներ Հայկական անկախութեան ջատագով հանդիսացան. նոյնիսկ

ռուս օրթօտորս օրկաններէն մէկուն մէջ 1878 Մարտին Թէոֆան եպիսկոպոս յօդուած մը գրեց եւ առաջարկեց. «Փոքր Ասիոյ մէջ վերականգնել Հայկական քաղաւորութիւնը»: Ե. Սարուխան կը գրէ Թէ Պրուսէի «Le Nord» թերթը, որ ռուսական բերանն էր եւրոպայի մէջ, առաջարկեց կազմակերպել հայկական իշխանութիւն, «որն անկախ թէ հարկատու, փոքր եւ թոյլ լինելով, միշտ Ռուսաստանի ազդեցութեան տակ պիտի գտնուի, եւ նրանից պիտի ստանայ իր բարոյական եւ մտաւոր, ինչպէս եւ նիւթական-բաղարական կենդանութիւնն, միեւնոյն ժամանակ մի նախադուռ պիտի կազմէ Թիւրքերի դէմ»: Ինչո՞ւ չօգտուէին մեր ղեկավարները այն ժամանակի ա'յսքան բարեացակամութենէն, եւ չնետէին Ռուսիոյ գիրկը. Եթէ անոնք կը վախճային կցումէ մը, ինչպէս եղաւ 1828ին, գոնէ այդ կցումով Հայութիւնը իր ապրելու մարդկայնական իրաւունքը ապահոված պիտի ըլլար, եւ ազատւած քնաքնջումէ, Բայց մեր գործիչները այն ատեն զբաղեցան միայն մեր հայու իրաւունքներով, եւ մոռցան մեր ապրելու մարդկային տարակալն իրաւունքները, որոնք պէտք էր նախադասւէին միւսներուն:

Ժամանակին Միլան թագաւոր առաջարկեց Սերպիոյ միացումը Աւստրիոյ, սա պատճառաբանութեամբ թէ Սերպերու մեծագոյն մասը կը գտնուի Աւստրիոյ սահմաններուն մէջ, «Մենք ալ միանանք անոնց, օր մը Աւստրիոյ քայքայումին, ամբողջական Սերպիա մը ունենալու համար»:

Հայկական հարցի խնդրոյն մէջ Ժէնէրալ Սփիրիտովիչ նման եզրակացութեան մը հասած էր 1911ին իր հրատարակած «L'Europe sans Turquie» գրքին մէջ: Հեղինակը կ'ըսէ, «Կը մօտենայ վայրկեանը, ուր ամէն հայ պարտաւոր է իր ընտրութիւնը ընել»: Հայաստանի համար չորս կարելիութիւններ կ'ենթադրէ. 1.— Զայտսանի անկախութիւն. 2.— Թրքական բարենորոգումներ եւրոպական հակալեռնակ, 3.— Ինքնավարութիւն 4.— Կցում Ռուսիոյ: Հեղինակը առաջին երեք կարելիութիւնները անկարելի կը նկատէ եւ կը յանգի Ռուսիոյ կցումի գաղափարին: Իր ծրագրին համաձայն Ռուսիոյ, Պարսկաստանի եւ Թուրքիոյ հայկական հողամասերը իրարու միացած Ռուսիոյ թելին տակ, պիտի բազմանան, հարստանան ու զարգանան խաղաղութեան մէջ, եւ «ո՞վ գիտէ, թէ Հայերը քանի մը սերունդ վերջ, երբ ալ բազմացած, զօրացած ու հարստացած ըլլան, պիտի չկրնային անկախ ըլլալ, օգտուելով ճերմակներու եւ գեղիկներու բախումէ մը», (այս մասին մենք ընդարձակօրէն գրած ենք մեր Հայկական Միճաւունջը գրքին մէջ, էջ 194—212):

Եթէ մեր գործիչները հեռատեսութիւն ունեցած ըլլային

եւ նոյն իսկ, իրենց հռւսսոսիրութեամբ դիւրացուցած, ռուսական գրաւումները Հայաստանի մէջ, ոչ միայն ենթարկուած պիտի չըլլայինք ջարդերու եւ թալանի, այլ եւ 1917ի ռուսական կայսրութեան տապալումի օրերուն, պիտի ունենայինք իրականութեամբ Հայաստանը մեր ծննդին մէջ:

2. — ՈՐՈՇ ՈՒՂՂՈՒԹԵԱՆ ՊԱԿԱՍ. — Մեր քաղաքական գործունէութեան պահուն, մեզի պակսեցաւ որոշ ուղղութիւնը: Մեր դեկափարները առաջին օրէն իսկ երկուքի բաժնուած էին, հայկական ինքնավարութեան փնտռողի իրենց ձգտումներուն մէջ: Վարժապետեանի եւ Խրիմեանի նպատակն էր Մեծ Հայաստանի, ինքնավարութիւնը, մինչ կաթոլիկ եւ բողոքական Հայերը Կիլիկիոյ ինքնավարութիւնը կը հետապնդէին, դաւանական տեսակէտով անշուշտ:

1878 Փետր. 13 թուականով Իզմիրլեան եպիսկոպոս կը գրէր Մանկունի եպիսկոպոսի. «Ներսէսի խումբին, եւ բողոքականներու, մանաւանդ կաթոլիկներու խումբին միջեւ, մեծ տարբերութիւն մը կայ: Այս վերջինները կ'աշխատին Կիլիկիոյ համար, յանուն Հայաստանի, Ֆրանսայի եւ Անգլիոյ միջոցաւ: Ստոյգ է թէ վերջ ի վերջոյ այս խումբներուն միջեւ համաձայնութիւնը գոյացաւ, քայքայեցին Հայաստանի ինքնավարութեան ծրագիրը անյարգութեան մատնուած էր, շնորհիւ անգլիական ազդեցութեան: Բայց կարծես թէ այդ երկուութիւնը շարունակուեցաւ նոյն իսկ մեր յեղափոխական շրջանին. այնպէս որ մեր կուսակցութիւններէն Հ. Յ. Դաշնակցութիւնը Մեծ Հայաստանը րրաւ իր գործունէութեան դաշտը, իսկ Հնչակեան հատուածները իրենց գործունէութիւնը փոխադրեցին Փոքր Հայքի եւ Կիլիկիոյ մէջ:

Եւ զարմանալի երեւոյթ, երբ բոլոր ազատագրուած երկիրներու մէջ, հակառակ կուսակցութիւններ կը միանային հասարակաց թշնամիին դէմ, կեանքի եւ գոյութեան կոիւր մղելու համար, մեր յեղափոխական շարքերը քաղաքացիական առաքիչութիւնը չունեցան, այդ միեւնոյն թշնամիին դէմ միաւելալու եւ անոնցմէ ոմանք խաբուելէ չյոգնող ազգի իրը հարազատ գաւազներ, նախընտրեցին խաբուիլ թշնամիին կեղծ խոստումներէն, եւ գործակցեցան անոր:

3. — ՏԳԻՏՈՒԹԻՒՆ ԲՆԱՇՆԱՄԱՐՆԻ ՊԵՏՔԵՐՈՒ ՊԱՀԱՆՁՆԵՐՈՒ ԵՒ ԻՍԿԱԿԱՆ ԴՐՈՒԹԵԱՆ ՄԱՍԻՆ. — Մեր քաղաքական գործիչները նպատակ մը ծրագրելէ եւ անոր իրականացումը հետապնդելէ առաջ, անհրաժեշտ էր, որ խորապէս ուսումնասիրած ըլլային Հայկական գաւառներու մէջ տիրող կացութիւնը, ընկերական դրութիւնը, կեանքի պէտքերն ու պայմանները, եւ պահանջները, որոնք պիտի գոհացում տային անոնց պէտքերուն:

Մեր գործիչները, ըլլալ կրօնական թէ աշխարհական, գաղութահայութեան կը պատկանէին, եւ մօտէն չէին տեսած բնաշխարհը, զայն կարենալ ուսումնասիրելու համար: Իսկ Խրիմեանի եւ Սրբ. Լանծոտեանի պէս կրօնականներ, որոնք ծնած ու մեծցած էին բնաշխարհի մէջ, զուրկ էին դրական մշակոյթէ կարենալ տեսնելու եւ ուսումնասիրելու համար աւատապետական ռէժիմի տակ ապրելու հարկադրուած գիւղացիին իսկական պէտքերն ու պահանջները: Անոնք, Խրիմեան եւ Սրբ. Լանծոտեան երեւակայութեան եւ երազանքի մարդեր էին, տեսակ մը աշուղներ, որոնք ժողովուրդին ցաւը լացին, առանց ցաւին իսկական պատճառը փնտռելու: Առէք Հայգոյժն ու Վանգոյժը, առէք Վասպուրականի Արծիւը պարբերաթերթին թիւերը, եւ հոն պիտի գտնէք բանաստեղծական հառաչանք, բայց ոչ ախտաճանաչում այդ հառաչանքին ծնունդ տուող պատճառներուն:

Երբ կ'ուսումնասիրենք Հայկական հարստահարութիւններու երկու տեղեկագիրները. հոն կը տեսնենք, թէ Պատրիարքարանի պահանջած քսան դարմաններէն կէսէն աւելին կը վերաբերին հողային խնդիրներու, ցանքի, տուրքերու շատութեան եւ գանձումի անկանոնութիւններու: Ուրեմն մենք կը գտնուինք հողային սեփականատիրութեան եւ տնտեսական հարցի մը առջեւ, եւ ժողովուրդը կը դժգոհայ իր աղքատութենէն: Պատրիարքարանի կողմէ 1876ին հրատարակուած «Տեղեկագիր Գաւառական հարստահարութեանց» տետրակէն կը տեսնենք, թէ 276 հայ գիւղերու հողերը յափշտակուած են Քիւրտերու կողմէ: Իսկ 1912ին հրատարակուած տեղեկագրէն (La situation des arméniens en Turquie exposés par les documents) կը տեսնենք մանրամասնրած տեղեկութիւններ, թիւեր յափշտակուած տուններու, այգիներու, արտերու, եւ արօտատեղիներու: Բայց պէտք է խոստովանիլ. թէ «յափշտակուած» բառը մասամբ սխալ գործածուած է: Այդ յափշտակուելիւններու? ստուար մէկ մասը տեղի ունեցած է վաշխառութեան ճամբով, եւ անխիղճ վաշխառուները միայն Քիւրտեր եւ Թուրքեր չէին, նոյն դասակարգին մէջ պէտք է դնել նաեւ վաշխառու Հայերը, որոնց թիւը նուազ չէր: Ապօրէն եւ օրինաւոր տուրքերու չափազանցութիւնը աղքատացուցած էր ժողովուրդը: Եւ հայ գիւղացին ստիպուած էր իր ունեցած անշարժ կալուածը, (տուն, արտ) գրաւի դնել կարենալ ապրելու եւ իրմէ պահանջուած տուրքերը վճարելու համար: Եւ դրամական փոխաւորութեան պայմանները ահռելիօրէն ծանր էին: Տոկոսներուն սակը 100—500 0/0 թիւերուն մէջ կը տարուբերէին: Եւ այս համոզման հասայ, երբ Արարկիւրի առաջնորդութեանս միջոցին ուսումնասիրեցի ազգամիջեան տնտեսական գործառնութիւններու կնճռոտ հարցը: Այս պայմաններու տակ, գաւառացի

գիւղացիին, աւելի գիտակիր կացութեան եւ իր պէտքերուն, իր աղքատութեան դարմանումին համար Պատրիարքարանէն կը խնդրէր աժանագին տոկոսով փոխատուութեան միջոց մը գտնել։ Բիւզանդ. Բէչէեան Պերլինի վեհաժողովի վաղորդայնին 1880ի «Մասիսի» շէքերուն մէջ Հայկական խնդրոյն վրայ նայեցաւ այս ուղղութեամբ։ Եւ հանրութեան ուշադրութիւնը հրաւիրեց 1880 Փետրուարին Մուշէն գրուած խնդրագրի մը վրայ։ Այդ խնդրագրով Մշեցիները անուղղակի կերպով կը մատնանշէին գիւղացիներու հողերուն «յափշտակութեան» իսկական պատճառը, դրամին անհանդուրժելի տոկոսը, եւ չարիքը դարմանելու համար միջոց ցոյց կուտային, Մուշի դաշտին համար, 10,000 ոսկիի փոխատուութիւն մը 10 0/0 տոկոսով։ Անոնք համազօրեւած էին, թէ աշխարհի փոխատուութեամբ մը միայն կազմելի պիտի ըլլար «յափշտակութիւն» կոչուած հարկադրական վաճառումներու դադարեցումը, թէ աշխարհ միայն գիւղացին պիտի կրնար սեփականատէքը մնալ իր տունին ու այգիին, իր արտին ու այսրոյն գին, Բայց չգտնուեցան հայ հարուստներ, որոնք նոյնիսկ իրենց անհատական շահուն համար, գիւղացիին տրամադրէին պահանջուած գումարին նման գումարներ, եւ հիմը դնէին ապագայ Հայկական ինքնավարութեան մը իրաւունքին։ Մեր քաղաքական գործիչները չկրցան ըմբռնել թէ հողագուրկ գիւղացին ո՛չ միայն դատաւարտուած է հոս, մնալու այն թէ հողագուրկ ըլլալ կը նշանակէ գուրկ ըլլալ Հայրենիքէ։ Այս վարժին մէջ ներսէս պատրիարք եւ իր գործակիցները արդիւնքը շփոթեցին պատճառին հետ, եւ հայ գիւղացին փոխանակաւելի դժբախտ եւ կարելի միջոցներով — օրինակ աժանագին փոխատուութեամբ — հողատէք պահելու, եւան ինքնավարութիւն պահանջեցին ժողովուրդի մը համար, որ իր հարկադրական վաճառումներով դադրած էր հողատէք ըլլալէ, եւ անհայրենիք մնացած էր իր տունին ու հայրենիքին մէջ։ Անոնք չխորհեցան թէ աւելի շփուրին պիտի ըլլար հողատիրութեան պահպանումով ձեռք բերել, ուշ կաժկաշնուիս փափաքուած ինքնավարութիւն մը, քան թէ մոլորացած ոյինքնավարութեամբ սեփականատիրութեան իրաւունքը շահիք։ Ուր որ սեփականատիրութեան իրաւունքը կը վաճառուի, շահիք պարագայի մէջ ալ, եւ ինչ հարկադրանքի տակ ալ որ ըլլայ, կը նշանակէ գրկուիլ Հայրենիք տուննալու իրաւունքին։ Մեր օրերու Պաղեստինի հարցը ծագում առած է արարներու կողմէն իրենց հողերու սեփականատիրութեան իրաւունքները Հրեաներու ծախելէն։

4. — ՅԵՂԱՓՈՒՈՒԹԻՒՆ ՓՈՒՍԼԱԼԻ ԱՊՍՏԱՄԲՈՒԹԵԱՆ.
— Մենք տեսանք, թէ Թուրքիոյ քրիստոնեաներու առաջնապետը ծնունդ տուաւ ապստամբութեան, եւ այդ ապստամբութիւնը պի-

րենք դէպի ազատագրութիւն առաջնորդեց: Այդ շարժումներուն եւ ազատագրութիւններուն միջեւ պատճառի եւ արդիւնքի շարաշարութիւն մը կար: Այդ ապստամբութիւնները ծագեցան տառապանքի հողին վրայ ու բնաշխարհին մէջ: Տառապակոծ ժողովուրդ մըն է, որ ապստամբութեան դրօշը կը պարզէ իր Գողգոթայի ճամբուն վրայ, իր աւերակ տանը մէջ, իր ըռնաբարւած պատիւի սեմին վրայ: Մենք մեր յեղափոխականի օրերուն, շփոթեցինք յեղափոխութեան շարժումները ապստամբութեան անհրաժեշտութեան հետ: Ապստամբութիւնը իր մէջ արուեստականութիւն չունի, վէրքէն հոսող արիւնն է, որ իբր բողոք, կուրծքերը կ'ուռէ, եւ հառուածներ ոտքի կը հանէ ազատութեան կամ մահուան համար: Ապստամբութիւնը կը նմանի հաստատուն բնականութիւն ունեցող մարդու մը, կը մնայ իր տեղին վրայ, սերունդէ սերունդ կը փոխանցուի: Կ'ընդլայնի, եւ գլուխը բարձր կը ցցէ իր ազատագրութեան համար: Ապստամբութիւնը գրականութիւն չէ: Անկիւս զէնքի գործ մըն է, որ դահիճներուն ձեռքէն կ'ազատէ հարստահարուած ժողովուրդն ու հայրենիքը: Մենք դժբախտաբար ապրեցանք յեղափոխութիւնը, յաճախ արուեստական ու գրական, որ թափառական ու վաշկատուն կեանք մը ապրեցաւ: Յեղափոխութիւնը թողուց հայրենիքը, եւ գաղթեց դէպի Թուրքիոյ մայրաքաղաքը, ուր Հայկական հարցը գոյութիւն ունենալու իրաւունք չունէր, եւ մեր Դում Դարուի, Պապը Ալիի եւ Պանքայի ցոյցերուն մէջ սրտի քաջութեան խառնուած էր նաեւ արկածախնդրութեան մեծ բաժին մը:

Ձէյթունի եւ Սասունի մասնակի ապստամբութիւնները հակառակ իրենց տեղական հանգամանքին, զուրկ չեն պատմական նշանակութենէ: Եւ եթէ Ներսէս պատրիարքի շրջանակը բլլար շրջահայեաց եւ հեռատես, 1877ի ռուսո-թուրք պատերազմը ամէնէն նպաստաւոր առիթն էր ընդհ. հայկական ապստամբութեան մը բռնկումին, եւ ապահով կրնանք բլլալ, թէ այդպիսի ապստամբութեան մը պիտի յաջորդէր հայկական ազատագրութիւնը, կամ ռուսական կցումով եւ կամ հայ խնրավարութեամբ, որը անկաշին Ռուսիա, իր քաղաքական շահերուն բերմամբ, բարեկամ էր Հայերուն, եւ մեր ռուսատեսացութիւնը այնքան շեշտուած չէր անգղիասէր հակումներով:

Վերջին Մեծ Եղեռնի պահուն դիտուած ցաւալի իրողութիւններէն մէկն ալ սա եղաւ, թէ երբ մեր յեղափոխական պետերը մէկ կողմէն չուզեցին 1908ին հաւատալ իմ ցուցումներուն, ժէզոն Թուրքերու հայ ազգին հանդէպ կազմած ջարդի ծրագրի մը գոյութեան, եւ չուզեցին համագործակցութեամբ մը զինել մեր ժողովուրդը վաղուան վտանգին դէմ, միւս կողմէն անօրինակ

հիւլթեամբ մը անծնատուր եղան, ջարդերու նախընթացին, զիրենք ձերբակալող հասարակ ոստիկաններու, եւ չգտնուեցաւ մէկը որ յեղափոխականի խիզախ կեցուածքով մը դիմադրէր ոստիկաններու, եւ զնդակ մը արծակէր անոնց դէմ: Այս ստրուկ համակերպութիւնը ժխտումն էր տարիննիւ ի վեր քարոզուած յեղափոխական սկզբունքներուն: Այս տխուր պարագան անգամ մըն ալ ցոյց կուտար, թէ մեր յեղափոխական շարքերու մէջ — եւ ինչո՞ւ չէ, նաեւ մեր յեղափոխական վարիչներէ շատերուն մէջ — իսկական յեղափոխական ոգին, հերոսամարտի ոգին արմատ ձգած չէր. թէ մեր գրքունակ յեղափոխականութիւնը չափազանց մակերեսային էր, արուեստակուած եւ ցուցամոլ:

5. — ԱՅԱՍՏԱՆԻ ԱՇԽԱՐՀԱԳՐԱԿԱՆ ԴԻՐՔԸ. — Հայրենիքի մը աշխարհագրական դիրքը մեծագոյն ազդակն է ժողովուրդի մը կեանքին եւ ճակատագրական կազմաւորութեան. Պէտք է ընդունինք, թէ Հայաստանի աշխարհագրական դիրքը միշտ չյարմարեցաւ կամ աւելի ճիշդը մենք անոր չյարմարեցուցինք մեր կեանքը: Երկիր մը, որ իր աշխարհագրական դիրքով կը գտնուի մեծ ճամբաներու խաչատումի մը վրայ, ուրկէ պիտի անցնի շարունակ հարսէն ու հիւսիսէն, արեւելքէն ու արեւմուտքէն խուժող ասպատակներ, աշխարհակալներ, ջարդարարներ, երկիր մը, որուն ընկկ տարրը շրջապատուած է ընկկ եւ եկկոր կռուող տարրերէ, պէտք է ունենայ իր մէջ ժողովուրդ մը նոյնքան կռուարար, նոյնքան պատերազմիկ, նոյնքան զինւած: Մեր խաշնարածի, երկրագործի, արհեստուորի, վաճառականի խաղասիրութիւնը հիմնովին կը հակասէին մեր երկրի աշխարհագրական դիրքի պահանջներուն: Եւ այն ժողովուրդները, որոնք այդպիսի աշխարհագրական դիրքի մը վրայ, եւ զինուած դրացիներով շրջապատուած ապրելու հարկին մէջ կը գտնուէին, անհրաժեշտ էր որ յարմարէին միջավայրի պէտքերուն եւ պահանջներուն, եւ ահա թէ ինչո՞ւ համար մենք մեր խաղաղասիրութեան պատիժը կրեցինք. Դեռ հայկական ողբերգութեան ամենավերջին արիւնոտ դրուագի պահոն (1915), եթէ մենք Հայերս Հայաստանի բոլոր անկիւններէն ապստամբութեան եւ ինքնապաշտպանութեան դրօշը պարզէինք, եւ մինակ չթողէինք Զէյթունի, Վանի, Ուրֆայի, Շապին Գարահիսարի, եւ Ֆրնտր-ճագի ապստամբական շարժումները, ամենայն հաւանականութեամբ մէկ միլիոն զոհեր տուած պիտի չլլայինք, եւ եթէ տայինք իսկ, գէթ իբրեւ կռուողներ պիտի իլնայինք եւ ոչ թէ կազմազուրկ եւ անողնայար ստրուկներ, որովհետեւ մեր դարաւոր խաղաղասիրութիւնը, անհաշտ մեր երկրի աշխարհագրական

պայմաններուն, մեզի շինեց խաբուելէ չլողնող ժողովուրդ մը(*):

6. — ԴԻԻԱՆԱԿԻՏ ԵՒ ԳԻՏԱԿԻՏ ՂԵԿԱՎԱՐՐԻ ՊԱԿԱՍ. —
Ընդունինք, թէ մեր քաղաքական գործունէութեան շրջանին, մեզի պակսեցաւ կարող, հեղինակաւոր, գիտակից եւ դիւանագէտ առաջնորդը. Այս տխուր իրականութիւնը արդիւնք էր հայ եկեղեցականութեան մեծամասն փառասիրութեան եւ կուսակցական նախապատուութիւններու: 1860—1895ի մեր եկեղեցական վարիչները ինքզինքնին ամենագէտ եւ ամենակարող դաւանելով ուզեցին իրենց տկար ծեռքին մէջ կեդրոնացնել ոչ միայն ներքին ազգային գործերու ղեկավարութիւնը, այլեւ դիւանագիտական յարաբերութեանց ամենափափուկ գործը. Իսկ գաւառներու մէջ, մեր եկեղեցական առաջնորդները, իրենց կամայականութիւններով, իրենց բռնապետական յափշտակութիւններով, իրենց անբարոյական եւ անպատիւ կեանքով մեծ տարբերութիւն մը չուէին այն յափշտակիչ Բիւրոներէն, կամ կառավարական պաշտօնեաներէն, որոնց դէմ կը բողոքէինք: Կարդացէք քննիչի հանգամանքով Պատրիարքարանէն Հայկական գաւառները զրկուած Կարեգին վարդապետ Սրուանծտեանի ստորագրած տեղեկագրին հայ առաջնորդներու մասին գրած շշմեցուցիչ տողերը, եւ պիտի համոզուիք այս ճշմարտութեան:

Ներսէս պատրիարք Պոլսոյ դեսպանատուններու հետ ունեցած դիւանագիտական յարաբերութիւններու ընթացքին իր ունեցած սայթաքու մներէն փոխանակ սթափելու, ամբարտաւան ինքնապատահութեամբ յենած իր եկեղեցականի առանձնաշնորհեալ դիրքին, մեծագոյն սխալն ալ գործեց, Խրիմեանի եւ Նարայէյի պէս եկեղեցականներու յանձնելով Հայկական Հարցը Պերլինի վեհաժողովին ներկայացնելու դիւանագիտական ամենափափուկ պաշտօնը, փոխանակ Նուպարներու, կամ դիւանագիտական միջավայրին ծանօթ ուրիշ աշխարհականներու յանձնելու Մ'չ, եկեղեցականի փառասիրութիւնը չէր կրնար հանդուրժել աշխարհական կարող գործիչի մը գոյութեանը. հոգ չէ, թէ այդ փառասիրութիւնը ներկուէր անմեղներու արիւնով: Եւ Սուրբիւս փառայի եւ վենիզելոսի նման օտարներու ծայրը պէտք էր հնչէր մատնանշելու մեր ոճրագործ սխալը, եւ մեզի զգացնելու, թէ մեր գործունէութեան ընթացքին մեզի պակսեցաւ դիւանագէտ եւ կազմակերպել գիտցող առաջնորդի մը հեղինակութիւնը:

(*) Յ. Նանսէն 1915ի պատերազմէն յետոյ հրատարակեց իր «ԽԱՐՈՒԱԾ ԺՈՂՈՎՈՒՐԻ ՄԸ» անուն գիրքը, նկարագրելով Համաձայնական պետութիւններու մեզի հրամցուցած ահաւոր խաբկանքը:

Դալով մեր յեղափոխական գործունեութեան վաթսուն տարուան շրջանին, երէկի եկեղեցականի փառասիրութեան յաջորդեց կուսակցական նախասիրութիւնը: Այդ մտայնութեամբ իւրաքանչիւր կուսակցութիւն, իր նեղ շրջանակէն դուրս չուզեց տեսնել ու գնահատել ո՛չ մէկ արժանիք, ո՛չ մէկ կարողութիւն, իրմէ դուրս մարդու մը վրայ: Արժանիքը մրոտել, եւ արժանաւորը հայածել հիմնական սկզբունքն եղաւ մեր կուսակցութիւններուն: Շ. Վականեր կենդանի պատկերացումը ըրաւ կուսակցական այս յոռի մտայնութեան, երբ գրեց, «եթէ լաւագոյն ձին չուզէ լծուիլ իր կառքին, իրեն համար կը դադրի լաւագոյն ձիւլլալէ, եւ կ'ըլլայ իշուկ մը: Ուրիշին ոսկին սուտ ոսկի է, ուրիշին առաքինութիւնները փայլուն մոլութիւններ, անոնց հաւատալիքները ուրացումներ» (ՀԱՅԿ, ՄՂԶԱԽԱՆՁ, էջ 160): Եւ կուսակցական այս անբարոյացուցիչ մտայնութիւնն էր, որ պատճառ եղաւ իսկական արժանաւորին քաշուիլ ճրապարակէն, ինքնիրեն խնայելով կուսակցական վայրահայ ցեխարծակումները, եւ այսպէս էր, որ արժանիքներու ԸՆՏԲԱՆԻՆ ձեռնթափ եղաւ հանրային գործունեութենէ, քաշուիլ իր բժոժին մէջ, եւ հրապարակը թողուլ կուսակցական անարժան ամբոխավարներու, եւ այս պայմաններու տակ, բնականաբար, կարելի պիտի չըլլար գրտնել վայրկեանին, հրամայական պէտքերուն գոհացում տուող հեղինակաւոր առաջնորդը, եւ իմաստուն լիսրը, որ ուղղութիւն տար յեղափոխական շարժումին: Ահա այս պատճառով էր, որ Հայ Յեղափոխութիւնն ալ, իր բոլոր շերտաւորումներով 1890էն մինչեւ այսօր, Ներսէս պատրիարքի նման սայթաքումէ սայթաքում ինկաւ, եւ հիմնական սկզբունքէ գուրկ. ուրացումէ ուրացում քալեց, մերթ այրելով երէկի պաշտածը, մերթ պաշտելով երէկի այրածը: Եւ այնքան շեշտուեցաւ կուսակցամոլութեան ոգին, որ կուսակցութիւնը նախադասուեցաւ ազգէն, եւ փոխանակ կուսակցութիւնը ինքզինքը տրամադրելու ազգին ու անոր շահերուն, ջանքեր չխնայուեցան ազգը ստորադասելու կուսակցութեան, եւ կուսակցութեան շահերը նոյնացնելու ազգին շահերուն հետ: Այս մտայնութենէն յառաջ եկաւ արուեստակուսած եւ խանութ պանութեան վերածուած կուսակցականութիւնը:

ԺԷ.

ՀԻՆԱԴԱԴԱՐԻՆ (1918) ՅԱԶՈՐԴՈՂ ԿՈՏՈՐԱԾՆԵՐՈՒ ՀԱՆԴԷՊ
ՀԱՄԱԶԱՅՆԱԿԱՆ ՊԵՏՈՒԹԻՒՆՆԵՐՈՒ
ՊԱՏԱՍԽԱՆԱՏՈՒՈՒԹԻՒՆԸ

Հայ ազգը 1914ին շղթայագերծուած համաշխարհային պատերազմի նախօրեակին իսկ, համոզուած ըլլալով, թէ թուրքը ըէժիմի տակ կարելի պիտի չըլլար ձեռք բերել իբր մարդ եւ իբր ազգ ապրելու հնարաւորութիւնը, իր համակրութիւնը յայտնեց, ինչպէս տեսնը, Համաձայնականներու դատին։ Եւ այդ իսկ պատճառով անգամ մըն ալ իր վրայ հրաւիրեց թուրքերու վայրագ կատաղութիւնը։ Հայը իր մարտական լուազոյն ոյժերը տրամադրեց, իր կամաւորներով, Կովկասի եւ Պաղեստինի ճակատներուն վրայ, եւ ցոյց տուաւ մարտական կորով, զոհաբերութեան ոգի եւ ռազմագիտական թաքուն ոյժեր, եւ Համաձայնականներու կողմէն հայ ազգը «ՓՈՒՐ ԴԱՇՆԱԿԻՑ» կոչուեցաւ եւ երբ 1915—1916ի ջարդերն ու տեղահանութիւններն սկսան, Համաձայնական մեծ պետութիւնները ո՛չ միայն իրենց նօթերով յայտարարեցին թէ թուրք նախարարները ԱՆԶԼԱՊԷՍ պատասխանատու պիտի մնան գործուած եղեռնին, այլ եւ բարոյական պատասխանատուութիւնը յանձն առին, Թրքահայաստանի հողամասերէն ստեղծելու ՀԱՅԿԱԿԱՆ օճախը, Հայ ազգի ինքնուրոյն զարգացումին համար։ Պատերազմի արհաւիրաց օրերուն Օրլէանի եպիսկոպոս Թուշէ Փարիզի Մատըլէն եկեղեցիին մէջ, ակնարկելով հայկական եղեռնին, եւ մեր զոհաբերութիւններուն, յայտարարեց. «Երբ այս պատերազմէն վերջ Հայերը չհիւանան իրենց ազատութեան, մենք պիտի չմեղադրենք զիրենք, երբ պօսպալ ի ձեռին ուզեն իօսիլ Եւրոպայի բոլոր մայրաքաղաքներուն մէջ»։

Համաձայնական Պետութիւններու յանձնառութիւնը հանդէպ Հայկական ազատագրութեան, Ս. Օ. Մէսթըլմէն սապէս բանաձեւեց. «Թշուառութեան եւ բռնութեան այս մեծատարած ողջակիզումը չենք կրնար արգիլել։ Բայց կրնանք երդուրննալ, եւ մեր երդումը պահել մեր միտքին մէջ, թէ մեր սուրբ պատեան պիտի չմտնէ, մինչեւ որ Ասիական Թուրքիան բզկի բզկի ըլլայ, թէ քրիստոնեայ կամ ուրիշ ցեղի ժողովուրդներ այսուհե-

տեւ թուրքէն պիտի չկառավարուին, եւ թէ թուրքերը առաւելութիւն պիտի չստանան այն երկիրներէն, զորս ամայացուցին, եւ այն ժողովուրդէն, զոր կործանած են»։ Այս մտայնութեամբ էր, որ Համաձայնականներու Դերագոյն ժողովը 1919 Յունիս 25ին սա պատասխանը տուաւ Տամատ Ֆէրիտ փաշայի. «Պէտք է որ ազգ մը դատուի համաձայն այն կառավարութեան, որ իր արտաքին քաղաքականութիւնը կը վարէ եւ իր բնակաները կը տրամադրէ։ ... Ըլլայ եւրոպական քրիստոնեաներուն, ըլլայ Սիւրիոյ, Սրարիոյ, Ափրիկէի մահմետականներուն մէջ, թուրքը աւերում, քանդում տարած է ամենուրեք, ուր ապրած է. երբեք ինքզինքը կարող ցոյց տուած չէ զարգացնելու խաղաղութեան մէջ, ինչ որ շահած էր պատերազմով...։ Թուրքիա առանց չըքմեղանքի եւ առանց գրգռումի, խորհելով յարձակեցաւ Համաձայնական կառավարութիւններու դէմ եւ պարտուեցաւ։ Ատով ան իր յաղթականներուն վրայ ծգեց ծանր բեռը, կարգադրելու իր այլատարր պետութիւնը կազմող զանազան ժողովուրդներու ճակատագիրը...»։

Այս յայտարարութեամբ Հայկական Հարցին լուծումը կը ստանձնէր Համաձայնականներու Դերագոյն Խորհուրդը։

Աւելի յատկանշական եւ աւելի բացորոշ են այս մասին Ամերիկայի նախագահ Ուիլսոնի յայտարարութիւնները։ Ամերիկա դեռ Դերմանիոյ դէմ պատերազմ չյայտարարած, ուզեց գիտնալ, թէ ի՞նչ է Համաձայնական պետութիւններու նպատակը հետապնդուած յաղթանակէն վերջ, եւ թէ ի՞նչ պայմաններով կարելի է վերջ տալ պատերազմին (18 Դեկտ. 1916)։ Ուիլսոնի այս հարցումը պատճառ եղաւ, որ Համաձայնականներ պահ մը մոռնան Թուրքիոյ բաժանման իրենց երկրակալական գաղտնի ծրագիրները, եւ իրենց 1917 Յունուար 10ի պատասխանով յայտարարեցին, թէ իրենց նպատակն է «ազատագրում» Թուրքերու արիւնոտ ախրապետութեան ենթակայ ժողովուրդներու...»։ Ուիլսոն այդ պատասխանէն յուսադրուած, 1917 Յունուար 22ին Ամերիկեան ծերակոյտին ուղղած պատգամագրին մէջ կ'ըսէր, «Այն բոլոր ժողովուրդներուն համար, որ ապրած են ցարդ իրենց սեփական կրօնքէն եւ քաղաքական առաջադրութիւններէն տարբեր նպատակներու կապուած կառավարութիւններու տիրապետութեան տակ պէտք է երաշխաւորուի անբռնաբարելի ապահովութիւն իրենց գոյնութեան, իրենց պաշտամունքին, իրենց ընկերային եւ արդիւնաբերական զարգացման համար...»։ Ոեւէ հաշտութիւն որ չճանչնար եւ չընդունիր այս սկզբունքը անխուսափելի կերպով պիտի խզուի, ան հիմնուած պիտի չըլլայ մարդկութեան համակրանքին եւ համոզումներուն վրայ։ Բոլոր ժողովուրդներու լինելն արտոգին պիտի ընդվզի անոր դէմ, եւ ամ-

բողջ աշխարհ այդ ազգերուն կողմը պիտի բռնէ՝ Տիեզերք խաղաղ չկրնար մնալ, բայց միայն այն ատեն, երբ իր գոյութիւնը կայուն է, եւ կայունութիւնը գոյութիւն կրնայ ունենալ միայն հոն, ուր կամքը ըմբոստութեան մէջ չէ, ու միտքերը հանդարտ են, եւ ուր արդարութեան, ազատութեան եւ իրաւունքի ըմբռնումը կը տիրապետէ»:

Եւ քիչ ժամանակ յետոյ երբ Ամերիկա պատերազմ յայտարարեց Գերմանիոյ դէմ, այս անգամ Ուիլսոն նորէն յայտարարեց, թէ Ամերիկա ինքզինքը ուրախ կ'զգայ որ պատերազմին կը մասնակցի «ժողովուրդներու ազատագրման» նպատակին իրագործումին համար, յայտարարելով, թէ «իրաւունքը խաղաղութենէն աւելի թանկագին է, եւ մենք կը պայքարինք... ռամկավարութեան եւ փոքր ազգերու իրաւունքներուն եւ ազատութեան համար»:

Չափազանց պերճախօս է եւ կորովի Հայերու մասին Ուիլսոնի բրած յայտարարութիւնը:

«Մեր գէնրերը վար պիտի չդնենք նոյնպէս, մինչեւ որ Թուրքիոյ կողմէ ճնշուած ժողովուրդները իրենց ազատութեան չտիրանան: Թուրքիա իր անգթութեամբ իր տէրերը (Իմա Գերմաններ, Ն. Ն.) գերազանցեց. եւ այսպէս ապացոյցը տուաւ, թէ Եւրոպայի մէջ կասկածելի է իր գոյութիւնը...: Հայերու դէմ կազմակերպուած ջարդը մեզ կը հարկադրէ Եւրոպայի երեսէն սրբել այս խաւարամիտ եւ վատառողջ աւագակախումբը: Հայաստանի պէտք է վերադարձուի ինչ որ անոր պատմական իրաւունքն է, Անիկա աւելի իրաւունք ունի գոյութեան քան Թուրքիա, ողովհետեւ անկէ աւելի ընդունակ է ինքզինքը կառավարելու: Ուշ կամ կանուխ Թուրքիա դատարան պիտի ներկայանայ, եւ հաշիւ պիտի տայ իր պարտքերուն համար, եւ այն ատեն իրմէ պիտի պահանջուի վերադարձնել ինչ որ կողոպտած է, անյիշատակ ժամանակներէ ի վեր, անոնց տէրերէն»:

Ձինադադարէն անմիջապէս վերջ Պոլիս Միջազգային կեդրոն մը դարձաւ: Կիլիկիոյ մեծ մասը զրաւուեցաւ Անգղ. եւ Ֆրանս. բանակներուն կողմէ. Այս վերջինին մէջ Հայկական լեզէոնը կարեւոր թիւ մը եւ ոյժ մը կը կազմէր: Տարագիր Հայութեան բեկորները. իրենց տարագրութենէն յոգնած, կոտորակւած ու արիւնքաւ, գունդագունդ դէպի Կիլիկիա դիմեցին, սահմողումով. թէ այլեւս վերջ գտած է ազգին դարաւոր տառապանքը, թէ վերջապէս հայկական ինքնավարութիւն մը, հովանաւորուած մեծ պետութիւններէն պիտի ապահովէր խաղաղ զարգացումը մեծ Եղեռնէն վերապրող Հայութեան:

Մեր յուսահատութիւնը կատարեալ եղաւ: Համաձայնա-

կան պետութիւններ մահացու հարուածը տուին Հայկական դատին եւ Հայերու միանգամայն.

Համաձայնականներ, փոխանակ իրենց տուած վճիռները գործադրելու Թուրքիոյ հանդէպ. եւ փոխանակ միջոցներ ստեղծելու իրենց հանդիսաւոր խոստումներուն համաձայն, արդարութիւն ընելու համար իրենց «Փոքր Դաշնակից»-ին, սկսան հետապնդել իրենց կողմնակի շահերը: Պատերազմի դաշտին վրայ կողք կողքի կռուող Պետութիւններ զիրար դաւաճանեցին Պոլսոյ մէջ: Պոլսոյ հեղգ մթնոլորտը որ բիւզանդական եւ Օսմանեան կայսրութիւնը ներքնապէս անգամալուծելու, եւ իր ներքին եմքրիկներով զանոնք կործանելու առաջնորդած էր, այս անգամ ալ յաջողեցաւ, իր կանացի պոռնիկ հրապոյրներով, քաղաքական եւ տնտեսական հեռանկարներով իրարմէ բաժնել յաղթողները, եւ զանոնք լծշնամացնել իրարու հետ: Թրքասիութեան աղետաբեր մրցումը սկսաւ Համաձայնականներու շարքերուն մէջ: Մոռցըւեցան թուրք նախարարները Հայկական եղեռնին անծնապէս պատասխանատու ըլնելու պաշտօնական յայտարարութիւնները: Անոնք չփորձեցին նոյնիսկ յուրջ ձեռնարկ մը պատժելու գլխաւոր պատասխանատուները, ջարդերու կազմակերպիչները, եւ իրենց ողջ մնացած տէրերուն վերադարձնելու Թուրքերու կողմէն կողոպտուած հարստութիւնները: Թուրք կառավարութիւնը արդարութեան կատակերգութիւն մը փորձեց Պոլսոյ մէջ, եւ հագիւ թէ կազմուած արդարութեան դատարանը, փորձեց մահուան դատապարտել Եղգատի Միւթէսարըֆի, Բէմալ պէյը, որ դեռ իր կախաղանին վրայ, մարտիրոսի մը, շէնիսի մը պատիւով պսակուեցաւ թուրք ժողովուրդին կողմէ: Եւ ինչո՞ւ զարմանալ ասոր, քանի որ դատաւորներ, ամբաստանեալներ, եւ վկաներ ոճրագործի նոյն մեղսակցութիւնը ունէին կատարուած եղեռնին մէջ:

Այլեւս դիմակները պատռուած էին...: Բէմալական շարժումը գաղտնաբար քաջալերուած փոխն ի փոխ Համաձայնականներու այս կամ այն հատուածի կողմէն, վերսկսած էր Համիտեան եւ Ժէօն Թուրքերու ջարդարար քաղաքականութիւնը: Ռընէ ֆիւօ 1919 Փետր. 11ին Իզմիրէն «Թան»ի կը հեռագրէր.

«Միութիւն եւ Յառաջդիմութիւն Բօմիթի կազմակերպութիւնը կը շարունակէ գործել Փոքր Ասիոյ մէջ, ուր Ժէօն Թուրքերը գէնքեր թողած են...: Իրենց գործունէութեան նպատակն է բնաջնջել քրիստոնեայ կալուածատէրերը, եւ կը պատրաստուի նոր հալածանք մը: ... Անհրաժեշտ է անմիջապէս զօրաբաժիններ դրկել Մակեդոնիոյ բանակէն...: Արդի Օսմանեան կառավարութեան կողմէ տրուած ապահովութիւնները արժէք

չունին, որովհետեւ Փոքր Ասիոյ մէջ ազդեցութիւն չունի. Անմիջապէս պէտք է գործել»:

Բայց Համաձայնականները իրենց Պոլսոյ հաճոյքներէն, ու պետական շահերէն առաջնորդուած, պարապոյթը չունէին զրադելու կազմակերպուելու վրայ եղող Հայկական նոր եղեւնով: Եւ 1919 Յուլիս 23ին Քէմալի դեկավարութեամբ գումարուեցաւ Կարնոյ թուրք Գոնկրէն, որ իր որոշումներուն երկրորդով, յայտարարեց, թէ իրենք բացարձակապէս պիտի ընդդիմանան ռեւէ միջամտութեան, որ տեղի պիտի ունենայ Համաձայնականներուն կողմէ, ի նպաստ Հայերու կամ Յոյներու, Հայկական կոչուած գաւառներու մէջ: Միշէլ Փայեարէս կը գրէ թէ «պատերազմի միջոցին Քոմիթէի կողմէն, մասնաւորապէս Հայերու ինչքերուն կողոպուտէն գոյացած միլիառները օգտակարապէս գործածուեցան ի նպաստ համաթրքութեան դատին»:

Պոլսոյ մէջ Ֆրանսայի եւ Անգղիոյ միջեւ քաղաքական յամր տարակարծութիւնը շեշտուեցաւ հետզհետէ, եւ անոնց մէջ սկսաւ մրցումը շոյելու Քէմալականներն ու ամբողջ Թուրքերը, երեւակայական տնտեսական շահերու, եւ քաղաքական ազդեցութեան ակնկալութեամբ: Պոլսոյ մէջ այդ օրերու փրանս. քաղաքականութեան մասին Փայեարէս սապէս կը գրէ. «Կերելի, թէ մեր քաղաքականութիւնն է չէ՞զոք մնալ տանջողներուն եւ տանջուածներուն միջեւ: Թուրքերը շատ չնուստացնելու պատրուակով, մենք կռնակ կը դարձնենք Հայերուն, Յոյներուն, Հրեաներուն: Բայաններուն հանդէպ նախ անտարբեր, անոնց հակառակ պիտի ըլլանք անմիջապէս: Կամաց կամաց, դէպի ապերախութիւն կը միտինք, կը մոռնանք այն ծառայութիւնները, զոր անոնք մատուցին մեզի: Եւ մեր գործօն բարեկամութիւնը կը նուիրենք փաշաներուն, պէյերուն, էմինտիներուն. որոնք մեր ամենանենգամիտ թշնամիները եղան . . . »: (Kémalisme p. 70—71):

Այլեւս վարագոյրը վերցուած էր: Համաձայնականները, իրենց երէկի ուխտին ու խոստումին դրժումով, ձեռք առած էին թրքական դատին պաշտպանութիւնը, կարենալ ձեռք ձգելու համար Թուրքիոյ մէջ «երկաթուղիներ, թրամվէյներ, նաւահանգիստներ, քարափներ, ճամբաներ շինելու մենաշնորհը», ի գին հայ ոսկորներուն եւ արիւնին: Մենք, որ Կիլիկիոյ մէջ, այդ օրերուն ականատեսը եղանք խաղցուած խաղերուն, քաղաքական կատակերգութեան եւ մատուցեան, չէինք կրնար հանդուրժել վաղուան մեծ եղեւնին, որ արիւնոտ վերջարանը պիտի ըլլար Հայկական մարտիրոսութեան: Ինձի հետ ուրիշներ, կարգ մը

քաղաքական դատապարտութիւններով(*) հեռացուցանք Կիլիկիոյ սահմաններէն. Յուսահատ ու լքուած, պահ մը ուզեցինք դիմադրական շաբթու մը կազմակերպել մարդասպան հորդանին դէմ. բայց ժէն. Անդրանիկի Կիլիկիա մուտքը արգիւտեցաւ: Ամէն պարագայի մէջ զէնքի պէտքը հրամայական էր այդ պահուն Կիլիկիա ապրող Հայերուն համար. Կը յաջողիմ 5000 զէնք եւ մէկ միլիոն փամփուշտ ծեռք ծգել, եւ այդ պատրաստութեամբ կ'ուզեմ Կիլիկիա մտնել ինքնապաշտպանութեան գործը կազմակերպելու համար. Եւ ահա Ազգ. Պատուիրակութեան նախագահ Պօղոս փաշա վճռապէս կ'արգիւէ իմ մուտքս Կիլիկիա, խուսափելու համար Ֆրանսայի հետ «քաղաքական էնճոռութիւններէ», եւ ես կ'ստիպուիմ այդ ռազմամթերքը Կիլիկիոյ մէկ նաւահանգիստը դրկել «Վիրոն» շոգենաւով 1920 Օգոստ. 8ին, երկու լեգէոնականներու հետ:

Ի՛նչ ալականներու յարձակումով Կիլիկիոյ շրջանակը հուրի եւ սուրի մատնուեցաւ Մարաշէն Հաճըն, Այնթապէն մինչեւ Ուրֆա: Փայեարէս կը հաւատէ, թէ Դէմալական շաբթումի սկիզբէն իսկ «Գաղտնի ազդեցութիւններ կը գործէին, Կիլիկիոյ պարպումը յառաջ բերելու համար. Եւ այս ազդեցութիւնները կուգային ոչ թէ Լոնտոնէն, այլ Փարիզէն» (Kemalism e p. 116): Եւ ահա այդ ազդեցութիւններու հետեւանքով էր, որ Կիլիկիոյ ընդհ. կառավարիչ Դոյ. Պրեմոնի պահանջած օգնական ոյժերէն, օթո-միթրայեօզներէն ու յարձակումի զրահապատ կառքերէն բաւականաչափ չդրկուեցան իրեն: Հաճըն երկար ամիսներու հերոսամարտէ մը վերջ թաղուեցաւ արիւններու մէջ: Այնթապ յաղթականօրէն մղեց իր ազատագրութեան պայքարը(**), Մարաշի նահանգը ծիւներու մէջէն, ահաւոր աղէտք մը եղաւ հայ փախստականներուն եւ Լեգէոնականներուն համար. Եւ Պօզանթընի եւ Ուրֆայի ճակատներուն վրայ փրանսական զօրքեր եւ օփիսիէներ սեռային բռնաբարումներու ենթարկուեցան թուրք վայրագութեան կողմէն:

Ոճիր մըն էր որ կը գործուէր, անանուն ոճիր մը, յաղ-

(*) Կիլիկիոյ Ֆր. առժամեայ կառավարութեան կողմէ իմ տասը տարուան տաժանակիր աշխատութեան գաղափարաբանելու պարագաները. տե՛ս. ԴԻՏՈՒՄՆԵՐ ԵՒ ԴԱՏՈՒՄՆԵՐ. էջ 146. հտ. 386, 152. հտ. 391. 160. հտ. 389.

(**) Հաճընի իննամեայ հերոսամարտը մեր հայ ազատագրութեան պայքարներուն ամենամեծ էջը կը կոչվէ, Ֆրանսա սուղեւորէն դաւաճանեց Հաճընի քաջարի զինուորներուն դէմ, որոնք հայկական ազատագրութեան համար պայքարած ատեննին, պայքարեցան նաեւ Ֆրանսական զօրքին պատուոյն համար, դրօշ՝ զոր Ֆրանսական բանակը ցեխերու մէջ նետեց Պօզանթընի ճակատին վրայ:

թողներուն եւ պարտեալներուն կողմէն, եւ մեռելաթաղի պաշտօնը յանձնուեցաւ Ֆրանքլին Պույեօնի:

Այս անցուդարձերու միջոցին Անգղիոյ հանրային կարծիքը վրդովուած է: Լոյտ ձօրճ ի գուր կը փորձէ հարցապնդողները ապահովել, թէ Ֆրանս. կառավարութիւնը նոր ոյժեր դրկած է ժեն. Կուրոյի, արգիլելու համար Հայերու դէմ եղած նոր հալածանքը, թէ երկրին պաշտպանութեան համար Մէրսին գրահաւորներ դրկուած են: 1920 Մարտ 11ի Լորտերու ժողովին մէջ Վիքոնթ Պրայս կը պնդէ, որ Թուրքերուն իշխանութիւնը զադրի Կիլիկիոյ եւ Հայաստանի մէջ, եւ Թուրքիոյ սահմանը ըլլայ Տաւրոսի լեռնաշղթայէն անդին: Եւ սակայն Լորտերու ժողովը վիճաբանութիւններով միայն զբաղեցաւ, առանց դրական արդիւնքի մը հասնելու Կիլիկիոյ պաշտպանութեան մասին:

Դաշնակիցները պահ մը խորհեցան կարճ կապել խնդիրները: 1921 Փետր. 15—28ին հաշտութեան պայմաններու շարք մը կը ներկայացնէին թուրք կառավարութեան. Արդէն Լոյտ ձօրճ այդ թուականէն երեք օր առաջ պնդած էր Սէվրի դաշնագրին ամբողջութեամբ պահպանումի մասին, «Բացի Հայաստանի եւ Քիւրտիստանի մէջ թեթեւ փոփոխութենէ մը»: Թուրքերու մերժումէն հարկադրուած Համաձայնականները Մարտ 12ին նոր առաջարկ մը ներկայացուցին, 10 յօդուածներէ բաղկացած, որուն Տրդ. յօդուածը կ'ըսէր. «Հայերուն ապահովուած է ազգային օճախ մը, Թուրքիոյ արեւելեան սահմաններուն վերայ, կարգ մը սահմանագիւղներու մէջ, որոնք պիտի ճշդուին Ազգերու Ընկերութեան կողմէ նշանակուած Յանձնախումբի մը կողմէն»:

Իտալիոյ, ինչպէս Ֆրանսայի մէջ, ահագին քանքեր կը թափուէին գոհացնելու Թուրքերը, ի վնաս բրիտանականներուն: Եւ նոյնիսկ Փայեարէս կը հաղորդէ, թէ Պրիան կը խորհէր Պէքիը Սամիի հետ համաձայնութիւն մը կնքել Կիլիկիան պարպելու: Եւ ահա 1920 Հոկտ. 20ին Ֆ. Պույեօն Էնկիւրիի դաշնագիրը կը ստորագրէր Քէմալականներուն հետ, եւ Պրիան կը վաւերացնէր այդ դաշնագիրը, որով Կիլիկիա իր ամբողջ շրջանով կը յանձնուէր Քէմալական Թուրքիոյ Անշուշտ Գրանսա աւելի պատուաւոր գործ մը բրած պիտի ըլլար, եթէ Կիլիկիան յանձնէր Ազգերու Դաշնակցութեան, որուն փոխանորդն էր ինքը, իբր հոգատար Կիլիկիոյ, ճիշդ այնպէս, ինչպէս վերաբերուեցաւ Ահոգատար Կիլիկիոյ խնդրոյն մէջ, յայտարարելով թէ Սանճազը կը լեքսանտրէթի խնդրոյն մէջ, յայտարարելով թէ Սանճազը կը վերադարձնէ Ազգ. Ընկերութեան, եւ ան է որ այս մասին պիտի տայ իր որոշումը:

Կիլիկիոյ յանձնումով, հայր հագիւ վերադարձած իր տարագրութեան ճամբաներէն, նորէն հարկադրուեցաւ ձեռք առնուլ

ինքնաքսորանքի ցուպը, միանգամընդմիջտ հեռանալով իր Հայ-
րենիքէն, իր տունէն, իր օճախէն, ցրուելու համար աշխարհի
ամէն կողմերուն վրայ:

Ո՞վ էր պատասխանատուն Քէմալական շարժումի միջո-
ցին կատարուած ջարդերուն եւ տեղահանութիւններուն: Ո՞վ էր
պատասխանատուն Հաճընի ջարդին, Մարաշի սպանդին, եւ միւս
տեղերու բիւրաւոր Հայերու կոտորածին: Եթէ Գերմանիա մեղ-
սակից եւ պատասխանատու էր մէկ միլիոն Հայերու կոտորա-
ծին համար, ան գոնէ չքմեղանքի պատճառներ ունէր ստանձնե-
լու համար այդ պատասխանատուութիւնը ոճիրի մը համար, որ
կը գործուէր իր զինակիցին կողմէն, որուն օժանդակութեան
պէտք ունէր պատերազմի արհաւիրքներու միջոցին: Ըստ իս Հա-
մաձայնական Պետութիւններ շատ աւելի պատասխանատու եւ
մեղսակից են Քէմալականներու սարքած ջարդերուն, քանի որ
իրենք Թուրքիա մտան յաղթական, եւ եթէ ուզէին ո՛չ միայն
կրնային արգիլել ջարդերը, այլ եւ միանգամընդմիջտ խորտա-
կել Թուրքերու ջարդարար ծեռքը, եւ հարստահարուած ազգե-
րուն տալ խոստացուած ազատութիւնն ու Հայրենիքը, արդարու-
թիւն մը եւ խաղաղութեան գործ մը կատարած ըլլալու համար:

Անոնք, Համաձայնականները, զիրար դաւաճանելու ի-
րենց ստորին էնթրիկներուն մէջ թաղուած, ստորնութեան տիղ-
մերու մէջ փնտռեցին իրենց անհատական շահերու աղբիւրները,
եւ Վոսփորի ամերէն դէպի ծով թափեցին Գերման-Աւստրիա-
կան ճակատներուն վրայ իրենց շահած յաղթականի դափնիները,
եւ թողուցին որ Հայերը նորէն ջարդուին իրենց մեղսակցու-
թեամբ(*):

(*) Այս խնդիրներու շուրջ օրը օրին իմ տպաւորութիւններէս և խոր-
հրդածութիւններէս մաս մը հրատարակած եմ ԴԻՏՈՒՄՆԵՐ ԵՒ ԴԱՏՈՒՄՆԵՐ
գործիս մէջ:

ԺԸ.

ԳԱՂՏՆԻ ԾՐԱԳԻՐ ԼՍՅԱՍՏԱՆԻ ԲՍԺԱՆՈՒՄԻ ՇՈՒՐՋ

2. Յ. Դաշնակցութիւնը կազմակերպուած ըլլալով Նա-
րոտնիկ յեղափոխական անդամներու ձեռքով, առաւել քան Հըն
լակեան կուսակցութիւնը, առաջին օրէն հակառուս գործունէու-
թեան յծուեցաւ։ Իր հակառուս միտումները կատաղութեան թափ
մը առին եկեղեցապատկան կայուածներու գրաւումէն, դաշնակ-
ցականներու զանգուածային ձերբակալութիւններէն, եւ 1909—
1911ի դատաւարութիւններէն սկսեալ։ Հայկական բարենորոգում-
ներու խնդրոյն շուրջ 1912ին Պոլսոյ մէջ հայ կուսակցութիւննե-
րու համերաշխութեան օրերուն, անդին Կովկասի փոխարքայ
Վստոնցով Դաշնով ըոյսը հայ ազգը, եւ կուսակցական շերտա-
ւորումները սիրաշահելու դիւանագիտական նոր թաքթիքի մը,
նոր ռազմավարութեան մը ուղին կը բանար, ռուսական պաշտ-
պանութեամբ Թրքահայաստանի ազատագրութեան խոստումով։
1912 Հոկտեմբերին Թիֆլիզի մէջ կը գումարուի, ռուսահայերու
մասնակցութեամբ խորհրդակցական ժողով մը, որ կ'որոշէր Կա-
թողիկոսէն խնդրել, որ յանուն Հայութեան դիմում կատարէ Նո-
րին Մեծութիւն Ռուսիոյ Կայսեր, եւ անոր օգնութիւնը խնդրէ
ի նպաստ թրքահայ ժողովուրդին, այս տազնապալից օրերուն։
Այս ժողովին որոշումով կը կազմուի «Ազգային Պիւրօն»։ 1912
նոյ. 10 թուական կոնգակով Կաթողիկոսը Հայկական դատը օ-
տար արքունիքներու առջեւ պաշտպանելու պաշտօնով Պօղոս
Նուպարը իր կողմէ լիազօր պատուիրակ կը նշանակէ։ 1912 Դեկտ.
21ին Դաշնականի վարչութիւնը կը կազմէ «Ապահովութեան
Յանձնաժողով»։ Ընտրուածներուն պաշտօնն էր հետապնդել
Հայկական բարենորոգումներու իրականացումը, Արդէն տեսանք,
թէ Հայկական բարենորոգումներու ծրագիրը ի՞նչ դժբախտ ճա-
կատագիր ունեցաւ, երբ 1914 Յուլիսի 19ին պաշտեալաւ յայտա-
բարուեցաւ Ռուսիոյ եւ Դերմանիոյ միջեւ Այդ թուականէն նո-
րէն կը սկսի ողորդական կատակերգութիւնը Հայկական հար-
ցին շուրջ։

Պատերազմի սկզբնական օրերուն, երբ հայ կամաւորներ

գործի կը սկսէին Կովկասեան ճակատին վրայ, հայ պաշտօնական մարմիններու բերանացի, եւ առաձգական խոստումներ միայն տրուած էին, Վորոնձով Դաշքովի կողմէ, Հայերու դրութեան բարեփոխման նկատառութեան մասին: Բայց որոշ էր, թէ Համա-ծայնական Պետութիւններու կողմէ, գաղտնի սակարկութիւններ տեղի պէտք էին ունեցած ըլլալ Թուրքիան անդամատելու, եւ անոր որոշ հողամասերը աճուրդի դնելու հարցին շուրջ: Մենք այսօր բաւականաչափ տեղեկութիւններ ունինք այդ գաղտնի սակարկութիւններուն շուրջ, շնորհիւ Պոլշեւիք ռուս կառավարութեան, որ հրատարակութեան տուաւ այդ գաղտնի համա-ծայնութիւններէն կարեւոր մաս մը(*): Այդ բանակցութիւնները կը սկսին Ռուսիոյ կողմէն Տաճկահայաստանի ինքնավարութեան սկզբունքի հիման վրայ: Բայց 1915ի ջարդերէն եւ տարագրութիւններէն յետոյ, այդ սկզբունքը մոռցուած է գրեթէ, եւ բանակցութիւնները կը փոխեն իրենց առանցքը, եւ տեղի կ'ունենան, ընդհանուր գծերով, կցումի շուրջ, եւ կը դադրի Հայկական ազատագրութեան հարց գոյութիւն ունենալէ: 1916 Մարտ 12ին, Անգղիոյ անունով Մարք Սայքսի Ռուսիոյ գրած յիշատակագրով կ'ըսէ. «Ռուսաստան կը ստանայ Էրզրումը, Պիթիսը եւ Վանը», եւ փափաք կը յայտնէ, որ Մուշի շրջանը մտնէ Բրանսական ազդեցութեան գոտիին մէջ. բայց այս վերջին կէտի դէմ կ'առարկէ Ռուսիա: 1916 Յուլիս 27ին Սազանովի պաշտօնապէս կը գրէ իշխան Նիբոլա Նիբոլայէվիչին, փոխարքայ Կովկասի,

(*) Կար ժամանակ մը, երբ Ռուսիոյ Համար Պոլսոյ դրաւումը կայսերական ծաւալապաշտութեան հարց մըն էր, Խրիմի պատերազմէն յետոյ Պոլսոյ և Նեղուցներու խնդիրը Ռուսիոյ Համար եղաւ ինքնապաշտպանութեան հարց մը: Խրիմի պատերազմը ցոյց տուաւ, թէ Ռուսիոյ Աքիլլէսի կրօնէքը Սեւ ծովու ափերուն վրայ կը գտնուէր: Պէտք էր ի դէպ ժամու փակել Նեղուցները, պաշտպանելու համար Սեւ ծովը, որուն եզերքներուն վրայ կը գտնուէին իր նաւթան հորերը և Ուքրանիոյ ցորենի ամբարները: Եւ այդ պաշտպանութիւնը կտրելի էր ապահովել, երբ Ռուսիա տիրանար Նեղուցներուն, զոնէ Վոսփրի Ունգղիա, որ միակ հակառակորդն էր ռուսական այդ ծրագրին, 1914ի պատերազմին պէտք ունենալով ռուսական բանակի անսպառ քանակին, զայն միանգամընդմիջ իր կողմը պահելու համար, 1915 Մարտ 3ին կրէյի բերնով ռուս զեապանին յայտարարեց ինքնաբերաբար, թէ այլևս եկած է ժամանակը, որ Նեղուցները բաց-ւին Ռուսիոյ առջեւ: Այսպէս, Անգղիա առաջինն է, որ Նեղուցները բաց-հարցը կը դնէ սեղանի վրայ: Դեպքանք, Բեկնետորֆ, այս առաջարկի մասին իր ըրած տեղեկատուութեան մէջ կ'աւելցրնէ «... Պոլսոյ նկատմամբ խռընդոտնե-րը աւելի փարիզէն պիտի գան քան Լոնտոնէն»: Մարտ 4ին Ռուսիա պաշտօնապէս կը պահանջէ Պոլսոյ ու Նեղուցները, Մարմարան իր կղզիներով, մինչեւ Սազաբիա գետին մօտերը: Անգղիա և Ֆրանսա Մարտ 4ի ռուսական պահանջա-

«ինչ կը վերաբերի Հայերուն լայն ինքնավարութիւններ տալուն, պէտք չէ մոռնալ, որ մեծ Հայաստանի մէջ, զոր այժմ նուաճած է Ռուսաստան, Հայեր երբեք մեծամասնութիւն չեն կազմած...: Այսպիսի պայմաններու տակ՝ Հայերու ինքնավարութիւնն այն անարդար իրաւունքը կ'ունենայ, որ փոքրամասնութիւնը կը ստորնացնէ մեծամասնութիւն կազմող տարրը»։ Ի պատասխան այս պաշտօնագրին, Կովկասի փոխարքան կը գրէ. «Այն խոր համոզումով ներկայիս գոյութիւն ունեցող ռուսական կայսրութեան սահմաններուն մէջ Հայոց Հարց չկայ երբեք, եւ պէ՛տք չէ նոյնիսկ քոյլ տալ այդպիսի հարցի մը յիշատակութիւնը»։

Հրատարակուած վաւերագրէն կը տեղեկանանք, թէ առաջին անգամ Ռուսիա է որ կը զբաղի Հայկական հարցով։ Պատերազմը սկսելէն անմիջապէս վերջ 1914 Նոյ. 21ին Ջար Նիքոլա Բ. կը յայտարարէ ֆրանս. դեսպան Պ. Փալէոլոկի. «Փոքր Ասիոյ մէջ բնականաբար պիտի ճետաբըրքուի մ Հայերով։ Իսկապէս ես այլեւս չեմ կրնար զանոնք թուրք լուծին տակ դնել նորէն։ Պիտի կցե՞մ Հայաստանը, Հայաստանը պիտի կցեմ Ռուսիոյ միմիայն Հայերու բացայայտ խնդրանօք։ Ապա թէ ո՛չ իրենց համար ինքնավար վարչութիւն մը պիտի կազմակերպեմ...» (Y. Gichon. Le Partage de Proche Orient. p 38)։

Երբ 1915 Մարտ 15ին Ֆրանսա կը պնդէ, որ իրեն իրա-

գրին պատասխանելով, Մարտ 9 և 12 թուականներով, իրենց բացարձակ համաձայնութիւնը կը յայտնեն։

Այս զինուոր սակարկութեան մը արդիւնք էր անշուշտ։ Անգղիոյ այդ զինուորին փոխարէն, Ռուսիա կը խոստանար հրաժարիլ զէպի Պարսից ծոց իջնելու պահանջէն. կը յօժարէր Պարսկաստանի հարաւային մասը նկատել անգղիական զօտի, ինչպէս նաեւ իրագն ու արարական երկիրները, և Պաղեստինը։ Այս համաձայնութեամբ Հնդկաստանի ճամբան ապահովուած կ'ըլլար Պարսից ծոցի և Սուէզի կողմէն։

Այսպէս, թէպէտ Պոլիս և Նեղուցները կ'անցնէին Ռուսիոյ, բայց գոյա՞ցած համաձայնութեամբ, ի նպաստ Անգղիոյ նորէն պահպանուած կ'ըլլար «ուժերու հաւասարակշռութեան սկզբունքը», որ թուրքիոյ պահպանութեան միակ զրդպատճառն է եղած, ամբողջ պատմութեան ընթացքին։

1914ին Պոլիսն ու Նեղուցները Ռուսիոյ տուող անգղիական կայսրութիւնը, այսօր կը զլանայ Նեղուցներու պաշտպանութեան գործին մէջ Ռուսիոյ մասնակցութիւնը թուրքիոյ հետ, որովհետեւ այլեւս ատոր փոխարէն ստանալիք նոր առաւելութիւն մը չկայ։ 1914ի պատերազմի վախճանին արդէն առած ըլլալով ինչ որ կ'ուզէր ունենալ, Բաց աստի 1915ին Պոլիսն ու Նեղուցները Ռուսիոյ յանձնեց, նաեւ անոր համար, որ Ռուսիա կրնար անոնց տիրանալ, հակառակ Անգղիոյ և Ֆրանսայի հաւանական ընդգրկմութեան, համաձայնութեան գալով Գերմանիոյ հետ։

ւունք տրուի Յրանսայի կցելու Կիլիկիան, Սիւրիան եւ Պաղեստինը, Ռուսիոյ արտաքին գործոց նախարարութեան փոխ-դիւանապետ Պազիլի, սա հեռագիրը կը դրկէ դիւանագիտական դիւանապետ իշխան Դուտաշէֆի, որ կը գտնուէր ռուս ընդհանուր սպայակոյտի կեդրոնը. « Ներաթով հետեւեալ խորհրդածութիւնները կ'ընէ փրանսական հաղորդագրութեան առթիւ: Իր կարծիքով պէտք է նշանակել Յրանսացիներուն, թէ համաձայն մեր առած տեղեկութիւններուն, Հայերը կ'երազեն Մէրսինը, Հայերէ բնակուած մերձակայ գաւառներով միասին, եւ թէ այս գաւառին ներմուծումը Յրանսացիներուն ուզած գօտիին մէջ, կրնայ հիասթափել Հայերը: Այս ընելով, պէտք պիտի ըլլար հասկցնել Յրանսացիներուն, թէ մենք կ'ուզենք իրենց ուշադրութիւնը հրաւիրել այս խնդրոյ վրայ, որպէսզի ապագային մեզ չմեղադրեն, ժամանակին զայն իրենց հաղորդած չլրջանուս համար: Այսուհանդերձ Ա. Ա. Ներաթով այն կարծիքէն է, թէ պէտք է յայտարարել Յրանսացիներուն, թէ եթէ Յրանսա կարեւոր եւ անհրաժեշտ կը նկատէ Մէրսինի կցումը, մենք անոր պիտի չհակառակինք»:

Միեւնոյն օրը Սազանովի Փարիզի ռուս դեսպան Իզվորսքիի կը հեռագրէ միեւնոյն խնդրոյն առթիւ, եւ կը յայտարարէ, թէ «Կայսերական կառավարութիւնը պատրաստ է լայնօրէն գոհացում տալու Յրանսայի փափաքներուն, Սիւրիէյ եւ քուն Կիլիկիոյ վերաբերեալ խնդիրներու մէջ»:

Իսկ Մարտ 18ին Չարն ու Սազանովի փրանսական դեսպանին կը յայտարարեն, թէ «Ի պահանջել հարկին Ռուսիա պիտի տայ Յրանսայի ամէն ազատութիւն, գործելու Սիւրիոյ եւ Կիլիկիոյ մէջ»:

Ռուսիոյ եւ Յրանսայի միջեւ Սիւրիոյ եւ Կիլիկիոյ մասին տեղի ունեցած այս գաղտնի բանակցութիւններէն եւ հասկացողութիւններէն լուր չունի Անգղիա: Այնպէս որ երբ 1915 Ապրիլ 26ին Լոնտոնի Ժողովը կը գումարուէր Իտալիոյ ալ մասնակցութեամբ. եւ երբ Իտալիա Փոքր Ասիոյ հողամասէն կը պահանջէր Իզմիրն ու Կիլիկիան, Անգղիա չուզեց այդ մանրամասնութիւններուն մէջ մտնել ժամավաճառ չլրջալու համար, եւ Ժողովը գոհացաւ Ատալիոյ նահանգը միայն նշանակել Իտալիոյ, իբր յաղթականի որսաբաժին՝ Թուրքիոյ կողոպտութէն:

Ռուսիա եւ Յրանսա չէին կրնար երկար ատեն եւ մինչեւ վերջ գաղտնի պահել իրենց իրերահասկացողութեան արդիւնքը: Ուստի ձեռնարկեցին պաշտօնապէս ստանալ այս մասին Անգղիոյ հաւանութիւնը Փոքր Ասիոյ բաժանումին համար: Այս վերջինը յայտարարեց, Սըր Էտուար Կրէյի բերնով, թէ աճապարանքի պէտք չկայ Փոքր Ասիան անդամատելու, թէ այդ գործին ձեռնարկելէ առաջ ինք կը նախընտրէր, որ Ռուսիա եւ Յրանսա

ուղղակի յարաբերութիւնով համաձայնին իրարու հետ ճշդելու իրենց ապագայ սահմանները Հայաստանի եւ Վիւրտիստանի մէջ, իրեն վերապահելով Անգղիան շահագրգռող խնդիրներու մասին միջամտելու եւ բանակցելու ապագայի իր իրաւունքը:

..

Երկկողմեան այս բանակցութիւններու միջոցին է, որ ռուս կառավարութիւնը Եւրոպա կը դրկէ ռուսահայ բժիշկ Զավրիէվը, որպէսզի հայկական պահանջումները ներկայացնէ Ֆրանսական եւ Անգղիական կառավարութիւններուն, եւ անոնց ալ օժանդակութիւնը խնդրելու Հայաստանի ազատագրութիւնը իրագործելու համար: Ներսիսով, 1915 Ապրիլ 17ին սա հեռագիրը կը քաշէր Փարիզի եւ Լոնտոնի ռուս դեսպաններուն. «Զավրիէվ, ռուսահայ, քաղաքազէտ, բժիշկ, եւ նախարարութեան կողմէն յարգուած, Ֆրանսա եւ Անգղիա մեկնեցաւ այս երկիրներու կառավարութիւններն ու հասարակաց կարծիքը պատրաստելու մտադրութեամբ, իրականացնելու համար Հայկական փափաքները: Զավրիէվ կը խնդրէ որ քաղաքական շրջանակներու մէջ ներսնւծուի, եւ պաշտպանուի ինք»:

Պր. Իզվոլսքի Մայիս 17ին Փարիզէն սա հեռագիրը կը քաշէ Պ. Սազանովի:

№ 318.— Ստացայ Զեր 1721ը: Իր ժամանումին բժիշկ Զավրիէվ ինծի յանձնեց մեր Ա.րտ. Գործոց նախարարութեան անձնաւորութիւններու հետ ունեցած տեսակցութիւններու իրրադիւնք յիշատակագիր (memorandum) մը: Այս յիշատակագրին մէջ, ի միջի այլոց, ըսուած է թէ Ռուսիա մտադիր է պետութիւններու առաջարկել Թուրքիոյ սահմաններուն մէջ ստեղծել Հայաստան մը ինքնավար, Թուրքիոյ գերիշխանութեան տակ, Ռուս, Ֆրանս. եւ Անգղ. երեք պետութիւններու հովանաւորութեամբ (protectorat): Կ'երեւի, Հայաստանի հոգամասը պիտի պարունակէ ո՛չ միայն հայկական բոլոր վիլայէթները, բացի քանի մը շրջագծային (peripherique) մասերէ, այլ եւ Կիլիկիան, Միջերկրականի վրայ նաւահանգիստով մը: Մէրսին, դուրս ըլլալով Ալէքսանտրէթի ծոցը եւ Եւմոլորթալըզը: Աւելի հեռուն, յիշատակագրին մէջ ըսուած է, թէ թէպէտ գնահատուած է մեր Ա.րտ. Գործոց նախարարութեան կողմէն, որ խոստացած է օգնել մեզ Փարիզի եւ Լոնտոնի իր դեսպաններուն ձեռքով, անոր իրականացումին համար, բայց տեղի չտալու համար, մանաւանդ Կիլիկիոյ հարցին մէջ, Ֆրանսայի եւ Անգղիոյ կասկածներուն, Հայ Պատուիրակները պիտի գործեն առանց ռուս դեսպաններու յայտնի միջամտութեան, որ տեղի պիտի ունենայ դժուարին

պարագաներու մէջ միայն, եւ երբ դեսպանները իրենք անհրա-
ժեշտ նկատեն: Գիտեմ, թէ բժիշկ Ջավրիէվ, Պօղոս-փաշա Նու-
պար, որ արդէն վերադարձած է, այս իմաստով արտայայտուած
են Յր. Արտ. Գործոց նախարարութեան պաշտօնատարներու մօտ:
Կը յուսամ, ուրեմն, թէ պիտի ուզէիք ինծի հաղորդել, թէ այս
ծրագիրը իրապէս զնահատուած է ձեր կողմէն, եւ ի՛նչ չափով
ես պարտաւոր եմ պաշտպանել զայն: Կիլիկիոյ վերաբերեալ կէ-
տը ինձ կը թուի, թէ շատ փափուկ է, որովհետեւ Յրանսա ար-
դէն յայտարարած է, թէ ինք աչք ունի անոր»:

Ջավրիէվի ներկայացուցած այս յիշատակագիրը յայտնի
հակասութիւններ կը պարունակէ ռուսական սկզբնական ծրագրին
հետ, որովհետեւ, ինչպէս ասանք, Ռուսիոյ ծրագիրն էր կա՛մ
կցում, երբ Հայերը վաւիաֆին, եւ կամ ինքնավարութիւն, ապա-
հովարար իր հովանաւորութեամբ եւ ո՛չ Թուրքիոյ: Եւ արդէն
Մայիս 18ին սա հեռագրական պատասխանը կուտայ Պ. Իզ-
վիլսքիի .

№ 2307.— Ստացայ Ձեր 318 թիւ հեռագիրը: Հայերու
հետ խօսակցութիւնները զուտ ակադեմական հանգամանք ունե-
ցած են սոսկ: Ո՛չ մէկ վերջնական ծրագիր չէ նշանակուած Ջավ-
րիէվի: Ինք խնդրած ըլլալով, որ Հայաստանի պետութեան ապա-
գայ սահմաններուն մէջ Կիլիկիան ալ տեսնելու Հայերու փա-
փաքը չմոռցուի, իրեն պատասխանուեցաւ, թէ մենք չենք կրնար
ոյժ տալ այդ փափաքին, Կիլիկիոյ մէջ ֆրանսական շահերու
տիրականութեան պատճառով»:

Այս վայրկեանէն սկսեալ Փարիզի Հայ Պատուիրակներու
յարաբերութիւնները Իզվիլսքիի հետ, կանոնաւոր կերպով կը
շարունակուին: Այնպէս, որ Յուլիս 14ին Իզվիլսքի սա հեռագի-
րը կուտայ Պ. Սազանովիի.

«Բժիշկ Ջավրիէվ եւ Նուպար փաշա, որ միշտ Փարիզ կը
գտնուին, զիս տեղեակ կը պահեն այն տեսակցութիւններու մա-
տին, զոր ունեցած են ֆրանս. կառավարութեան անդամներուն,
քաղաքական անձերուն, եւ հրապարակագիրներու հետ, համոզե-
լու համար գիրենք, որ ընդունին հայկական բաղձանքները, ար-
տայայտուած այն յիշատակագրին մէջ, որու մասին խօսած եմ
№ 318 հեռագրովս, մանաւանդ Կիլիկիոյ վերաբերեալ խնդրոյ
մասին: Ինչպէս ասոնք կ'ըսեն, թէպէտ հոս Արտ. Գործոց նա-
խարարութեան մէջ կը շարունակեն պնդել, թէ Ֆրանսայի հա-
մար անհրաժեշտ է ունենալ ո՛չ միայն Սիւրիան, այլեւ ամբողջ
Կիլիկիան մինչեւ Տաւրոս, բայց կան, բայց կան կարգ մը ազդե-
ցիկ մարդեր, որոնք մէջ բերուած պատճառաբանութիւններու
ոյժին տակ, կ'ընդունին ինքնավար Հայաստանի մը գաղափարը,

Ռուսիոյ, Ֆրանսայի եւ Անգղիոյ հովանաւորութեամբ, մէջն ըլլալով Կիլիկիան, եւ Ատանան եւ Էրսին քաղաքները, բացի Ալէքսանտրէթի ծոցէն եւ Նաւահանգիստէն, որոնք Ֆրանսայի կը մնան: Նուպար փաշա այս խնդրոյն առթիւ մասնաւոր յիշատակագիր մը ներկայացուց Տէլքասէի, ուր Ֆրանսայի արժանապատուութիւնը փրկելու համար. սա թելադրանքը կ'ընէ, որ Ֆրանսա ամբողջ Կիլիկիան ընդունելէ վերջ պիտի կրնար իր կողմէն ինքնաբերաբար Հայերուն վերադարձնել այն գաւառները, որուն շուրջ կը դառնայ խնդիրը: Այս յիշատակագրին մէջ կ'առաջարկուի նաեւ ինքնավար Դիւրտիստան մը, մէկ կամ վերոյիշեալ երեք պետութիւններէ հովանաւորուած: Նկատի ունենալով Զեր № 23 յ հեռագիրը, կը շարունակեմ զգուշանայ ռելէ կերպով ոյժ տալէ Զավրիէվի եւ Նուպար փաշայի բաղձանքներուն: Այն պարագային, երբ հոս տրամադիր ըլլան ընդունելու այս ծրագիրը, ինծի տեղեկացուցէք, թէ ինչ չափով ան կը վայելէ ձեր համակրութիւնը:

Սազանոֆ, Յունիս 16ին կը հեռագրէ Իզվոլսքիի. No. 2850. — Ռուսիոյ, Ֆրանսայի եւ Անգղիոյ երրեակ թեւարկութեան (protectorat) տակ (կազմուելիք) ինքնավար Հայաստանի մը սահմաններէն դուրս մնալու պայմանով Կիլիկիան, Ատանայով եւ Մէրսինով, թելադրուած է այս հողերուն վրայ Ֆրանսայի սնուցած բաղձանքներուն հանդէպ մեր կողմէն հաճոյակատարութեան ապացոյցը տուած ըլլալու բաղձանքէն: Եթէ Հայ Պատգամաւորները յաջողին համոզել Փարիզի դահլիճը Կիլիկիան միացնել ապագայ Հայաստանի, կայսերական կառավարութիւնը իր համակրութիւնը պիտի յայտնէ իրականացումին համար բաղձանքին թրքահայերուն, զոր միշտ պաշտպանած է:

Ինքնավար Հայաստանի մը ստեղծումին շուրջ կատարուած այս դիմումներու եւ բանակցութիւններու ընթացքին, պէտք չէ մոռնալ, թէ Լոնտոնի ժողովը, եւ անոր իբր շարունակութիւն կատարուած բանակցութիւնները ցոյց կուտան, թէ պատերազմիկ Մեծ Պետութիւնները իրարու մէջ համաձայնութիւն գոյացուցած են Փոքր Ասիոյ բաժանումին համար, ինչպէս ցոյց կուտան վերջէն հրատարակուած աշխարհագրական քարտէսները, եւ որոնց մասին բաւական լիակատար ծանօթութիւններ կը գրուենք ժան Փիշօնի «Մօտաւոր Արեւելքի բաժանումը» գրքին մէջ: Հրատարակուած այդ քարտէսներու համաձայն էրզրում, Մուշ, Վան կը կազմեն Հայաստանը, իբր նաւահանգիստ ունենալով Տրապիզոնը: Իսկ Կիլիկիա մինչեւ Սվազ եւ Խարբեդղ դրուած է Ֆրանսայի ազդեցութեան գոտիին մէջ: Ուրիշ ուշադրութեան արժանի կէտ մը, սա է, թէ որքան գաղտնի բանակցութիւնները կ'երկարին, եւ կը շարունակուին քաղաքաքան սակարկութիւն-

ները, Փոքր Ասիոյ բաժանումի սահմանաքարերը քմահաճօրէն կը տեղափոխուին դէպի ետեւ կամ դէպի առաջ, առանց նկատի առնուելու ընկնելու ազգային իրաւունքները: Այսպէս, երբ Յրանսա Կիլիկիան եւ Սիւրիան պահանջելէ վերջ պնդեց, որ Մուսուլի ու Պարսկաստանի սահմանակից երկրամասերն ալ իրեն տրուին, Ռուս կառավարութիւնը իբր փոխարէն իր զիջողութեան վաճառեալ Պիթիւսը իրեն վերապահելու իրաւունքին վրայ պնդեց, Այն պահուն կարծես Ռուսիա եւ Յրանսա մոռցած են, թէ ինքնավար Հայաստան մը ստեղծելու գաղափարը կայ ու կը մնայ: Այնպէս, որ 1916 Ապրիլ 26ին Սազանովի իր No. 280-B նօթով, յանձնուած Պ. Փայէռովի, կը ճշդէ իր վերջնական պայմանները Փոքր Ասիոյ բաժանումին շուրջ: Այդ նօթին առաջին երկու յօդուածները, զոր պիտի տեսնէք, կը թուին ըլլալ դեռ չծնած ինքնավար Հայաստանի թաղումին դամբանականը:

Յօդ. 1. — Ռուսիա իրեն պիտի կցէ Էրզրումի, Վանի եւ Պիթիւսի գաւառները, մինչեւ կէտ մը, որ պիտի որոշուի: Ան ձողի եզերքին վրայ, Տրապիզոնի արեւմուտքը:

Յօդ. 2. — Մուշի, Սղերդի, Տիգրիսի ընթացքին միջեւ Վանի եւ Պիթիւսի հարաւը գտնուած Բիւրտիստանի գաւառը, Ճէզիրէ Իպըն Օմար, Ամատիայի տիրապետող լեռներու շինած գիծը, եւ Մէրկա Վարի գաւառը պիտի տրուի Ռուսիոյ, որ ի փոխարէն պիտի ընդունի Յրանսաչի սեփականութիւնը՝ այն հողաբաժինին, որ կը գտնուի Ալա Տաղիի, Կեսարիոյ, Ազ Տաղի, Երլարգ Տաղի, Չարայի, Ակնայ եւ Խարբերդի միջեւ...:

Եւ Յրանսա ռուսական այս բաժանումին իր հաւանութիւնը նօթագրեց պաշտօնապէս ու գաղտնի, այն յոյսով, թէ ինքը սահմանակից պիտի ըլլայ Պարսկաստանի, եւ ո՛չ միայն պիտի կրնայ շահագործել այդ հարուստ երկիրը, այլեւ իրեն յանձնուելիք Արդընիի պղինձի հանքերը, Մուսուլի քարիւղը, եւ Կիլիկիոյ բամպակը: Հաւանաբար Անգղիա գոնէ անպաշտօն կերպով տեղեկութիւններ ունէր այս քմահաճ բաժանումներու մասին, բայց ինքզինքը անգիտակ կը ծեւացնէր:

Հոս նշնութեամբ յառաջ կը բերենք ժան փիշոնի տողերը, որով ինք ու Գրանսաջի դիւանագէտները կ'ուզէին արդարացնել, քաղաքական շնականութեամբ, կատարուած առեւտրական-քաղաքական զգուելի բաժանումը Հայաստանի հողամասին:

«Անգղո-փրանքո-ռուս համաձայնութիւնը ականարկութիւն մը չէր պարունակեր փոքրամասնութիւններու խնդրոյն: Հայաստան կը գտնուէր բաժնուած Յրանսայի եւ Ռուսիոյ միջեւ: Բայց կարելի չէր քննադատել այս լուծումը, որովհետեւ ջարդերը, ո-

րոնք արիւննոտած էին Փոքր Ասիան, այնքան նուազեցուցած էին հայկական բնակչութիւնները, որ անոնք թուապէս անբաւական էին իրենց կերտել երազած «Բեմ Հայաստանը» լեցնելու համար» :

Եւ սակայն 1916ի ամառը Լոնտոնի մէջ դաշինք մը ստորագրուեցաւ. Ֆրանսուա Ժօրժ-Փիքթի եւ Նուպար փաշայի միջեւ, ի ներկայութեան Սրբ Մայր Սաքսի, որ արեւելեան խընդիրներու շուրջ կատարուելիք բանակցութիւններու համար մասնաւոր պատուիրակ ընտրուած էր քրիտանական կառավարութեան կողմէ: Այդ պայմանագրութիւնը կը նախատեսէր հայկամաւորական գուեղերու զօրաժողով մը, 'իլիկիոյ ճակատին վրայ կռուելու համար գերմանո-թուրք ուժերու դէմ: Այս հայ լեզէտականները պիտի կազմէին կորիզը ապագայ բանակին, հայկական պզտիկ պետութեան, զոր Ֆրանսա կ'առաջարկէր կազմել 'իլիկիոյ մէջ, հայ ազգին մնացորդ տարրերով (էջ 97-98): Այս եւ այսպիսի հասկացողութիւններու հիման վրայ 1916 Նոյեմբեր 9ին Անգղիոյ նախարարապետ Ասքոլիթ պաշտօնապէս յայտարարեց ազատութիւնն ու անկախութիւնը Հայաստանի, եւ նմանիմաստ յայտարարութիւն մը ըրաւ Լորտ Բըրզըն 1920 Մարտ 11ին:

Բայց Անգղիոյ այս յայտարարութիւնը մեզի համար անիմաստ եւ ապաժաման կը թուէր ըլլալ, քանի որ 1916 Մայիսին Անգղիոյ եւ Ֆրանսայի միջեւ Սրբիոյ եւ Պաղեստինի շուրջ գոյացած համաձայնութիւնը կերպով մը վաւերացուցած կ'ըլլար Ռուսիոյ եւ Ֆրանսայի միջեւ Հայաստանի բաժանումի մասին գոյացած համաձայնութիւնը: Այնպէս, որ պետութիւններու միջեւ փոխանակուած աշխարհագրական քարտէսներու No. 3ին մէջ Arménie Intégrale ընդհանուր անունին տակ ցոյց տրուած Հայաստանը երկու մասի է բաժնուած, համաձայն 1916 Ապրիլ 26ին Ռուսիոյ որդեգրած համաձայնագրին իբր գործադրութիւնը:

Ամերիկայի մասնակցութիւնը 1914—1918ի պատերազմին հիմնովին յեղաշրջեց եւրոպական պետութիւններու երկրակալական ծրագիրները: Պատմութեան ընթացքին եւ քաղաքական գետնի վրայ առաջին անգամն էր, որ պետութիւններ հարկադրուած կ'զգային ինքզինքնին, ազամայ ընկրկում մը ընելու իրենց ընչաքաղց քաղաքականութեան ճամբուն վրայ: Եւ իրենք, որ պատերազմի սկիզբէն իսկ (1914 Յունիս) արդէն իրարու հետ սակարկութեան սկսած էին թուրքիայէն փրցուելիք իւղոտ պա-

տառները իրարու բերնէ յափշտակելու, եւ այս մասին գաղտնի համաձայնութիւններ իսկ ստորագրած, յակարծակիի եկան 1916 Դեկտ. 8ին Ուիլսոնի կողմէ իրենց ներկայացուած նօթէն: Ամերիկայի նախագահը այդ յիշատակագրով պատերազմիկներուն կը հարցնէր, թէ, ի՞նչ եւ իրենց պատերազմիկի նպատակը:

Համաձայնական պետութիւնները, որոնք դեռ մինչեւ երէկ հողային յափշտակութիւններու իրենց փորձակներով եւ ծրագիրներով զիրար գերազանցելու ճիգը կը փորձէին, յակարծ ակամայ *volve face* մը ունեցան, եւ 1917 Յունվար 10ին ստիպւեցան սա յայտարարութիւնն ընել, թէ իրենք կը պատերազմին ոչ բէ եսպապես շահերու, այլ ամեն բանէ վեր, փրկանաւորելու ժողովուրդներու անկախութիւնը, իրաւունքն ու մարդկութիւնը: Թէ Արեւելքի մէջ իրենց պատերազմիկի նպատակն էր «ազատագրութիւնը Թուրքիոյ արիւնց բռնակալութեան ճակ գտնուող ժողովուրդներու, ինչպէս նաեւ Թուրքիոյն աւստրոմը եւրոպայէն, իբր արեւմտեան քաղաքակրթութեան օտար մը»:

Վատահարար Համաձայնական Պետութիւնները այս ընկերակումին պիտի չգիջէին, եթէ պէտք չունենային, պատերազմի այդ վտանգաւոր շրջանին, օգնութեանը Ամերիկայի, որ հակառակ իրենց ճիգերուն. դեռ չէր ուզեր մասնակցիլ պատերազմին: Ուիլսոն չխաբուեցաւ Համաձայնական Պետութիւններու կողմէն տրուած նպատակի հաւաստիքէն, որովհետեւ ինքն արդէն կանխաւ ծանօթ էր պետութիւններու գաղտնի համաձայնութիւններուն Փոքր Ասիոյ բաժանումի ինդրոյն չուրջ: Այդ գիտակցութեան իբր արդիւնք Ամերիկայի նախագահը 19 7 Յունվ. 22ին Սենատին ուղղած իր պատգամագրով ճշդեց իր սկզբունքները պատերազմի նպատակի մասին, եւ յայտարարեց «ժողովուրդներու իրաւունքը ինքզինքնին կառավարելու»: Եւ Ամերիկայ պատերազմի մասնակցելէն յետոյ. Ուիլսոն տիրական ծայն մը ունեցաւ սկզբունքի եւ ըմբռնումի այս մարզին մէջ:

Ուիլսոնի այս յայտարարութենէն վերջ 1917 Դեկտ. 27ին Ֆրանսայի արտաքին գործոց նախարար Պ. Ստեֆան Փիշոն յայտարարեց. «Ազգերու իրաւունքի այս քաղաքականութիւնը պատիւն է մեր արեւելութիւններուն եւ պատմութեան, ան կը յարմարի Հայ, Սիւրիոյ եւ Լիբանանի ժողովուրդներուն, որոնք հակառակ իրենց կամքին կը կրեն նախադարձակին լուծը... Եւ թէ ամէնքն ալ պէտք է հնարաւորութիւն ունենան իրենք որոշելու իրենց սեփական ճակատագիրը»:

Ար. Լոյտ Ճորճ 1918 Յունվար 5ին յայտարարեց. «Անտարկոյս մենք չենք հակառակիր Օսմ. պետութեան մը պահպանումին, թուրք ցեղէն բնակուած երկիրներու մէջ, ո՛չ ալ

իրենց մայրաքաղաքը Պոլիս ըլլալուն, Միջերկրականը Սեւ ծովուն միացնող նեղուցները միջազգային ըլլալով: Բայց Արաբիա, Հայաստան, Միջագետք, Սիւրիա եւ Պաղեստին ըստ մեզ իրաւունք ունին իրենց ազգայնական անջատ գոյութիւնը ճանչցնել տալու... Բաւականանանք ըսելու, թէ անկարելի պիտի ըլլար այս երկիրները իրենց հին տէրերուն վերադարձնել»:

Այս միեւնոյն ամսուն, այսինքն Յունվար 8ին Ուիլսըն Սենատին ուղղած իր պատգամագրով կը ճշդէր աշխարհի խաղաղութեան հաստատումին հիմ ծառայող իր տասնաբանեան, ուր ի միջի այլոց կը յայտարարէր, «Օսմ. պետութեան թուրք գաւառներուն մէջ, պիտի լրացանային վեհապետութիւնն ու ապահովութիւնը, եւ թէ միւս ազգութիւններուն որոնք ներկայիս թուրք տիրապետութեան տակ էին, պէտք է ապահովել բացարձակ ապահովութիւն մը, եւ լրիւ հնարաւորութիւն առանց խոշտանգուելու ինքնավար եղանակով մը զարգանալու»:

Ինչպէս կը տեսնուի, բաղդատմամբ փրանսական եւ անգղիական յայտարարութիւններուն, Ուիլսընի յայտարարութիւնը չափազանց մշուշոտ է եւ պղտոտական: Բայց Անգղիա Սիոնական մտրակէն վարուած եւ մասնաւորապէս դիւրացնելու համար Պալմիրի յայտարարութեան գործադրութիւնը, հիմնուած Ուիլսընի ինքնորոշման սկզբունքին վրայ. Սըր Ռապէրտ Սէսիլի բերնով յայտարարեց. «Մենք կը փափաքինք, որ արաբ երկիրները Աւսթրալիոյն ըլլան, Հայաստանը՝ Հայերուն, Էւ Հրեաները՝ Հրեաներուն »:

Փլէմանսո 1918 Յուլիս 23ին կը յայտարարէր, թէ յաղթական դաշնակիցներուն գործը պիտի ըլլայ ազատագրել Հայաստանը՝ Թուրքիոյ լուծէն, եւ ապահովել անոր անկախութիւնը:

Ըսենք. թէ այս յայտարարութիւններէն գրեթէ տարի մը առաջ արդէն տեղի ունեցած էր Ռուսիոյ մեծ յեղափոխութիւնը (1917 Մարտ 9), ռուս լանակը քայքայուած, եւ 1917 Դեկտ. 15ին կնքուած էր ռուս-թուրք զինադադարը, եւ 1918 Մարտ 16ին ստորագրուած Պրէսթ Լիթովսքիի դաշնագիրը, եւ Հայաստան ճգնաժամ մը կ'անցընէր, եւ կը հարկադրուէր 1918 Յունիսին Պոլիս զրկել Խաթիսեանն ու Գաջազնունին, որոնք Երեւան վերադարձան Թուրքերուն պայմաններն ընդունելով:

Մուտրոսի զինադադարէն վերջ, 1918 Նոյ. 9ին Անգղոփրանսական պաշտօնական յայտարարութիւնը կ'ըսէր.

«Նպատակը, զոր Ֆրանսա եւ Մեծն Բրիտանիա կը սնուցանեն, Արեւելքի մէջ շարունակելով գերման փառասիրութեան ծեռքով շղթայագերծուած պատերազմը, ուրիշ բան չէ, եթէ ոչ կատարեալ եւ չերէնական ազատագրութիւնը երկար ատենէ ի վեր

Թուրքերու կողմէ հարստահարուած ժողովուրդներու, եւ ստեղծումը ազգային կառավարութիւններու եւ վարչութիւններու, քաղելով իրենց հեղինակութիւնը տեղական ժողովուրդներու ազատ ընտրութենէն եւ ձեռներէջութենէն»:

Գալով Իտալիոյ, 1918 Յեկտ. 14ին Թիթոնի երբ կը բանածեւէր Իտալիոյ պահանջները Թուրքիոյ հողամասերէն, միեւնոյն ժամանակ փափաք կը յայտնէր, ինչպէս կը գրէ Ժ. Փիշոն, «Հաստատուած տեսնել անկախ Հայաստան մը, որ պիտի պաշտպանէր Տրապիզոնի յոյն փոքրամասնութիւնները»:

Մեր բոլոր մէջբերումները յստակ կերպով ցոյց կուտան, թէ Ամերիկայի պատերազմի մասնակցելէ անմիջապէս յետոյ կամ նախընթացին, Մեծ Պետութիւնները իբր պատերազմի նպատակ ընդունած են, եւ պաշտօնապէս յայտարարած, Թուրքիոյ հարստահարուած ժողովուրդներուն, Հետեւաբար, Հայերուն եւ Հայաստանի ազատագրութիւնը:

Հիմա առանց մանրամասնութիւններու մէջ մտնելու հոս կ'ուզենք ներկայացնել այն վերջնական պահանջները, զոր Հայ Պատուիրակութեան նախագահ Պօղոս փաշա Նուպար, եւ երեւանի Հայ Հանրապետութեան ներկայացուցիչ Ա. Ահարոնեան 1918 Նոյ. 30ին յաղթական պետութիւններուն եւ ամբողջ աշխարհի յայտարարեցին, անշուշտ քաջալերուած պետութիւններու վերոյիշեալ բացայայտ յայտարարութիւններէն, «անկախութիւնը ամբողջական Հայաստանի, հովանաւորութեանը տակ Մեծ Պետութեանց եւ Ամերիկայի կամ Ազգերու Իշխանակցութեան, անմիջապէս որ կազմուի»: Այս յայտարարութենէն յետոյ, 1919 Փետր. 12ին յիշատակագիր մը ներկայացուցին խաղաղութեան Վեհաժողովին, որ բացուած էր Փարիզի մէջ, 1919 Յունվար 18-ին:

Հայ Պատուիրակութիւններու երկու պետերը Վեհաժողովին ներկայացուցած իրենց յիշատակագրով ամբողջական Հայաստանի իբր մաս կը պահանջեն.

1.— Եօթը վիլայէթները, Վան, Պիթլիս, Տիարպէքիր, Խարբերդ, Սվազ, Էրզրում եւ Տրապիզոն, ի բացառեալ Տիգրիսի հարաւը եւ մերձաւորապէս Օրտուէն Սվազ քաշուած գծի մը արեւմուտքը գտնուող գաւառները:

2.— Մարաշի, Սիսի, Ճէպէլ Պէրէքէթի եւ Ատանայի չորս սանճագները, Ալէքսանդրէթն ալ միասին:

3.— Կովկասի Հայկական Հանրապետութեան ամբողջ հողամասը, այսինքն Երեւանի նահանգին ամբողջութիւնը, Թիֆլիզի հին կառավարութեան հարաւային մասը, Եղիզմպէթապոլի հարաւ արեւմտեան մասը, վերջապէս Կարսի նահանգը, բացի Արտահանի հիւսիսը գտնուող գաւառէն:

Ժ. Փիշոն կը գրէ, թէ Հայերը այս-պահանջումները կ'ընէին, գիտնալով հանդերձ, թէ մէկ միլիոն Հայերու ջարդերուն հետեւանքով պակսած էր Հայերուն թիւը: Անոնք այդ առարկութեան ի պատասխան կը յայտարարէին, թէ այդ հողամասերուն վրայ բնակող միւս տեղացի ազգաբնակութիւններու թիւն ալ պակսած էր, պատերազմի, սովի եւ համաճարակներու հետեւանքով:

Հայ Պատուիրակութիւնները կազմուելիք ամբողջական Հայաստանի համար կը պահանջէին հաւաքական երաշխաւորութիւնն ու հոյանաւորութիւնը Մեծ Պետութեանց եւ Ամերիկայի եւ կամ ասոնցմէ մէկուն, զոր Պետութեանց Դերագոյն խորհուրդը պիտի նշանակէր, անոր տալով մանցաի իրաւունքը, առաւելելն քսան տարուան համար:

Չմոռնանք ըսելու, թէ Հայ Պատուիրակութիւնները Տրապիզոնը Հայաստանի սահմաններուն մէջ դնելէ առաջ, ստացած էին Վենիզելոսի բարեհաճ հաւանութիւնը. խոստանալով, թէ Հայաստանի կառավարութիւնը պիտի ստանձնէ Տրապիզոնի եւ շրջակայքի յոյն փոքրամասնութիւններու շահերուն պաշտպանութիւնը:

Փոքր Ասիոյ բաժանումին շուրջ Մեծ Պետութիւններու միջեւ գոյացած խուլ հակառակութիւններու քիչ թէ շատ մօտէն տեղեկութիւն ունեցողներ յստակօրէն պէտք էր որ գզային, թէ խաղաղութեան Վեհաժողովը հաշտ աչքով պիտի չկրնար նայիլ ներկայացուած հայկական ծրագրին եւ պահանջներուն: Կիլիկիան, եւ մասնաւորապէս Իսկէնտէրունը գայթակղութեան գրխաւոր քարն էր, եւ անհամաձայնութիւններու դրդապատճառը Մեծ Պետութիւններու միջեւ:

Այսօր, այլեւս շատ որոշ է, թէ եթէ 1914ի պատերազմը աշխարհն ուշ վերջացաւ, եւ եթէ անոր վերջաւորութեան, յաղթական դաշնակիցները չկրցին Մերձաւոր Արեւելքի կամ աւելի ճիշդ Թուրքիոյ բաժանումին իրենց սկզբնական ծրագիրը գործադրել, պատճառը սա էր, թէ դաշնակիցները անկեղծ չէին իրարու հանդէպ, եւ վստահութիւն չունէին իրարու վրայ: Անոնք իրենց մասնաւորութեամբ շահերուն համար աւելի իրարու կը դաւէին քան հասարակաց թշնամիին: Այսպիսի գաղտնի նկատումներով անոնք նոյնիսկ ռազմաճակատներու վրայ դիտումաւոր սխալներ գործեցին, յապաղեցնելու համար Թուրքիոյ պարտութիւնը, որպէսզի Ռուսիա չտեղաւորուի Պոլսոյ մէջ, եւ որպէսզի մի գուցէ Թուրքիոյ ջախջախումին հետեւանքով դաշնակիցներու միջեւ բաժանումի իրերամարտ հակառակութիւնը սկսի ընդհա-

նուր պատերազմը չլրացած: Գոնէ այս է շատ մը հեղինակներու համոզումը:

Հինտէնպուրկ իր պատերազմի օրագրութիւններուն մէջ դաշնակիցներուն ակնարկելով կը գրէ. «Եթէ երբեք ռազմագիտական փայլուն գործողութեան մը հեռանկար եղած ըլլար, ան պիտի ըլլար Ալէքսանտրէթի մէջ»: Հինտէնպուրկի կարծիքով այդ տեսակ զինուորական գործողութիւն մը «ամբողջ աշխարհի վրայ ազդեցութիւն պիտի գործէր, եւ պիտի չուշանար վճռական ազդեցութիւն մը ունենալէ Թուրքիոյ վրայ»:

Զինուորական խնդիրներու մէջ փորձառու հեղինակներ կը մատնանշեն, թէ Իսկէնտէրունի ռազմական քացառիկ դիրքը, Հինտէնպուրկէն առաջ Նկատի առնուած էր դաշնակիցներու կողմէն, եւ եթէ ան չօգտագործուեցաւ, անոր պատճառը պէտք է փնտռել զայն իւրացնելու փափաքին մէջ, տարբեր պետութիւններու կողմէն հետապնդուած: Թուրքիա դեռ պատերազմի չմասնակցած 1914 Սեպտ. 9ին Անգղիացի դեր ծովակալ Մարք Բէրր, կ'առաջարկէ Յունաստանի գործակցութեամբ զինուորական գործողութիւն մը Ալէքսանտրէթի վրայ, դէպի Կէլիպօլու հաւանական արշաւանքի մը իբր նախապատրաստութիւն: Նոյ. 25ին Ո. Զըրչիլ նման ծրագիր մը կը ներկայացնէ, եգիպտոսի դէմ նման յարձակում մը արգիլելու համար, երկու առաջարկներն ալ կը մերժուին Լորտ Բիչնէրի կողմէն: Ֆրանսա կը մտահոգուի Ալէքսանտրէթի մասին Անգղիոյ մէջ տեղի ունեցած առաջարկներէն: Կը ստիպուի իր ծովային նախարարը՝ Օկանեօր, Լոնտոն դրկել: Վերադարձին նախարարը իր կառավարութեան կը հաղորդէ, թէ «Անգլիա ի դէպ ժամու նպատակ ունի դէպի Ալեքսանտրէթ, եւ քեզ մասնաւոր փառասիրութիւններ կը սնուցանէ այդ հաւանական զիսիմ վրայ»: Անգղիա կը ստիպուի 1915 Յունւ. 27ին հաղորդել Ֆրանսայի, թէ առանձինն գործողութիւն պիտի չկատարէ Ալէքսանտրէթի վրայ: Ֆրանսա այս հաւաստումով չի գոհանար. կը դիմէ Ռուսիոյ եւ կը շեշտէ, թէ պատերազմի հաշուեյարդարին Սիւրիոյ հետ Ալէքսանտրէթն ալ պէտք է յանձնուի Ֆրանսայի:

Բիչ Ժամանակ վերջ ծովակալ Տարթիթ տը Ֆուրնէ ծրագիր մը կը ներկայացնէ 150,000-ոց բանակով մը Ալէքսանտրէթ իջնել եւ գրաւել Տաւրոսն ու Ամանոսը, Ատանայի դաշտն ու Մէրսինը: Նորէն կը ցցուի նոյն անհամաձայնութեան վախը, Օսմ. Պետութեան բաժանումի խնդիրներէն ծագելիք խռովութիւններու նոյն մղձաւանջը, Անգղիոյ եւ Ֆրանսայի միջեւ, եւ Տելքաւսէ կը մերժէ առաջարկը, վստահ թէ Անգլիա պիտի ուզէ իրեն վերապահել Ալէքսանտրէթը, անգամ մը հոն մտնելէն յետոյ:

Այս ուղղութեամբ վերջին փորձը կ'ընէ Լորտ Քիչնէր: Բայց որպէսզի ֆրանսական դիւրազգածութիւնը չվիրաւորէ, 1915ի աշնան կ'առաջարկէ փոխանակ Ալէքսանտրէթի, Այասի վրայ զինուորական գործողութիւն մը: Ֆրանսա լարուած ծուղակին մէջ չընտելու մտահոգութենէն, իբր հակառաջարկ, կը պահանջէ Սելանիկի արշաւանքը, Հակառակ Լորտ Քիչնէրի ըստպառնալիքին, ֆրանսական տեսակէտը կը յաղթանակէ: Բայց Ֆրանսա այլեւս որոշապէս համոզուած է, թէ Ննզդիա պիտի չթողուր, որ ինք Ալէքսանտրէթը պահէր իր ձեռքին մէջ(*):

Յետպատերազմեան հաշուեյարդարին Անգղիա տեսնելով, թէ պիտի չյաջողի ուղղակի տիրանալ Ալէքսանտրէթի, նախ զայն մտցուց արաբական կառավարութեան հողամասերուն մէջ, Երբ հոս ալ չյաջողեցաւ, այս անգամ կողմնակի միջոցներով պնդել տուաւ Շէրիֆ փաշայի, որպէսզի Ալէքսանտրէթը նաւահանգիստն ըլլայ կազմուելիք Քիւրտիստանի, կարենալ գէթ իր հովանաւորութեան տակ պահելու համար Ալէքսանտրէթը: Երբ իր քանքերը ապարդիւն մնացին, Անգղիա, իր ազդեցութիւնը ի նպաստ Թուրքիոյ ի գործ դրաւ 1921 Մարտ 9ին, երբ Պրիան եւ Պէքիր Սամի Կիլիկիան Թուրքերուն յանձնելու դաշնագիրը ստորագրեցին: Այդ դաշնագրով պարտադրուեցաւ Ֆրանսայի, մասնաւոր վարչածեւ մը ստեղծել Իսկէնտէրունի մէջ, ի նպաստ Թուրքերուն, Հոկտ. 20ին Անգարայի մէջ Ֆրանքիին Պույոնի եւ Եուսուֆ Բէմալի ստորագրած դաշնագրով չնջուեցան փոքրամասնութիւններու իրաւունքները եւ Իսկէնտէրունի համար ընդունուեցաւ «մասնաւոր դրօշ (pavillon) մը, որ պարունակէր թրքական դրօշը»: Եւ արդէն մենք 1936ին նկատի ունենալով «Լէ Կէֆ» թերթի այն հաւաստումին, որուն համաձայն 1920—25ի շրջանին Սիւրիոյ եւ Ճէպչէ Տրիզի ապստամբական շարժումներուն իբր թելադրիչ կ'ամբաստանէր Անգղիան, մեր «Անգղիոյ քաղաքական հեռակէտը» Փսքր Ասիոյ մէջ, ութ յօդուածներու վերջինովը (Տես «Ազգակ» 1936 Ապրիլ 8—16) կ'ըսէինք, թէ Անգղիա նպատակ ունի Սիւրիան ուշ կամ կանուխ իր հովանաւորութեան տակ բերելու: Եւ մեր յօդուածաշարքը սապէս կը վերջացնէինք. «... Անգղիա այդպիսի արկածախնդրական ձեռնարկին յաջողութեան համար, պէտք պիտի ունենայ Թուրքիոյ օժանդակութեան, որուն ի վարձ թերեւս Անգղիա Թուրքիոյ խոստանայ ո՛չ միայն Իսկէնտէրունը, այլեւ Հալէպը, որուն պէտք չունի, եւ իրեն վերապա-

(*) Այս խնդիրներու մանրամասնութիւնները կարելի է տեսնել Փ. Փիշոնի *Le Partage du Proche Orient*, p. 22—31.

հէ միայն Թրիփոլին իբր նաւահանգիստ Սիւրիոյ: Եւ այդպիսի պատահականութեան մը պահուն, հայկական նոր գաղթ մը պիտի սկսի Սիւրիոյ ծայրերէն, աւելի աղետաբեր քան Կիլիկեան արտագաղթը: Այս տողերուս հրատարակութիւնը քմծիծաղով մը ընդունուեցաւ ընթերցողներուս կողմէն, իբր անկարելի 1938ին Իսկէնտէրուլի յանձնումը Թուրքերուն, բացաւ անհաւատներուն աչքը: Եւ հաւանաբար այս տիեզերական պատերազմի վախճանին Հալէպի մասին մեր նախատեսութիւնն ալ իրականանայ, եթէ Թուրքիա կարենայ պահել իր չէզոքութիւնը մինչեւ վերջ, այդ նուէրին արժանի նկատուելու համար:

* *

Վերադառնանք մեր նիւթին, Շատ բնական էր, որ Հայ Պատուիրակներու ներկայացուցած յիշատակագիրը հաշտ աչքով պիտի չդիտէին Անգղիա եւ Ֆրանսա: Այդ ծրագիրը ջուրը կը ծըգէր Անգղիոյ Գիւրտիստանի մը կազմութեան ծրագիրը, եւ Ֆրանսայի Կիլիկիան եւ Իսկէնտէրունը գրաւելու փափաքը: Բայց առանց պատճառներու խորքին մտնելու, Անգղիա եւ Ֆրանսա, Հայերու թիւին նուազած ըլլալուն վրայ հիմնուելով, իրենց քաղաքական ծրագիրներուն նպաստաւոր գտան երկու Հայաստանները բաժնել իրարմէ, թողլով, որ Ուիլսոն գծէ Հայաստանի սահմանները: Անգղիա ստանձնեց, գոնէ ձեւականօրէն, Կովկասի Հայ Հանրապետութեան պաշտպանութիւնը, եւ Ֆրանսա՝ պահպանութիւնը Կիլիկիոյ, զոր Ալէմպի գրաւած էր 1918ի Նոյեմբերին վերջերը. եւ ուր յետոյ Ֆրանսացիք Հայկական վարչութիւն մըն ալ կազմեցին քանի մը շարթուան համար:

Անգղիական զինուորական արշաւախումբ մը Բազու հասաւ 1918 Օգոստոս 5ին՝ պաշտպանելու համար նախահորերու այս քաղաքը պոլշէվիք եւ թուրքօթաթար արշաւանքներու դէմ: Բայց անոնք ստիպուեցան հեռանալ Սեպտ. 14ին, Պաքուէն, թողլով որ Պաքուի հայ բանակի զօրքերէն մաս մը եւ հայ բնակչութիւնը ենթարկուի սոսկալի ջարդի մը: (Տես. Ս. ՎՐԱՅԵԱՆ.— Հայաստանի Հանրապետութիւն, էջ 135—154):

Յաղթականներու կողմէ պարտադրուած 1918 Հոկտ. 30ի զինադադարի պայմաններուն համաձայն, Թուրքերը պէտք էր քաշուէին նախապատերազմեան իրենց սահմաններուն վրայ: Դաշնակիցները պարագոյթը չունեցան գործադրութեան դնել տալու համար զինադադարի այդ էական պայմանը, որովհետեւ կը գրէ Նանսէն «Հայաստանի մէջ քարիւղի հորեր գոյութիւն չունէին»: Եւ թողուցին, որ Հայկական Հանրապետութիւնը անգամ մըն ալ ոտնակոխուի թուրք բանակներէն, իբր թէ բաւական եղած չըլ-

լար պատերազմի միջոցին ինկոդ մէկ միլիոն զոհերու արիւնի զոհաբերութիւնը:

Երբ անդին, Հայկական Հանրապետութիւնը ճգնաժամային օրեր կ'ապրէր, եւ իր գոյութեան հերոսամարտը կը մղէր, ասդին խաղաղութեան Գերագոյն Վեհաժողովը 1920 Յունվար 19ին կ'որոշէ սր Զաքո Ճանչնալ անկախ Հայաստանի կառավարութիւնը, եւ կ'առաջարկէ զայն դնել Ազգերու ընկերութեան պաշտպանութեան տակ: Ապրիլ 11ին Ազգերու Ընկերութիւնը կը պատասխանէ. թէ ինք զինուորական եւ տնտեսական հնարաւորութիւններ չունի այդպիսի պաշտպանութիւն մը ստանձնելու համար, եւ կ'առաջարկէ որ պետութիւններէն մէկը ստանձնէ այդ գործը, Ազգերու Ընկերութեան քարոյական օժանդակութեանը յենած: Ապրիլ 25ին, Ուիլսոնի միջնորդութեամբ առաջարկուեցաւ Ամերիկայի, ստանձնել Հայաստանի մեկնէլը: Մայիս 31ին Սենատը մերժեց Ուիլսոնի առաջարկը: Այն ատեն Ամերիկայի նախագահը ստանձնեց միայն Հայաստանի սահմանները գծելու պաշտօնը:

Սէվրի դաշնագիրը ստորագրող կողմերը 1920 Յունվարին կը ճանչնան Հայաստանի անկախ, ազաւ եւ վեհապետական այն սահմաններուն մէջ, զոր պիտի գծէր Ուիլսոն էրզրումի, Վանի, Պիթիւսի եւ Տրապիզոնի նահանգներուն մէջ: Սէվրի դաշնագիրը (10 Օգոստ. 1920) ստորագրող Մեծ Պետութիւնները հանդիսաւորապէս յայտարարեցին, թէ իրենք պատրաստ են ընդունելու «այն բոլոր կարգադրութիւնները, զոր Ուիլսոն յարմար պիտի դասէ, Սեւ ծովի վրայ անց մը ունենալու, ինչպէս նաեւ Հայաստանի համար գծուելիք սահմաններու մօտ բուրք հողամասերուն զինարապետութեան համար»:

Ահա Սէվրի դաշնագրին Հայաստանի վերաբերեալ յօդուածներուն կարեւոր մասերը:

Յօդուած 88.— Թուրքիա, համաձայն Դաւոնակից պետութեանց կողմէ նախապէս տուած որոշման, ներկայիս կը ճանչնայ Հայաստանը իբրեւ ազաւ ու անկախ պետութիւն մը»:

Յօդուած 89.— Թուրքիա եւ Հայաստան, ինչպէս նաեւ պայմանադիր բարձր կողմերը կը հաւանին Մ. Նահանգներու նախագահին իրաւարարութեան յանձնել Հայաստանի սահմաններուն ճշդութիւնը, Տրապիզոնի, Վանի, եւ Բաղէշի նահանգներուն մէջ:

Յօդուած 90.— Եթէ համաձայն վերոյիշեալ յօդուածին այս նահանգները ամբողջութեամբ կամ մասամբ փոխանցուին Հայկական Պետութեան, այդ պարագային Թուրքիա կը հրաժարի իր բոլոր իրաւունքներէն այդ հողերուն վրայ: Դաշնագրին

ելմտական բաժնի տրամադրութեանց հիման վրայ է որ պիտի ճշդութիւն այն համեմատութիւնը, զոր Հայաստան պիտի ստանձնէ թուրքիոյ ելմտական պարտաւորութիւններէն կամ պիտի պահանջէ այն իրաւունքները, որ իրեն բաժին կ'իյնան:

Յոդուած 91.— Հողերու փոխանցումէն յետոյ մասնաւոր յանձնախումբ մը պիտի նշանակուի թուրք եւ հայ սահմանագրութիւնը տեղւոյն վրայ գծելու համար:

Դաշնագրին 4րդ գլուխը կը վերաբերի փոքրամասնութեանց իրաւունքներու պաշտպանութեան — ապահովութիւն կեանքի եւ ստացուածքի, հաւաքական կամ անհատական ազատութիւն դաւանանքի եւ լեզուի: Թուրքիա կ'ընդունի 1915ի Լքեալ Դոյքերու օրէնքին անարդարութիւնը եւ չեղեալ կը նկատէ զայն: Թուրքիա յանձն կ'առնէ դիւրացնել 1914 Յունվարէն յետոյ երկրէն հեռացող քաղաքացիներու ներգաղթը եւ վերադարձնել անոնց գրաւեալ ստացուածքները (144): Ամէն թրքահայտակ, առանց ցեղի եւ կրօնքի խտրութեան, հաւասար իրաւունքներ կը վայելէ (145): Թուրքիա կը ճանչնայ օտար կրթական հաստատութեանց վկայականները եւ յանձն կ'առնէ բանալ ազատ ասպարէզներ ոչ-իսլամ քաղաքացիներուն առջեւ (146): Փոքրամասնութիւնները կը վայելեն եկեղեցական ու կրթական ինքնավարութիւն եւ Թուրքիա կը յարգէ Սուլթաններուն կողմէ նախապէս տրուած բոլոր Ֆերմաններն ու պետարքները: Ինչ նոր օրէնք որ պատրաստուած է այս վերջիները ջնջող կամ սահմանափակող, չեղեալ կը նկատուին (149):

Հակառակ մեր սպասումին, Ուիլսոնի գծած սահմանները հազիւ իրենց մէջ կը պարունակէին Հայաստան մը, որ պիտի ունենար 87,000 քառակուսի քիլօմէթր տարածութիւն: Անշուշտ նախագահ Ուիլսոն մեր փափաքներէն չէր որ պիտի առաջնորդուէր սահմանագծումի իր յանձնառութիւնը կատարած քտեն, այլ կարելիին եւ հնարաւորին թելադրանքէն: Բայց ո՞վ պիտի գրաւէր այդ հողամասերը, ի հաշիւ հայ կառավարութեան, քանի որ այս վերջինը արիւնքաբաւ վիճակի մէջ կը գտնուէր, եւ չէր կրնար առանձինն կրել այդ ծանր բեռը, երբ նոր յարձակումներու ենթարկուած էր Թուրքերու կողմէն:

Մեծ Պետութիւնները, հակառակ իրենց հանդիսաւոր խոստումներուն եւ յանձնառութիւններուն, տեղերէն իսկ շարժելու նպատակ չունէին այդ գրաւուած հողերը Թուրքերու ձեռքէն ազատելու միջոցներ ստեղծելու պէտքին առջեւ, եւ այսպէս գոնէ դիւրացնելու Հայկական Հանրապետութեան դժուարին գործը: Հոս անգամ մըն ալ մենք հանդիսատեսը եղանք Մեծ Պետութիւններու զգուելի պգտիկութեանը: Նանսէն, այս առթիւ

իրաւամբ գրեց. «Մեծ Պետութիւնները բան մը չըրին գործնականացնելու համար իրենց նոր յանձնառութիւնները, զոր ըստանձնած էին թուղթի վրայ: Այս բոլոր համաձայնութիւնները եղերական խեղկատակութեան մը տպաւորութիւնը կը թողուն, իբր թէ Մեծ Պետութիւններու պետական մարդերը մեկնած ըլլային սա սկզբունքէն, թէ բնական հարստութիւններ չունեցող պզտիկ ժողովուրդի մը եղած բոլոր խոստումները կարելի է ջնջել այն վայրկեանին, երբ անոնց կատարումը անյարմարութիւններ ներկայացնէ»: (L'Arménie et le Proche Orient, p. 351).

Հայաստանի Հանրապետութեան վրայ թուրքերու վերջին արշաւանքէն, եւ անոնց ձեռքով Հայաստանի վրայ կատարուած հողային անդամահատութենէն անմիջապէս յետոյ, ինչպէս գրած ենք, մեր «ԼենկեՐԱՅԻՆ ՀԱՐՑԵՐ» հատորին մէջ, Հայ եւ Ռուս Պոլշէփիքներ գրաւեցին: Հայաստանի վարչական կազմը 1920 Դեկտ. 3ին Արդէն ամիսներ առաջ երբ Ռուս Պոլշէփիքներ 1920 Ապրիլ 27ին վերջնապէս գրաւեցին Պագուն, անգլիական բանակին մնացորդը նկատելով թէ միանգամընդմիջոյ փակուած է իր առջեւ Պագունի նաւթահորերուն ոսկեղուռը, Յուլիս 26ին մեկնեցաւ Պաթումէն: Երբ Պոլշէփիք կառավարութիւնը յաջորդեց Հայաստանի Հանրապետութեան նախորդ վարչածեւին, արդէն իսկ Ալէքսանտրափոլի պայմաններով կրճատուած էին Հայաստանի սահմանները, եւ երկիրը վերածած արիւնքաւ միճակի մը: Եւ ո՞վ եղերաբախտ հեգնութիւն արդարութեան եւ պոռնկացում մարդկային խղճի, երբ ասդին Հայաստանի Հանրապետութիւնը իր ճակատագրական վայրկեանները կ'ապրէր, ենթարկուած թուրք արշաւանքի եւ ներքին պայքարներու, անդին, Ժընէփի մէջ Ազգերու Ընկերութիւնը կարծիքի փոխանակութիւններ կ'ընէր, իր ժողովներուն մէջ, Հայաստանի կառավարութիւնը իր ծոցն ընդունելու համար!!!: Ազգերու Ընկերութեան այդ ժողովներու ընթացքին, բանի մը ծայներ բարձրացան շեշտելով անմիջական կերպով եւ դրապէս Հայաստանի օգնելու պէտքը, եւ զայն թուրքերու ճիրաններէն փրկելու անհրաժեշտութիւնը, բայց այդ ծայները անլսելի մնացին Մեծ Պետութիւններու ներկայացուցիչներու կողմէն:

* *

Մուսթաֆա Բէմալի ազգայնական շարժումին եւ Կիլիկիոյ պարպումին հետեւանքով անգամ մըն ալ հարիւր հազարաւոր Հայեր դատապարտուեցան տարագրութեան ճամբան բռնել, իրենց ետին թողլով նոր զոհերու դիակներ, տուն ու ազարակներ...: Ազգերու Ընկերութիւնը ազդուած տիեզերական բողոքի եւ զոհերու անձկութեան աղաղակներէն, ու թերեւս մասամբ

խղճահարուած հայ արիւնէն, որ թափուեցաւ յանուն եւ ի նըպաստ Մեծ Պետութիւններու շահերուն, իր առաջին նիստին իսկ միաձայնութեամբ յայտարարեց, թէ անհրաժեշտ էր բան մը ընել «կարելի եղածին չափ շուտ վերջ տալու համար հայկական սոսկալի ողբերգութեան»: Իր երկրորդ նիստին (1921 Սեպտ.) Մեծ Պետութիւնները արդէն իսկ հրաժարած կը թուին ըլլալ Օւիլսընի կողմէն զծուած սահմաններով Հայաստանի մը կազմութեան գաղափարէն. որու հետեւանքով միաձայնութեամբ կը քուէարկէ Լորտ Ռոպէրթ Սէսիլի առաջարկը, որ է. «ապահովել Հայաստանի ապագան, եւ մասնաւորապէս՝ Հայերուն տալ ԱԶԳԱՅԻՆ ՏՈՒՆ (Home) մը, ամբողջովին ազատ Օսմանեան տիրապետութենէն»: Տարի մը վերջ, 1922 Սեպտեմբերի երրորդ նիստին Ազգերու Ընկերութիւնը կ'որոշէ միաձայնութեամբ «Թուրքիոյ հետ խաղաղութեան բանակցութիւններու ընթացքին պէտք չէ տեսութենէ հեռացնել Հայերուն համար ԱԶԳԱՅԻՆ ՏՈՒՆ մը ստեղծելու անհրաժեշտութիւնը»: Եւ այս հարցին վրայ կը հրաւիրէր խաղաղութեան ժողովին ուշադրութիւնը:

Լոզանի ժողովին մէջ (1922 Նոյեմբ.—1923 Յունիս) Մեծ Պետութիւնները Հայկ. հարցին կը մօտենան երեւութապէս միայն եւ ձեւականութեան համար. Անոնք նախ սպունգ մը կը քաշեն Սէվրի դաշնագրին վրայ, որուն ստորագրած էին իրենք, Հայաստանի կառավարութեան պատուիրակը եւ նոյն ժամանակի թուրք օրինաւոր կառավարութիւնը. Այս ընելէ վերջ Լորտ Բըրքըն այդ ժողովին մէջ փափաք յայտնեց, որ Հայերուն համար ԱՆԿԱՍ ԱԶԳԱՅԻՆ ՏՈՒՆ մը ստեղծուի, ճիմնուելով մանաւանդ սա առարկութեան վրայ, թէ Հայկական Հարցը «ԱՇԽԱՐՀԻ ԱՄԵՆԱՎԵՐԾ ԳԱՅԹԱԿՂՈՒԹԻՒՆՆԵՐԷՆ ՄԷԿԵ Է ԵՂԱԾ»: Լորտ Բըրքըն ինչպէս կրնար սպասել, որ Թուրքեր ազդուէին այդ մեծ գայթակղութենէն, երբ Անգղիա իսկ պատմութեան լնթացքին այդպիսի գայթակղութենէ եւ անբարոյականութենէ չազդուելու անձնական օրինակն էր տուած: Որովհետեւ գիտենք, թէ երբ 1878 Յունիս 4ին դաշնագրով Անգղիա գաղտնօրէն Կիպրոսը իբր կաշառք կ'ընդունէր Թուրքերու ձեռքէն, Լորտերու ժողովին մէջ Արթիլի դուքսը այդ գայթակղական արարքին ի լուր, սապէս պոռաց. «Աւելաւոր ո՛չ մէկ մասին մեջ մեր քաղաքականութիւնը երբեք ներգրծուած (dicté) չի եղած այսօր անբարոյական. ա՛յսօր անբարոյ սկզբունքներէ»: Եւ Լորտերու ժողովը իր լռութեամբ նուիրագործեց քաղաքական այդ անբարոյականութիւնը, որ յետոյ որդեգրուեցաւ բոլոր Պետութիւններու կողմէն, եւ տարբեր ժամանակ ու տարբեր ուղղութեամբ գործադրութեան դրուեցաւ Հայերուս հանդէպ:

Լոզանի ժողովին մէջ Թուրքերը վստահ, թէ որոնց հետ

է իրենց գործը, վճռապէս մերժեցին Քրդընի առաջարկը: Մինչ-դեռ կորովի եւ վճռական կեցուածք մը, Մեծ Պետութիւններու կողմէ, դիւրաւ պիտի կրնար խորտակել Թուրքերուն մերժումը եւ զգաստութեան բերել զիրենք: Այդ բարեացակամութիւնն ու առնականութիւնը կը պակսէին Մեծերուն մօտ: Անոնք փոխա-նակ այդ առնականութեան, մեղմացուցին իրենց առաջարկը, եւ պահանջեցին Հայերուն համար ԱԶԳԱՅԻՆ ՏՈՒՆ մը Թուրքիոյ մէջ, նոյնիսկ առանց ինքնավարութեան, կառավարուած Թուրք օրէնքներով, պայմանով միայն, որ Հայերը հոն կարենան բնա-կիլ, եւ պահպանել իրենց ցեղը, լեզուն եւ մշակոյթը: Թուրքեր այս առաջարկն ալ մերժեցին: Եւ 1923 Յունիս 24ին Լոզանի հաշտութեան պայմանագիրը ստորագրուեցաւ այնպէս մը, իբր թէ Հայկական Հարց գոյութիւն ունեցած չըլլար երբեք... իբր թէ միլիոնաւոր Հայերու արիւնը թափուած չըլլար այդ Հարցին պատճառով... իբր թէ Հայեր, իբր «պզտիկ դաշնակից»ը Մեծե-րուն, իրենց զոհաբերութիւնը բրած չըլլալին Մեծերու յաղթա-նակին համար... իբր թէ Մեծ Պետութիւնները հանդիսաւոր խոս-տումներ բրած, եւ յանձնառութիւններ ստանձնած չըլլալին Հա-յաստանի ազատութեան եւ անկախութեան համար...: Ահա ան-պատկառ եւ շնական դիւանագիտութեան գործը...

Լոզան գերեզմանն եղաւ Հայկական դատին: Լոզան անիծուած գերեզմանն եղաւ, նոր Դիւնոսեման (=էգ շունի գե-րեզման) Սէվրի դաշնագիրը ստորագրող Մեծ Պետութիւններուն եւ անոնց դիւանագէտներուն:

Լոզանի Ժողովականներուն մէջ գտնուեցաւ հատ մը մի-այն, ֆրանսական կառավարութեան առաջին ներկայացուցիչը, Պր. Պարէր, որ հիւանդութեան պատրուակով Լոզանի Ժողովնե-րէն քաշուեցաւ վերջնապէս, յայտարարելով. «ԻՄ ԱՍՊՈՐԷՉԻՍ ՎԵՐՋԱՆԻՈՐՈՒԹԷԱՆ, ՊԻՏԻ ՉՊԴԾԵՄ ԱՅՍ ՁԵՌՔԵՐՍ, ԱՅՍ ՊԻՍԻ ԴԱՇՆԱԳԻՐ ՄԸ ՍՏՈՐԱԳՐԵԼՈՎ»:

Նանսէն, իր «Հայաստան եւ Մօտաւոր Արեւելքը» գործին մէջ, իբր հմուտ մը, որ իր պաշտօնին բերմամբ ծանօթացած է եւրոպական դիւանագիտութեան ներքին ծալքերուն, եւ իբր խրդ-ճամիտ մարդ, որ մօտէն շօշափեց հայ զոհաբերութիւնները, տա-ռապանքը, յուսախարութիւններն ու հիասթափումները, գրեց. «Լա՛յ հայ Ժողովուրդին, որ եւրոպական դիւանագիտութեան ենթարկուեցաւ: Իրեն համար աւելի լաւ եղած պիտի ըլլար, եթէ երբեք իր անունը արտասանուած չըլլար եւրոպական դի-ւանագէտի մը կողմէն» (էջ 364):

Նանսէն իր այս համոզումը յաճախ շեշտած է իր գրքին մէջ, ամէն անգամ որ ինքզինքը գտած է հայ տառապանքին, եւ զայն ներկայացնելու դժպիհի հարկին առջեւ: Այլուր ան ըսած

էր. «Եղերական իրականութիւնը այն է, թէ (Հայերու) համար շատ աւելի լաւ արժած պիտի ըլլար, եթէ եւրոպական պետութիւնները իրենց կառավարութիւններն ու դիւանագէտները անոնց գործերով զբաղած չըլլային» (էջ 314):

Նանսէնի այս տողերը կարդալէ վերջ մենք նոյնիսկ ակամայ կը հարկադրուինք վերադառնալ մեր այն համոզումին, թէ 1870—1885ի մեր ազգային մեծ դեկավարներէն մանաւանդ Ն. Վարժապետեանի հակառուս եւ անգղիասէր քաղաքականութիւնը ամենամեծ սխալն էր, եւ այդ սխալէն յառաջ եկան, մեծ մասամբ, Հայ ժողովուրդին եւ Հայաստանի դժբախտութիւնները: Եթէ մենք մնացած ըլլայինք մեր ռուսասիրութեան ճամբուն մէջ, եւ եթէ Ռուսիա զբաւած եւ իրեն կցած ըլլար Թուրքիոյ Հայկական գաւառները, մենք երջանկաբեր իրողութեան մը առջեւ պիտի գտնուած ըլլայինք, 1917ի Մարտի ռուսական յեղափոխութեան ատեն, երբ Ժեն. Սերիտովիչի ներկայացուցած ծրագրին համաձայն Միացեալ Մեծ Հայաստան մը Ռուսիոյ անջատ ու դաշնակից պետութիւններէն մէկը պիտի կազմէր, եւ պիտի ունենար իր առաւելակշիռ ազդեցութիւնը Պոլշէվիք կառավարութիւններու շարքին(*):

Եւ արդէն Անգղիոյ դեկավարներէն շատեր եթէ ո'չ հրապարակաւ, գոնէ առանձնապէս կ'ընդունին, թէ մեր կրած ազգային դժբախտութիւններուն մէջ մեծ պատասխանատուութիւն մը ունին իրենք: Այդ պատասխանատուութիւնը մասամբ հրապարակ դրին Պահպանողական եւ Ազատական կուսակցութիւններու երկու մեծ պետերը, Մր. Ասրուիթ, եւ Մր. Աթանլէյ Պալտուն, երբ 1924 Սեպտեմբերին նախարարապետ եւ Գործաւորականներու լիտը Մր. Ռամսէյ Մաք Տոնալտի ուղղած իրենց նամակով Հայերու նիւթապէս օգնելու պէտքը շեշտեցին, յայտարարելով.

1.— Որովհետեւ Հայերը իրենց ազատութեան խոստումով քաջալերուեցան պատերազմի միջոցին օժանդակել դաշնակիցներու դատին, եւ որովհետեւ անոնք այդ պատճառով շատ տառապեցան:

1.— Որովհետեւ պատերազմի ատեն եւ զինադադարէ վերջ դաշնակից պետութիւններու պետական մարդերը, շատ մը առիթներով խոստացան ազատութիւնն ու անկախութիւնը հայ ազգին:

(*) Համապատասխան ընկերութեան Նախագահ Ժեն. Սերիտովիչի Թուրքահայաստանի մասին կազմած ծրագիրը տես մեր Հայկական Միջուկներ, էջ 201—210:

3.— Որովհետեւ Մեծն Բրիտանիա մասամբ պատասխանատու է Իզմիրի կործանումէն վերջ Օսմանեան Հայերու վերջնական արտաքսումին եւ զրուումին:

4.— Որովհետեւ այն հինգ միլիոն ոսկին (Օսմ. ոսկեդրամ) զոր թուրք կառավարութիւնը 1915ին Պերլինի պանքան դրած էր, եւ որուն տիրացան դաշնակիցները, զինադադարէն յետոյ, մեծ մասամբ (թերեւս ամբողջութեամբ) հայկական դրամ էր:

5. Որովհետեւ տարազիրներուն արդի վիճակը աններելի է եւ անբարոյացուցիչ, եւ իբր ամբաստանութիւն մը կը ջգջուի Արեւմտեան Պետութիւններու դէմ...:

Մենք մեծ ցաւով կ'ընդունինք, թէ հիմա մեզի անկարելի է Հայերոյ հանդէպ մեր յանձնառութիւնները կատարել... Բայց ուրիշ միջոց մը կայ՝ ցոյց տալու, թէ մենք կ'զգանք մեր պատասխանատուութիւնը (**)»։

— Հայկական մարտիրոսութեան արիւններովը զրուած ողբերգութեան վարձագործը, գոնէ՛ն անպիտմ, կը փակուի Անգղիոյ «պատասխանատուութեան» այս՝ յազարամ յայտարարութեամբ։ Բայց ինչպէս շեշտած ենք շատ մը առիթներով, կարելի է վերջնականապէս փակուած նկատել Հայկական Հարցը, որչափ ատեն մենք Հայերս ունենանք մեր հայու պարտականութեան գիտակցութիւնը, եւ զայն կատարելու հաստատուն կամքն ու յօժարութիւնը։

[illegible][illegible][illegible]

ԺԺԺ.

ՀԱՅԿԱՍՏԱՆԻ ՀԱՆՐԱՊԵՏՈՒԹԵԱՆ ԾԱԳՈՒՄԸ

«Կը հաւատամք, թէ յաղթական Ռուսիան, պատերազմէն վերջ պիտի ըլլայ սահմանադրական եւ դաւանակցային Ռուսիա մը, եւ մենք հպարտ պիտի զգանք ինքզինքնիս դաւանակցային Ռուսիոյ մը մասը կազմելով» :
10 Նոյ. 1914 : Մ. Ս.

Նախագահ Ուիլսոն 1917 Մարտ 6ի իր յայտարարագրով պարզեց վաղուան խաղաղութեան մասին իր որոշ սկզբունքները, զորս կրնանք ամփոփել սա քանի մը տողերուն մէջ.

1. — Չճանչնալ պետութիւններու կողմէ ստորագրուած ո՛րեւէ գաղտնի համաձայնութիւն, ճնշուած փոքր ազգերու ճակատագրի շուրջ :

2. — Ոչ մէկ ժողովուրդ պիտի կառավարուի հակառակ իր կամքին :

3. — Ոչ մէկ կառավարութիւն կրնայ իր իշխանութիւնը պարտադրել այն ժողովուրդներուն, որոնք զինքը ճանչնալ կը մերժեն :

Երբ 1917 Մարտին Ռուսիոյ մէջ պայթեցաւ ներքին ժողովրդական ապստամբութիւնը, եւ Մարտ 12ին Նիքոլա Բ. Չար հարկադրուեցաւ հրաժարիլ գահէն, ի նպաստ իր տղուն, առժ. կառավարութեան գլուխը անցաւ Բէրէնսկի: Առժամեայ կառավարութիւնը կը թուի նկատի առած ըլլալ Ուիլսոնեան գաղափարաւորութիւնը ազգերու ինքնորոշման մասին: 1917 Մարտ 9ին Ռուսահայաստանի եւ Անդրկովկասի բոլոր ժողովուրդներու համար ռուս ժողովրդական առժ. կառավարութիւնը կը նշանակէ Անդրկովկասեան Դոմիթէն (== Օզակամ) պաշտօն տալով անոր տեղական գործերը վարել առժամաբար միշտ ենթակայ ռուս առժամեայ կառավարութեան, սա հասկացողութեամբ. որ «Առանձին Քոմիթէն չի կրնար իր իշխանութեամբ սահմանել ո՛չ մէկ նոր

օրէնք, կամ ջնջել գոյութիւն ունեցող ոեւէ օրէնք»։ եւ թէ Կովկասեան փոխարքայութեան օրէնքներով պիտի առաջնորդուի Օգակումը :

1917 Ապրիլ 25ին որոշմագրով Տաճկահայաստանի գրաւած հողամասերուն վարչական գործը զինուորականութենէն առնելով կը յանձնէ առժ. Բաղաքական բաժինը, իսկ Յուլիս 3ի որոշմագրով կը հրատարակէ Ռուսիոյ քաղկացուցիչ ազգաբնակութիւններու «ինքնորոշման իրաւունքը, նոյնիսկ մինչեւ անջատում»։ Իսկ Հոկտ. 3ի յայտագրով. «Ճանաչում բոլոր ժողովուրդներու ինքնորոշման իրաւունքի, ՍԱՀՄԱՆԱԴԻՐ ԺՈՂՈՎԻ ԿՈՂՄԷՆ ՄՇԱԿՈՒԵԼԻԻՔ ՀԻՄՆԻՐՈՒ ՎՐԱՅ»։ Յուլիս 3ի որոշմագրին հրատարակութիւնը արդիւնք էր նոյն օր գումարուած խորհուրդներու համառուսական Համագումարին, որ այդ յայտարարութեան առնչութեամբ մանրամասնութիւններ ալ գծած է. 1.— Սահմանադիր ժողովը միայն իրաւունք ունի գծելու ժողովրդավար Ռուսաստանի նոր հիմերը. եւ բոլոր ազգութեանց իրաւունքներու անխախտութիւնը երաշխաւորող պայմանները. 2.— Նոր Ռուսաստանը պիտի քայէ դէպի վարչական ապակեդրոնացում. 3.— Սահմանադիր ժողովը պիտի ստեղծէ քաղաքական լայն ինքնավարութիւն այն շրջաններուն համար, որ ազգագրական եւ սոցեալ-տնտեսական առանձնայատկութիւններ ունին. 4.— Լեզուներու հաւասարութիւն. 5.— Համագումարը հսկառակ է այն բոլոր փորձերուն որ նպատակ պիտի ունենան ազգային հարցեր լուծել մինչեւ Սահմանադիր ժողով, յայտարարական եղանակով, Ռուսաստանից անջատելով անոր առանձինն մասերը:

Համագումարին այս որոշումը հիմը կը կազմէ վաղուան ստեղծուելիք Հանրապետութիւններուն, իբր քաղկացուցիչ մասը Ռուսիոյ: Այս սկզբունքը նոյնութեամբ որդեգրեց պոլշէվիք կառավարութիւնը, երբ գործի գլուխ անցաւ Հոկտեմբերին: Համառուս Համագումարին այս որոշումներէն վերջ, աւելորդ է ըսել, թէ անջատումի ոեւէ փորձ կամ ձեռնարկ, պիտի նկատուէր օրինազանցութիւն, ոեւէ կառավարութեան կողմէ, եւ պատասխանատուութիւն պիտի հրաւիրէր իր վրայ:

Հոկտեմբերեան Յեղափոխութեան հետեւանքով Քէրէնսկիի ժողովրդական առժ. կառավարութիւնը տեղի կուտայ պոլշէվիքներու, որոնք ձեռք կ'առնուն Ռուսիոյ կառավարութեան ղեկը. նոր կառավարութիւնը, խնդրոյ առարկայ կ'ընէ ժողովուրդներու ինքնորոշման հարցը, եւ հիմնուելով Քէրէնսկիի առժ. կառավարութեան այս մասին տուած Մարտ 9ի, Ապրիլ 25ի, Յուլիս 3ի եւ Հոկտ. 3ի որոշումներուն վրայ 1917 Նոյ. 15ին սա պաշտօնական զեկոյցը կը հրատարակէ.

1. — Ռուսիոյ գիւղացիական եւ քանուորական կառավարութիւնը պիտի պաշտպանէր Հայութեան իրաւունքները Ռուսիոյ կողմէն բռնազրաւուած թրքապատկան Հայաստանի վերայ, ազաւ ինքնորոշման իրաւունքով, մինչեւ լիակատար անկախութիւն :

2. — Այս իրաւունքին իրացումը կարելի կ'ըլլայ այն պարագային միայն, երբ կը ստեղծուի կարգ մը երաշխիքներ, որոնք անհրաժեշտ են հայ ժողովուրդի ազատ հանրաքուէին համար :

Պոլշէվիք կառավարութիւնը այդ երաշխիքներու շարքին անհրաժեշտ կը նկատէ ռուս բանակին հեռացումը Հայաստանէն, գաղթական եւ տարագիր Հայերու վերադարձը դէպի Հայրենիք, ինչպէս նաեւ վերադարձը Թուրքիոյ խորերը բռնի տարտըղնուած Հայերու :

Սոյն պաշտօնագիրը միեւնոյն ժամանակ կը յայտարարէ, թէ Տաճկահայաստանի սահմանները պիտի ճշդուին հայ ժողովուրդի կողմէ դեմոկրատ սկզբունքներով ընտրուած ներկայացուցիչներու կողմէ, ներկայութեամբ Կովկասեան գործերու արտակարգ ժամանակաւոր Գործավարի եւ համաձայնութեամբ դրացի եւ վիճելի հողամասերու ներկայացուցիչներու :

Ժողովրդական գործավարներու այս որոշմնագրէն յստակօրէն կը տեսնուի, թէ պոլշէվիք կառավարութիւնը լուրջ կերպով նկատողութեան առած է Տաճկահայաստանի խնդիրը, եւ կ'ուզէ միանգամընդմիջտ զայն լուծել ի նպաստ Հայերուն, հընարաւոր միջոցներով : Եւ խնդրոյն կարգադրութիւնը կը յանձնէ Ստեփան Շահումեանի :

Տաճկահայաստանի մասին այս վերջին յայտարարութեան ստորագրած են Լէնին եւ Սթալին, 1917 Յեկտ. 30ին : Իսկ յաջորդ օր (Յեկտ. 31), Սթալին կը հրատարակէ իր կոչը, ուղղուած հայ ժողովուրդին, ուր ի միջի այլոց ակնսրկելով Հայկական դատին, եւ անոր լուծման ճամբուն վրայ հայ ժողովուրդի կրած արիւնոտ յուսախաբութիւններուն, կ'ըսէ.

«... Հայաստանի զաւակները հերոսական պաշտպաններն իրենց հայրենիքի, բայց նրա ոչ հեռատես բաղաբազէտները, որ աշխարհակալ դիւանագիտութեան գիշատիչների կողմից խաբւած են մէկից աւելի անգամներ, այժմ չեն կարող չտեսնել որ դիւանագիտական կոմպլիքեզոնների հին ճանապարհը Հայաստանի ազատագրութեան ճանապարհը չէ. Բացայայտ է դառնում որ կեղերուած ժողովուրդների ազատագրութիւնը պիտի գայ բանուորական յեղափոխութեան միջոցով, սկսուած Ռուսիոյ մէջ. Հոկտեմբերին...» :

Դժբախտաբար Պրէսմ Լիթովսքի կառավարութիւնը կը ստիպուի ստորագրել Պրէսմ Լիթովսքի դաշնագիրը 1918 Մարտ 15ին, Գերմանիոյ եւ իր դաշնակիցներուն հետ, եւ կը հարկադրուի Արեւելեան Անատոլիոյն, այսինքն Հայաստանի հողերէն ետ քաշել զբաւման բանակները, եւ այդ հողամասերը յանձնել Տաճկաստանի: Կը սկսի խուճապային նահանջը ռուս բանակին, որուն հետեւանքով ամբողջ Հայկական նահանգներու պաշտպանութեան գործը կը մնայ հայ կամաւորական գունդերու ուսին: Եւ այն վայրկեաններէն կը սկսի ո՛չ միայն Տաճկահայաստանի, այլ եւ Ռուսահայաստանի ճակատագրական աղէտը: 1918 Յունվարին Լէնին եւ Սթալին արդէն հրատարակած էին Ռուսահայաստանի սգատութիւնը հռչակող հրամանագիրը, իբր բողկացուցիչ մաս Ռուսիոյ: Իսկ ասկէ առաջ (1917 Մարտ 9) կազմուած էր Անդրկովկասեան Բոմիթէն, որուն, ինչպէս տեսանք, գործադիրի պաշտօն տրուած էր միայն, եւ իրաւունք չունէր Ա.Ռ.Ա.Ն.Ձ.Ի.Ն. դիրք բռնել, արդէն իսկ գոյութիւն ունեցող կացութեան եւ օրէնքներու հակառակ:

Այս պահուս Ռուսիոյ երէկի դաշնակիցները, ինչպէս կը գրէ Լիթին Անթոնէլի, «ո՛չ դաշնակից են, ո՛չ թշնամի, ո՛չ չէզոք»: Տեղի կ'ունենան Մուրմանսքի եւ Վլատիմոստոքի արշաւանքները, երբ տեղական սովիէթներուն կողմէն սիրով կ'ընդունին անգղիացի ծովակալը եւ իրեն ընկերացող ֆրանսացի եւ ամերիկեան ներկայացուցիչները: Միւս կողմէն կը սկսի տարբեր արշաւանք մը դէպի Բագու, Անգղիացիներու կողմէ: Այս երկու արշաւանքներուն նպատակն է, իբր թէ, չթողուլ որ գերման բանակը օգտագործէ երկաթուղիներն ու նաւթահորերը: Անիշխանութիւնը կատարեալ է ամէն կողմ:

Ահա այսպիսի կացութեան մը մէջ է, որ Պրէսմ Լիթովսքէն անմիջապէս վերջ թուրքերը, յետին նպատակներով գործի կը ձեռնարկեն, եւ Ռուսերէն անջատ եւ անկախաբար կ'ուզեն հաշտութեան բանակցութիւններու սկսիլ Անդրկովկասեան Սէյմին հետ: Այդ միջոցին արդէն իսկ Օզակոմը կորսնցուցած էր իր գոյութիւնը, եւ անոր յաջորդած Սէյմը (1917 Նոյ. 27) եւ անոր գործադիր մարմինը Անդրկովկասեան Բոմիսարիան: Այդ օրերուն թրքական Գ. զօրաբանակի հրամանատար Վահիպ փաշա զինադադար կնքելու առաջարկը կ'ընէ Անդրկովկասեան Սէյմին: Դեկտ. 2 եւ 5ին Երզնկայի մէջ կ'ստորագրուին զինադադարի որոշումն ու պայմանները: Եւ երբ Սէյմը կ'ուզէ գիտնալ, թէ ի՞նչ պայմաններով ու միջոցով կարելի է հաշտութիւն կնքել, Վէհիպ փաշա կը պատասխանէ, թէ Պրէսմ Լիթովսքի ժողովին պատգամաւորները — որոնց մէջ կը գտնուին Ռուսեր եւ Թուրքեր — պատահաւ են ճանչցալու Անդրկովկասի անկախութիւնը, եւ

Սէյմն ալ կրնայ հոն դրկել իր ներկայացուցիչները: Սէյմը, որուն անդամակցութեան կոչուած են Հայերէն՝ Խ. Կարճիկեան, Հ. Օհանջանեան, Ստեփան Շահումեան եւ ուրիշներ, միջոց կ'ուզէ խորհրդակցելու այս խնդրոյն շուրջ, եւ փոխանակ խորհրդակցութեան համար դիմում կատարելու Խորհրդ. Սիւնթեան առժամեայ կառավարութեան, որ ամէնէն անհրաժեշտն էր, քանի որ այդ օրինաւոր? կառավարութիւնն էր վերջին յայտարարող ժողովուրդներու ազատ ինքնորոշման սկզբունքը, կը դիմէ այդ առժամեայ կառավարութեան հակառակորդ Ուքրանիոյ Ռստաին, Բանակցութեան վայր կը նշանակուի Տրապիզոնը: Հաստատութեան քանազնացները դեռ Թիֆլիզէն չամեկնած, Պրէսթ Լիթովսքէն կը հասնի Գարախանի հեռագիրը, որ կ'ըսէ. «Լեռքնագրի ամենալուրջ կէտն է Արտահանի, Կարսի եւ Պաթումի անջատումը Ռուսաստանից, ինքնորոշման ծելի տակ»: Այս կը նշանակէ, թէ Պրէսթ Լիթովսքի մէջ Թուրքիոյ ներկայացուցիչները կ'ընդունին Անդրկովկասեան հողամասերուն Ռուսիոյ առժ. կառավարութեան ամբողջացուցիչ մասը կազմելը, եւ այդ հարցը կը դնեն Պրէսթի մէջ: Հոս աւելորդ չենք համարիր անգամ մըն ալ կրկնելու, թէ Պրէսթ Լիթովսքի դաշնագրէն մօտ երկու ամիս առաջ (Յունվ. 14) Լէնին եւ Սթալին արդէն ստորագրած էին Ռուսիոյ Հայաստանի ազատութիւնը յայտարարող հրամանագիրը. իբր Բաղկացուցիչ մաս Ռուսիոյ, ինչպէս յայտարարած էր Քէրէնսկիի կառավարութիւնը: Այս պարագան որոշապէս ցոյց կուտայ, թէ Ռուսահայաստանի կամ այլ քառով երեսանեան վաղուան Հայկական Հանրապետութեան հիմնադիրներն են Լէնին, Սթալին, Գարախան եւ Չիչէրին(*): Տրապիզոնի խորհրդակցութիւնները կը սկսին 1918 Մարտ 1ին: Բառնի պէյ Մարտ 3ի ժողովին կը պնդէ, թէ Անդրկովկասեան պատուիրակութիւնը պարտաւոր է ընդունիլ Պրէսթ Լիթովսքի դաշնագրին պայմանները, քանի որ Անդրկովկաս Ռուսիոյ քաղկացուցիչ մասը կը կազմէ, որչափ ատեն անկախութիւն չէ յայտարարած: Սէյմի պատուիրակները Մարտ 26ին կը զիջին Կարսի, Արտահանի եւ Ար-

(*) Ա. Խաթիսեանի ըմբռնումով Թուրքերն են, որ կ'ստեղծեն Հայաստանն ու Հայկ. Հանրապետութիւնը: Խաթիսեան իր Հայաստանի Հանրապետութեան ծագումն ու զարգացումը գրքին մէջ կ'ըսէ. «Թայեալմ փաշայի տեսակէտը յաղթելու էր և Թուրքերը ստեղծեցին փոքրիկ Հայաստանը... Ատկէ ետքը Լէվէր փաշան օր մը... բաւ ինծի. «Աս լուծեցի շատ զփութարին խնդիր մը, ստեղծեցի Հայաստանը. զօհացում տուի Հայերու ազգային պահանջներուն, բայց այդ բրի յայնպիսի ձեւով մը. որ չզօհեցի Թրքական հողերէն ոչ մէկ թիզ իսկ» (էջ 72): Նոյն միտքերը կը յայտնուին նաեւ իր պատմութեան 83 էջին:

դուինի մասին, բայց ո՛չ Պաթումի: Թուրքերու պնդումին վրայ Սէյմը կ'ընդունի Պրէսթ Լիթովսքի դաշնագիրը, եւ պատրաստակամութիւն կը յայտնէ շարունակելու բանակցութիւնները: Այս անգամ թուրք պատուիրակութիւնը կը պահանջէ, որ Սէյմի բաղկացուցիչ ազգերը պէտք է նախ իրենց անկախութիւնը յայտարարեն, իբր նախապայման բանակցութիւններու շարունակութեան:

Այս բանակցութիւններու ընթացքին, հակառակ զինագադարի ստորագրութեան, Թուրքերը կը շարունակեն պատերազմը, եւ յաջորդաբար մէկը միւսին ետեւէն հետզհետէ կը գրաւեն ռուս բանակէն լքուած, եւ հայ կամաւորներու եւ փոքրածիւր բանակին կողմէն պաշտպանուած Տաճկահայաստանի քաղաքներն ու հողամասերը. հակառակ հայկական գունդերու հերոսային դիմադրութեան, եւ մասնակի յաղթանակներուն: Թրքական բանակին յառաջխաղացումը եւ Տրապիզոնի թուրք պատիրակութեան կողմէ բանակցութիւնները վերսկսելու պայմանին — անկախութեան հռչակում — ստիպողականութիւնը անելի մատնած է Սէյմի հայ ներկայացուցիչները: Այս վայրկեանէն կը սկսի սայթաքումներու շարքը հայ ղեկավարներուն: Առժ. կառավարութեան Դոմիսէրներու ժողովը, նկատի ունենալով թուրք կառավարութեան պահանջը Անդրկովկասեան ազգաբնակչութիւններու անկախութեան, Սթալին Ս. Շահումեանի ուղղած Օգոստ. 8 թուակիր նամակով, կը հաղորդէ. «... Մեր ընդհանուր քաղաքականութիւնը Անդրկովկասի խնդրում այն է, որ ստիպենք Գերմանացիներին պաշտօնապէս ճանաչել, որ վրացական, հայկական եւ ամրպէջանեան հարցերը Ռուսաստանի համար ներքին հարցեր են, որոնց լուծմանը Գերմանացիները պէտք չէ մասնակցին: Հէնց այդ պատճառով մենք չենք ճանաչում Վրաստանի անկախութիւնը, որ ճանչցուած է Գերմանացիների կողմից» (Ս. Վրոնչեւսն, Հայաստանի Հանրապետութիւն, էջ 137): Սթալինի այս զեկուցումը, որ կ'ակնարկէ կանխօրօք Գերմանիոյ կողմէն ստեղծուած Վրաստանի անկախութեան, ազդարարութիւն մըն է միեւնոյն ժամանակ Թուրքերու կողմէն պահանջուած անկախութեան մասին, ոչ թէ անոր համար, որ Դոմիսէրներու ժողովը հակառակ է անկախութեան, այլ որովհետեւ չուզեր, որ դուրսէն գան անկախութեան առաջարկները, — որովհետեւ կ'ուզէ որ յայտարարուելիք անկախութիւնները չվստեն Ռուսիոյ ամբողջականութեան, եւ յայտարարուին Սովիէթ Ռուսիոյ սահմանադիր ժողովին կողմէ տրուելիք որոշումներու եւ համաձայնութեան հիմքերու վրայ, քանի որ Վրաստան, Հայաստան եւ Աւերպէճան Ռուսիոյ բաղկացուցիչ մասը կը կազմեն, եւ անոնց վերաբերող խնդիրները Ռուսաստանի համար ներքին հարցեր են: Եւ

սայթաքումները կը շարունակուին:

Քէշէնսկիի կառավարութիւնը երբ կը ստիպուի քաշուիլ հանրային գործունէութենէ, եւ կառավարութեան ղեկը կը յանձնէ Սոփիէթ Բոմիսէշններու: Այդ փոխանցումի օրերուն, Թիֆլիզ գտնուող ՀԱՅ ԱԶԳ. ԽՈՐՀՈՒԴԻՆ Բեզերսպուրկ կը դրկէ բժիշկ Ջաւրիէվը իբրեւ ներկայացուցիչ, ընկեր ունենալով Լիպարիտ Նազարեանցը (Լեռնեան): Այս առաքելութեան մասին հրատարակուած են (Հայրենիք Տարեգիրք 1943) Լիպարիտի յուշերէն քաղուածներ, որոնց շարքին չեն տեսնուիր բնաւ բանակցութիւններ, որոնք տեղի ունեցած ըլլան Հայկական անկախութեան խնդրոյ շուրջ: Ասիկա աններելի զանցառութիւն մըն է, տրուած ըլլալով Հայաստանի ճգնաժամային դրութիւնը: Երբ 1918ի ամբարան Անգղիացիներ Բագուի մէջ կը ձերբակալեն Ս. Շահումեանը, իբր փոխ վրէժ Մոսկուայի մէջ կը ձերբակալուին Ջաւրիէվ եւ Լիպարիտ:

Քաղաքական այս շփոթ կացութեան միջոցին թրքական վայրենութիւնը կը վերսկսի իր ջարդարարութեամբ. վերագրուած հողամասերուն մէջ, Ու միեւնոյն ժամանակ Տրապիզոնի ժողովին մէջ թուրք ներկայացուցիչները օրէ օր հողային նոր պահանջներ կը դնեն մէջ տեղ, Թուրքիոյ թաքուն նպատակն է Ռուսահայաստանն ալ ջնջել քարտէսէն, եթէ կարելի ըլլայ ամբողջական գրաւումով: Զ. Աւալով, իր ՎՐԱՍՏԱՆԻ ԱՆԿԱՌՈՒԹԻՒՆԸ գրքին մէջ (գլ. Ե.) երբ կը խօսի 1918 Մայիս 11ի Պաթումի թրքական առաջարկներու մասին, կը գրէ, թէ Թուրքերուն կողմէ գծուած Հայաստանի «նոր սահմանը համագործ կատարեալ ոչնչացումի, Ալէքսանտրաքոլը, Ալէքսանտրաքոլի եւ Էջմիածնի գաւառների մէկ մասը, այսինքն, այսպէս ասած, Հայաստանի մեծ մասը անցնում էր Տաճկաստանի, Կարս-Ալէքսանտրաքոլ եւ Ալէքսանտրաքոլ-պարսկական սահմանը հասնող երկաթուղագծով միասին» (ՀԱՅԲԵՆԻՔ ամսագիր, 1935 Յունվ. էջ 77): Թուրքերու կողմէն անիրաւօրէն բանաձեւուած այս չափազանցուած պահանջներէն ազդուած Մայիս 12ին Ֆանկուսով, գերմանական ներկայացուցիչը, իր կառավարութեան կուտայ սահեռագիրը. «Թրքական ամէն չափ ու սահման անցած պահանջները՝ անջատելու գուտ հայկական գաւառները, որպիսիք են Ախալքալաքը, Ալէքսանտրաքոլը, եւ Երեւանի նահանգի մասերը, աղաղակող կերպով խախտում են Պրէսթ Լիթովսկի դաշնագիրը, եւ նպատակ ունին բնաջնջել Հայերին Անդրկովկասում: Այսօր երեկոյեան Թուրքերը վերջնագիր ներկայացրին, որ թոյլ տրուի իրենց զօրքերին Ալէքսանտրաքոլի վրայով անցնիլ Զուլֆա, եւ այս մասին ոչինչ հաղորդեցին ինծի: Ես բողոքեցի նման րնթացքի դէմ» (Վրացեան, Հ. Հ. էջ 95): Այս հեռագրէն արդէն

ամիս մը առաջ (1918 Ապրիլ 13) Զիջէրինի եւ Գարախանի ստորագրութեամբ բողոքի հեռագիր մը կը տրուի Գերմանիոյ Արտ. Գործոց նախարարութեան, որուն պնդումով Հայերուն պարտադրուած էր Պրէսթ Լիթովսկի դաշնագիրը: Բողոքագիրը կ'ըսէ. «Թրքական բանակը առաջանում է դէպի Կարս, Պաթում, Արտահան, կործանելով երկիրը, եւ բնաջնջելով գիւղացի բնակչութիւնը: Հայերու բախտի ապագայ պատասխանատուութիւնը ընկած է Գերմանիոյ վրայ, որովհետեւ նրա պնդումներին հետեւանքով էր, որ ռուսական զօրքերը հանուեցին հայկական շրջաններին, եւ այժմ նրանցից է կախուած սանձել թրքական զօրքերի կողմից վրէժի, գրգռութեան հողի վրայ տեղի ունեցող սովորական խժդուութիւնները: Դժուար է հաշտուիլ այն միտքի հետ, որ Գերմանիոյ պէս մի քաղաքակիրթ պետութիւն, որ հնարաւորութիւն ունի ազդելու իր զինակցի, Թուրքիոյ վրայ, թոյլ տայ, որպէսզի Պրէսթի հաշտարար դաշնագիրը դառնայ իր կամքից անկախ պատերազմի մէջ մղուած հայ ժողովուրդի համար անհաշիւ դժբախտութիւնների մի աղբիւր: Այս պատճառով խորհուրդը համոզուած է, որ դուք ձեռք կ'առնէք անհրաժեշտ եւ միայն ձեզանից կախուած միջոցներ: Թուրքիոյ վրայ հակազդելու, որպէսզի խաղաղ ժողովրդի ոչնչացումը, ինչպէս այդ եղել է Արտահանում, վերջ գտնի» (Փաստաթուղթեր եւ նիւթեր Վրաստանի եւ Անդրկովկասի արտաքին ֆաղափականութեան մասին. Թիֆլիզ, 1919, էջ 192, քաղուած՝ «Հայրենիք» ամսագրէն, 1937 Ապրիլ. էջ 136): Այս բողոքները արդիւնք մը չունեցան: Թուրքերը շարունակեցին իրենց յառաջխաղացութիւնները, եւ Մայիս 15ին գրաւեցին Ալէքսանտրաբոլը:

Այս պայմաններու տակ այլեւս չափազանց ուշոշ է Հայաստանի կացութիւնը: Թուրքերուն նպատակն էր բնաջնջել զայն: Եւ այդ բնաջնջումի գործը պիտի դիւրանար այն ատեն միայն, երբ իրենց պնդումով Հայաստան իր անկախութիւնը յայտարարէր, եւ իբր անջատ միութիւն խզուէր Ռուսիայէն: Եւ այդ խրջումը աղիտաբեր պիտի ըլլար Հայաստանի: Եթէ մեր օրուան վարիչները քաղաքական հասունութիւն ունեցած ըլլային, պիտի տեսնէին, թէ փրկութեան մէկ միջոց ունէին իրենց առջեւ. մընաւ այն որոշման վրայ, զոր 1917 Մայիսին Հայաստանի բոլոր քաղաքներու նահանգային գիւղացիական համագումարները տրուած էին «Անդրկովկասը, (հետեւաբար եւ Հայաստանը) պէտք է կապուած լինի Ռուսաստանի հետ դաւանակցական կապերով»(*): Հա-

(*) Ռուսաստանէն անջատ, անկախ Հայաստանի յայտարարութեան համաժողովէն չէին նոյնիսկ դաշնակցական շարքայիններէ ոմանք: Խ. Կարճիկեանի

ւատարիմ այս սկզբունքին, որ յետոյ 1917 Նոյ. 15 նուիրագործըւեցաւ Խորհրդային կառավարութեան յայտարարութեամբ, մեր գործիչները պէտք էր բաւականանային Պրէսթ Լիթովսքի դաշնագրով, մինչեւ ցնոր տնօմինութիւն, եւ փոխանակ Տրապիզոն երթալու, պէտք էր երթային Մոսկուա, փրկելու համար Հայաստանի կացութիւնը: Բայց, ոչ, Հ. Յ. Դաշնակցութեան լիտորները կը թուի թէ նորէն վերադարձած են հակառուս քաղաքականութեան: Անկախութեան հարցը կը դրուի մէջտեղ: 1918 Մայիս 27ին Ալէքսանտրովի մէջ գումարուած քաղաքական կուսակցութիւններու խորհրդակցական ժողովը վնասակար կը հռչակէ անկախութեան աֆսի մը հրատարակութիւնը: Եւ իր այս որոշումը կը հաղորդէ Թիֆլիզի մէջ բնակող ՀԱՅՈՅ ԱԶԳԱՅԻՆ ԽՈՐՀՈՒՐԴին: Հակառակ այս քանաւոր որոշումին, Հ. Յ. Դաշնակցութեան Թիֆլիզի կեդր. կոմիտէի եւ Սէյմի ու Ազգ. Խորհուրդի դաշնակցական հատուածներու միացեալ նիստին մէջ կ'որոշէ յայտարարել Հայաստանի անկախութիւնը. եւ կազմել անկախ Հանրապետութիւն միջկուսակցական տարրերու գործակցութեան հիման վրայ: Եւ այդ անկախութեան արտի յայտարարութեան կը լաջորդէ 1918 Մայիս 30ին թուրք պատուիրակութեան հետ բանակցութիւններու վերսկսումը, եւ Յունիս քին Պաթումի մէջ ստորագրուեցաւ հաշտութեան դաշնագիրը Թուրքիոյ եւ Հայաստանի անկախ Հանրապետութեան միջեւ (Ս. ՎՐԱՅԵԱՆ, Հ. Հ., էջ 130—132):

Այս դաշնագրէն սկսեալ Հայկ. Հանրապետութեան դաշնակցական կառավարութիւնը կը սկսի սայթաքումներու նոր շրջանի մը, աւելի անտրամաբանական քան 1878ի շրջանին պատրիարքական սայթաքումները: Ան այլեւս կը հրաժարի հայկական վեց նահանգներէն, նոյն իսկ սոսկ Վանի լճի շրջակայքի խնդրանքէն, Խատիսեան եւ Ա. Ահարոնեան Թուրքերուն հետ սիրուրտութիւն կ'սկսին Պոլսոյ մէջ: Հայկական կառավարութիւնը բարեկամ է Թուրքիոյ եւ թշնամի՝ Ռուսիոյ եւ ռուսական նոր

սպանիչը եզոր Մինասեան, դաշնակցական, բանտին մէջ յայտարարած է, թէ «սպանած է կարճիկեանը նկատելով զայն մեղաւոր, այն բանին համար, որ կովկասեան իշխանութիւնները զրկեցին կովկասը ռուսական օգնութենէ, և այդպէսով Թուրքերուն հնարաւորութիւն տուին Պաքուի մէջ կոտորած սարքել» (Ա. ԽԱՏԻՍԵԱՆ. «Հայաստանի Հանրապետութեան ծագումն ու զարգացումը» էջ 97): Լեւելորդ է ըսել, թէ այդ անջատումը յիմարութեան առաջին քայլն է, որուն ազդեցութիւնը հետեւանքները զգալի պիտի ըլլային հետզհետէ:

ռէժիմին(*)։ Եւ այս թշնամութիւնը կը բացատրուի անով, որ Հայաստան առաջին օրէն բռնեց Տէնիքինի կողմը, ըստ վկայութեան Ս. Վրացեանի, երբ այս վերջինը հակապոլշէվիք շարժումին գլուխը անցած էր Խորհրդային կառավարութեան դէմ մղուած քաղաքային պատերազմներու միջոցին. եւ ինքն ալ սկսած էր հալածանքը հայ Պոլշէվիքներու դէմ, եւ 1919 Օգոստ. 20էն սկսեալ Տէնիքին գինուորական ներկայացուցիչ նշանակած էր Հայաստանի կառավարութեան մօտ։

Տեղի կ'ունենայ 1919 Փետր. 24—Ապրիլ 22ին Փարիզի Հայ Ազգ. Համագումարը, ուր իրարու կը միացուն Հայկական Հանրապետութեան եւ արեւմտահայ հատուածին Թուրքիոյ հայկական գաւառներու շուրջ հետապնդած ազգային իրաւունքները, կարենալ ձեռք բերելու համար միացեալ եւ անկախ Հայաստան մը։ Այս իմաստով արդէն պետութիւններու կը ներկայացուի պահանջումներու յուշագիր մը. ստորագրուած Պօղոս Նուպարի եւ Ա. Ահարոնեանի կողմէ (1919 Փետր. 12)։ Համագումարին կողմէ կը պատրաստուի Տաճկահայաստանի մասին մեր պահանջները բանաձեւող ընդարձակ յուշագիր մը, եւ կը ներկայացուի Մեծ Պետութեանց, որպէսզի նկատողութեան առնուն յաղթանակէն վերջ, հաշտութեան բանակցութիւններու ընթացքին։

Հայկական Հանրապետութեան կամ Հայաստանի անկախութեան ճանաչումը, Պետութիւններու կողմէ տեղի ունեցաւ 1920ին։ Խաղաղութեան Վեհաժողովի քարտուղարութիւնը 27 Յունուարին հաղորդեց Հանրապետութեան պատուիրակութեան, թէ 1920 Յունւ. 19ին Գերագոյն Խորհուրդը տուած է երկու որոշումներ. 1.— De facto ճանաչում Հայկական պետութեան կա-

(*) Երբ մօտէն կ'ուսումնասիրենք Ա. Խաչատուրեանի «Հայաստանի Հանրապետութեան մարտն ու զարգացումը» հրատարակութիւնը, սա եզրակացութեան կուգանք, թէ Հայկական Հանրապետութեան դաշնակցական վարիչները, եթէ իրենց աւանդական ուսման եղանակով չեն ուզած հասկացողութեան եղբեր փնտռել ուսման Պոլշէվիք կառավարութեան հետ, միւս կողմէն անգլիական ներկայացուցիչները, օգտուելով դաշնակցական նախարարներու հակառուս քաղաքականութենէն, աշխատած են այդ անսիրելիութիւնը գործածել ի նպաստ իրենց քաղաքական ծրագիրներուն։ Անոնք եղած են, որ Հայաստանի կառավարութիւնը հրաւիրած են ուշադրութիւն դարձնել Աղեքսանդրապոլի մէջ ղոյութիւն ունեցող պոլշէվիք շարժումին վրայ։ Նոյնիսկ Հանրապետութեան ճգնաժամային օրերուն, Անգղիոյ կողմէն Լորտ Բրըքը 1920 Նոյ. 25 թիւով իր հեռագրով կը հրահանգէ Հայկ. Հանրապետութեան կառավարութեան. «Աւելի լաւ է հաշտուիլ Թուրքիոյ հետ քան թէ Սովիէթներու» (էջ 254)։ Եւ դաշնակցական կառավարութիւնը յամառօրէն շարունակեց 1876—78ի Ազգ. Պատրիարքարանի ազգակործան քաղաքականութիւնը, աւելի եղբրական պայմաններու տակ։

աւարութեան. 2.— Թէ այս ճանաչումը չի նախորդեր այդ պետութեան ապագայ սահմաններուն խնդիրը: Այս հաղորդագրութենէն օր մը առաջ արդէն Ամերիկա de facto ճանչցած էր Հայկական անկախութիւնը, եւ հետզհետէ անջատարար նոյն որոշումը տուած են Ֆրանսա, Անգղիա, Իտալիա, Ճաքոն եւ ուրիշներ:

Անկախութեան ծրագրին հետ անմիջական կապ ունեցող երկու խնդիրներ կային, ազատագրում Հայկական նահանգներու եւ Հոգատարութիւն Հայաստանի. 1919 Մարտ 20ին Չորսերու Խորհուրդը Ուիլսոնի առաջարկով կ'որոշէ Սիջազգային Յանձնախումբ մը ղրկել Մերձաւոր Արեւելք, քննութիւն մը կատարելու համար Թուրքիայէն անջատուելիք հողամասերու բնակչութեան պէտքերու մասին: Այդ Յանձնախումբէն միայն Ամերիկայի անդամները գործի սկսան, եւ Յունիս 10էն մէկ ամսուան քննութիւններու իբր եզրակացութիւն, յայտարարեցին, թէ Օսմ. կայսրութենէն պէտք է կազմուին երեք նոր միաւորներ. Հայաստան, Պոլիս միջազգային, եւ Թուրքիա: Եւ յայտնեցին սա կարծիքը, թէ Հայաստանի հոգատարութիւնը առանձնապէս դժուարին գործ մըն է, չըսելու համար անկարելի. թէ տրուելիք Հոգատարութիւնը պէտք է տարածուի Հայաստանի, Պոլսոյ եւ Թուրքիոյ վրայ միաժամանակ: Նախագահ Ուիլսոն երկրորդ առաքելութիւն մը ղրկեց Հայաստան, զօրավար ձէյմս Հարպըրտի գլխաւորութեամբ: Կիլիկիոյ Սահակ կաթողիկոսին ընկերակցութեամբ Դամասկոս—Հալէպ երկաթուղիի վակոններէն մէկուն մէջ. Ժեն. Հարպըրտի հետ երկար տեսակցութիւն մը ունեցանք Թուրքահայաստանի ազատագրութեան անմիջական պէտքի մասին, այս խնդրոյ շուրջ տալով ընդարձակ եւ մանրամասն տեղեկութիւններ: Հարպըրտի տեղեկագիրը կը շեշտէր պէտքը Հայաստանի վրայ Ամերիկայի հոգատարութեան «վերջ տալու համար քրիստոնեաներու նկատմամբ գործուած զազանութիւններուն». բայց այդ հոգատարութեան տակ առնել կ'ուզէ նաեւ ամբողջ Անդրրկովկասը, եւ առ այդ կը շեշտէ, թէ անհրաժեշտ է որ ամերիկեան զինուորական ոյժ ղրկուի տեղւոյն վրայ, եւ ուժեղացնել ամերիկեան ընդհանուր բանակն ու նաւատորմը կարենալ ապահով յարաբերութիւններ պահելու համար Ամերիկայի եւ Պոլսոյ միջեւ: Եւ տակաւին կարգ մը երաշխաւորութիւններ Անգղիայէն, Ֆրանսայէն, Դերմանիայէն եւ Ռուսիայէն, թէ պիտի յարգուին հոգատարութեանց պայմանները, որոնց կարգին նաեւ այն պայմանը, որ ըստ Քինկի եւ Քրէյնի առաքելութեան տեղեկագրին, «Ռուսաստանը հրաժարի իր բոլոր յաւակնութիւններէն Կովկասեան Հայաստանի վերաբերմամբ: Հակառակ Ուիլսոնի պատգամին սրտառուչ տողերուն, Ներակոյտի Արտաքին Յարաբերու-

Թեանց Քոմիթէն 1920 Մայիս 27ի նիստին «յարգանօժ» մերժեց Ուիլսոնի առաջարկած Հոգատարութիւնը Հայաստանի, եւ Երեսփոփոցի Սրտաքին Յարաբերութեանց Քոմիթէն վաւերացուց այդ մերժումը: Լորտ Քրզըն 1920 Մարտ 20ին, Ազգ. Դաշնակցութեան կառաջարկէ Հոգատարութիւնը: Այս վերջինը, սակայն, Ապրիլ 11ին Գերագոյն Խորհուրդին ուղղած իր յուշագրով կը մերժէ հոգատարութիւնը, պնդելով հանդերձ, թէ «Լեւել անկախ Հայկական Պետութեան սեղծումը կը նկատուի մարդկութեան պարսկանութիւնը»: Հոգատարութեան մերժումի այս օրերուն համընթացաբար 1920 Մայիս 11ին Վերսալի մէջ Հաշտութեան Գերագոյն Խորհուրդի կողմէ թուրք պատուիրակներուն կը յանձնուի 433 յօդուածներէ եւ 12 մասերէ բաղկացած հաշտութեան դաշնագիրը, որ յետոյ Օգոստոս 10ին կը ստորագրուի Սէվրի մէջ, դաշնակից ներկայացուցիչներու, Հայկ. Հանրապետութեան եւ թուրք պատուիրակներու կողմէ: Այդ դաշնագրին 89րդ յօդուածն է. «Թուրքիա եւ Հայաստան, ինչպէս նաեւ միւս պայմանագիր բարձր կողմերը կը հաւանին Ամերիկայի նախագահին իրաւարարութեան յանձնել Էրզրումի, Տրապիզոնի, Վանի եւ Պիթիսի նահանգներուն մէջ: Թուրքիոյ եւ Հայաստանի սահմանին որոշման խնդիրը, եւ ընդունելի նախագահին որոշումով Հայաստանի ծով իջնելուն եւ վերոյիշեալ սահմանին յարակից բոլոր Օսմ. հողերուն զինուորական չէզոքացման մասին պատրաստուած բոլոր տրամադրութիւնները»: Եւ նախագահ Ուիլսոն խղճմտօրէն կատարեց իր պարտականութիւնը Հայաստանի սահմանները գծելով, եւ յանձնելով Ազգ. Դաշնակցութեան Գերագոյն Խորհուրդին: Դժբախտաբար Սէվրի դաշնագիրը ստորագրող Պետութիւններու շարքին չգտնուեցաւ մէկը, որ անկեղծութիւնն ու քաջութիւնն ունենար նախածեռնարկ ըլլալու Թուրքերուն յարգել տալու համար, իրենց ստորագրած պայմանները, եւ Ուիլսոնի կողմէն նշանակուած Հայաստանի սահմանները:

Քաղաքական-զինուորական նոր խլրտումներու հետեւանքով, որոնց ծագումներուն մէջ ամօթալի պատասխանատուութիւն ունին նաեւ Պոլիս նստող յաղրական Մեծ Պետութիւններու ներկայացուցիչները, քաղաքական դէպքերը նոր ձեւաւորումներ ըստացան. Քէմալական շարժումը, քաջալերուած արտաքին դիւանագիտական այս կամ այն մօթ ուժերէ, կազմեց, 1919 Յուլիս 23ին, Էրզրումի «Թուրքիոյ ազգային ուխտը»: Այդ պահուն Հայկական Հանրապետութեան վարիչները պարտաւոր էին նկատի ունենալ ամենանուազ հաւանականութիւններն անգամ, որոնք կրնային դժպիհի անակնկալներ ստեղծել, երբ Հանրապետութիւնը բաժնուած Ռուսիայէն, եւ Համաձայնական Պետութիւններու կողմէ լքուած, ինքն իր ճակատագրին, մնացած էր անօգնական

եւ մինակ. Այս բախտորոշ վայրկեանին Հայաստանի Հանրապետութիւնը երկընտրանքի մը առջեւ կը գտնուէր. կ'մ իբր բաղկացուցիչ մաս Ռուսաստանի, դաշնակցիլ Պոլշէվիք կառավարութեան հետ, եւ այդպէս գէթ, առժամաբար պահպանել իր հողային ամբողջականութիւնը, համաձայն Պրէսթի դաշնագրին, եւ կ'ամ լեզու գտնել Քէմալականներուն հետ խօսելու, եւ նուազագոյն զոհողութեամբ փրկել օրուան կացութիւնը: Հակառակ, որ Հայաստանէն Մոսկուա դրկուած պատուիրակը իր հետ բերաւ Զիշերինի նամակը, որով կը յանձնարարէր Թուրքիոյ, Պարսկաստանի եւ Հայաստանի սահմաններուն հարցը խաղաղ միջոցներով կարգադրել, դիւանագիտական ճամբով եւ խորհրդային կառավարութեան միջամտութեամբ հակառակ, որ ռուս խորհրդային Միութեան կառավարութիւնը փափաք յայտնեց, Թուրքերու հետ հաշտութեան դաշնագիր կնքելէ առաջ, Հայաստանի հետ սահմաններու ճշդումի մասին հասկացողութեան մը գալ, Հայաստանի կառավարութիւնը մերժեց խորհրդային կառավարութեան երկարած քարեկամական ծեռքը, եւ անօրինակ ամբարտաւանութեամբ, յենած Սէվրի դաշնագրին վրայ, յայտարարեց. «ձեռք եկնք բոլշեվիկեան խռովութիւններ, պիտի յաղթենք եւ արիւնկալ Թիւրքերին»: Եւ քաղաքական նոր արկածախնդրութիւն մը փորձեց Օլթիի վրայ(*). Պէքիր Սամի, 1920 Յունիս 24ի պաշտօնագրով բողոքեց Հայկ. Հանրապետութեան պատերազմի ծեռնարկին դէմ, թէ «... մեզի դէմ եղած շարժումները օգտակար չեն ձեր ազգի համար: Ձեր պատուիրակութիւնը Մոսկուայի մէջ — Շանթի պատուիրակութեան ակնարկելով — բանակցութիւններ կը վարէ: Մենք ալ ռուս Սովիէթական իշխանութեան հետ քաղաքական յարաբերութիւններու ծեռնարկած ըլլալով խաղաղօրէն պատերազմին վերջ տալու կ'աշխատինք միասնաբար»:

Այս պայմաններու մէջ, դեռ պատահած դժբախտութիւններէն չի զգաստացած Հանրապետութեան դաշնակցական նախարարները, իրենց սովորական ռուսատեցութենէն տարուած, կը խորհին, թէ Հայաստանի եւ Հայկական Հանրապետութեան ճակատագիրն ու ապագան պէտք է մեռուի «Փարիզի եւ ո՛չ րե Մոսկուայի մէջ, եւ յամենայն դեպս, առանց Մոսկուայի մասնակցութեան» (Ա. խառ. Հ. Հ. ծագումն ու զարգացումը, էջ 140), Բայց կոպկասեան Հայաստանի հարցը աւելի ռուսական հարց մըն էր, եւ դիւանագիտական անբաւելի սխալ մը պիտի ըլլար անոր լուծումը փնտռել Մոսկուայէն դուրս, Փարիզի մէջ եւ այ-

(*) Տես. Վ.ՐԱՅԵԱՆ, «Հ. Հ. էջ 414. Ա.Ս. «Թիւրքման Յեդ. Գաղափարաբանութիւնը, Բ. էջ 239. Մ. ՍԵՐՈԲԵԱՆ, Երկու Գրեցներ, էջ 25—26.

լուր: Եւ կառավարական շրջանակներու մէջ գտնուած են անհատներ եւ կուսակցութիւններ (Էս-էր), որոնք իրաւամբ կը պնդէին, թէ «առանց Ռուսաստանի անկարելի է մտածել Կովկասեան եւ մասնաւորապէս ռուսահայկական հարցի հաստատուն լուծման մասին»: Բայց հայ հանրապետականներու քաղաքական կուրուլթիւնը այնքան կարճատեւ ըրած է զիրենք, որ երբ 1920ին, Կուլակի եւ Տէնիքինի մօտ ինքնաբերաբար ներկայացուցիչներ կը դրկեն, իրեւ կառավարական կազմ ընդունելով զանոնք, Լ. Շանթի պատգամաւորութիւնը կը դրկեն Մոսկուա, ոչ թէ ինքնաբերաբար, այլ հարկադրաբար, քանի որ ըստ Ս. Վրացեանի Պոլշէվիք Ռուսիոյ հետ բանակցելու թելադրանքը եղած է «Խորհրդային Ռուսաստանի պատասխանատու ներկայացուցիչներից ոմանց կողմէ» (Հ. Հ. էջ 406). Այս խոստովանութիւնը ցոյց կուտայ, թէ Հայաստանի Հանրապետութիւնը պէտք է զգացած նախաքայլը առնելու մերձեցումի եւ հասկացողութեան ճամբուն վրայ, քայլ մը, որ եթէ առաջին օրէն առնուած ըլլար պիտի կրնար Հայրենիքին սահմաններուն ընդարձակումը, եւ ազատութիւնն ու խաղաղութիւնը ապահովել:

Ու երբ Հայկ. Հանրապետութիւնը իր ինքնավստահ ամբարտաւանութեամբ, Երեսփ. Ժողովի բեմերէն արհամարհանքով կը մերժէ, Ն. Աղբալեանի բերնով, Զիչերինի երկարած բարեկամական ծեռքը, եւ անօրինակ յանդգնութեամբ մը ինքզինքը պատրաստ ցոյց կուտայ խորտակելու քեռաւ ռուսական զուլսները, նորէն Խորհրդային Ռուսաստանն է, որ աւելի շատ մտահոգուած կը թուի ըլլալ ո՛չ միայն Կովկասահայաստանի, այլ եւ Տաճկահայաստանի հողամասերուն ճակատագրով:

Ա. Խատիսեան, իր Հայաստանի Հանրապետութեան պատմութեան մէջ, կը պատմէ իր տեսակցութիւնը Պոլսոյ ներքին գործոց նախարար Րէշատ փաշայի հետ 1920ին: Այս տեսակցութիւններու երկրորդին, երբ խնդիրը կը դառնայ Տաճկահայաստանի հողամասերուն Հայաստանի Հանրապետութեան կցումին, Րէշատ փաշա, կը գրէ Խատիսեան, «թղթի վրայ գծեց Հայաստանի հնարաւոր սահմանները, մտցնելով Հայաստանի հողամասերու մէջ ամբողջ ռուսական Հայաստանը, Ալաշկերտի եւ Բասէնի հովիտները եւ իրեւ նաւահանգիստ Րիզէն: Այսպէս, Վանը, Մուշը, Էրզրումը եւ Տրապիզոնը կ'անցնէին Թիւրքիային» (էջ 199):

Թուրքերու այս լեզուն բաւական տարօրինակ պիտի թուէր մեզի, եթէ հետագայ յայտնութիւններ նոր լուսաբանութիւններ չտային մեզի թրքական մտայնութեան այս շրջափոխութեան մասին: Թալէաթ եւ Էնվէր ասկէ առաջ անգիշող էին

Տանկահայաստանի հողերու մասին, եւ ինքզինքնին հպարտ կը զգային Հայկական հարցը լուծած ըլլալուն համար, Հայկական Հանրապետութեան ստեղծումով Անդրկովկասի մէջ, առանց թիզ մը հող զոհելու Թրքահայաստանէն։ Ու հիմա անոնց յաջորդները տրամադրութիւն ցոյց կուտան Ալաշկերտի եւ Բասէնի հովիտները եւ Ռիզէն իրը նաւահանգիստ ցոյց տալու Հայաստանի։ Այս շրջափոխութեան պատճառները պէտք է փնտռել Խորհրդային ԽՍՀՄ-ի գիւնահանգիտական յարաբերութիւններուն մէջ։

Մուսթաֆա Բէմալ պէտք ունէր Խորհրդային Ռուսիոյ օժանդակութեան։ «Թանին» թերթը ժամանակին հրատարակեց 1920ին արեւմտեան ճակատի հրամանատար Ալի Ֆուատ փաշայի ուղղուած Մուսթաֆա Բէմալի մէկ նամակը, որուն մէջ կ'ըսուի. «Մոսկուա մեկնած մեր պատուիրակութենէն հետեւ 13 Օգոստ. 1920 թուակիր առաջին տեղեկագրերը կը հաղորդեն, որ Լէնինի եւ Զիլէրինի հետ բազմաթիւ տեսակցութիւններ կատարուած են։ Այս տեսակցութեանց ընթացքին համակրանք ցոյց տրուած է մեր պայքարին հանդէպ, ու զէնքի եւ ռազմամթերքի օժանդակութիւն խոստացուած է։ ՀԱՅԵՐԱՒՆ ՄԵՐ ԵՐԿՐԷՆ ՀՈՂ ՍՏԱՆԱԷՈՒ ԱՆՀՐԱԺԵՇՏՈՒԹԻՒՆԸ ԵՆԾՏՈՒԱԾ Է»։ Ու կը յաւելու. «Մեր պատուիրակութենէն ստացանք նոր տեղեկագիր մը, որ երկու երկիրներէ ալ միջեւ կնքուելիք դաշնագրի մասին կը խօսի։ ԸՍՏ ՏԵՂԵԿԱԳՐԻՆ, ՎԱՆԻ, ՊԻԹԼԻՍԻ, ՄՈՒՇԻ ԿՈՂՄԵՐԷՆ ՀՈՂ ԿՈՒԶՈՒՄ»։

Թանինի կողմէ Մուսթաֆա Բէմալի այս հրատարակութենէն վերջ, 1935ին «Ճումհուրիէթ թերթը հրատարակեց թուրք համալսարանի Միլլի Յեղափոխութեան պատմութեան ուսուցչին դասախօսութիւնները։ Այդ դասախօսութիւններու շարքին կը պատմուի, թէ «Զիլէրին թրքական պատուիրակութեան հետ պատրաստած ռուսական աջակցութեան պայմանագիրը նշանագրելէ յետոյ յայտարարած է, թէ այն ատեն միայն պիտի կրնայ վերջնականապէս ստորագրել, երբ հայերն ալ մասնակցին այս համաձայնութեան Վանի, Պիթլիսի, եւ Էրզրումի նահանգները Հայաստանի կցուելէ յետոյ»։

Միլլի Յեղափոխութեան պատմագրին վկայութեան համաձայն, Զիլէրինի այս առաջարկը նիւթ դարձած է նաեւ Լեւկիւրիի Ազգ. Ժողովի խորհրդակցութիւններուն, եւ երեսփոխաններ յայտարարած են. «Պէտք է այդ զոհողութիւնը ընենք։ Մեր այս մահու եւ կենաց պայքարին մէջ միայն Ռուսերը ունինք մեզի օգնական, եթէ անկէ եւս զրկուինք, յաղթութեան ամէն յոյս պիտի կորսնցնենք»։

Երբ այս բանակցութիւնները տեղի կ'ունենան Մոսկուայի

մէջ, Հայկական Հանրապետութիւնը չուզեր անգամ հետաքրքրուիլ անոնցմով: Եւ միայն հայ անհատներ են, որ (Վ. Տէրեան, Եւ Ս. Տէր Գաբրիէլեան) իրենց ճշմարիտ հայրենասէրի հանգամանքով յարաբերութիւններ կը մշակեն Լէնինի, Սթալինի եւ Զիչէրինի հետ, եւ կը յաջողին Հայկական հարցին լուծումը պայմանագրին մէջ մտցնել տալ (ԼՐԱԲԵՐ, 25 Յունւ. 947):

Այս դէպքերը տեղի կ'ունենային այն օրերուն, երբ Զիչէրին (1920 Յունիս 17) կը հաղորդէ Հայաստանի Հանրապետութեան թէ Ռուսիա խաղաղասիրական նպատակներով կ'ուզէ հաշտութիւն կնքել Թուրքիոյ հետ, որպէսզի մտերմիկ յարաբերութիւններով ջանայ հաստատել «փոխադարձ սահմանագծում» թուրք եւ հարեւան ազգերու միջեւ, «ինչպէս հայ ժողովուրդն է», եւ վերջ տալ ջարդերուն: Այդ նոյն օրերուն էր, որ Տ. Բէկզատեան, Վրաստանի մէջ Հայկ. Հանրապետութեան դիւանագիտական ներկայացուցիչը, 1920 Օգոստոսին պաշտօնագրով մը ի միջի այլոց կը գրէր. «Եթէ Հայաստան իր կողմից դիմի վերոյիշեալ կառավարութեան (=իմա Սովիէթ կառավարութեան) խաղաղութեան առաջարկներով, Հայաստանի անկախութիւնը եւ ինքնիշխանութիւնը ընդունելու պայմանով, այդպիսի առաջարկները Մոսկուայում կ'ընդունուին նպաստաւոր կերպով: (Ա. ԽԱՏ. — Հ. Հ. էջ 237):

Այս դէպքերը կը պատահէին այն օրերուն, երբ Հայաստանի Հանրապետութեան դերակատարները, տոնքիշոդական կեցուածքով ճեղքան կը շարժէին, ու հարկադրաբար ճամբայ կը հանէին Լ. Շանթի պատուիրակութիւնը դէպի Մոսկուա:

Ապահով կրնանք ըլլալ, թէ եթէ Հայաստանի Հանրապետութիւնը եւ անոր դերակատարները քաղաքական պոռտ մը հասունութիւն ունեցած ըլլային, առաջին օրէն իսկ պիտի մնային անբաժան՝ Ռուսիայէն. պիտի զգային, թէ անկէ անջատումն ու թուղթէ անկախութիւնը աղիտաւոր քայլեր էին, առնուած ազատագրութեան արիւնոտ ճամբուն վրայ: Եւ Ռուսիոյ հետ մեր միութեան կամ գործակցութեան գետնի վրայ ո՛չ միայն պահպանած պիտի ըլլայինք կովկասահայաստանի սահմանները, ըստ Պրէսթ Լիթովսքի դաշնագրին, այլ եւ պիտի ունենայինք Հայկական հարցի մասնակի լուծումով, Հայկական նահանգներէն Վանի, Էրզրումի, Պիթլիսի եւ Մուշի հողամասերէ կաբէւոր բաժիններ: Մէկ խօսքով Հայկական հարցի այս կերպով մասնակի լուծման մը չյանգելուն ամբողջ պատասխանատուութիւնը կը ծանրանայ Հայկական Հանրապետութեան հակառուս քաղաքականութեան վրայ:

Թուրքիոյ հետ Հայկ. Հանրապետութեան սկսած պատերազմը վերջացաւ աղիտաւոր պարտութեամբ: Հանրապետութեան

հաշտութեան բանագնացները Գարապէքիւր բանտարկեց Ալէքսանտրաքոլի միջնաբերդը, եւ Հանրապետութեան պարտադրեց Ալէքսանտրաքոլի ամօթալի դաշնագիրը, որ ստորագրուեցաւ 1920 Դեկտ. 2ի գիշերը, եւ որուն Յրդ. յօդուածով Հայկ. Հանրապետութիւնը կը հրաժարի Սէվրի դաշնագրէն, հետեւաբար եւ Ուիլսընեան սահմանագծումով Հայկական նահանգներէն(*), Այս վաշիկեանէն սկսեալ Հայկ. Հանրապետութեան առջեւ փակուած են ելքի դուռները: Եւրոպական պետութիւններէն ուրացւած, Սէվրի ուրացումով, եւ Խորհրդային Ռուսաստանը արհամարհուած եւ ատուած: Բաց դուռ մը միայն կը մնար, թրքական բարեկամութիւնը, կամ թրքական օրիանքալիքը, եւ Հանրապետութիւնը իր կազմով, դաշնակցական թերթերն ամբողջ աշխ. ուղղութիւնը որդեգրեցին: Ալէքսանտրաքոլի դաշնագիրը ստորագրուելիք օրն իսկ Հայկական Հանրապետութեան կառավարութիւնը, թելադրուած Մոսկուայի Ազգ. ներկայացուցիչէն, սակարկութեան կը մտնեն Խորհրդային Միութեան կառավարութեան հետ. Դեկտ. 2ին Հանրապետութեան կառավարութիւնը կը յանձնեն հայ Պոլշէփիներուն, գիշերը կը ստորագրեն Ալէքսանտրաքոլի դաշնագիրը, եւ կը քաշուին գործէ եւ Հայաստանէն: Այնպէս, որ երբ 1922 Մայիս 15ին ճենովայի մէջ Ա. Ռեւրոնեան տեսակցութիւն մը կ'ունենայ Չիչէրինի հետ, երբ խօսքը կը դառնայ Թուրքիոյ վերագրուած հողերու շուրջ, Չիչէրին կ'ըսէ. «Ինչ վերաբերում է Կովկասեան Հայաստանին, մենք զիջեցինք Կարսի շրջանը Թիւրքերին, ստիպուած, որովհետեւ ձեր կառավարութիւնը աշխ. արդէն զիջել էր: Մեզքը մերը չէ, ձերն է»: Հետեւեալ Խորհրդածութիւնները կարծեմ, թէ բաւական պիտի ըլլան ցոյց տալու ծախողանքին պատճառները:

Ա. Վրացեան Էրզրումի ճակատի խորտակումին մէջ պատասխանատուութեան բաժին մը կ'ուզէ վերագրել Ժեն. Անդրանիկին, գրելով. «Քաջ հայդուկ, հիանալի խմբապետ, պարտիզական կռիւների հմուտ վարիչ՝ Անդրանիկը, զօրավարի ուսադիրներ դնելուց յետոյ, մեծ չափով կորցրեց իր հմայքը: Ուսադիրները չէին արգիւում, որ ռուսական բանակի սպաները շարունակէին համարել նրան խմբապետ՝ անձեռնհաս վարելու խոշոր զօրամասեր եւ բերդի պաշտպանութեան բարդ գործը: Անդրա-

(*) Լէ՛՛՛՛ կը պնդէ, թէ Հայ պատուիրակներու միասին կառավարութեան բերած դաշնագրին օրինակը Թուրքերու յանձնուածին իսկական բնագրին յար. և նմանը չէ: Հետեւաբար Գ. Լազեանի հրատարակած դաշնագիրը չէ այն, որ յանձնուած է Գարապէքիւրի. (Հայաստան եւ Հայ դասը քս զաւանգրեւու, էջ 204—206) և բաղդա. Լէ՛՛՛՛, Թ. 3 Գ.— Բ. էջ 245:

նիկը ինքն եւս, իր հերթին, լաւ չէր զգում իրեն նոր դերում, ո՛չ խմբապետ էր, ո՛չ զինուորական: Խմբապետութիւնից հրաժարուել, զօրավար չէր դարձել . . . » Հայկական Հանրապետութիւն, էջ73):

Վրացեանի այս ժխտական գնահատականը Անդրանիկի մասին, մանաւանդ երբ խնդիրը կը դառնայ էրզրումի ճակատի քայքայումի շուրջ, կրնայ վիճելի ըլլալ այսօր եւ վաղը: Բայց եթէ այդ գնահատականը փոխադրենք Հայկ. Հանրապետութեան վարիչներուն վրայ, կը խորհիմ, թէ գտած կ'ըլլանք անոր ծախողութեան եւ անկումին պատճառներուն գաղտնիքը: Հայկ. Հանրապետութիւնը կերպով մը սեփականութիւնն եղաւ Հ. Յ. Դաշնակցութեան վարիչներուն: Իբր յեղափոխական գնահատող մը, ինքզինքս պարտաւոր կ'զգամ անաչառօրէն խոստովանելու, թէ բոլոր հայ յեղափոխական կազմակերպութիւններու շարքին, Հ. Յ. Դաշնակցութիւնը միակն էր, որ իբր կուսակցութիւն իր կազմակերպական կարգապահութեամբ կը գերազանցէր ամէնքը. ան կրցաւ բաւական ծեռնհասօրէն առաջնորդել հայդուկային գրոհներ, պարտիզանական կռիւներ, անիկա անմրցելի էր սոփայակրութեան մարզին եւ թէրօրական գործողութիւններու մէջ, Այս մարզին մէջ առաջնութեան մրցանիշը կուտանք իրեն: Բայց երբ Հ. Յ. Դաշնակցութիւնը անցաւ պետականութեան կազմի գլուխ, ան չկրցաւ զգալ, թէ իր տեղը չէր, ուր կը գտնուէր: Իր երէկի կուսակցական գործելակերպը ու րաբիքը, գործ չէին կրնար ունենալ Հանրապետական աթոռներու վրայ: Նախարարի մը դերը կը տարբերէր կուսակցական հայդուկի դերէն: Եւ որովհետեւ նախարարներու մօտ պետական մարդու դերին գիտակցութիւնն ու կարողութիւնը կը պակսէր, չկրցին ո՛չ նախարար ըլլալ, եւ ո՛չ հայդուկ մնալ: Եւ այդ պարագային, իրենք իրենց մէջ անճանաչուած, գինովներու խարխափումներով քալեցին դէպի մարտադաշտ, սպառնալով մերթ ռուսին, մերթ թուրքին, եւ մերթ Հանրապետութեան բնիկ տարրի մէկ հատուածին, եւ օտարներէ դրդուած ստեղծեցին 1920 Մայիս 1ի ներքին քաղաքային պատերազմը:

Հայկական Հանրապետութեան դաշնակցական վարիչները չկրցին ըմբռնել, թէ Յեղափոխական գործունէութեան շրջանի յատուկ հայդուկային եւ տէրօրական գործելակերպին վարժուած մարդերով ու միտքերով չէր որ կրնար կառավարուիլ նորակազմ պետութիւն մը, որուն գոյութիւնը առաջին օրէն վտանգուած էր, զինքը շրջապատող կատաղի թշնամիներու կողմէ, որոնց վերայ իրենք հատ մըն ալ աւելցուցին — Խորհրդային Ռուսիան — անոր երկնցուցած բարեկամական ծեռքը մերժելով: Մեր նորակազմ Հանրապետութիւնը պէտք ունէր, իր կազմաւորութեան

սկզբնական երկիսի օրերուն մանաւանդ, չափազանց շրջահայեաց, չափազանց հեռատես, ճկուն, վարչական, քաղաքական եւ ընկերական գիտութեանց փորձառականութեամբ օժտուած ղեկավարներու, մէկ խօսքով փորձառու եւ ճարպիկ նաւապետներու, որոնք կարենային իրենց իւրացուցած նաւապետութեան արուեստը գործադրել, կարենայ ապահով առաջ վարելու համար նաւը, խութերով ու խարակներով կէտիկուած վազուն ջուրերու մէջէն։ Անոնք, Հանրապետութեան վարիչները, այդ հիմնական յատկութիւնները ցոյց չտալէ զատ, անգամ մըն ալ ապացուցին, իրենց հայդուկային կուսակցականութեան հաւատքի հանգանակէն բան մը չեն փոխած կամ ջնջած, տեղ տալու համար իրենց միտքին մէջ, նոր եւ ժամանակայարմար համոզումներու, քաղաքական եւ ընկերական նոր բմբռնումներու, մէկ խօսքով կառավարել գիտնալու կարողութեան եւ առաքիլութեան։ Եւ արդէն մեր Հանրապետութեան հետեւած քաղաքականութեան ամենավերջին ելոյթը, թրքական օրիակրայիւ եւ ոչ ռուսական — բաւական է իրենց մէջ մատնանշելու քաղաքական հասունութեան եւ ազգային արժանապատուութեան պակասը։

Մենք արդէն գիտենք, թէ Հայ ազատագրութեան եւ Տաճկահայաստանի արեւելեան նահանգներէն Հայաստանի մը կազմութեան ծրագիրն ու Սէվրի դաշնագիրը գերեզմանուցան լողանի վեհաժողով կոչուած աղբանոցին մէջ, 1923 Յուլիս 24ին։

Եթէ պատահած դէպքերը քննենք պատմական-քաղաքական փիլիսոփայութեան լոյսին տակ, պիտի տեսնենք մեր սայթաքումները դիւանագիտական յարժուն գետնի վրայ, մեր կուսակցական սխալները, եւ դատապարտելի նախասիրութիւնները, որոնք պատճառ դարձան, Պերլինի վեհաժողովէն վերջ, Հայկական դատի խաչելութեան եւ սպանութեան։ Եթէ Հայկ. Հանրապետութիւնը հաւատարիմ մնացած ըլլար ազատ, բայց Ռուսիոյ անբաժան մասը կազմած ըլլալու դաւանանքին, եթէ իր ազատութիւնը յայտարարէր Լէնինի եւ Սթալինի բմբռնած հիմերու վրայ, եթէ կանխաւ յայտարարած ըլլար, ինչ որ յայտարարեց Այէքսանտրարտի օրերուն, թէ «չվսահանամք օսարկերի խոսքումներին», թէ «պահանջներդ սահմանը սեփական ոյժիդ չափն է», այն ատեն բաւականացած պիտի ըլլային Պրէսթ Լիթովսքի դաշնագրով, մինչեւ որ Խորհրդային Միութեան հետ համախորհուրդ միջոցներ ստեղծուէին ո՛չ միայն տիրանալու Կարս ու Արտահանի, այլեւ Տաճկահայաստանի արեւելեւելեան նահանգներու մէկ մասին։ Այդպէս առժամապէս նուազագոյն կորուստի մը պիտի համակերպէինք, վաղուան համար առաւելագոյն շահու մը վստահութեամբ։ Եւ այդ ազատ եւ անկախ ըլլալու յիմարութիւնն էր, որ մեզի կորսնցնել տուաւ ո՛չ միայն Տաճկահայաստանի

հողամասերուն ամբողջութիւնը, այլեւ կովկասահայաստանէն կարելոր մասեր, անոնցմէ բաժին հանելով Վրաստանի եւ Ստրպէ-ճանի, հայրենիքներու սահմանագծումի ատեն, եւ բաժին մըն ալ տալով Թուրքիոյ, մեր պարտութեան հետեւանքով: Փոխանակ հեռաւոր երկիրներէ հոգատարութիւն մուրալու եւ չգտնելու, Ռուսիոյ Խորհրդային միութեան մէկ անդամը ըլլալ աւելի նըպաստաւոր էր մեզի համար: Զարդոտուած ու կոտորակուած, փիզիքապէս քայքայուած, եւ տնտեսապէս փծացած ազգի մը մնացորդներուն ազատութիւնն ու անկախութիւնը կրնար ապահովուիլ միայն ԿՍՍՌԻՄԻՎը այն հոգատարութենէն, զոր մեր մեծ դրացին՝ Ռուսիան պիտի կրնար ընծայել մեզի, մեր Հայկ. Հանրապետութիւնը իբր անջատ միութիւն ընդունելով իր քաղաքական-տնտեսական դաշնակցութեան մէջ: Ստոյգ է, թէ այդ միութիւնը տեղի ունեցաւ, բայց ուշ էր արդէն: Միացանք անդարմանելի յուսախարութիւններէ, սայթաքումներէ, եւ կորուստներէ վերջ միայն:

1914 Նոյ. 11ին Վաշինկթըն գացած էի տեսակցելու ռուս դեսպան կոմս Պարմատիէվի հետ, խնդրելու համար անկէ, որ ինծի դիւրութիւններ ընծայէ 3000 հայ կամաւորներով դէպի Կովկասեան ճակատ մեկնելու: Դեսպանատան մէջ ուզեցին գիտնալ այն շարժառիթները, որոնք զիս կը մղեն կամաւորական խումբիս հետ ռազմաճակատ մեկնելու: Հայ ազատագրութեան մեր ծրգտումներու շուրջ կարգ մը քաջատրութիւններ տալէ յետոյ, նրկատի ունենալով Զարական ռէժիմին փտութիւնը, եւ Ռուսիոյ բաղկացուցիչ ազգերուն համատարած դժգոհութիւնն, ու յեղափոխական գաղտնի կազմակերպութիւններու ստորերկրեայ գործունէութիւնը, կ'աւելցնէի. «որովհետեւ կը հաւատանք, քի յաղթական Ռուսիան պատերազմին վերջ, պիտի ըլլայ սահմանադրական եւ դաւանակցային Ռուսիա մը, եւ մենք հպարտ պիտի զգանք ինքզինքնիս, Դաւանակցային Ռուսիոյ մը մաս կազմելով» (ԴԻՏՈՒՄՆԵՐ ԵՒ ԴԱՏՈՒՄՆԵՐ, հտ. 237, էջ 85—86): Երեք տարի վերջ իմ նախատեսութիւնս իրականացած էր Հոկտեմբերեան Յեղափոխութեան հետեւանքով, բայց մեր վարիչները դժբախտաբար չկրցին աւելի կանուխ նպաստաւորուիլ քաղաքական այդ մեծ յեղաշրջումէն:

Ի.

ՀԱՅ ԱԶՍՏԱԳՐՈՒԹԵԱՆ ՇՍՀՈՒԱԾ ԻՐԱՒՈՒՆՔԸ

Ե Ի Ա Մ Ե Ր Ի Կ Ա

Պատմի բանակցութիւններուն արդիւնքը եղաւ հաշտութեան դաշնագիրը Թուրքիոյ եւ Հայաստանի Հանրապետութեան միջեւ, որ ստորագրուեցաւ 1918 Յունիս 4ին, կը կազմուի Հայաստանի Խորհուրդը, իբր օրէնսդրական մարմին, որ իր անդրանիկ նիստը կը գումար երեւան, Օգոստոս 1ին: Օգոստ. 15ի «Խորհուրդի» պաշտօնական բացման առթիւ, որուն ներկայ են նաեւ Գերմանիոյ, Աւստրիոյ եւ Թուրքիոյ ներկայացուցիչները, Խորհուրդի նախագահը Ա. Սահակեան կ'արտասանէ բացման ճառը: Այդ ճառին մէկ հատուածը մանաւանդ պատմական ըլլալու հանգամանքն ունի, ոչ միայն անոր համար, որ ազատութեան եւ հայրենիքին տենչացող հայութեան յաւիտենական եւ անշիջելի զգացումին եւ հայեցողութեան հարազատ ցոլացումն է, այլ եւ պահանջը տարրական արդարութեան, եւ ջարդոտուած ազգի մը յանձըն առած զոհողութիւններուն:

«Այո՛, կ'ըսէ Սահակեան, մեր Հանրապետութիւնը փորք է ու նեղ սահմաններով, նա զրկուել է իր ամենազնահատելի երկրամասերից, ու չի կարող իր մէջ տեղաւորել ամբողջ ազգաբնակչութիւնը, եւ կարծես թէ պայմանները չունի անկախ գոյութեան համար: Բայց ես կարծում եմ, որ ԵՐԿՐԻ ՍՍՀՄԱՆՆԵՐԸ ԴԱՐԱՅԱՆ ԶԵՆ ԿՍՐՈՂ ՄՆԱԼ ՄԻՇՏ, ԵՍ ՀԱՒԱՏՈՒՄ ԵՄ, ՈՐ ՄԵՐ ԵՐԿՐԻ ՍՍՀՄԱՆՆԵՐԸ Կ'ԸՆԴԱՐՁԱԿՈՒԻՆ ԿԵԱՆՔԻ ԵՐԿԱԹԷ ՈՅԺՈՎ, ՄԵՐ ԱՐԴԱՐ ԵՒ ԱՆՎԻՃԵԼԻ ԻՐԱՒՈՒՆՔՆԵՐԻ ՊԱՇՏՊԱՆՈՒԹԵԱՄԲ ԳՐԱՒՈՒԱԾ ՀՈՂԱՄՍՍԵՐԻ ՎԵՐԱԲԵՐՄԱՄԲ...» (Վրացեան, Հ. Հ., էջ 163):

Սահակեանի այս բառերուն մէջէն կը լսենք մեր բիւրաւոր նահատակներու եւ մեռնող հերոսներու ձայնը. ապրող հայութեան հոգիին թրթռացումները, անիրաւուած ազգի մը մշտնջենական բողոքի արտայայտութեան արձագանքը, հայութեան աննուաճ կամքի գործունէութեան հեռակէտը: Ահա թէ ինչո՛ւ պիտի չդադրինք բողոքելէ, եւ ինչո՛ւ պիտի պնդենք շարունակ

մեր բռնագրաւուած հողամասերուն տիրանալու իրաւունքին վրայ: Երէկ երբ մատնուեցանք եւրոպական դիւանագիտութեան անպարկեշտութենէն, Վերսայլէն մինչեւ Լոզան երկարող ճամբուն վրայ գտնուեցաւ պետութիւն մը, որ արդարութեան սկրզբունքներէն առաջնորդուած, միս մինակ ստանձնեց մեր իրաւունքներուն պաշտպանութիւնը: Ամերիկան էր անիկա:

1915ին Իթիհատ-Թէրաքքըի կողմէ կազմակերպուած հայկական բնաջնջումի եղեռնին, հայկական ջարդերու եւ հակամարդկային պայմաններով կազմակերպուած զանգուածային տարագրութիւններուն ականատես եղաւ Ամերիկայի ներկայացուցիչը՝ դեսպան Մորկընթաւ, որ առաջինն եղաւ իր պաշտօնակիցներու շարքին, ըողորբելու հրէշային վայրագութիւններու դէմ, եւ կոչ ընելու տիեզերքի մարդկային խղճմտանքին: Մորկընթաւ ականջալուր առաջին վկան եղաւ, երբ Թալէաթ իրեն յայտարարեց, թէ «Իրքիմաս Թերաքքի Քոմիքէն այդ ջարդերու եւ տարագրութիւններու խնդիրը կենդանի էր բոլոր մանրամասնութիւններով, քէ տարագրութիւնները հապնեպով որոշուած չէին, քէ անոնք արդիւնք էին երկար ու խոհուն խորհրդակցութիւններու»: Մորկընթաւ զգուանք եւ սոսկում զգաց ոճրագործներուն եւ գործուած ոճիրներուն հանդէպ, եւ զոր յետոյ մարդկութեան դատաստանին յանձնեց (Mémoires de l'ambassadeur Morgenthau, Paris. 1919. եւ Les faits les plus horribles de l'histoire; Paris 1919): Մորկընթաւ Թուրքերու կողմէ բեմադրուած հրէշային եւ զարհուրելի ողբերգութեան առթիւ փորձեց անգամ մըն ալ պատկերել հայկական իրական դիմագիծը, եւ Հայերը ներկայացուց հետեւեալ տողերով.

«Փորը Ասիայի հիւսիս արեւելեան մասին մէջ դէպի Ռուսիոյ սահմանը երկարող վեց նահանգներ կային, ուր Հայերը ազգաբնակչութեան ստուարաթիւ տարրը կը կազմէին: Հերոդոտոսի ժամանակէն, Ասիայի այս մասը Հայաստան անունը կրած է: Ներկայ Հայերը ուղղակի շառաւիղներն են այն ժողովուրդին, որ երեք հազար տարի այդ երկիրը կը բնակէր: ... Սակայն ինչ որ որոշապէս յայտնի է Հայերու մասին, սա է, թէ դարերէ ի վեր Հայերը Օսմ. կայսրութեան արեւելեան մասին մէջ ամէնէն բաղաբակիր թ եւ ամէնէն ճարտարարուեստ ցեղը հանդիսացած են: ... Ամէն կողմ անոնք ծանօթ են իրենց ճարտարարուեստով, իրենց ուշիմութեամբ, եւ կանոնապահ կեանքով: Անոնք իմացականապէս եւ բարոյապէս ա՛յնչափ գերազանց են Թուրքերէն, որ առեւտուրի եւ ճարտարարուեստի մեծ մասը իրենց ձեռք անցած է: ... Այս ժողովուրդը Դ. դարուն Քրիստոնէութիւնը ընդունեց, եւ հիմնեց Հայկական Եկեղեցին, իբրեւ պետական կեանքի խարիսխը: ... Դիմագրաւելով հալածանքներուն, որոնց նմա-

նը ուրիշ ոեւէ տեղ գոյութիւն չէ ունեցած, այս ժողովուրդը իր վաղեմի քրիստոնէական հաւատքին կառչած է գերագոյն յամառութեամբ... իրենց երկարատեւ կեանքը չվերջացող մարտիրոսութիւն մը եղած է: Իրենց բնական երկիրը միացումի օղակը կը կազմէ Եւրոպայի եւ Ասիայի միջեւ: ... Հայաստան դարերով եղած է Արեւելքի Պեճիգան: Ամբողջ այդ ժամանակամիջոցին Հայերը ինքզինքնին նկատած են ո՛չ թէ Ասիացիներ, այլ Եւրոպացիներ...: Ինչ ոճիւրներ, որ մարդկային միտքին ամէնէն խաթարուած բնագոյը կրնար ծրագրել, եւ հալածանքի ու անարդարութեան ի՛նչ նրբութիւններ, որ ամէնէն ստորին երեւակայութիւնը կրնար յղանալ, ամենօրեայ դժբախտութիւնները դարձան այս ժողովուրդին: Եւ համոզուած եմ որ մարդկային ցեղին ամբողջ պատմութիւնը, այսչափ անաւոր դուռը մը չի պարունակեր »:

Մեր կրնթաուի տեղեկագիրներէն եւ յուշերէն զատ, որոնք 1915ի հայ մարտիրոսագրութեան ամէնէն եղերարախտ էջերէն մէկը պիտի կազմէ, ճէյմս Պրայսի եւ Յովհաննէս Լէփսիուսի ողբերգական հաւաստումներուն հետ, կայ նաեւ Պերլինի նախկին ամերիկեան դեսպան ճէյմս ճէրարտի վկայութիւնը, որ յիշատակագրի ծեւով 1919ին ներկայացուած է ամերիկեան ծերակոյտի Արտաքին Գործերու Յանձնախումբին: Մեր ընթերցողներուն կը ներկայացնենք այդ տեղեկագրին ամփոփումը եւ կարեւոր մասերը:

«Ա.— Պերլինի դեսպանութեանս ատեն ես գիտէի, որ կայսերական Գերմանիան այնչափ գէշ տրամադրուած է Հայերու հանդէպ. որչափ թուրքերը, որովհետեւ թուրքիոյ եւ Ռուսիոյ Հայերը ետ մղեցին թուրք եւ գերման առաջարկը, որով ինքնավարութիւն կը խոստանային Հայերուն, եթէ վերջինները միացեալ օժանդակութիւն ցոյց տային Գերմանիոյ եւ թուրքիոյ, ընդդէմ դաշնակիցներուն... Առանց Հայերու կողմէ Ռուսիոյ ցոյց տրուած օժանդակութեան, թուրքերը պիտի նուաճէին ռուսական Կովկասը եւ միանային Կովկասի եւ Անդրկասպեան 24 միլիոն կամ աւելի թուրանեաններուն: ... Հայերու հաւատարմութիւնը դաշնակիցներու դատին, մէկ միլիոն կեանք արժեց իրենց »:

«Բ.— Ֆոն Լիւտէնտորֆ իր գրքին մէջ կ'ըսէ, թէ գլխաւոր ազդակը, որ պատճառ եղաւ գերմանական արեւմուտքի բանակին խորտակման, վառելանիւթի պակասն էր, որովհետեւ թուրքերը պէտք եղած ատենին չյաջողեցան Պարուն գրաւել: Պէտք է յիշել, որ Ռուսիոյ Կովկասեան բանակը 1917 Դեկտեմբերին լքեց ճակատը եւ նահանջեց, եւ երբ թուրքերն ու թա-

Թարները կը կռուէին Հայերուն դէմ, որոնք միայն հաւատարիմ մնացին դաշնակից Պետութիւններուն, եւ թուրքերը չկրցին Պաքու հասնիլ մինչեւ 1918 Սեպտեմբեր, այսինքն Ռուսիոյ կազմալուծումէն իւթը ամիս յետոյ միայն Սմերկացիները պէտք է կանգ առնուն վայրկեան մը եւ խորհին, թէ ինչ կ'ըլլար պատերազմին ելքը կամ տեւողութիւնը արեւմուտքի մէջ, եթէ թուրքերը ութն ամիս աւելի առաջ հասնէին Պաքու, եւ անոնք աւելի կանուխ պիտի հասնէին, եթէ հայերը չդիմադրէին անոնց:

«Գ.— Զօրավար Ալէմպի ըսած է, թէ 1918 Սեպտեմբերին Պաղեստինի ճակատը թուրքերու վրայ իր տարած յաղթանակին մէջ հայ կամաւորական գունդերն էին, որ առաջնորդող դեր կատարեցին: Զօրավար Ֆոն Զանտէրս Սիւրիոյ թրքական ճակատի խորտակումը կը վերագրէ այն իրողութեան, որ թուրքերը, հակառակ իր հրամանին եւ խրատին, երկու զօրաբաժին զրկած էին Կովկաս, կռուելու համար հոն Հայերուն դէմ»:

Ճէրարտ այս անհերքելի իրողութիւնները մատնանշելէ յետոյ, կը յիշեցնէ Մեծ Պետութեանց Հայերու ըրած խոստումները, թէ «Հայաստանի ազատագրութիւնը մէկն է գլխաւոր նպատակներէն» այս պատերազմին: Կը պնդէ, սա իրողութեան վրայ, թէ Սմերկայի պարտականութիւնն է «հսկել որ Հայաստանի տրուին եւ ապահովուին անոր արդար իրաւունքները»:

Ճէրարտի մատնանշումները (Ա. Բ. Գ.) տառացիօրէն կրկնած է Լորտ Մոպէրթ Սէսիլ, 1918 Սեպտ. 30ին ձէյմս Պրայսի տուած պատասխանին մէջ: Լորտ Սէսիլ յանուն բրիտանական կառավարութեան, անգամ մըն ալ կը հաստատէ որոշումը «վերջ դնելու այն չարիքներուն, որոնցմէ տառապեցաւ Հայաստան, եւ անկարելի դարձնելու անոնց կրկնութիւնը»: Իսկ Նոյ. 13ին Լորտ Սէսիլ Համայնքներու Պալատին մէջ կը յայտարարէր, ականարկելով Հայկական ազատագրութեան. «Յանուն կառավարութեան կրնամ խօսիլ եւ ըսել, թէ խորապէս յուսախաբուած պիտի ըլլայ, եթէ թուրք կառավարութենէն շուք մը կամ հիւլէ մը ձգուած ըլլար Հայաստանի մէջ»: Իսկ Լոյտ Չորճ 1918ին, խորհրդարանի ընմէն կը յայտարարէր. «Թուրքիոյ բոլոր ճնշուած ժողովուրդները պէտք է փրկուին այդ թշուառ, հարկատու երկրի լուծէն: Հայաստանը, ինչպէս միւս բոլորը, պէտք է տեսնէ անկախութեան գործադրութիւնը: ... «Խաւանջիւր ժողովուրդ պէ՛ս է ապրի ինքն իր մէջ, իր հայրենիքին մէջ, ինքնիրմով, որպէսզի խաղաղութիւն վայելէ: Հայերը պէ՛ս է վերագնեն իրենց անկախութիւնը: Շատ կարեւորութիւն չունի, երբ արդար սկըզբունքներու գործադրութեան համար այս կամ այն երկիրը ենթարկուի հողային տակնուվրայութիւններու, մանաւանդ երբ խրդիրը աւազակներու երկրի մը վրայ է...»:

Եւ այս միտքով ու տարողութեամբ յայտարարութիւններ քրած են Դրանսական եւ իտալական դահլիճները, պետական մարդիկ, նախարարապետներ, երեսփոխաններ, Գլխմանսօ, Պրիան, Բօլ Տէշանէլ, Ս. Բիշօն, Ալպէր Թօմա, Միլլըրան, Լուծաթթի Օրլանտօ եւ ուրիշ շատեր:

Իսկ 1918ի աշնան, Ամերիկայի նախագահ Ուիլսըն հանդիսաւորապէս յայտարարեց.

«Զէնքերը վար պիտի չդնենք, մինչեւ որ Թուրքիոյ կողմէն ճշշուած ազգերը գտնեն իրենց ազատութիւնը: Թուրքիա իր վայրագութեամբ գլեց անցաւ իր տէրերը... Հայերուն հանդէպ գործադրուած մեթօտիկ ջարդերը մեզ կը ստիպեն աւելիու եւրոպայի վրայէն այս տգէտ եւ վատառողջ աւազակախումբը: Հայաստանի պէտք է տրուի իր պատմական իրաւունքը: Թուրքիայէն աւելի իրաւունք ունի գոյութեան, որովհետեւ աւելի լաւ կրնայ ինքզինքը կառավարել: Ուշ կամ կանուխ Թուրքիան պիտի հանուի դատաստանի առջեւ, եւ հաշիւ պիտի տայ իր արարքներուն համար, եւ այն ատեն իրմէ պիտի պահանջուի վերադարձնել իրենց տէրերուն, թալլուած իրերը, անյիշատակ ժամանակներէ ի վեր...»:

Այս յայտարարութիւնները ցոյց կուտան, թէ ի՞նչ էր Համաձայնական Պետութիւններու տրամադրութիւնը, քաղաքական եւ դիւանագիտական հակումները Հայաստանի ազատագրութեան խնդրոյն շուրջ: Եւ Հայր այդ ազատութեան արժանի նկատուած էր հաւասարապէս բոլոր Պետութիւններու կողմէ 1914—1918 պատերազմի ընթացքին, ո՛չ միայն իրր ջարդոտուած եւ մարտիրոս ժողովուրդ, ոչ միայն իրր ժողովուրդ մը, որ գիտցած էր դարաւոր կեդքութիւններու մէջ իսկ պահպանել քրիստոնէական քաղաքակրթութիւնը, այլ եւ անոր համար, որ ան ցոյց տուած էր բարոյական եւ իմացական արժանիքները, որոնք զինքը կը գերադասէին զինքը հարստահարող թուրք ու մոնկոլ իշխանաւորներէն, այլ եւ անոր համար, որ հերոսական կեցածք մը ցոյց տուած էր բոլոր ճակատներուն վրայ, եւ իր ռազմիկի տուկունութեամբ օժանդակած էր Համաձայնականներու յաղթանակին: Այնպէս, որ երբ Կովկասի մէջ կը յայտարարուի Հայկ. Հանրապետութեան կազմութիւնը, եւ կը շեշտուի հոգատարութեան (mandat) պէտքը Հայկական Հանրապետութեան համար, Սան Ռէմոյի ժողովը կը դիմէ ամերիկեան կառավարութեան, որպէսզի ընդունի Հայաստանի հոգատարութիւնը: Մենք տեսնք արդէն ամերիկեան երկու Դննիչ Մարմիններու այս մասին տրուած երկու տեղեկագիրներուն ամփոփումը: Կ'արժէ որ անգամ մըն ալ կարդանք Հայաստանի հոգատարութեան մասին Ուիլսընի

կողմէ 1920 Մայիս 24ին Միացեալ Նահանգներու Ծերակոյտին ղրկած պատգամագիրը, որ իր մէջ կը խտացնէ Ամերիկայի Ժողովուրդին անվերապահ գնահատանքն ու համակրութիւնը Հայ դատին եւ հայկական ազատագրութեան հանդէպ, Ահա պատգամագիրը:

«Պարոն Ծերակուտականներ,

«1920 Մայիս 14ին ստացայ Ձեր պաշտօնական հաղորդագրութիւնը, որ կը պարունակէր հետեւեալ պատճառաբանութիւններն ու որոշումները.

«Քանի որ Ծերակոյտի Արտաքին Յարաբերութեանց Կոմիտէին կատարած քննութեանց միջոցին վկայութիւնները որոշ կերպով հաստատեցին ճշմարտութիւնը տեղեկագրուած ջարդերուն եւ ուրիշ վայրագութեանց, որոնց պատճառով հայ Ժողովուրդը տառապեցաւ.

«Քանի որ ամերիկեան Ժողովուրդը խորապէս զգածուած է Հայաստանի մէջ եղած այժմեան անապահովութեան, սովամահութեան, եւ թշուառութեան ողբալի պայմաններէն.

«Քանի որ Հայաստանի Հանրապետութեան անկախութիւնը պատշաճօրէն ճանչցուած է Հաշտութեան Բարձր Համաժողովէն, եւ Միացեալ Նահանգներու կառավարութենէն, հետեւաբար կ'որոշուի այս առթիւ ամերիկեան Ծերակոյտին անկեղծ շնորհաւորութիւնները մատուցանել Հայաստանի Ժողովուրդին «Հայաստանի Հանրապետութեան» ճանաչումին համար, առանց վնասելու խնդրոյ առարկայ եղած հողամասերու սահմանագլուխներուն :

«Ամերիկեան Ծերակոյտը կը յուսայ, որ հայ Ժողովուրդը շուտով պիտի ունենայ հաստատուն կառավարութիւն մը, անհատական ազատութեան եւ իրաւունքներու պատշաճ պաշտպանութիւն եւ ազգային ծգտումներուն իրագործումը:

«Պաթումէն մինչեւ Բագու երկարող երկաթուղիի գծին վրայ ամերիկեան քաղաքացիներու կեանքն ու ինչքը պաշտպանելու համար Նախագահէն կը խնդրուի, եթէ հասարակաց շահուն հակառակ չէ. որ ամերիկեան մարտանաւ եւ նաւազներ ղրկուին Բաթում, պէտք եղած հրահանգներով, որպէսզի ի հարկին անոնք գործածուին ամերիկեան կեանքն ու ինչքը պաշտպանելու համար»:

«Ստացայ եւ կարդացի այս վաւերաթուղթը, մեծ հետաքրքրութեամբ եւ սրտազին գոհունակութեամբ, քանի որ ո՛չ միայն ան կը պարունակէր իմ համոզումներս եւ զգացումներս, Հայաստանի եւ իր Ժողովուրդին հանդէպ, այլ եւ մանաւանդ ինձի երեւցաւ թէ ան կը պարունակէր ամերիկեան Ժողովուր-

դին ծայնը, որ կ'արտայայտէր սրտանց համոզում եւ խորին քրիստոնէական համակրութիւնը, մատնանշելով, որոշ կերպով, մեր պարտականութեան ուղղութիւնը:

«Այ թէ պարզ դիպուածի մը արդիւնը, այլ նախախնամական կը նկատեմ, որ գրեթէ միեւնոյն ժամանակ տեղեկութիւն ստացայ Սան Բէմոյի խաղաղութեան ժողովէն, թէ պաշտօնապէս որոշեր են հաստատ դիմում ընել մեր կառավարութեան, ընդունելու համար Հայաստանի հոգատարութիւնը:

«Այս դիմումին համար անոնք ցաւ ի սիրտ աւելցուցեր են, «ամենադոյզն փափաք մը իսկ չկայ խուսափելու ունէ աւերակալութեամբ պատասխանատուութիւն ստանձնելէ, սակայն նախկին Օսմ. Կայսրութեան կարգ մը մասերուն պատասխանատուութիւնը արդէն ստանձնած են, ինչ որ կը պահանջէ իրենց ամբողջ կարողութիւնը գրեթէ, եւ կը հաւատան, որ հին աշխարհի ենթակայութեան ազատութեամբ խոշոր պետութեան մը երեւումը տեսարանին վրայ, աւելի լայն վստահութիւն պիտի ներշնչէ եւ աւելի խիստ երաշխաւորութիւն պիտի տայ ապագայ տեսականութեան, քան թէ ունէ եւրոպական պետութեան մը ընտրութիւնը »:

«Փարիզի ժողովներուն սկիզբները համաձայնութիւն գոյացած էր, որ պատերազմի պատճառով գոյութենէ դադրած էին, կառավարութեանց պատկանող զաղութներու եւ երկիրներու (որոնք տակաւին անկարող են ինքնակառավարման, ներկայ պայմաններու տակ) բարօրութիւնն ու բարգաւաճումը քաղաքակրթութեան սրբազան պարտականութիւնն են, եւ որ այս պարտականութիւնը կատարելու համար երաշխաւորութիւն տրուելու է:

«Դիտէինք, թէ թուրք կառավարութեան նախապէս պատկանող կարգ մը ժողովուրդներ, բարգաւաճումի այն աստիճանին հասեր են, որ կրնայինք առժամապէս զանոնք ճանչնալ իբր անկախ ազգեր, պայմանաւ որ անոնց տայինք կառավարական խորհուրդ եւ հոգատարի մը օգնութիւնը, մինչեւ որ անոնք ի վիճակի ըլլան ինքնապահութեան:

«Այս սկզբունքին յենով եւ Հայաստանի այսպիսի խորհուրդ եւ օգնութիւն տալու փափաքով Սան Բէմոյի ժողովին քաղաքագէտները պաշտօնապէս կը դիմեն ամերիկեան կառավարութեան, Հայաստանի հոգատարութիւնը ընդունելու համար:

«Ծերակոյտին առ ի տեղեկութիւն, հոս կարելի է աւելցնել թէ միեւնոյն ժողովի միջոցին որոշում տրուած է խնդրել Ամերիկայի նախագահէն, որ ստանձնէ իրաւարարութիւնը, լուծելու Էրզրում, Տրապիզոն, Վան եւ Պիթլիս նահանգներու մէջ

Թուրքիոյ եւ Հայաստանի սահմանագլխին դժուարին հարցը: Համաձայնած են ընդունիլ անոր որոշումները, ինչպէս նաեւ անոր առաջարկները անկախ Հայկական պետութեան ծովի ելք մը հայթայթելու համար: Որոշում տուած են, որ վերոյիշեալ պայմանները պարունակուին Թուրքիոյ հետ կնքուելիք հաշտութեան դաշնագրին մէջ, եւ մինչեւ որ հայ եւ թուրք սահմանագլուխները ըստ վերնուոյն որոշուին, անոնք պիտի մնան այնպէս, ինչպէս են այժմ:

«Այսպիսի դժուարին եւ վտանգաւոր պաշտօն մը ստանձնել իմ պարտականութիւնս սեպեցի:

«Սան Րէմոյի հրաւերին ի պատասխան, ստիպողական կերպով խորհուրդ կուտամ եւ կը խնդրեմ, որ Ներակոյտը իրաւունք չնորհէ Նախագահին, Միացեալ Նահանգներու համար ընդունելու, Հայաստանի հոգատարութիւնը: Այս թելադրութիւնը կ'ընեմ ջերմ հաւատքով, որ անոր կատարումը ամերիկեան ժողովուրդին փափաքը պիտի ըլլալ:

«Հայաստանի համար համակրութիւն յառաջ եկած է ո'չ թէ մեր ժողովուրդի պզտիկ մէկ մասին մէջ, այլ՝ այն տեղի ունեցած է երկրի ամբողջ բրիտանական մարդոց եւ կանանց արտաքոյ կարգի ինքնարեւութեամբ եւ անկեղծութեամբ, եւ անոնց յօժարակամ օգնութեամբն է, որ Հայաստան իր գոյութեան ամէնէն վտանգաւոր վայրկեանին մէջ գրեթէ ազատուեցաւ: Այս մեծ եւ առաջնահերթ ժողովուրդը սրտանց ընդունեւ ե հայկական հարցը՝ իբր իր սեփական հարցը: (ընդգծումը մեր կողմէն):

«Այս ժողովուրդին եւ անոր կառավարութեան կ'ուղղուին յոյսերն ու ջերմ ակնկալութիւնները անկարագրելի տառապանքէն եւ վտանգէն դուրս եկող Հայաստանի ժողովուրդին, որ գոյութեան համար անհուն ճիգ կը թափէ: Եւ ես կը յուսամ որ Ներակոյտը յարմար պիտի դատէ լաւագոյն առատածեռութեամբ գոհացում տալու այս յոյսերուն եւ ակնկալութիւններուն: Անկախութեան եւ նորէն խաղաղ կեանքի ճիգ թափող շատ մը ազգերու պատասխանատու ներկայացուցիչներուն տուած անվիճելի փաստերէն զիտեմ, թէ ամերիկեան կառավարութիւնը կը վայելէ արտաքոյ կարգի հաւատք եւ վստահութիւն, եւ ես կը հաւատամ, թէ քաղաքակրթութեան յուսալի ընթացքը կանգ առնել տուած պիտի ըլլանք, եթէ մերժենք օգտակար, բարեկամ եւ խորհրդատու ըլլալ այս ժողովուրդներէն անոր, որուն օգնելու եւ առաջնորդ հանդիսանալու համար հեղինակօրէն եւ պաշտօնապէս մեզի դիմում կ'ըլլայ:

«Իրտակից եմ, թէ Ներակոյտը կը ստիպեմ ընելու շատ վտանգաւոր ընտրութիւն մը: Սակայն այս թելադրութիւնը կ'ը-

նեմ, փտահ ըլլալով, որ ան ամենամեծ քրիստոնեայ ժողովուրդին ոգիովն ու անոր փափաքներուն համաձայն է: Մեր ժողովուրդին Հայաստանի հանդէպ ունեցած համակրութիւնը գոյացած է անբիծ խղճմտանքէ, մաքուր քրիստոնեայ հաւատքէ եւ ջերմ փափաքէ մը, տեսնելու ամենուրեք քրիստոնեայ ժողովուրդները խնամեալ իրենց տառապանքի ժամանակ, ազատուած իրենց անարգ հպատակութենէն եւ նեղութենէն, եւ կարողացած՝ անկախ դառնալու եւ զրաւելու իրենց տեղերը աշխարհի ազատ ազգերու շարքին: Մեր ճանաչումը Հայաստանի անկախութեան, պիտի նշանակէ իրական ազատութիւն եւ ապահովուած երջանկութիւն, իր ժողովուրդին համար, եթէ մենք անվախօրէն ըստանձնենք հոգատարի մը առաջնորդութեան եւ օգնութեան պարտականութիւնները...»:

Նախագահ Ուիլսոնի այսքան համոզիչ եւ ամերիկեան ժողովուրդին անվերապահ փափաքին զոհացում տալու կոչուած պատգամագիրը Մայիս 27ին Ներակոյտի Արտաքին Յարաբերութեանց Դոմիթէն մերժեց, եւ այդ մերժումը հաստատուեցաւ Ներակոյտին կողմէ, Մայիս 31ին: Եւ երեսփ. ժողովի Արտ. Դորժերու Դոմիթէն մեծամասնութեան բուռն առաջարկեց իրը կատարուած իրողութիւն ընդունիլ Ներակոյտին մերժումը:

Նախագահ Ուիլսոն Հայաստանի սահմանները գծելու իրեն յանձնուած պաշտօնը կատարեց խղճմտօրէն եւ 1920 Նոյ. 22ին Հաշտութեան Դերագոյն Խորհուրդի նախագահին ներկայացուց իր իրաւարարի տեղեկագիրը: Ուիլսոն ստիպուած էր Հայաստանի սահմանները գծելու իր դերին մէջ, նկատի առնել Մէլրի դաշնագրին կարգ մը յօդուածները (89, 177, 159, 196—200) որոնք կը կաշկանդէին իր գործը: Այսուհանդերձ, իր պատրաստած գործը խղճամիտ աշխատութեան մը արդիւնքն է եղած: Ահա Հայաստանի համար գծած սահմանները.

1.— Պարսկական սահմանէն Ղոթուրի-հարաւ-արեւմուտքը լեռնակատարներու բնական գօտի մը, որ կ'երկարի Վանայ լիճին հարաւ-արեւմուտքը, Պիթլիս եւ Մուշ քաղաքները: — Այս մարզին մէջ Թուրքիոյ կը մնան Հեքքեարին, Վանայ նահանգին կէսը եւ Սղերդի սանճագին ամբողջութիւնը:

2.— Արեւմտեան սահմանը, Պիթլիսէն եւ Մուշէն դէպի հիւսիս Երզնկայի մօտերը, այսինքն Կարին եւ Պիթլիս նահանգներուն մէջէն: Այս գիծը աշխարհագրական բնական պատնէշ մըն է, Հայաստանի ապահովութեան համար: Այս շրջանէն Թուրքիոյ կը թողուն կարգ մը հայ եւ քիւրտ գիւղեր, որոնք կապուած կ'ըլլան Խարբերդի:

3.— Տրապիզոն քաղաքն ու նաւահանգիստը, Խուրշուտի

ճամբուն գիծը, Բաբերդ եւ Կիւմիւշխանէ քաղաքներով: Այս հատուածին մէջ Թուրքիոյ կը մնան Կիրասոն եւ Օրտու, իբրեւ նաւահանգիստ Սփաքի գծին: Այսպէս, Կարնոյ եւ Տրապիզոնի նահանգներէն Թուրքիոյ ձգուած մասերը, 12,120 քառակուսի քիլօմէթր տարածութիւն կ'ունենան:

Չմոռնանք ըսելու, թէ Ուիլսոն, իր տեղեկագրին մէջ անհրաժեշտ կը նկատէ Անդրկովկասի Հայկական նահանգներուն միացումը իր կողմէ սահմանագծուած Հայաստանի, թէպէտ մասնաւոր յիշատակութիւն չկայ, բայց անշուշտ Անդրկովկասեան կոչուած Հայկական նահանգներու շարքին կը վերաբերին Կարս, Արտահան, Նախիջեւան, Ղարաբաղ, եւ ուրիշ կարգ մը տեղեր, որոնք Ատրպէճանի եւ Վրաստանի տրուած են դէպքերու բերմամբ:

Ուիլսոնի սահմանագծումով կազմուած Հայաստանի տարածութիւնը կ'ըլլայ, նկատի ունենալով միայն Թուրքիայէն առնուելիք հողամասերը, 140—150 հազար քառակուսի քիլօմէթր: Այդ տարածութեան մէջ կը գտնուին Տաճկահայաստանի մասերէն, Տրապիզոն, Կիւմիւշխանէ, Բաբերդ, Երզնկա, Մամախաթուն, Կարին, Մուշ, Պիթիւս, Ոստան, Վան եւլն: Իսկ այդ ինը նահանգներէ Թուրքերուն կը մնան Օրտու, Կիրասոն, Շապին Դարահիսար, Խոզաթ, Մազկերտ, Բալու, Մուֆարդին, Ռըտուան եւ ձուլամերիկ:

Հայաստանի այս սահմանագծումէն վերջ Մեծ Պետութիւններէն ոչ մէկը տեղէն շարժեցաւ կատարելու համար Սէվրի դաշնագրով ստանձնած պարտականութիւնը: Ու նորէն սկսան Ինքնիշխան ջարդերը Համաժայնական Պետութիւններու աչքին առջեւ, եւ անոնց լռին մեղսակցութեամբ: Մոռցուեցան յայտարարութիւնները, թէ Թուրք նախարարութեան եւ պաշտօնէութեան անդամները անհասաբար եւ հաւաքաբար պատասխանատու պիտի ըլլան Հայերու վրայ եղեռնագործուած ոճիրին: Այդ ոճրագործները ընդհակառակն, ուղղակի թէ անուղղակի պաշտպանուեցան յաղթական պետութիւններու կողմէ: Եւ այս, միայն անոր համար, որ, ինչպէս այն ատեն գրեց Ուիլսոնը Չորչիլ. «Խաղաղութեան Վեհաժողովին բանակները Խորհուրդի սեղանին վրայ ձգած էին Թուրքիոյ վրայ բացարձակ յաղթանակ մը: Չորս տարի վերջ, շատախօսներ զայն պարտութեան փոխակերպած էին»: Եւ երբ Յաղթական Պետութիւններ տարրական արդարութիւն մը անգամ չուզեցին ի գործ դնել մէկ միլիոն Հայերու ջարդարարներուն հանդէպ, նորէն մեր հիթասպառ եւ արիւնաքամ ժողովուրդի զաւակներն եղան, որ արդարութեան, եթէ կ'ուզէք վրէժի ալ, գործադրութեան մասնակի փորձեր կատարե-

ցին. Թալէաթ Պերլինի մէջ սպաննուեցաւ Ս. Թէհլիրեանի վրիժառու գնդակով, Հռովմի մէջ Սահր Հալիմ փաշա, Պերլինի մէջ Ճէմալ Ազմի եւ Պէհաէտտին Շաքիր տէրորի ենթարկուեցան հայ անծնուէրներու կողմէ, ինչպէս նաեւ Ճէմալ փաշա՝ Թիֆլիզի մէջ, Կովկասի ջարդարարներէն ճիւղանշիր՝ Պոլսոյ մէջ, Խան Խոյսկի եւլն։ Եւ այսպէս, եթէ Չըրչիլի բառով Խաղաղութեան Վեհաժողովի գրասեղանին վրայ աշխարհի մեծերը գտան քանակներու ծեռքով գրուած յաղթանակ մը, զոր անբարոյական դիւանագէտներ — *diplomates*, Չըրչիլի բառով — պարտութեան վերածեցին, նորէն պատիւ մեր կոտորակուած ազգին, որ թէպէտ ջարդուած, բայց ո՛չ պարտեալ, մեռած բայց անմահ, արդարութեան փառաւոր եւ վսեմ զործ մը կատարեց, ներկային ու ապագային համար։

Մեծերը չուզեցին ստանձնել Հայաստանի Հոգատարութիւնը։ Որովհետեւ 1914—1918ի պատերազմը իրենց համար առաջին օրէն մինչեւ վերջ, իբր խաղաղամ, աչքի առջեւ ունէր Կիլիկիոյ եւ Մուսուլի բամպակի դաշտերն ու նաւթահորերը, եւ ալ շատ ալ կարեւորութիւն չունէր Հայաստան մը, քանի որ Ամերիկայի պատերազմի մասնակցութեան հետեւանքով ջուրն ինկած էր Թուրքիոյ եւ Հայաստանի բաժանման շուրջ գաղտնի բանակցութիւններու եւ հասկացողութիւններու ծրագիրը։ Եւ Յաղթական Մեծերը, ոչ միայն չուզեցին ստանձնել Հայաստանի Հոգատարութիւնը, այլ եւ իրենց կողմէ *de facto* ճանչցուած Հայկական Հանրապետութիւնը, իբր անդամ չուզեցին ընդունիլ Ազգերու Լիգային մէջ։ Եթէ մեր դիւանագէտները առաջին օրէն ըմբռնէին, թէ միայն Ռուսիա կրնայ մեր հոգատարութիւնն ստանձնել, եւ այդ համոզումով առաջին օրէն չբաժնուէին, կամ չփորձուէին բաժնուիլ ռուսական համադաշնակցութենէն, այդպէս աւելի շատ շահած պիտի ըլլային հողային նուաճումներու տեսակէտով։ Մեր յապաղումը սուղի նստաւ մեզի, ըլլայ հողային թէ մարդկային կորուստներու տեսակէտով։ Քաղաքական այսպիսի լքումի մը միջոցին, Սթալին շատ իրաւամբ յայտարարեց 1918 Յունւոյ 12ի կոչով. «Հայաստանի զաւակները, հերոսական պաշտպանները իրենց հայրենիքին, բայց դրա ոչ հեռաւոր քաղաքագէտները, որ աշխարհակալ դիւանագիտութեան գիշատիչների կողմից խաբուած են մէկից աւելի անգամներ, այժմ չեն կարող չտեսնել, որ դիւանագիտական կոմբինելզոնների հին ճանապարհը Հայաստանի ազատագրութեան ճանապարհը չէ»։ Եւ 1920 Դեկտ, 4ին, թէ «բոլ գիսնան սովեցիք, որոնց որ հարկ է գիսնալ, որ «ՀԱՅԿԱԿԱՆ ՀԱՐՅ» կոչուածը, որուն վրայ ապարդիւն կեցով զուլս ջարդեցին իմբերիալիսական դիւանագիտու-

քեան հին գալլերը, և վիհակի եղան լուծելու միայն Խորհրդային
Իսխանութիւնը*:

Այս հաւաստումը իրաւացի է Կովկասեան Հայաստանի
համար միայն, եւ ՀԱՅԿԱԿԱՆ ՀԱՐՅԸ դեռ չէ լուծուած իր ամ-
բողջութեանը մէջ, Հայաստանի վերակազմութեան համար մեր
դարաւոր մարտնչումներու եւ զոհողութիւններու նպատակը իր
նուազագոյն պահանջներու ձեւին տակ Ուիլսոնի իրաւարարու-
թեամբ գծուած ազատ Հայաստանի սահմաններով նուիրագոր-
ծուած է բոլոր Պետութիւններու կողմէն, 1918ի Մեծ Յաղթա-
կաններուն տնտեսական գետնի վրայ ստանձնած կամաւոր եւ
դիտումնաւոր պարտութիւնը. ծախողեցուց մեր ազգային անժըխ-
տելի իրաւունքին գործադրութիւնը, Կը յուսայինք, թէ 1939—
1945ի պատերազմը լաւագոյն առիթը պիտի տար երէկի եւ այ-
սօրուան Յաղթականներուն իրականացնել յապաղած արդարու-
թիւն մը, Տաճկահայաստանի բռնագրաւուած հողամասերը վե-
րադարձելով Հայկական Հանրապետութեան, նկատի ունենալով
մանաւանդ սա պարագան, որ բոլոր ճակատներու վրայ, արե-
ւելեան ռուս ռազմաճակատէն մինչեւ ճարոնական ճակատ: Ափ-
րիկէի, Իտալիոյ, եւ Ֆրանսայի ճակատներուն վրայ հայ ազգը
կռիւին ու յաղթանակին մասնակցեցաւ իր զաւակներուն ընտ-
րանիով, եւ անգամ մըն ալ զոհողութիւններուն ամենամեծը
ստանձնեց, ինչպէս ցոյց կուտան իրողութիւններն ու պատերազ-
մի զոհերուն փճակագրութիւնները, եւ զարմանալի է, ու ապ-
շեցուցիչ միանգամայն, որ ոչ Ռուսիոյ Խորհրդային Միութեան
կառավարութիւնը, ոչ Հայկ. Հանրապետութիւնը, եւ ո՛չ իսկ
օտար Մեծ Պետութիւնները ցարդ ծայն մը չբարձրացուցին Հայ-
կական իրաւունքներու պաշտպանութեան համար(*): Եւ Ամերի-
կայէն մինչեւ Փարիզ, մինչեւ Եգիպտոս, Սիւրիա, Ռումանիա,
հայ գաղութները միս միհակ մնացած են իրենց ազգային իրա-
ւունքներու ճանաչումի, եւ Ուիլսոնեան Հայաստանին Հայկական
Հանրապետութեան կցումի իրենց աշխատութիւններուն եւ դի-

(*) Պրնդի, Զրէլիի եւ Պէվինի ըրած կիսատ յայտարարութիւններէն
կը տեսնուի, թէ Խրիմի, Բոցտամի եւ Մոսկուայի Ժողովներուն մէջ խնդիր եղած
է Հայկական պահանջներու եւ նեղուցներու շուրջ, Բայց կը խորհիմ, թէ սխալ է
ընդունիլ, թէ Հայկական իսկական պահանջները նկատի առնուած են: Որոշա-
պէս մեր գիտցածը սա է, թէ 1945 Յուլիս 17—Օգոստ. 2ի Բոցտամի Ժողովին
Ռուսիա պահանջած է «Կարսն ու Արտասանը» կցել Հայկ. Հանրապետութեան
Կարս եւ Արտասան առանձինն չեն կրնար հայկական խնդիր նկատուիլ, այլ անոր
մէկ մասը միայն, եւ Պէվին 1946 Հոկտ. 2ին յայտարարեց, թէ արամադիր չէ
յարգելլու Բոցտամի որոշումները:

մուսներու միջոցին: Ու հազիւ հայ կաթողիկոսի մը ծայնն է, որ կը քաջալերէ գաղութները, իրենց այս ազգասիրական ձեռնարկին մէջ:

Այս անգամ, գոնէ րստ երեւոյթին, Անգղիա չի գտնուիր ռճրագործ Թուրքիան պաշտպանողներու առաջին գծին վրայ, ինչպէս երէկ: Ու Ամերիկայի Միացեալ Նահանգներու կառավարութիւնն է, որ իր անսահման պաշտպանութիւնը կը տրամադրէ այդ միեւնոյն Թուրքիոյ, եւ զայն կը զինէ, անգամ մըն ալ պատեհութիւն տալու համար անոր, որ անպատիժ մնայ իր ջարդարարի ռճիրներէն յետոյ, եւ հանդարտ խղճով վայելէ իր յափրշտակած, անիրաւօրէն իւրացուցած հայկական հողերը: Ամերիկա կրնայ գաղափարաբանական վէճեր ունենալ Խորհրդային Ռուսիոյ հետ. այդ մեզի չի վերաբերիր: Մեզի վերաբերածը սա է, որ Հայկական Հանրապետութիւնն է, որ կը վճարէ այդ պայքարին փրկագինը: Որովհետեւ Թուրքիոյ զինումը, Ամերիկայի կողմէն, միեւնոյն ժամանակ բարոյական ոյժ մըն է քաջալերանքի, որպէսզի Թուրքիա յամառօրէն մնայ հողային յափշտակիչի իր դերին մէջ: Բայց կը խորհիմ, թէ Ամերիկայի քաղաքական այս ելոյթին մէջ Պոլշէվիք համայնավար գաղափարաբանութեան դէմ ամերիկեան դրամապաշտութեան գաղափարաբանութիւնը կարեւոր տեղ մը գրաւելով հանդերձ, կան ուրիշ պատճառներ ալ, որ ուղղութիւն կուտան Ամերիկայի արտաքին քաղաքականութեան: Մինչեւ երէկ Մընրօի վարդապետութեամբ ինքն իր մէջ կծկուած Ամերիկան, եւրոպայի բոլոր հարստութիւնները իրեն քաշելէ վերջ, տեսնելով իր դրամագլուխներուն անսահման աճումը, եւ եւրոպայի, Ափրիկէի ու Ասիոյ թշուառ դրութիւնը, ուզեց շահագործել իր հարստութիւնը եւ ուրիշներու տնտեսական տառապանքը, եւ նետուեցաւ տնտեսական աշխարհակալութեան գիրկը, բոլոր կարօտ հայրենիքներն ու ժողովուրդները շահաստանի վերածելով իր ճարտարարուեստական վաճառականութեան համար: Եւ քարիւղի քաղաքականութիւնը, իբր խաղաղրամ, այս անգամ ալ երեւան եկաւ, ինչպէս 1914ի պատերազմին: Բայց ինչով է յանցաւոր Հայկական Հանրապետութիւնը. որովհետեւ Խորհրդ. Միութեան մասնակցեցաւ: Ո՞ր ազգ, ո՞ր նորակազմ պետութիւն, պիտի չստիպուէր նոյնը ընել, երբ իր մեծ դաշնակիցներէն ուրացուած, Ամերիկայի հոգատարութիւնը մերժուած իրեն, շրջապատուած է ռճրագործ եւ ջարդարար թշնամիներէ: Ուիլսոն իր սահմանագծումի տեղեկագրին մէջ իր ստեղծելիք Հայաստանին մաս կը նկատէր Կովկասեան Հայաստանը: Այսօր անհրաժեշտ է, որ Տաճկաստանի մաս կազմող եւ յափշտակուած Հայկական Նահանգները միացուին Հայկ. Հանրապետութեան, երբ աւարագիր հայութիւնը ալ յոգնած իր տա-

րագրութիւններէն, իր պանդուխտի կեանքէն, իր նոր սերունդին սպառնացող վաղուան «ճերմակ ջարդերէն» եւ օտարացումներէն, ներգաղթի ճամբան բռնած է, այն յոյսով, թէ Պետութիւնները վերջապէս արդարութիւն մը ի գործ պիտի դնեն, անոնց տրամադրելով իրենց եւ իրենց հայրերուն պատկանող Հայկական նահանգներու հողամասերը: Եւ Ամերիկա մանաւանդ, հանդիսաւոր խոստում մը ունի կատարելիք: Ուիլսըն, երբ 1917ին պատերազմի յայտարարութիւն ըրաւ Գերմանիոյ եւ Թուրքիոյ դէմ, յայտարարեց. «Զէնքերը վար պիտի չդնենք. մինչեւ որ Թուրքիոյ կողմէ ճնշուած ազգերը զճնն իրենց ազատութիւնը», որովհետեւ «Հայերուն հանդէպ գործադրուած մեթոտիկ ջարդերը մեզ կը ստիպեն աւելիու եւրոպայի վրայէն այս օգէտ եւ վաստողջ աւագակախութիւնը»: Եւ Ամերիկա պարտականութիւն մը եւ իրաւունք մը ունի իր խոստումը յարգելու, քանի որ միակ զօրաւոր կառավարութիւնն եղաւ, որ չճանչցաւ Լօզանի մատնիչ դաշնագիրը, եւ իր այդ հրաժարումով, անոր հակառակ, իրաւունքը իրեն վերապահեց, ի նպաստ հայկական արդար պահանջներուն: Անագնիւ արարք մըն է խոստումը յարգելը. քայց ա՛յլ աւելի անագնիւ գործ մըն է, երբ արդարութիւն մը կ'ոտնակելուի, երբ ազգի մը դարաւոր եւ աշխարհի բոլոր ազգերէն հաստատուած իրաւունքը կ'անտեսուի, պետական կամ անհատական գծով շահերու համար: Ամերիկա ազատ է հետապնդել իր դրամապաշտ աշխարհակալի շահերը, քայց պայմանաւ որ իր բնութիւնը բարեկամը արժանացնէ իր բարեկամութեան, նախ անոր վճարել տալով պատիկ ազգի մը հանդէպ իր պարտքը: Ամէն պարագայի մէջ պէտք էր յիշեր ճէյմս Պրայսի սա յայտարարութիւնը. «Երբ բնողները ըլլան, թէ Թուրքերը պատուական մարզիկ են, անոնց թող ցոյց տրուի թրքական ջարդի քաղաքականութիւնը: Վերջին ջարդը, որ վատթարագոյնը, եւ ամէնէն խղէտալին եղաւ, բնաւ պէտք չէ ուշադրութեանէն վրիպի իւրաքանչիւր քրիստոնէայ հասարակութեան»: Եւ այդ ականարկուած ջարդերու առաջին վկաներն եղան Ամերիկեան կառավարութեան երկու մեծ դէմքերը, Ո'որկընթաւ, եւ ճէրարտ, մին Պոլսոյ եւ միւսը Պերլինի մէջ: Ուրիշ անդդիացի նշանաւոր դէմք մը, Լորտ Բոպէրտ Սէսիլ, արտաքին գործոց նախարար, իր խօսքը մասնաւորապէս Ամերիկայի ուղղելով. կը գրէր Պրայսին.

«Ամերիկացիք պէտք է կանգ առնուն վայրկեան մը եւ խորհին, թէ ի՞նչ կ'ըլլար պատերազմի ելքը կամ տեւողութիւնը Արեւմուտքի մէջ, եթէ Թուրքերը ութը ամիս առաջ հասնէին Բագու. եւ անոնք աւելի կանուխ պիտի հասնէին, եթէ Հայերը չդիմադրէին»:

Այս խնդրոյ մասին, արդէն դեսպան ճէրարտ իր տեղե-

կազմին մէջ մատնաւոր յիշատակութիւն ունի, ինչպէս տեսանք։
Ամերիկան, հակառակ Ուիլսընի քարեացակամ յօժարութեան, մերժեց Հայաստանի հոգատարութիւնը։ Ան իր իրաւունքին մէջն էր։ Բայց այդ մերժումը ընելով հանդերձ, ընդառաջ երթալով ամերիկեան ժողովուրդի ընդհանուր փափաքին, ինք առաջին պետութիւնն եղաւ, որ de facto ճանչցաւ Հայկ. Հանրապետութիւնը։ Այն ատեն Ուիլսըն այդ ճանաչումին մէջ տեսաւ ամերիկեան ժողովուրդի բաղձանքին կատարումը։ Եւ Ծերակոյտի ուղղած իր 1920 Սպրիլ 20ի պատգամագրին մէջ, ինչպէս տեսանք, սա յատկանշական իրողութիւնը մատնանշեց։

«Հայաստանի համար համակրուրիւն լառաջ եկած է ո՛չ քեմեր ժողովուրդի պզտիկ մեկ մասին մեջ, այլ ան սեղի ունեցած է այս երկրի ամբողջ բնակչոցն աւարդոց եւ կոմսանց արսաւոյ կարգի ինքնաբերութեամբ եւ անկեղծութեամբ, եւ անոնց յօժարակամ օգնութեամբն է, որ Հայաստան իր գոյութեան ամենեւնի վստահաւոր վայրկեանին մեջ գրեթէ ազատուեցաւ։ ԱՅՍ ՄԵՄ ԵՒ ԱՌԱՏԱԶՆՈՒ ԺՈՂՈՎՈՐԴՆԵՐ ՍՐՏԱՆՅ ԸՆԴՈՒՆԵՐ Է ՀԱՅԿԱԿԱՆ ՀԱՐՅՁ ԽԲՐ ԽՐ ՍԵՓԱԿԱՆ, ՀԱՐՅՁ»։

Ուիլսընի կողմէ մատնանշուած ամերիկեան ժողովուրդի այս մտայնութիւնը նոյնն է այսօր ալ, ինչպէս երէկ։ Ամերիկեան ծերակուտականներ, երեսփոխաններ, եկեղեցիներու բոլոր ներկայացուցիչները Հայաստանի ազատագրութեան իրաւունքի մասին այսօր ալ նոյն հաւատքը, նոյն համոզումն ունին ինչպէս երէկ։ Եւ այսօր այդ իրաւունքը աւելի նուիրագործուած է բոլոր ճակատներու վրայ հասարակաց թշնամիին դէմ Հայերու ցոյց տուած հերոսային կեցուածքով, եւ ազատութեան ու արդարութեան դատի յաղթանակին համար թափած արիւնով։

Էրիկը Քրիլըրը ընկերութեան առաջնորդներէն Ալճէրներն Պլէք, 1946 Յունիւ. 31ին խօսած ճառով, յայտարարեց.

«... Նոյնիսկ այն Հայերը, որոնք իրենց ազգայնականութեամբ մարտական են, եւ որեւէ շահագրգռութիւն չունին Սովիէթ Միութեան երկիրը ընդարձակուելու մասին, կ'ընդունին, թէ իրենց ժողովուրդի ապահովութիւնը եւ յառաջդիմութիւնը ժողովուրդներու հանրապետութեանց Սովիէթ դրութեան մէջ կը կայանայ։ ... Տրամաբանական չէ՞ անոնց (=Հայերու) համար սպասել եւ պահանջել, որ հին անիրաւութիւնները սրբագրուին եւ նոր կարգադրութիւն մը ըլլայ իրենց համար։ Անտարակոյս Ռիացեալ Ազգերու կազմակերպութեան պատասխանատուութիւնն է նկատի առնել, որ ժողովուրդ մը կարենայ այս աշխարհիս վրայ տեղ մը ունենալ, որ նուիրականացած է իր անցեալով, նշանակալից դարձած իր պատմութեամբ, եւ իրագործութիւններ-

րով, տեղ մը, ուր ամէն ինչ հարազատ ըլլալով իր հոգեկան եւ մշակութային կեանքին, կարողանայ բնական տեման եւ արտադրութեան բարիքները վայելել: ... Հմուտ անձեր ամենուրեք կը հաւատան, որ այս պայմանները կարելի է իրագործել միացնելով Թուրքերու կողմէ գրաւուած Հայկական նահանգները Սովիէթ Հայաստանի հետ, ուր քսան եւ հինգ տարուան կարճ ժամանակի մը մէջ ազգ մը փրկուած է բնաջնջումի անդունդէն, եւ ուր տնտեսական, ընկերային եւ մշակութային վերազարթնում մը յառաջացած է, որ եզական է հայ պատմութեան մէջ: ... Ընդունա՞կ ենք ազատութեան: Ընդունա՞կ ենք խաղաղութեան: Յոյց տանք մեր արժանաւորութիւնը, եւ Միացեալ Նահանգաց եւ աշխարհի գիտակցութիւնը իրականացնենք Միացեալ Ազգաց կազմակերպութեան միջոցով, որ խաղաղութեան եւ արդարութեան մեր նորագոյն գործակալութիւնն է»:

Տր. Սըրլ. «... Անոնք, որ կ'ըսեն, թէ Հայկական դատը «պէտք չէ հետապնդուի, որովհետեւ ատկէ պիտի օգտուի Սովիէթ Ռուսիա... Ես Քոմիւնիստ չեմ, սակայն կը հաւատամ որ, որքան ալ մեծ առաւելութիւն մը նշանակէ Հայաստանի վերականգնումը ոեւէ ազգի, քրիստոնէական ոգիին համար արդարացում չէ թողուլ, որ շահադիտութեան ձայնը խեղդէ արդարութեան ձայնը»:

Սթէնլի Այզըքս. «... Կը յուսամ Հայոց դիմումին իրագործուիլը տեսնել: Կ'ուզեմ տեսնել տարագիրներու վերադարձը դէպի իրենց սեփական երկիրը: ... Եթէ պիտի ունենանք պարկեշտ աշխարհ մը, ապահով աշխարհ մը, արդար աշխարհ մը, պէտք է ընդառաջել Հայոց իղծերուն...»:

Ծերակուտական Չարլս Թոպի, իր ճառով յայտարարեց (1946 Ապրիլ 28). «... Այժմ հայ Ժողովուրդը եւ իր ներկայացուցիչները կը դիմեն աշխարհի Մեծ Պետութիւններուն, եւ իրենց դատը կը դնեն Միացեալ Ազգաց կազմակերպութեան առջեւ: Ան է իրենց ամենալաւ եւ տրամաբանական ապաւէնը: Անոնք կը պահանջեն Հայոց իրաւունքը՝ իրենց հայրենիքին տիրանալու, հայրենիք մը, որ նուիրագործուած է անոնց արիւնով, քրտինքով եւ արցունքով, եւ որ կէտկիտուած է իրենց մշակութային նշանակելի յուշարձաններով... Թոյլ տուէք ինձ մատնանշել, որ Ամերիկայի մէջ, ուր դաշնակիցներուն հետ միասին, երկրագրւոյնի առաջին պատերազմէն վերջ, մենք խոստացանք Հայաստանի ազատութիւնը: Հանգուցեալ նախագահ Ուիլսըն, 1920 Ապրիլին, Սան Րէմոյի մէջ որոշեց անոր սահմանները, բայց ցարդ իրական լուծման մը չյանգեցաւ: ... Ուրեմն ընդունուած է, թէ Հայաստան ազատ պէտք է ըլլայ եւ ինքզինքը կառավարէ: Յոյս

ունիմ, որ այս յայտարարութիւնները շուտով գործադրուին: Որովհետեւ ճշգրտօրէն կը համապատասխանեն այն սկզբունքներուն, որոնց համար Միացեալ Ազգաց կազմակերպութիւնը հաստատուած է, անոնք նախագահ Ռուզվելթի ճշգրիտ բաղձանքներն էին, երբ ստորագրեց Ատլանտեան իրաւագիրը, համօրէն աշխարհի խոստանալով չորս ազատութիւնները: ... Աշխարհի ամբողջ ժողովուրդը ուրախացաւ, երբ անոր սկզբունքները յայտարարուեցան, բայց ո՛րքան շուտ հիասթափեցաւ, երբ այս ու այն կողմ նետուեցաւ: Հոս, թոյլ տուէք, որ ըսեմ աշխարհի քաղաքագէտներուն եւ դիւանագէտներուն. «Ըսէ՛ք, ինչ որ ըսել կ'ուզէք. ըսէք, բայց պահեցէ՛ք ձեր խոստումը: ... Միացեալ Նահանգները պարտականութիւն մը ունին Հայկական հարցին նրկատմամբ: Մեր քաղաքական անցեալը անոր ապացոյցն է: Մենք երբեմն հարկադրուած էինք լուծ մը նետել մեր վրայէն. եւ ուրեմն Հայաստանի տագնապը լուծ մըն է, զոր պէտք է հասկընանք իրապաշտօրէն: Յայտ ունիմ, որ Թրքահայաստանի մէկ մասը, որ նշանակուած է նախագահ Ուիլսոնի կողմէ... փոխանցելի Հայաստանի Հանրապետութեան: ... Ունենանք յանդգնութիւն, հաստատամտութիւն եւ իմաստութիւն զայս իրագործելու, եւ ցուցնելու որ մենք պատրաստ ենք աշխարհի խաղաղութեան համար մարդոց միջեւ, եւ ապացուցանենք արժանաւորութիւնը Միացեալ Ազգաց կազմակերպութեան: ... Արդարութիւն Հայ ժողովուրդի համար»:

Էմմանուէլ Սէլըր, երեսփոխան Նիւ Եորք նահանգի. «... Արդարացի միակ վարձատրութիւնը պիտի ըլլայ, հարկադրել Թուրքիան, որ լքէ Հայաստանի այն մասը, որուն վրայ այժմ կ'իշխէ, եւ ուրկէ մէկուկէս միլիոն Հայեր կը վերապրին իբր հարկադրեալ տարագիրներ... Թուրքիոյ Հայկական նահանգները պէտք է, որ միացուին Սովետ Հայաստանի ազատ եւ անկախ Հանրապետութեան հետ, եւ պատեհութիւն պէտք է տրուի տարաշխարհիկ Հայերուն, որ դառնան իրենց սեփական տունները եւ արօտները, իրենց քաղաքներն ու գիւղերը, եւ հոն ապրին իրենց ուրոյն կենցաղով: Սովորական մարդասիրութիւնը զայս կը պահանջէ. բայց անկէ զատ պէտք չէ մոռնալ մեր երախտագիտութեան պարտքը հատուցանել Երկրագնդային երկրորդ պատերազմին ընթացքին անոնց յայտնաբերած նուիրումին համար հանդէպ ժողովրդավարութեան եւ Միացեալ Ազգաց դատին: ... Հայաստան՝ փոքր ազգի մը անկապտելի իրաւունքն ունի զանգատելու ազատութիւն եւ արդարութիւն հետապնդելու: Ասիկա մէն մի Ամերիկացի պէտք է ըմբռնէ: ... Ատլանտեան իրաւագրի հրգօր ուժգնութիւնը պէտք չէ ի դերեւ ելնէ, գործը պէտք է հա-

մապատասխանէ դաւանանքին(*)...»:

Ինչպէս կը տեսնուի բոլոր այս մէջբերումներէն, Հայաստանի եւ անոր ազատագրութեան հանդէպ ամերիկեան ժողովուրդի ըմբռնումն ու համոզումը նոյնը մնացած է 1916էն ի վեր: Եթէ մտածումսի եւ ըմբռնումսի տարբերութիւն մը կայ, զայն պէտք է փնտռել այսօրուան պետական կազմին, ու մանաւանդ նախագահ Թրումանի անձին մէջ:

Երբ 1923ի Լօզանի ամօթապարտ ժողովը վերջացաւ, Պերլինի նախկին դեսպան ձէյմս ձէյրարտ Դեկտեմբերին նախագահ Ուիլսոնի ղրկեց յիշատակագիր մը, ստորագրուած 110 նշանաւոր ամերիկ. քաղաքացիներէ: Յիշատակագրին ստորագրողները կը պահանջէին Նախագահէն, որպէսզի Ծերակոյտը չվաւերացնէ Լօզանի դաշնագիրը: Եւ յաջորդ Յունվարին ձէյրարտ իր մէկ բանախօսութեամբ յայտարարեց. «... Մեր կառավարութիւնը, ինչպէս դաշնակից կառավարութիւնները, ճանչցած են Հայաստանի անկախութիւնն ու միութիւնը: Մենք կը քատագովենք, որ մեր կառավարութիւնն Հայաստանի անկախութեան եւ միութեան ճանաչումը պայման դնէ Թուրքիոյ եւ Ռուսիոյ, անոնց հետ մեր յարաբերութեանց վերսկսումէն առաջ...: Ամերիկայի բարոյական ազդեցութեան կիրարկումը, կրնայ նպաստել Հայաստանի անկախութեան վերականգնումին, եւ կ'ըմբռնենք ու կը պնդենք, թէ Ամերիկա պատուոյ պատասխանատուութիւն մը ունի, զայն ի գլուխ հանելու, հատուցանելով իր պարտքը քրիստոնեայ Հայաստանի հանդէպ...»:

Այն ատեն նախագահ Ուիլսոն իրեն ներկայացուած յիշատակագրին առթիւ սապէս պատասխանեց, «Արդարեւ, շատ ուրախ եմ, որ դուք եւ ձեր ընկերակիցները ձեռնմուխ եղած էք Ծերակոյտին ցուցնելու այդ դաշնագրին անարդարութիւնը: Արդարեւ անիկա անարդար է, եւ ես անկեղծօրէն կը հաւատամ, որ ձեր բողոքը արդիւնազօր պիտի ըլլայ...»:

Եւ Լօզանի դաշնագիրը չվաւերացուեցաւ Ամերիկայի կողմէն:

Պատճառներ կան հաւատալու, թէ Ռուզվելթ, որ Ատլանտեան իրաւագրին ծնունդ տուաւ, եւ որ յայտարարեց թէ իրաւակարգին ստորագրող Պետութիւնները «կը յարգեն բոլոր ժողովուրդներու իրաւունքը, ընտրելու համար կառավարական այն վարչաձեւը, որուն ներքեւ իրենք պիտի ապրին»: Անոնք կը

(*) Այն մէջբերումները քաղուած են Ամերիկահայ Ֆառաջդիմական Միութեան օրկան Վրաբերութեան թիւ 1946ի թիւերէն:

բաղձան որ վեհապետական իրաւունքները եւ ինքնակառավարութիւնը վերահաստատուի այն ժողովուրդներուն մէջ, որոնք բռնօրէն գրկուած են անոնցմէ» (Յօդ. 3). Ռուզվէլթ պիտի ամբողջացնէր Ուիսքոնսին կիսատ թողուած գործը, եւ պիտի իրագործէր Թուրքիոյ Հայկական նահանգներու միացման գործը Խորհրդային Հայաստանի հետ. Նախագահ Թրուման օրին մէկը յանկարծ խզուեցաւ Ռուզվէլթի գործունէութեան ուղղութիւն տուող սկզբունքին հետ, եւ յանկարծ ինկաւ դրամատիրական աշխարհակալութեան ցանցին մէջ, Ու այլ այլ վայրկեանէն սկսեալ Ամերիկայի արտաքին քաղաքականութեան դաւանագրքէն ջնջուեցան արդարութեան սկզբունքի, փոքր ազգերու իրաւունքի, բռնազրաւուած հողերու ազատագրութեան յօդուածները, եւ անոնց տեղ աւելցուեցան գռնդիկ շահերու պաշտամունքը(*), եւ ահա ճիշդ այս չարափոխութեան ակնարկեց Ուիլքեմ Զոսթրը, երբ կը խօսէր Ամերիկայի Թուրքիոյ ընելիք օգնութեան խնդրոյն շուրջ, յայտարարեց. Ամերիկայի «Արսաֆին գործոց պաշտօնական վարած քաղաքականութեան մէջ Ուոլ Սթրիթի աշխարհակալական ծուխը կը մխալ»: Եւ այդ ծուխը պիտի մխայ շարունակ, կազմելու համար մուխի սեւ ակօսներ խաղաղութեան, արդարութեան, եւ ազատութեան ճակտին շուրջ, որչափ ատեն Ամերիկայի արտաքին յարաբերութիւնները հիմնուած ըլլան Փոքր Ասիոյ եւ Միջին ու Մերձաւոր Արեւելքի նախաճորերու պղտոր քուրերուն վրայ: Ուոլ Սթրիթի այդ շահապաշտ քաղաքականութիւնն էր, որ Պաղեստինի հարցը դրաւ ամերիկեան սեղանի վրայ, երբ երէկի Ա-

(*) Թէոսթր Ռուզվէլթ, իր նախագահութեան օրերուն ակնարկելով եւրոպական ուժերու հաւասարակշռութեան հարցին, րոտմ էր, թէ որչափ ատեն Անգլիա ի վիճակի է ուժերու հաւասարակշռութիւնը պահպանել եւրոպայի մէջ, Ամերիկա կատարելիք գործ մը չունի: Այն օրը, որ Անգլիա ունէ պատճառով տկարանայ եւ անկարող ըլլայ իր գերը կատարելու, Միացեալ Նահանգները հարկադրուած պիտի ըլլան միջամտելու այդ հաւասարակշռութիւնը պահպանելու համար: Թրուման ուզեց հաւանաբար Ռուզվէլթի քառասուն տարի առաջ յայտնած գաղափարը ի գործ դնել. յանուն այդ հաւասարակշռութեան իր նաւատորմը մինչեւ Միջերկրական ծովէն Ռայց ըմբռնուեցաւ տեսակէտով մեծ տարբերութիւն մը կայ երջու. նախագահներուն միջեւ: Ռուզվէլթի Ամերիկան գէպի արեւելք պիտի գար, պահպանելու եւրոպական հաւասարակշռութիւնը, Ամերիկայի խաղաղ զարգացումին համար, մենչ Թրուման Միջերկրական կուգայ՝ այդ հաւասարակշռութեան պահպանումի պատրուակին տակ, եւ կ'ուզէ այդ հաւասարակշռութիւնը խանգարել, Արաբիոյ նախաճորերու մըբուրին մէջ թաքնուած կարգ մը դրամատիրական ընկերութիւններու աղտոտ շահերը միայն պաշտպանելու համար, ի վնաս փոքր ազգի մը, ոտնակոխելով եւ արհամարհելով մեր դարաւոր եւ անփփճելի իրաւունքները:

մերիկան չէր իսկ հետաքրքրուած Պալիուրի Պաղեստինեան վարդապետութեամբ, եւ որու մասին, մինչեւ երէկ, դեռ ոչ մէկ յանձնառութիւն ստանձնած էր: Այս ըսելով սխալ չհասկցունք, սակայն: Բոլոր սրտով կը փափաքինք. որ բոլոր հայրենագուրկ ազգերը տիրանան իրենց հայրենիքին, եւ ունենան իրենց ազգային օճախը: Մեր այսօրուան կացութիւնը յար եւ նմանն է հրէականին, միայն սա տարբերութեամբ, որ Հրեաներու հայրենիքն եղող Պաղեստին, 1900 տարիներէ ի վեր գրաւուած է Հռովմէական կայսերապաշտներէ սկսեալ մինչեւ մեր օրերը, մինչ մեր Հայրենիքին բռնագրաւումը 3—400 տարուան գործ մըն է, իսկ մեր բռնի տարագրութիւնը քսան եւ հինգ տարուան գործ մըն է միայն, եւ մեր ետին թողած մեր տուններու օճախներուն մէջ դեռ տաք կը մնայ մեր վառած երէկի կրակներուն մոխիրը: Ուրիշ առաւելութիւն մը, զոր մենք ունինք, սա է, թէ մեր վերակերտուելիք Հայրենիքին սահմանագծումը կատարուեցաւ Ամերիկայի մեծ նախագահներէն մէկուն ծեռով, եւ Ամերիկան էր, որ բարոյական պատասխանատուութիւն ստանձնեց ազատագրուած տեսնելու մեր Հայրենիքին բռնագրաւուած հողերը, անոնցմով կազմելու համար ամբողջական ազատ Հայաստանը: Եւ ապահովարար նախագահ Թրուման այդ բարոյական յանձնառութեան պիտի չդրժէր, եւ բարեկամական ծեռք պիտի չերկարէր ռճրագործներու, եթէ մենք Հայերս քանի մը բաժնետէրեր ունեցած ըլլայինք Ուոլ Սթրիթի ոսկեհանքերուն եւ նաւթահորերուն մէջ:

Մեր ազատագրութեան ճամբուն վրայ ցարդ ունեցանք մեր յուսախաբութիւններն ու հիասթափումները: Բայց անոնք պատճառ մը չեն մեզի համար, որ լքենք մեր արդար դատը: Մենք յամառօրէն կառչած ենք ու կը մնանք Հայրենիքին եւ մեր դարաւոր իրաւունքներուն: Մենք կ'ուզենք, որ մեր իրաւունքները իրականանան խաղաղ միջոցներով եւ խաղաղութեան մէջ: Բայց եթէ երբեք Մեծ Պետութիւնները կ'սպասեն, որ նոր պատերազմ մը ծագի, որպէսզի Հայկական ազատագրութեան հարցը նորէն դրուի շիւանագէտներու սեղանին վրայ, աւելի գէշ! : Այդ պատերազմը կրնայ չուշանալ: Դիւանագէտներ եւ դրամատիրական կայսերապաշտներ արդէն իսկ սկսած են երրորդ պատերազմը պատրաստել, իբրեւ վաճառականական ապրանք: Վերջերս Gisevins գերմանացին հրատարակած է երկու հատորներ Biz zum Bitteren Endes (=Մինչեւ դառն վախճանը) անունով: Հեղինակը կ'ըսէ, թէ 1938ի Սեպտեմբերին երբ Հիթլէր սուր կերպով մէջտեղ դրած էր Սիւտէթներու հարցը, Գերմանիոյ մէջ գաղտնօրէն կազմակերպուելու վրայ էր գաղտնի դաւադրութիւն մը Հիթլէրը տապալելու, եւ վարչակարգի փոփոխութեամբ հրա-

ւիրելու գերման ժողովուրդը, աշխարհի խաղաղութիւնը չխանգարելու համար: Եւ գերման ժողովուրդին հետ, դաւադրութեան կազմակերպիչներն ալ վստահ էին, թէ Անգղիա պիտի ընդդիմանար Հիթլէրի Աիւտէթեան ծրագրի գործադրութեանց: Չէմպրըլէին երեւումը Պերլինի մէջ, եւ իր ցոյց տուած համակերպումը Հիթլէրի ծրագրին, ծառայեց միմիայն Հիթլէրի ուժեղացումին, դաւադրութեան ձեռնարկին անյաջողութեան, եւ 1939ի պատերազմի հռչակումին: («Ազգակ», 1947 Յունիս 8): Այսօր նախագահ Թրուման, աշխարհի խաղաղութիւնը ապահովելու ծրագրին գործադրութեան համար իբր նոր Չէմպրլէն մը, «ճրագործները կը շոյէ, գէնը կուտայ անոնց. զանոնք կը պարենաւորէ դրամով, յանուն այս օրուան վաղանցիկ խաղաղութեան, ազգերը դէպի վաղուան պատերազմը մղելով... Ի հաշիւ կարգ մը դրամատիրական կազմակերպութիւններու, որոնք Ուոլ Սթրիթի մէջ բազմած են, իրենց ձեռքին մէջ ունենալով նախագահական, ծերակուտական, երեսփոխանական եւ թաղապետական, մէկ խօսքով պետական ընտրութիւններու ոսկեղէն «մոգական գաւազանը»: Արդեօք Թէմէննի Ռինկի նոր շրջան մըն է, որ կը բացնի Ամերիկայի համար...»

Այսօր Ամերիկայի մէջ պաշտօնական եւ անպաշտօն բոլոր դիւանագէտներն ու խելահաս մարդիկ, ուղղակի թէ անուղղակի կերպով, կը խոստովանին, թէ առաջաւոր Ասիոյ զիծերուն վրայ նախագահ Թրումանի հետապնդածը «ազգերու ոյժի հաւասարակշռութեան» նպատակին իրագործումը չէ, թէ անոր բոլոր ձեռնարկներու եւ ծրագիրներու գործադրութեան մէջէն քարիւղի հոտը կուգայ, եւ վալյի լայներու պաշտպանութեան մտահոգութիւնը: Այս առթիւ կ'արժէ հոս յիշատակել իրողութիւն մը, որ յատկանշական է իր տեսակին մէջ, իբր դէպք մը, որ տեղի ունեցած է Ամերիկայի Մերակոյտին մէջ: Ժամանակին Մերակոյտին առջեւ կը բերուի Սթանտարտ Օյլ Թրքսթի մէկ առաջարկը, որ կը ներկայացնէր Արքանսարի նահանգին մէջէն քարիւղի ընդերկրեայ խողովակի մը գետեղումը: Արքանսարի ձերակուտական Տէյվիս, նկատելով որ այդ թրքսթը, դրամի միջոցով չափազանց անիրաւութիւններ բրած, եւ մրցակից փոքր ընկերութիւններու կործանումին պատճառ եղած էր, բողոքեց այդ ծրագրին դէմ, եւ իր պատմական ճառին մէջ սապէս արտայայտուեցաւ .

«Այն միակ խողովակը, որուն գետեղումին ի նպաստ պիտի բուժարկէի, պիտի ըլլար այն, որ դէպի դժոխք պիտի առաջնորդէր: Այն ատեն, այդ խողովակին վերջացած ծայրին վրայ պիտի ուզէի դրուած տեսնել Ժ. Տ. Ռոքֆէլլըրը (ընկերութեան

նախագահը), որ պիտի ընդունէր բոցավառ քարիւղի ցայտք մը, մինչեւ որ վառի եւ սպառի իր աղտոտ կազմակերպութեան արտադրութեամբ» (Amiens.— Pensées Libres. էջ 264—65):

Ծերակուտական Տէյվիս այս փափաքը կը յայտնէր — հոգ չէ քիչ մը տմարդի — երբ խնդիրը կը դառնար քանի մը փոքր ընկերութիւններու շուրջ: Այսօր, որ այդ միեւնոյն աղտոտ վալլի լայնի համար դարերէ ի վեր անիրաւուած ազգի մը ճանչցուած եւ վաւերացուած իրաւունք մը ոտնակոխելու խրնդրոյն շուրջ կը դառնայ եղած շարժում մը, արդեօք պիտի գրտնուի՞ նոր Տէյվիս մը Ամերիկեան Ծերակոյտին թէ երեսփ. Ժողովին մէջ, որ ունենայ քաջութիւնը խարանելու գործուած բայական ոճիրը, եւ արդարութեան սկզբունքը գերադասելու շահերու գռեհիկ վարդապետութենէն...:

ՀԱՅԱՍՏԱՆ ԵՒ ԱՐՄԵՆԻԱ

ՀԱՅԵՐՈՒ ԱԶԳԱԳՐԱԿԱՆ ԵՒ ՊԱՏՄԱԿԱՆ ՆԱԳՈՒՄՆԵՐԸ

Պատմահնագէտներու ուսումնասիրութիւնները ցարդ որոշ եզրակացութեան մը չեն յանգած Հայաստանի պետական կազմի եւ անոր բնակիչներու ծագումներու մասին: Որովհետեւ Մերձաւոր Արեւելքի կամ Միջին Ասիոյ քաղաքակրթութեան հետքերը հազիւ կը հասնին մինչեւ 3000 տարի ն. Ք., այսինքն մեր օրերէն հինգ հազար տարի առաջ, այսինքն Սումերօաքքատեան կոչուած քաղաքակրթութեան օրերը: Նախաքրիստոսեան 3000 ամեակի այդ օրերուն դեռ մենք որոշ ծանօթութիւն մը չունինք Հայաստանի եւ անոր բնիկներու մասին: Այս չի նշանակեր սակայն, թէ անոնք գոյութիւն չունէին 2000—3000 ն. Ք. թուականներուն: Եթէ այս մասին պատմութիւնը կը լռէ, պատճառը այն է, որ դեռ բաւականաչափ պեղումներ կատարուած չեն հայկական հողամասերու վրայ, երեւան բերելու համար հնութեան հետքերը, կարենալ ամբողջացնելու համար հին պատմութեան էջերուն պարապները (lacune): Այնպէս, որ Սումերեան եւ Աքքատեան քաղաքակրթութեան կամ աշխարհակալութեան օրերուն չենք հանդիպիր ոեւէ անունի, որ հեռուէն կամ մօտէն յիշեցնէ մեզի Հայաստանի անունը: Բայց Ադոնց, իր Histoire de l'Arménie, Les origines du X siècle au VI a. J.) հատորին մէջ մեր ուշադրութեան կը ներկայացնէ յատկանշական պարագայ մը: Փուրուշխանտա քաղաքին մէջ բնակող վաճառականներու սեմական գաղութ մը Սարկոն Աքքատի (2633—2579 ն. Ք.) կը բողոքէ նոյն քաղաքի իշխան Նուր-Տակոնի դէմ, եւ Սարկոնի միջամտութիւնը կը խնդրէ: Աքքատեան թագաւորը կուգայ, կը յաղթէ իշխանին եւ կը գրաւէ քաղաքը: Սարկոն կը պատմէ, թէ ետ վերադարձին, այդ քաղաքէն իր հետ կը տանի կարգ մը պողատու կամ ուրիշ ծառեր, որոնք գոյութիւն չունէին իր երկրին մէջ: Անունները կուտայ այդ փոխադրուած ծառերէն մէկ մասին, որոնք են hashuru, tittu, salluru, serdu, որոնց անունները նոյնութեամբ պահուած են հայերէնի մէջ. = խճճւր=hashuru, բուր (tittu),

սալուր=salluru, եւայլն. Այս լեզուական յիշատակութիւնը կրնայ իբր ապացոյց նկատուիլ, թէ Հայեր էին, որ կը բնակէին Փուրուշխանտայի մէջ, որ ապահովաբար մէկն է Հայաստանի քաղմամբիւ իշխաններու կամ թագաւորներու մայրաքաղաքներէն (*):

Սա ստոյգ է, թէ ն. Բ. երկուհազարամեակի շրջանին ամողջ առաջաւոր Ասիոյ աշխարհագրական տարածութեան վրայ ազգագրական նոր տարրերու գիրար հետապնդող շարժումներու հանդիսատեսը կ'ըլլանք: Անոնցմէ երեք հոսանքներ իրենց ազդեցութեան տակ կ'առնուն ամբողջ երկիրը. Հիթիթներ Փոքր Ասիոյ մէջ, Հիւրրիթներ Բարձր Միջագետքի կամ Սուպուրթուի մէջ, Գասիթներ՝ Բաբելոնի մէջ: Որոշապէս չենք գիտեր, թէ ի՞նչ ծագում ունէին այս ազգերը: Բայց հաւանական կը թուի ըլլալ, թէ գիրներ առաջնորդող եւ կաղմակերպող տարրերը Հնդեւրոպական ցեղին կը պատկանէին, եւ այդ առաջնորդող տարրերն էին, որ ստեղծեցին քաղաքական եւ քաղաքակրթական մեծ շարժումը: Բայց հաւանական է որ Հիթիթներու ծագումը Թրակիան եղած ըլլայ: Ֆորէր կ'ընդունի, թէ Հիթիթները իրենց բնիկ երկրին մէջ տեղի ունեցող ցեղային շարժումներու կամ տեղափոխութիւններու ազդեցութեան տակ թողած են իրենց բնագաւառը: Իրենց տեղափոխութեան միջոցին բնակած են Վուլգայի շրջանը, իբր դրացի ֆիննո-ուկրիական ժողովուրդներու: Այս շրջանէն է, որ եկած են Փոքր Հայք, եւ հոն հաստատած իրենց հզօր պետութիւնը: Կարգ մը պատմագէտներ Հիթիթներու մէջ տեսած են Հայերու նախատիպը, եւ զանոնք նոյնացուցած Հայերու հետ: Սակայն Hauschild կը մերժէ այդ կարծիքը, եւ իր կողմէ կ'ընդունի, թէ Հիթիթները կը պատկանին ցեղի մը, զոր պէտք չէ նոյնացնել Հայերու հետ, որոնք Տինարիք ցեղին կը պատկանին: Եւ արդէն Հիթիթներու շրջանին, Հայերը իբր ինքնուրոյն ազգ իրենց անջատ պետութիւնը ունէին Հայաստանի մէջ, եւ որոնք շարունակ պատերազմի մէջ գտնուած են Հիթիթներուն հետ: Ինչ որ ալ եղած ըլլայ Հիթիթներու ազգութեան մասին պատմագէտներու գիրար հակասող կարծիքները, սա որոշ է, թէ ա-

(*) Գրքիս այս բաժնին պատրաստութեան համար լիովին օգտուած ենք J. Sandalagianի *Histoire documentaire de l'Arménie* 2 Vol. 1916. J. de Morganի *Hist. du peuple Arménien*. 1919. R. Kherumianի *Les Arméniens. Introduction à l'anthropologie de Caucase*, 1943. և N. Adontzի *Hist. d'Arménie. Les Origines de X—VI siècles A. J.* 1946 մասնագիտական հատոյններէն, անոնցմէ ճառքող ընելով նաեւ օտար հեղինակներէ մէջ բերուած վկայութիւնները:

նոնք չեն պատկանիր առաջաւոր Ասիոյ բնիկ ժողովուրդներու դասին, եւ թէ իրենք իբր Հնդեւրոպական ցեղի հարազատներ, Ֆինիւնտայի վրայով եւ Վոլկայի եզերքներէն յառաջացած են դէպի Հայաստան:

Հիթիթեան պետութիւնը տեւած է մինչեւ 1200 ն. Ք. թուականը, երբ հնդեւրոպական ուրիշ ցեղ մը հայ-փռիւզական, իր արշաւանքով վերջ կուտայ Հիթիթ պետութեան, հիմնելու համար հայկականը: Հիթիթներու ծանօթ ամենահին թագաւորն է Պիթխանու «Թագաւոր Քուշշարի»-ն: Եւրոպայէն անունը հաւանաբար Քանէշի պնակիտներուն մէջ յիշուած Քուսարա եղած լլայ, կամ Կարսոքիտիս, Կարսորա-Արքիւաիս, Տուգ Կեօլի (= Tatta) մօտ: Հաւանաբար Հիթիթներ երբեմն հարկադրուած են իրենց մայրաքաղաքը տեղափոխել հոս ու հոն, ինչպէս ընելու հարկադրուած են ասիական բոլոր Պետութիւնները՝ դարերու ընթացքին: Այսպէս, Հիթիթներու մայրաքաղաքներէն մին եղած է, եւ թերեւս վերջինը, Հաթոգա:

Հիթիթներէն անջատաբար ասիական այս գաւառներուն մէջ կան ուրիշ հնդեւրոպական ցեղեր ալ, որոնց երբ եւ ինչպէս գալու մասին որոշ տեղեկութիւններ կը պակսին, եւ որոնց դէմ, սակայն, բնիկ տարրեր կռիւի սկսած են: Այդ օտարականները, թէպէտ թիւով քիչ, բայց լաւ զինուած հեծելազօրք ունին: Այս պարագան նորութիւն մըն էր Ասիոյ համար, քանի որ մինչեւ այն ատեն ծին եւ անոր գործածութիւնը անծանօթ կը մնար բրնկներուն: Այս նորեկները կը տիրանան իշխանութեան եւ իրենց լեզուն տակաւ կը պարտադրեն բնիկներուն: Այսպէս, կ'ըսեն կարգ մը պատմագէտներ, Հիթիթները կը հնդեւրոպականան եւ կ'ըլլան Նոր-Հիթիթներ (Neo Hittites): Եւ այս երկու Հիթիթները իրարմէ զանազանելու համար առաջին բուն Հիթիթներուն կուտան Հիթիթ, եւ նորերուն proto-Hittites անունները:

Այս proto-Հիթիթներն են, որ կը յաջողին երկրին պոտիկ իշխանութիւնները միացնել իրարու, եւ կազմել կեդրոնական կառավարութիւն մը կամ միապետութիւն մը: Վերեւ յիշուած Քուշշարի թագաւոր Պիթխանուն է, որ ալդ միութեան կը ձեռնարկէ, եւ կը յաջողի ի գլուխ հանել: Այս տեղեկութիւնները մեզի կը հաղորդէ իր որդին եւ յաջորդը Անիտտա, Ժամանակակից Ասսուրի Սարկոն թագաւորին, եւ որ իր կողմէ կը լրացնէ իր հօր սկսած միութեան գործը, նոր նոր թագաւորութիւններ միացնելով հօրը կազմած միապետութեան: Լապուրնայի օրով նուաճուած նոր թագաւորութիւններու միացումով աւելի կ'ընդարձակուին Հիթիթ միապետութեան սահմանները: Այս պատճառով է, որ Լապուրնայի կը վերագրուի Հիթիթ պետութեան

իսկական հիմնադիրի տիրոջոր, Հիթիթեան պետութեան այս շրջանի թագաւորներուն ցանկը կը փակուի Թէլիփունայով, (1650 Ն. Ք.): Այս թագաւորն է, որ իր նախորդներու մասին կարեւոր տեղեկութիւններ կուտայ: Իրմէ վերջ գրեթէ երկու դար Հիթիթներու պետութեան կարեւորութիւնը կը թուի նուազած ըլլալ նորէն վերածուած ըլլալով, հաւանաբար, գաւառական թագաւորութեան մը: 1475ին Հիթիթեան պատմութեան տեսարանին վրայ երեւան կուգայ Թութալիճա Բ., որ կը կազմէ Հիթիթեան երկրորդ պետութիւնը, որ կը տեւէ մինչեւ 1200 Ն. Ք.:

Փիթիւանուի հիմնած Հիթիթեան պետութեան, պատմագէտներ Հին Պետութիւն անունը կուտան, որուն տեւողութեան շրջանն է 2000—1650 Ն. Ք. իսկ Թութալիճա Բ.ի հիմնած Հիթիթեան Պետութեան նոր-Պետութիւն, որ 1470—1200 Ն. Ք. թրւականին կը պատկանի:

Պատմիչներ այն կարծիքն ունին, թէ 1650—1475 շրջանի Հիթիթեան Պետութեան մասնակի քայքայումին պատճառները պէտք է փնտռել Հիւքսոսներու արշաւանքին մէջ: Մագուսով ցարդ մեզի անծանօթ Հիւքսոսները, առաջնորդուած Հնդերոպական ցեղի պատկանող պետերէ, Ասիոյ եւ Ափրիկէի մէջ կը ստեղծեն քաղաքական յուրք տակնուվրայութիւններ: Կ'ըսուի, թէ Հիւքսոսներու այս արշաւանքին հետ կապ ունի ասիական Հուրրիթներու կողմէ գրաւումը Բարծր Միջագետքի, եւ Գասիթներու կողմէ գրաւումը Բարեյոնի: Հիւքսոսներն են, որ իրենց արեւմտեան ճնդեւորոպական եղբայրներու Հիթիթներու նման, կը կազմակերպեն Հուրրիթները, կը կործանեն Ասուրի թագաւորութիւնը, կը տիրանան Բարեյոնի, Ամանոսէն մինչեւ Զակրոսի լեռնաշղթան, եւ կ'արշաւեն Եգիպտոս: Հուրրիթները միեւնոյն ժամանակ Հիթիթները կը վանեն հիւսիսային Սիւրիայէն եւ զանոնք կը ստիպեն ամփոփուած մնալ Ալիսի հովտին մէջ: Այս Հուրրիթներն են, որ կը կազմեն Միթանիի պետութիւնը, կեդրոն ունենալով Հարրան (=Օսրոյէն): Բայց Միթանիի թագաւորութիւնը երկար չի կրնար ապրիլ, հակառակ Եգիպտոսի թագաւորներուն հետ իր ազգակցական եւ խնամիական կապերուն: Հիթիթներ կը ջանան տիրանալ հիւսիսային Սիւրիոյ իրենց հողերուն, միւս կողմէն Ասորեստանցիներ նորէն կը կազմակերպուին վերատիրանալու իրենց Պետութեան եւ 1300ին Ն. Ք. Միթանի թագաւորութիւնը կը լուծուի, մասը կազմելու համար Ասորեստանի: Եւ այդ օրէն դէմ դիմաց կը գտնուին Հիթիթներն ու Ասորեստանցիները:

1475—1200 Ն. Ք. Հիթիթ Պետութիւնը, ցարդ ձեռք բերւած տեղեկութիւններու համաձայն, ունեցած են տասն եւ մէկ

Թագաւորներ, Թութալիճա Բ.էն (1475) մինչեւ Թութալիճա Ե. (1200 ն. Ք.): Այս շրջանին է, որ քաղաքական նոր մեծ շրջափոխութիւն մը տեղի կ'ունենայ Հիթիթեան Պետութեան սահմաններուն մէջ եւ շուրջը, Փռիւգացիներու արշաւանքով: Հրեւոյթական ցեղի Թրակեան այս նոր տարրերն էն, որ իրենց մէջ պիտի ծուլեն Հիթիթներն ու իրենց պետութիւնը: Պատմագէտներէն միայն Ֆորրէր սա կարծիքը ունի, թէ Հիթիթ Պետութեան կործանումը տեղի ունեցած է Թոպալներու ձեռքով:

Հ Ա Յ Ա Ս Ա

Մինչեւ 1410 ն. Ք. Թուականին Հայաստանի հողին վրայ թէպէտ կը հանդիպինք Հիթիթներու եւ Փռիւգացիներու, քայց չենք հանդիպիր աշխարհագրական անունի մը, որ հեռուէն կամ մօտէն յիշեցնէ ՀԱՅԱՍՏԱՆ անունը: Այս Թուականէն սկսեալ, ստկայն, բեւեռագրական արծանագրութիւններու վաւերագրերը մեզի հանդիսատես կ'ընեն պատմական կարգ մը իրողութիւններու, որոնք կապ ունին Հայաստան անունին հետ: Հայաստան առաջին անգամ մեզի կ'երեւի Հիթիթ Թագաւորներէն Թութալիճա Գ. (1410—1390 ն. Ք.) օրով, երբ իր երկու յաջորդներուն դէմ պատերազմի կ'ելլեն ՀԱՅԱՍՏԱՆի (=Hayasa) Թագաւորները: Այս պատերազմները արծանագրուած են Սուփիլուլիումա (1380—1346) Թագաւորի Տարեգրութիւններու (annuels) մէջ, գրուած իր գաւկին ու յաջորդին Մուրսիլ Բ.ի (1345—1320 ն. Ք.) կողմէ: Այդ արծանագրութեան մէջ կ'ըսուի, թէ իր հայրը Սուփիլուլիումա զինուորական արշաւանք մը քրած է Հայասայի եւ Քասքասի դէմ: Երկրորդ արշաւանք մը տեղի կ'ունենայ նոյն Սուփիլուլիումայի եւ իր հօրը Թութալիճա Պ.ի (1412—1390 ն. Ք.) կողմէ, Հայասայի Քարաննիս Թագաւորի դէմ, որ այս Հիթիթ արշաւանքներուն կը դիմադրէ Քամմահա (=Քէմախ) քաղաքին մէջ, Դարանդեաց գաւառին մէջ: Եփրատի վրայ: Հայասա, Քէմախի հիւսիսը, սահմանակից եղած է Քասքա երկրին հետ, որ մինչեւ Հալիսի գետաբերանը կ'երկարէր, այնպէս, որ Հայասայի եւ Քասքայի անունները միշտ միասին յիշուած են Հիթիթեան արշաւանքներու միջոցին: Արծանագրութիւններուն մէջ վերեւ յիշուած Քարաննիս Թագաւորէն զատ, որ լեզուագէտ պատմագիրներ կը նոյնացնեն Կարինի (Կարէն) հետ, կը յիշատակուի

նաեւ Հայաստայի Հուգգանա թագաւորը, որուն հետ հաշտութեան դաշնագիր կը կնքէ Սուփիլուլիումա: Կ'արժէ կարդալ այդ դաշնագրին բովանդակութեան ամէնէն շահեկան մէկ մասը, որ կապ ունի Սուփիլուլիումայի քրոջ հետ Հագգանայի ամուսնութեան, եւ ամուսնութեան մասին Հիթիթ սովորութիւններու՝ եւ ըմբռնումներու հետ: (N. ADONTZ, Histoire d'Arménie, 1946, էջ 29—31):

Հակառակ կնքուած բարեկամական դաշնագրին, Հայաստ եւ Քասքասի երկիրը միշտ պատերազմիկի դիրքին մէջ գտնուած են Հիթիթներու դէմ, եւ Սուփիլուլիումայի որդին Մուրսիլ իր թագաւորութեան վեց տարիները Քասքայի եւ դրացիներու հետ պատերազմով անցուցած է, ինչպէս ցոյց կուտան իր տարեգրութիւնները: Մուրսիլի պատմագիրը դիտել կուտայ, թէ Քասքասի քաղաքները կազմուած էին զանազան ցեղախումբերէ, որոնք իրեն առանձինն ու սեփական տէրերն ունէին: Փիխխունիիա անունով մէկը Թիպիաի գաւառին մէջ կը յաջողի իրարու միացրնել այդ ցեղախումբերը, եւ անոնցմով կը կազմէ թագաւորութիւն մը: Քասքասի երկրին բնիկները, որոնք կը բնակէին Սեւ ծովու եզերքներու լեռները մինչեւ Լիւքոսի եւ Հալիսի ակերուն միջեւ, Փոքր Հայքի մէջ, շարունակ իրենց արշաւանքներով նեղութիւն պատճառած են Հիթիթներուն, շատ կանուխէն: Այս շրջանի քաղաքներու անունները, յիշուած նաեւ Կապադովեան պնակիրտներու (Tablettes) մէջ, ցոյց կուտան, թէ Քասքասներու երկիրը իր մէջ կը բովանդակէր, Զիլէ (=Zela =Zinlita), Ամասիա, Մարզուան եւ Եոզկաթ քաղաքները:

Միւրսիլ Քասքասները զսպելէ յետոյ բանակը կ'առաջնորդէ Հայաստայի կամ Ազգի թագաւոր Աննիիայի վրայ, որովհետեւ այս վերջինը յարձակելով Տանքուվա քաղաքին վրայ, մեծ ու փոքր անասուններու հօտեր, եւ Հիթիթ գերիներ իր երկիրը փոխադրած էր: Այս առաջին արշաւանքը ծախողած կը թուի ըլլալ, որովհետեւ Մուրսիլ այդ միեւնոյն պատճառով, իր թագաւորութեան ութերորդ տարին, նորէն բանակ կը հանէ Աննիիայի դէմ: Արդիւնքի մը չի յանգիր, սակայն իններորդ տարին երրորդ անգամ ըլլալով նորէն կը պահանջէ իր գերիները, բայց անօգուտ: Այնպէս որ երբ Մուրսիլ դէպի Քիզուվաթնա կը մեկնի իր բանակով. Աննիիա օգտուելով առիթէն կ'արշաւէ Բարձր-երկիրը (Haut-Pays). Կ'աւերէ Իշթիթինայի գաւառը, եւ Քանօվարա քաղաքը կը պաշարէ: Մուրսիլ իր նուվանզա զօրապետը կը դրկէ Քանիվարա քաղաքին պաշտպանութեան, եւ որ կը ցրուէ Հայաստայի բանակը: Քիչ յետոյ Մուրսիլ կը ստիպուի շարունակել իր զօրապետին սկսածը, եւ անծամբ կ'երթայ Աննիիայի բանա-

կին դէմ: Մուրսի կը մտնէ Թէկարամմա (=Կիւրին), կը շարունակէ իր ճամբան: Կարգ մը քաղաքներ կ'աւերէ եւ կը վերադառնայ իր մայրաքաղաքը՝ Անքուվա (=Ալիշէհիք) եոզկատ-Կեսարիոյ ճամբուն վրայ, առանց մտնելու Հայաստանի սահմանները: Յաջորդ տարի նորէն կը քալէ Ազգիի երկրին վրայ, Կը տիրէ Արիփսա, Տուքքամա եւ Ինկիլավա քաղաքներուն: Ազգիի բնակիչները հպատակութիւն կը յայտնեն: Ըստ Ադոնցի Ինկիլավա քաղաքը պէտք է եղած ըլլայ Ինկիլա, Անգեղտուն, այսօր Իկիլ:

Ազգիի կամ Ալգիի (=Ադոնիք) երկիրը կը գտնուի Եփրատի արեւմտեան եզերքին վրայ, յենած Տէրսիմի լեռներուն, դրացի Քուժմախարի կամ Քէմախի:

Ժամանակ մը Հիթիթ արծանագրութիւններ լուռ կը մընան Հայաստանի եւ Ազգիի մասին: Բայց Հիթիթ պետութեան վերջին օրերուն Ազգիի երկիրը նորէն ցոյց կուտայ ինքզինքը, եւ Թութհալիլա Գ.ի օրով (1260—1230 Ն. Ք.) ան նորէն երեւան կուգայ իբր թշնամի Հիթիթներուն, Քասքասներու եւ Լաքքայի հետ: Ահա թէ ի՞նչ կ'ըսէ Ադոնց. «Հայաստ-Ազգիի պատմութիւնը սապէս կ'ամփոփուի, Թագաւորութիւն մըն է Բարծր Եփրատի վրայ, Տէրսիմի լեռնաշղթային շուրջ, Անկախութիւն ունի, բայց կը գտնուի Հիթիթներու քաղաքական ազդեցութեան տակ, առանց հլու հարկատու (vassal) ըլլալու: Այս պետութիւնը կ'երեւի ու կ'անհետանայ, նմանապէս Հիթիթ պետութեան հետ: Իր թագաւորներէն չորսը միայն կը ճանչնանք. Քարաննի, Մարիյա, Հուգ-գանա եւ Աննիիա»:

Հայաստանի հարաւր, եւ ստորին Եփրատի (=Արսոնիաս) հովտին մէջ կը գտնուէր Իշուայի թագաւորութիւնը: Այս փոքր թագաւորութիւնը, իր աշխարհագրական դիրքով, ընդմէջ Հիթիթ եւ Միթանեան թագաւորութիւններու, փափուկ կացութեան մը մէջ կը գտնուէր, Միթանիի թագաւոր Թուշտաթթայի օրով եւ անոր թելադրութեամբ Իշուայի թագաւորը կ'ապրտամբի Հիթիթներու դէմ: Թութխալիլա Գ. (1410—1390) կը յարձակի Իշուայի վրայ: Կը գրաւէ կարգ մը քաղաքներ, որոնք կը գտնուին Կիւրինի (Թէկարամմա) եւ Եփրատի միջեւ, եւ որոնք մասնակցած են Իշուայի ապստամբութեան, քանի որ գրաւած քաղաքներուն բնակիչները Իշուայի թագաւորութեան երկիրը կ'ապստանին: Այս պատերազմէն վերջ Հիթիթի թագաւորը, Սուփիլուլիումա դէպի Նախաշշիի երկիրը կ'արշաւէ: Կը գրաւէ Քութմարի բերդը, եւ զայն կը նուիրէ Այսիի (=Ադոնեաց) թագաւորին: Սուփիլուլիումա, Միթանիի թագաւոր Թուշտաթթայի յաջորդին Մաթիվազայի հետ իր կնքած դաշնագրին մէջ Քիզվաթնա ընդհանուր անունով կ'որակէ իր գրաւած գիւղերն ու

քաղաքները, Թապալի, Թէկարամմայի եւ Մելիտինէի գաւառներուն մէջ։ Այս քաղաքական յարաբերութիւնները կը շարունակէին առանձինն թագաւորութիւններու հետ, մինչեւ որ Թուրքիա Դ. (1260—1230) Հիթիթ թագաւորը Ուկաշթայի եւ Իշուայի երկիրները կը միացնէ իրարու, եւ կը կազմէ մէկ թագաւորական տուն։

«Այսպէս, Իշուայի եւ Ալզի թագաւորութիւնները, միացած Հայաստանի թագաւորութեան, կ'ըսէ Ն. Ադոնց, Հայաստանի մէջ կը ներկայանան իբր քաղաքական առաջին կազմակերպութիւններ։ Երեք թագաւորութիւնները, տեսնուած 1400ի առեւնները, երկու դարու քաղաքական կեանք ունեցան, եւ յաջորդաբար անհետացան 1200ի առեւնները, Հիթիթ մեծ Պետութեան հետ, Փռիւգեան արշաւանքի փոթորկալի օրերուն» (էջ 45)։

Մեր 1915 Հոկտ. 25ին Նիւ Եորքի մէջ տուած «Արմենիա եւ Հայաստան» անուններու շուրջ երկու բանախօսութիւններու ընթացքին ըսած էինք. «նախնական Արմենիան կամ բուն Հայաստան կոչուածը Առաջին եւ Փոքր Հայքն է եղած, եւ ես Մ. Սորենացիի Պրոսին Արմենիան բացատրութեան մէջ այդ կարծիքին աւանդական հաւաստումը կը գտնեմ... Արդէն այս կարծիքն է որ կը պաշտպանեն մասնաւորապէս Թոմաշէք, եւ Բէլք, ընդունելով, թէ բուն Արմենիա-Հայաստանը Փոքր Հայքն է եղած» (Արմենիա եւ Հայաստան, էջ 16)։

Ն. Ա. Ի. Բ. Ի

Հայաստանի լեռնադաշտին մէջ, Փոքր Հայքի թագաւորութիւններէն յետոյ, մենք կը հանդիպինք Նաիրիի թագաւորութեան։ Նորագոյն ուսումնասիրութիւններու եզրակացութեան համաձայն, Նաիրիի այդ թագաւորութիւնը, իբր քաղաքական կազմակերպութիւն, պէտք է տեղի ունեցած ըլլայ մօտաւորապէս 1170ին Ն. Դ. ըստ արձանագրութեան Ասորեստանեայ. Թիկդատ-քաղասար Բ.ի (1117—1080), քանի որ այս թագաւորը իր գահակալութենէն 50 տարի առաջ կը դնէ Մուսրիներու երեւումը լեռնահայաստանի մէջ։ Ո՞վ են այս Մուսրիները, եւ ուրկէ՞ կուգան։

Սեւ ծովուն եզերքներէն սկսած մինչեւ Հայկական Բարձրաւանդակը, այդ օրերուն ցեղագրական եւ աշխարհագրական

տակնուվրայութիւններու թատր կը հանդիսանար՝ եւրոպայէն խուժող նոր արշաւանքներու հետեւանքով, 1400—1200ի շրջաններուն եզակեան աշխարհին եւ Պալքաններու մէջ սկսած էր շարժումը: Ազգական եւ Դորէական ցեղերու արշաւանքը: Եզիպտական արծանագրութիւնները զանոնք կը կոչեն «ծովի ժողովուրդներ»: Այդ արշաւանքներու հետեւանքով, ապահովաբար, Փռիւզացիներ եւ Արմէններ կը թողուն Թրակիան, կ'անցնին Հելլեսպոնտոսը, եւ նոր հայրենիքի մը ի խնդիր, կը յարձակին, տեղացի ժողովուրդները առնելով իրենց արշաւող քանակին մէջ. Հիթիթներու պետութեան վրայ: Հաթեան, ու անոր դաշնակիցքարեկամ պզտիկ թագաւորութիւնները կը կործանին շուրջ 1200 թուականներուն: Այդ կործանուած թագաւորութիւններու ժողովուրդներէն հատուածներ, եւ Պոնտոսաքանկ Մուսքիներ, դէպի արեւելք եւ հարաւ կը քալեն միշտ աւելի ապահով հայրենիքներ գտնելու յոյսով: Անոնցմէ շատեր կը հաստատուին Հայկական Բարձրաւանդակի լեռնամասին մէջ, եւ որոնց կը հետեւին նաեւ յաղթական Փռիւզացիներն ու Արմէնները: Ուրեմն, Մուսքիները, եւ Փուրուլումզիները, որոնց դէմ կը կռուի Թիկզատադասար, «Փռիւզացիներու յառաջապահներն են»: Եւ այս ժողովուրդներն են, որ Հայկական Բարձրաւանդակին վրայ կը կազմեն նոր թագաւորութիւններու ցանց մը: Ասորեստանցիներու այս պատերազմները հինգ տարի տեւած են շարունակ, որովհետեւ Մուսքիները կամ ըսենք Փռիւզացիները, հինգ թագաւորներու առաջնորդութեամբ յարձակած եւ գրաւած են Ասորեստանի ենթակայ Ալզիի Փուրուլումզիներու երկիրները, եւ գրաւած անոնց Քուլմուխի մայրաքաղաքը, (այսօրուան Թուր Ապտին): (Անզի ազգագրական անուն, ուրկէ Անզիթու (=Անծիթ), Անզիթէն աշխարհագրական անունը): Ըստ Ադոնցի, «եթէ Ալզին նոյնը չէ Հայաստանի ժողովուրդ Ազգիին հետ, ամէն պարագայի մէջ Փուրուլումզիի հետ կը պատկանի Ազգի ցեղին», որովհետեւ Քուլմուխի ժողովուրդն է, որ օգնութեան կը փութայ Մուսքիներուն, եւ ինչպէս գիտենք Քուլմահա կամ Քամուխա (=Քէմախ) մայրաքաղաքն էր Հայաստան, եւ այս պարագան պատմագէտներուն իրաւունք կուտայ ենթադրելու, թէ Ալզիի եւ Փուրուլումզիի ժողովուրդները հասարակաց ծագում ունէին Հայաստանի ժողովուրդին հետ, այսինքն Հայեր էին: Այս ցեղերը կ'ապրէին մեզի ծանօթ Անզիթէնի եւ Սոթիէնի (=Մոփաց) երկրամասերուն մէջ: 1116ին Թիկզատադասար պատերազմի կը բռնուի նաեւ Սուպարիի հետ, ուր եկած հաստատուած են Հիթիթներու երկրի գիւղերներէն Քասքիներ եւ Ուրումիներ. հոս ինքզինքնիս կը գտնենք Ադծնեաց եւ Մոփաց գաւառներուն մէջ:

1114ին Թիկղատրաղասարի մղած պատերազմին առթիւ է, որ առաջին անգամ կը յիշատակուի ՆԱԻՐԻԻ Թագաւորութիւններ անունը, եւ Նաիրի անունը Հայաստանի համար: Թիկղատրաղասար կը բարձրանայ Հայկական Տաւրոսի լեռնաշղթան. ահագին թիւով ծառեր կտրել կուտայ լեռներէն, անոնցմով կամուրջ կը շինէ Եփրատէն (=Արսանիաս=Արածանի) անցնելու համար, եւ իրեն դէմ կը գտնէ Նաիրիի 23 Թագաւորները: Կը յաղթէ անոնց, կը գրաւէ պատերազմական 120 կառքեր, եւ կը հետապնդէ Նաիրիի 60(?) Թագաւորները: Եւ հիմա, որ ծին ընտանեցած է, եւ կը գործածուի պատերազմի մէջ, Ասուրի Թագաւորը ի միջի այլոց 120 ծիւ տարեկան տուրք մըն ալ կը դնէ Նաիրիի Թագաւորներուն վրայ: Թիկղատրաղասարի յիշատակած Նաիրիի 23 Թագաւորներու երկիրները, որոնք իր յառաջացած ճամբուն հիւսիսը կը գտնուին, այսօրուան կատարուած բանասիրական, աշխարհագրական եւ պատմական ուսումնասիրութեամբ, նոյնացուած են կարգ մը տեղերու եւ քաղաքներու հետ, որոնք կը գտնուին Բալուի, Մէլազկերտի, Պաղընի, Բագաւանի եւ Ապահունեաց եւ Կորովիտի կամ Պայագիտի գաւառներուն մէջ: Երբ այս հողերուն վրայ Ասորեստանեաց արձանագրութիւններ մերթ 23 եւ մերթ 60 Թագաւորութիւններ ցոյց կուտան, այս պարագան ապացոյց մը կընայ նկատուիլ թէ Նաիրիի Թագաւորութիւնը չափազանց փոքր պետութիւններէ կազմուած էին: Այստեամենայնիւ, Թիկղատրաղասարի եւ իր յաջորդներուն անընդհատ պատերազմները ցոյց կուտան, թէ Նաիրիի այդ Թագաւորութիւնները իրենց պատերազմիկի ճարտարութեամբ յաջողած են ծախողանքի մատնել Ասուրիի Թագաւորներուն ջանքերը, եւ պահած են Հայկական սարահարթին աշխարհագրային ամբողջութիւնը, իր անկախութեանը մէջ:

Հայաստանի «Նաիրի Երկիր» կոչուելու պարագան հետեւեալ կերպով կը բացատրեն պատմագէտներ: Միթանիի Հուրիթ Թագաւորութիւնը Ասորեստանցիներու կողմէ, կոչուած է Նահարինա: Երբ Հիթիթներու դաշնակից այս Թագաւորութիւնը կործանեցաւ Ասորեստանցիներու կողմէ, Հուրիթները եկան Փոքր Հայք. եւ իրենց վարչական կազմակերպութեամբ տակաւ տիրեցին Հայաստանի եւ Ալզիի Թագաւորութիւններուն, եւ իրարու միացնելով շրջակայ փոքր Թագաւորութիւնները, զօրաւոր ուժ մը ստեղծեցին: Այդ Թուականին է, որ Ասորեստան «Նաիրի» անունը տուաւ Հայաստանի: Գոնէ այս է մանաւանդ Ֆորթէրի կարծիքը:

ՌԻՐԱՐՏՈՒ ԿԱՄ ԱՐԱՐԱՏԵԱՆ

Մեր օրերու կարգ մը պատմագէտներու կարծիքին համաձայն, հնդեւրոպական պետերէ առաջնորդուած Հուրիթները Ասորեստան իջնելէ առաջ ժամանակ մը ապրած են Հայաստանի Բարձրաւանդակին վրայ: Եւ երբ Ասուր յաջողեցաւ վերակազմել իր թագաւորութիւնը, անոնցմէ մաս մը նորէն եկած հաստատուած են Հայկական Բարձրաւանդակին վրայ, հոն հիմնելու համար իրենց ազգային բնակարանը կամ հայրենիքը, եւ թէ ասոնք եղած են մէկ մասը այն տարրերէն, որոնք հիմնած են Ուրարտեան թագաւորութիւնը:

Հաւանական կը թուի կարգ մը պատմագէտներու այն ենթադրութիւնը, թէ Ուրարտեան կեդրոնացած թագաւորութիւնը հետեւանքը եղաւ Թիկղտաբաղասարի կողմէ Նաիրիի 23 կամ 60 թագաւորներուն վրայ տարած յաղթանակին: Փորձը ցոյց տրուաւ, թէ փոքր թագաւորութիւններ, իրենց անջատ ու ցրուած ոյժերով պիտի չկրնային պահպանել իրենց անկախութիւնը, եւ ձեռնարկեցին, կամայ թէ ակամայ, միութեան, եւ կեդրոնացած կառավարութեան մը գործին: Արդ, Սաղմանասար Ա.ի (1266—1243) արծանագրութիւններէն զիտենք, թէ Նաիրիի երկրին մէջ, Վանի լիճին մօտերը կամ շրջակայքը կը գտնուէր Ուրուադրի կամ Ուրարդուի փոքր թագաւորութիւնը, որուն վեց նահանգները (province) կը գրաւէ Ասուրի թագաւորը: Ուրեմն Նաիրիի պարտեալ թագաւորութիւններէն մէկն էր նաեւ Ուրուադրին, եւ հիմա ինքն է, որ նախաձեռնարկը կ'ըլլայ միութեան գործին, եւ կը կազմէ Ուրարտեան պետութիւնը, որ իր հսկայ ուժով, զրեթէ ամբողջ երեք դարեր իր պատերազմներով պիտի զբաղեցնէր Ասորեստանեայ կայսրութիւնը: Այս պատճառով էր, բնականաբար, որ Ասորեստանեայ արծանագրութիւնները, իրենց արշաւանքներու առաջին օրերուն, Ուրարտու անունին տեղ յիշատակած են Նաիրի: Եւ հազիւ Ասուրտագիրբաւ Բ.ի (883—859) արծանագրութիւններ Ուրարտուի անունը իբր պետութիւն կը յիշատակեն առաջին անգամ, եւ այնուհետեւ շարունակաբար: Եւ այդ յիշատակութեան համընթացաբար, Արամ-Արամէի անունն ալ կցուած կը տեսնենք Ուրարտուի, իբրեւ Ուրարտեան քաղաք:

Ո՞վ էին այս Ուրարտացիները եւ ուրկէ՞ եկած: Ասոնք կոչուած են նաեւ խաղտեր, իրենց խալտիս աստուծոյն անունով,

ինչպէս Ասորեստանցիք իրենց Ասուր աստուծոյն անունով Ուրարտեաններու մասին արծանագրութիւններու երկու աղբիւրներուն ինք, երկուքն ալ բեւեռագիր, մէկը Ասորեստանեայ, եւ միւսը ուրարտական: Երկուքն ալ կը խօսին իրենց մղած պատերազմներու, իրենց յաղթանակներուն, իրենց շինարարութեան, կամ ջարդարարի եւ հրդեհողի ճարպիկութեանը մասին. բայց այդ արծանագրութիւններուն մէջ չկայ հետք մը, որ ականարկած ըլլայ Ուրարտացիներու ազգագրական ծագումներու մասին: Եւ մեր օրերու պատմագէտներ անոնց մասին կը խօսին, հիմնուած հաւանական ենթադրութիւններու վրայ: Վանեան բեւեռագիր արծանագրութիւններու ընթերցման նախափորձերու առաջին օրերուն, Սէյս եւ Մորթման բեւեռագիր արծանագրութիւններու լեզուն կը նկատէին արդի հայերէնի սկիզբը, իբր մէկ ճիւղը հնդեւրոպական ընտանիքին: Վերջին փորձերը ցոյց տուին, թէ այդ առաջին ենթադրութիւնը անհիմն էր: Դափանցեան 1931 եւ 1936 երեւան հրատարակուած իր խալտական ուսումնասիրութիւններով, եւ Հիթիթ եւ ուրարտեան լեզուներու բաղդատական ուսումնասիրութեան ընթացքին, կ'եզրակացնէ, թէ ուրարտեան լեզուն կազմուած է նախա-հիթիթեան եւ հուրրիտական լեզուներէն, եւ մասնակիօրէն եղած է հնդեւրոպականացած (indo-européanisé). բայց շփուելով Միթանիի, Մէտիի եւ Պարսկաստանի հետ, որոնք արիականացան «satem» խմբաւորման արեւելեան տարրերուն հետ, ուրարտական լեզուն կրեց «sentum» խմբաւորման արեւմտեան հնդեւրոպականներուն դրոշմը: Ռ. Խէրումեան իր *Les arméniens (Introduction à l'anthropologie de Caucase)* հեղինակութեան մէջ կը հաստատէ, թէ «այս կարծիքը կը հաշտեցնէ Ուրարտեանի «ասիական» բնոյթի մասին դասական տեսակէտը Մորթմանի հին տեսութեան հետ, զոր կը պաշտպանէ Յ. վրդ. Սանտայճեան. նաեւ մասամբ Լէհման-Հաուպտ, որ կ'ընդգծէ Ուրարտեանի հնդեւրոպական տարրը, իրողութիւն զոր կը յեղակարգէ (transposer) նոյնիսկ ցեղային կալուածին մէջ» (էջ 234). Սուրբիւ Լէհման-Հաուպտ, նկատի ունենալով Պաշտպանի պղնձէ դռներուն վրայ 889-824ի պատերազմներու ընթացքին գերի տարուած Ուրարտացիներուն քանդակուած նկարները, սա եզրակացութեան կուգայ, թէ Ուրարտացիները երկու որոշ ցեղերէ կը բաղկանային. ոմանք կարճահասակ, եւ ուրիշներ երկայնահասակ, ան առաջիններուն մէջ կը փորձէ տեսնել ասիացի տեղացիները, եւ երկայնահասակներուն մէջ՝ հնդեւրոպացիները: Անշուշտ այդ երկայնահասակ հնդեւրոպացիներուն գոյութիւնը կարելի է բացատրել Մուսքիներու կամ Փռիզա-Հայերու ներկայութեամբը Ուրարտուի մէջ, որոնք ար-

դէն կը պատկանէին Պալքաններու Տինարիք ժողովուրդներու խմբաւորումին:

Յորրէր, իր տեսութիւններու ընթացքին կը ցուցնէ Ուրարտացիներու ծագման մասին վերջնական համոզումի մը պակասը: Ուրարտեան պետութեան կազմութիւնը մերթ կը վերագրէ Հուրրիթներու, մերթ Ուրարտացիները եւ անոնց լեզուն բաղդատութեան կը դնէ նախաիրանեան լեզուի եւ քաղաքակրթութեան մէկ խաւին հետ, եւ մերթ զանոնք կը փորձէ նոյնացնել Su-Ah մարդերուն, այսինքն նախաիրանեան Բոսէացիներուն հետ:

Յորրէրի ամենավերջին կարծիքը հետեւեալ կերպով կը ներկայացնէ մեզի Ռ. Խէրումեան.

«ԺԳ.—Չ. դար ուրարտերէնը լեզուն չեղաւ երբեք մեծամասնութեանը՝ Հայաստանի ժողովուրդներուն, որոնք պահեցին գործածութիւնը գաւառաբարբառներու (dialecte), մերձաւոր հնդեւրոպականի, (Քանիսեան՝ արեւմտեան Հայաստանի մէջ, եւ Լուվիթեան՝ արեւելեանին մէջ): Այս լեզուները քերականական եւ բառական (vucabulaire) տեսակէտով հեռու չէին Մուսքիներու լեզուէն (=հին հայերէն), եւ՝ որ այս ազգակցութեան շնորհիւ ամբողջ երկրին լեզուն եղաւ, ուրարտեան պաշտօնական խաւի տակ: Միւս կողմէն Յորրէր կը խորհի, թէ Մուսքիներուն դերը շատ կարեւոր եղած է. իրենց պատերազմիկները մեծ բաժին ունեցան ուրարտեան ծաւալումին մէջ, եւ Արամի օրով անոնք ամբողջ ժողովուրդին կէսը կը ներկայացնէին: Երբ Սկիւթացիները եւ Մեդացիները հասան իշխանութեան, անոնք քնականաբար յենուեցան ազգագրական տարրերու վրայ, որոնք ազգակցած էին իրենց, եւ որ ճշգրտօրէն Մուսքիներ—Հայերն էին» (էջ 243):

Բաց աստի է. Յորրէր հիմնուելով Համմուրապիի (1792—1750), Ուրի մէկ արծանագրութեան մէջ ըրած սա յայտարարութեան վրայ, թէ Թուկրիսի «Լեռները հեռու են իր լեզուն արտակարգօրէն կնճռոտ», կ'եզրակացնէ, թէ Թուկրիսի գաւառին մէջ բազմաթիւ լեզուներ եւ գաւառաբարբառներ կային, եւ այդ լեզուներն ու գաւառաբարբառները կը բաժնէ հետեւեալ տասը շերտաւորումներուն.

1.— Սապարթուի հիւսիսի սահմանագլխուն վրայ. Հուրրիքերէն,

2.— Հիւսիսային Քիւրտիստանի մէջ. Ուրարտերէն կամ Գալսուրարտերէն,

3.— Արաքսի հովտին մէջ. Լուլուպիերէն,

4.— Վերին եփրատի եւ Միջին Արածանիի վրայ. Քա-
նիւքեհեհն,

5.— Արգասաբեր բոլոր դաշտավայրերուն վրայ. Լուվիր
կամ Լուվիքեհն,

6.— Ճորոխի հովտին մէջ. Գախահիքիքեհն,

7.— Կուրի հովտին մէջ. Գախահաքեհնի մօտ լեզու մը,

8.— Հաւանաբար Լուվերէնի երկրորդ ճիւղաւորում մը,

9.— Կուրի հովտին մէջ, հաւանաբար առաջին արիական-
ներու երեւում,

10.— Լեռնային զանազան առանձնակ եւ մեկուսացած
գաւառներու մէջ ծագումով նախանատուան ժողովուրդներ,
որոնք չափազանց տարբեր լեզուներ կը խօսէին(*):

Ընդունելով հանդերձ ֆորրէրի վերեւ մէջ բերուած լեզ-
ական բաժանման գետնի վրայ ըրած ենթադրութեան հաւանա-
կանութիւնը, պէտք է ընդունիլ միեւնոյն ժամանակ, թէ յիշուած
լեզուներու գրեթէ ամէնքն ալ մօտաւորապէս նոյն եւ մի ակէ-
բղխած են, եւ հաւանաբար նոյնչափ տարբերութիւն ունէին ի-
րարմէ, որչափ մեր օրերուն խօսուած Վանեցիին լեզուն Բաղէ-
շի կամ Մշոյ դաշտի լեզուներէն: Եւ ամէնէն Գալիկեաք կ'ընդու-
նի, թէ Լուվիթներու լեզուն «... ինչպէս հիթիթերէնը ազգակից
է ամէնէն արեւմտեան հնդեւրոպական բարբառներուն (idiomes)
իտալականին եւ կեղտականին»:

Ինչ որ ալ ըլլան պարագաները, սա ստոյգ է, թէ Ու-
րարտուի պետական կազմակերպութեան մէջ մեծ բաժին ունե-
ցած եւ մեծ դեր խաղացած են Մուսքիները, որոնք նոյնացած
են այլեւս փոխազանցներու եւ Հայերու հետ, ինչպէս նաեւ աս-
կէ առաջ յիշուած են փոխազական-հայկական արշաւանքը կան-
խող ուրիշ հնդեւրոպական գաղութները, զոր կարելի ըլլայ հա-
ւանաբար Լուվիթներուն եւ Թոպալներուն հետ նոյնացնել: Սա
ստոյգ է, թէ Ուրարտեան թագաւորութիւնը, Հայաստանի, Ալդիի,
Թուկրիսի, Հիթիթներու եւ Նաիրիի թագաւորութիւններու բե-
կորներէն կազմուած, եղաւ այն մեծ պետութիւնը, որ կը ցաւ
երեք դարեր ամբողջ պայքարիլ Ասորեստանի դէմ, եւ կասեցնել
անոր ծաւալողական յառաջխաղացումները: Եթէ լսենք Ասորես-
տանեայ արծանագրութիւնները, ստիպուած պիտի ըլլանք խոր-

(*) R. Kherunian: Les Armeniens (էջ 276). — Թուկրիւր մէկն է
այն հայկական թագաւորութիւններէն, որ կը գտնուէր, ըստ ֆորրէրի, Երեւան
Պիթլիի եւ Երեւան Մարանդի միջեւ: Թուկրիս եւ Հիթիթները միայն եր-
կար ատեն զիմադրեցին Ասուրի արշաւանքներուն եւ պահեցին իրենց անկա-
խութիւնը:

հելու, թէ առաջին իսկ բաղխումին պէտք էր խորտակուած քլ-
լար Ուրարտեան դիմադրութիւնը: Այնքան չափազանցուած են
Ասուրի թագաւորներուն արծանագրած յաղթանակները: Բարե-
բախտաբար Ասուրեան արծանագրութիւններուն դէմ յանդիման
ունինք Ուրարտեան բեւեռագիր արծանագրութիւնները, որոնք
ցոյց կուտան, թէ Ուրարտուն կ'ապրի, եթէ ո՛չ յաղթական, բայց
միշտ անկախ, Ասորեստանի հանդէպ իր մրցակցի եւ ոսոխի դիր-
քին մէջ, եւ կ'զբաղի իր քաղաքակրթական գործով, իր շինարա-
րութեամբ, եւ իր զարգացումով: Այդ Ուրարտեան արծանագրու-
թիւնները եղան Ասորեստանեայ սովորութեան հետեւանքով: Ա-
ռաջին անգամ Սարուրի Ա. (844—828) է, որ կը գործածէ Ա-
սորեստանեայ բեւեռագիր նշանագրերը, եւ իր արծանագրու-
թիւնները քանդակել կուտայ ասուրերէնով: Իր յաջորդը Իշ-
փուլինի է, որ բեւեռագիրները կը գործածէ Ուրարտեան լեզուով
արծանագրութիւններու համար:

Թէ ի՛նչ մասնայատկութիւն ունեցած է Ուրարտեան քա-
ղաքակրթութիւնը բաղդատմամբ Ասուրականին, առանց դիմում
կատարելու Ուրարտեան արծանագրութիւններուն, որոնք կը
ցուցադրեն զարգացած քաղաքակրթութեան մը բոլոր հետքերը,
պիտի բաւականանանք Ասորեստանեայ արծանագրութիւններէն
երկու հատուած մատնանշել:

Սարկոն 714ին երբ կը յարձակի Կիմմէրեաններու արշա-
ւանքէն խորապէս ցնցուած Ուրարտուի վրայ եւ անոր բարերեր
ու բարգաւաճ գիւղերէն ու քաղաքներէն մաս մը կը զրաւէ, կը
գրէ Ռուսասի մասին: Ուրարտուի վրայ իշխող թագաւորը Ուր-
սա (=Ռուսաս) «իր սրտին հակամիտութեամբ... անոնց ցոյց
տուաւ ջուրերու ժայթքումը. անիկա փորեց փապուղի ջրանցք
մը, որ վազող ջուրեր բերաւ. անիկա հոսեցուց (ջուրի հոսանք
մը) եփրատի չափ առատ... դաշտորը ոռոգեց, անծրելի պէս
տեղացուց պտուղներն ու խաղողը, իբր աստուած (հունձքին)
զուարթ աղաղակները բարձրացուց մինչեւ իր ժողովուրդներուն,
իր երկրամասին անապատ մնացած տարածութիւնները անիկա
մարգագետիններու վերածեց ... խոտն ու արօտները ամառ
ծմեռ չէին դադրիր. պալատ մը, իր թագաւորական բնակարա-
նը, ծածկեց եղեւիներու գերաններով, եւ անոր ընդը հա-
ճելի բրաւ ... »:

Ահա այսպիսի բարգաւաճ, եւ իր քաղաքակրթութեան
բարձրագոյն աստիճանին հասած երկրի վրայ է, որ կ'արշաւեն
Սարկոնի բանակները, եւ որոնց արշաւանքը սապէս արծանագրել
կուտայ ինքը՝ Սարկոն.

«Կատաղութեամբ լեցուած շան մը պէս, սարսափէն շըր-

րոն, Կիմմէրեանները կը նոյնացնէ Թրակեան ժողովուրդ՝ Թրէր-ներու հետ, որոնք, ըստ Ադոնցի, Հիպանիշ գաւառը թողած, եկած հաստատուած են Թրակիա, միջին Հէրրի մօտ, եւ ուրկէ Փորր Ասիա անցած են Սեւ ծովի եւ Կովկասի ճամբով: Պէլք Հայերու եւ Կիմմէրեաններու միջեւ ազգագրական մերձաւորութիւն մը կ'ուզէ տեսնել, միմիայն թերեւս անոր համար, որ երկու ազգերն ալ Թրակեան ծագում ունին: Բայց աշխարհագրական եւ լեզուաբանական տուեալները այլեւս բաւական չեն կարենալ շեշտելու համար ազգերու նոյնութիւնը կամ նմանութիւնը: Կազմախօսական, մարդաբանական եւ գանկաբանական տրեւալներ այսօր մեծ դեր կը խաղան ազգերու ցեղային բաժանման տեսակէտով, եւ աւելի ճշգրտօրէն կը մատնանշեն ցեղերու մէջ գոյութիւն ունեցող նմանութիւնները կամ տարբերակները: Արդ, Ռ. Խերումեան Կիմմէրեաններու մասին խօսած ատեն, գանկաբանական տուեալներու վրայ հիմնուած, կը պնդէ, թէ Կիմմէրեանները իրենց վրայ չեն ցոյց տար «armenoides» կոչուած ճիւղէն ոչ մէկ հետք, թէ շատ շատ, կ'ըսէ, «մենք պիտի փորձուէինք Կիմմէրեանները ցուցակագրել իբր մէկ գանազանակը Միջերկրականեան ցեղին, թերեւս, Ալպեան տիպարի որոշ մասնակցութեամբ, բայց մերժելով ամէն յարամերձութիւն «armenoides»-ներու հետ (էջ 219), որոնք Տինարիք խումրին ասիական ներկայացուցիչներն են անոնցմէ բաժնուած եւ եկած Հայաստան:

Կիմմէրեաններ Կովկասը կը հարկադրուին թողուլ, միմիայն Սկիւթացիներու ճնշումին տակ: Այս վերջինները շարունակական հետապնդումի մէջ են առաջիններուն վրայ, եւ զանոնք կը հետապնդեն մինչեւ Առաջաւոր Ասիա: Երկուքն ալ գրեթէ նոյն ցեղին կը պատկանին, մասնակի տարբերութիւններով: Խերումեանի կարծիքը Կիմմէրներու եւ Սկիւթացիներու մասին, հետեւեալն է. «Իր փութանք մատնանշել, թէ Սկիւթական խնդիրը, եւ Կիմմէրեան խնդիրը, լուծուած ըլլալէ հեռի են դեռ: Շատ մը կարծիքներ ցարդ զիրար կը հերքեն Կիմմէրեաններու ազգագրական ընդթի մասին. հնդեւրոպական (Cimbres, Kimris) ոմանց համար. եւ ասիական՝ այլոց համար: Սկիւթացիները ընդհանրապէս կը դասուին իրանական ընտանիքին մէջ, բայց այս տեսութեան հակառակօրդներն ալ կան: Բարելոնացիներու համար Սկիւթացիները Կիմմէրներ են. Պարսիկներու համար Կիմմէրներու երկիրը (հիւսիսային Հայաստանի մէջ) կը կոչուէր Սագաշէն (Սագիստան), այսինքն Սկիւթացիներու երկիրը: Անուանումի (terme) այս տեղափոխութիւնը կրնայ յառաջ եկած ըլլալ նաեւ սա իրողութենէն, որ Սկիւթացիները հաստատուեցան այն հողերուն վրայ, զոր իրենցմէ առաջ զբաւած էին Կիմմէր-

եանները, բայց նմանապէս կրնայ իբր վկայութիւն նկատուիլ երկու ցեղերու ազգակցութեան» (էջ 241):

Հայաստանի բնակչութիւնը կազմող այն բոլոր ցեղախումբերը, զոր ցարդ տեսանք, ընհանրապէս կր պատկանին ճիշդագոյն հնդեւրոպական ճիւղաւորումին եւ արիականին, սկսեալ երեքհազարամեակէն մինչեւ Կիւրոսի շրջանը, եւ թէ Ասիական-Սեմական տարբոր աննշան տեղ մը միայն կը գրաւէ Հայաստանի մէջ: Եւ արդէն Հայաստանն սկսեալ մինչեւ Ուրարտեան պետութիւնը: Հայաստանի վրայ իրարու յաջորդող մեծ ու փոքր թագաւորութիւններուն նպատակն է եղած արգիլել սեմական քաղաքակրթութեան եւ գաղութներու մուտքն ու տարածումը հայկական հողի վրայ. եւ այդ նպատակով է, որ անոնք շարունակ պատերազմած են Ասորեստանեայ բանակներուն դէմ, եւ նախընտրած են իրարու մէջ ծուլուիլ, իբր նոյնացեղ ժողովուրդներու բնական իրարու քան հանդուրժել սեմական տիրապետութեան: Սկիւթացիները եղան Իշկուզայի թագաւորութեան կազմակերպիչները, Իշկուզայի թագաւորներէն Պարթաթուա 673ին կ'ամուսնանայ Ասորեստանի թագաւորին աղջկան հետ, բայց այս ամուսնութիւնը աւելի դիւանագիտական է եւ քաղաքական, այնպէս որ այդ ամուսնութեան առթիւ Իշկուզայի թագաւորութեան եւ Ասորեստանեայ պետութեանց միջեւ կնքուած բարեկամական դաշնագիրը, քիչ ժամանակ յետոյ կը մնայ մեռեալ տառ:

Հակառակ, որ Կիւմէրեաններու արշաւանքին հետեւանքով Ուրարտեան թագաւորութիւնը խոր ցննումներ ունեցաւ, բայց հակառակ տրուած հարուածին, ուրկէ օգտուեցաւ Ասորեստան, ան շարունակեց իր գոյութիւնը մինչեւ 585, եւ ինքն ալ շիջաւ, Ասորեստանի պետութեան կործանումին ականաւորելալէ յետոյ:

Ուրարտեան պետութիւնը ունեցաւ տասնեւմէկ թագաւորներ, սկսած Արամով (880—840) եւ վերջացած Ռուսաս Գ.-ով (610—585):

Ուրարտուի գրաւած գաւառները աշխարհագրապէս կը գտնուէին Աւրմիտը եւ Վանայ լիճներուն միջեւ, Տոսպը իր մայրաքաղաք ունենալով:

Ասորեստանցիներուն համար Ուրարտուն կը գտնուի Հայկական Տաւրոսէն անդին: Սաղմանասար Գ.ի (859—824) օրով է միայն, որ Ուրարտու անունը կը գործածուի Ասորեստանեայ արծանագրութիւններու մէջ, ՀԱՅԱՍՏԱՆ նշանակութեամբ:

Հ Ա Յ Ե Ի Հ Ա Յ Ա Ս Տ Ա Ն

Կիմմէքներու եւ Սկիւթացիներու արշաւանքը տարիններու ընթացքին, ծնունդ տուին քաղաքական կարգ մը լուրջ փոփոխութիւններու, որոնց հետեւանքը եղաւ կարգ մը պետութիւններու եւ թագաւորութիւններու անհետացումը, եւ նորերու կազմութիւնն ու յայտնութիւնը ազգագրական եւ աշխարհագրական գետնի վրայ: Եւ հակառակ որ Կիմմէքները ամենուրեք հալածուեցան Սկիւթացիներէն, իրենց բնիկ հայրենակիցներուն կողմէ, աւելի երկար ատեն ինքզինքնին կրցին պահել պատմութեան բեմին վրայ, քան Սկիւթացիները, որոնք իբր գործօն տարր առաջաւոր Ասիոյ մէջ կ'երևին 680—650 թուականներուն, Մեդաստանի իրենց տիրապետութեամբ: Եւ Մեդացիներն են այնուհետեւ, որ պատմական դեր մը կը խաղան, հոգ չէ թէ Սկիւթացիներու անունին տակ, քանի որ Մարերը այդպէս նկատուեցան պահ մը, միմիայն Կիմմէքներու եւ Սկիւթացիներու ցեղակից ըլլալուն պատճառով: Սա որչէ, թէ Կիմմէքներն ու Սկիւթացիները, Ուրարտեան Հայերու հետ միացած, մահացու հարուածը տուին սեմական քաղաքակրթութեան, կործանումովը Ասորեստանի թագաւորութեան, որուն մայրաքաղաքը Նինուէ, գրաւուեցաւ Մեդացիներու կողմէ, եւ Կիւրոս Բ. Մեդացիներէն գրաւեց Ասորեստանի թագաւորութեան տիրապետութիւնը 553ին:

Լէհման Հաուպտի կարծիքով Նինուէի անկումէն վերջ երբ Կիաքսար Լիւդիոյ վրայ կ'արշաւէր, տեղի կ'ունենայ Ուրարտուի ալ անկումը:

Քաղաքական այս մեծ փոփոխութիւններուն հետեւանքով է, որ Առաջաւոր Ասիոյ մէջ վերջ կը տրուի սեմական քաղաքակրթութեան եւ ազդեցութեան. եւ անոնց կը յաջորդէ Հնդեւրոպական ժողովուրդներու տիրապետութիւնը:

Քաղաքական այս խորունկ ցնցումներու ազդեցութեան տակ է, որ պատմութեան բեմին վրայ երևան կուգայ, իբր քաղաքական դերակատար, Հայաստանը կամ Արմենիան, իբր անւանադիր (éponyme) Հայ եւ Արմէն անուն ժողովուրդին: Այսպէս է, որ Հայեր ժառանգորդը կը դառնան Ուրարտացիներու, եւ կ'ըլլան անմիջական յաջորդը անոնց: Եւ այս անոր համար,

որ Հայեր քանակով եւ որակով կարեւոր տեղ մը բռնած էին Ուրարտիոյ սահմաններուն մէջ:

Հ. Յ. Սանտալճեան կ'ըսէ թէ, Ուրարտուի բնակիչները «հարազատ կամ վաւերական նախնիքն էին Միջին դարու Հայերուն»: Ու քիչ յետոյ կը յաւելու. «նախնական դարերէ ի վեր այս ազգը (Հայ ազգը) ազգագրական տեսակէտով արիական էր, բառին լայն իմաստով, այսինքն այն պատճառով, որ ան մօտաւոր ազգակցութեամբ կապուած էր Սանսգրիտ եւ Իրանեան Արիականներուն հետ, ճշգրիտ իմաստով անիկա հնդեւրոպական ժողովուրդ մըն էր, եւ իբր այդ, ազգ մը, ազգական Հինտու-Արիներու, Երանեաններու, Փռիւզացիներու, Յոյներու, Լատիններու, Կեղտերու, Տեւտոններու եւ ընդհանրապէս Սլաւներու»: Սանտալճեան, համոզուած մարդու մը յամառութեամբ կը պնդէ, թէ հայ ազգի ծագումը Փռիւզական չէ եւ չի կրնար եղած ըլլալ: Այսօր, սակայն, Սանտալճեանի այս տեսութիւնը հերքուած է գրեթէ բոլոր պատմագէտներուն կողմէ, եւ պաշտպանուած՝ Հայերու Փռիւզական ծագումի մասին տեսութիւնը, հիմնուած պատմական, լեզուական, մարդաբանական կամ գանկախօսական հիմերու վրայ: Այլեւս տարակոյս չկայ, թէ Հայերը եղած են մէկ ցեղը կամ մէկ հատուածը Փռիւզացիներու, որոնք Թրակիա կը բնակէին, եւ որոնք ԺԲ, դարուն (ն. Ք.) Ասիա անցան, արշաւեցին Հիթիթներու պետութեան սահմանները, եւ դարձան անոնց Ժառանգորդը: Ըստ իս, Փռիւզացիները կամ անոնց ուրիշ ցեղակից տարրեր պէտք է որ Հայաստան եկած ըլլան անոնցմէ առաջ, երբ Պարսիները փոթորկուած էին ակամայ անդափոխութիւններու, եւ արշաւանքներու հետեւանքով: Արդէն Թիկղատքադասար Բ. 1170ին, Ասորեստանի սահմաններուն վրայ կը մատնանշէ գոյութիւնը Մուսքիներու (=Փռիւզացի եւ Հայեր), իսկ Ուրարտուի թագաւոր Մենուա, կը յիշատակէ Տարոնի գաւառին մէջ Սրմենսինո անունով ժողովուրդ մը, զոր Լեհման Հաուպտ կը նոյնացնէ Հայերու հետ:

Կատարուած պատմական պրպտումները ցոյց կուտան, թէ Փռիւզացի Հայերու կամ Մուսքիներու երեւումը Առաջաւոր Ասիոյ մէջ տեղի ունեցած է ԺԲ. ԺԳ. (ն. Ք.) դարերուն: Արդ ամենահին գանկերը, որոնք «armenoïde» կամ աւելի ճիշդը di-narique անունով ճանչցուած են, գտնուած Մինէթ էլ Պէյտայի (Փիւնիկէ) եւ Պօզ-Հիւյիւկի մէջ, 1300 ն. Ք. թուականէն աւելի հնութիւն չունին: Ուրեմն պատմական տուեալները, որոնք կը վերաբերին Թրակիան եւ Մակեդոնական ժողովուրդներու դէպի Ասիա տեղափոխութեան, եւ մարդաբանական-գանկախօսական պրպտումները, զիրար կը լրացնեն Հայկական տարրին մուտքը դէպի Փոքր Հայք, յետոյ դէպի Մեծ Հայք յառաջխաղացումը

փաստելու համար: Եւ այս տարին էր, որ իր ցեղային-ազգագրական եւ լեզուային ազդեցութեամբ պիտի միաձուլէր փոքր թագաւորութիւններու պատկանող Հիթիթ եւ Ուրարտեան ճիւղաւորումները, կազմելու համար Հայ ազգը: Արդէն Փռիւզացի անունը հազիւ թէ ապրելու իրաւունքն ստացաւ: Ան շատ շուտով տեղի տուաւ Մուսքն եւ Հայ անուններուն: Արդէն Ստրաբոն կ'ըսէ, թէ Փռիւզացիք Թրակեան ժողովուրդ, իրենց երկրին մէջ կը կոչուէին Պրիւն: Ասիա գալէն վերջ կոչուեցան Փռիւզացի, եւ այն՝ քիչ ժամանակի համար:

Թէ Հայաստանի ազգագրական պատմութիւնը իր սկզբընաւորութեան օրերուն սերտօրէն կապուած է Թրակիոյ եւ Պալքաններու հետ, թէ Հայաստանի նախնական ժողովուրդները, իբր իշխող եւ կազմակերպող տարր, եղած են Հնդեւրոպական ժողովուրդներ, Թապալ, Թրէր, Փռիւզացի, Մուսքի, Հայեր, Կիմմէրներ եւ Սկիւթացիներ, որոշ է նաեւ լեզուարանական մարզի մէջ, երբ նկատողութեան առնենք սա պարագան, թէ հայ լեզուն իր սանսգրիտի բառամթերքէն անջատարար, չափազանց նմանութիւններ ունի յոյն, ալպանական եւ ուրիշ մակեդոնական լեզուներու հետ: Այլեւս կրնայ խնդիրը լուծուած նկատուիլ:

Ռ. Խէրումեան ուրիշ պարագայ մըն ալ կը ներկայացնէ մեր ուշադրութեանը: Երբ Սլիս գետէն մինչեւ Պարսկաստան ասիական հողամասը ինկաւ Մեդական գերիշխանութեան տակ, Մարաստանի Սապորտա նահանգին մէջ կը բնակէր հայկական ցեղախումբ մը Սապորտեան կամ Սեւորդիք անունով, որոնք մինչեւ Միջին դար իրենց ազգագրական անջատ գոյութիւնը պահպանեցին: D'Ohsson սապէս կը նկարագրէ այդ ժողովուրդը. «Սապորտեաններ (կամ Սեւորդիք) հայ ժողովուրդ մը, չափազանց սոսկալի, որ իր անունը տուած է տեսակ մը պատերազմական տապարի, զոր կը գործածեն Սիփահները եւ ուրիշ օտար զօրագունդեր, եւ որ կը կոչեն Սապորտեան տապար»: Ուրիշ հեղինակ մը անոնց մասին կը գրէ. «Սոսկալար ժողովուրդ, ծանօթ Սեւորդիք կամ Սեւ գլուխ անունով (բաղդատել վրացի Սափարաթաշվիլի եւ հայերէն Սեւորդիք, երկուքն ալ Սեւ գլուխ նշանակող, արդ. Սեւորդիք, հայերէն անունն է Հունգարներուն): Անոնք բաժնուած էին երեք ցեղերու կամ իշխանապետութիւններու. չափազանց կապուած քրիստոնեայ հաւատքին, քաջ, ահարկու, իրենց նշանաւոր տապարով, թիւով զօրաւոր, եւ անուղղայ աւարառու» (Laurent): Հունգարներու եւ հայկական այս հատուածին անուններուն նոյնութիւնը պահ մը խորհիլ կուտայ մեզի, Սեւորդիներու հունգարական ծագումի նոյնութեան մասին:

Յարդ պատմագէտներու ընդհանուր կարծիքը այն էր, թէ Armina կամ Arminiya (Հայ եւ Հայաստան անունը առաջին անգամ կը յիշուի Դարեհի արծանագրութիւններուն մէջ, եւ թէ Պարսիկներու կողմէ Հայերուն համար գործածուած այդ անունը փոխանցուած է Յոյներուն: Ն. Ադոնց սխալ կը գտնէ ընդհանրացած այդ համոզումը: Եւ յիշելէ վերջ, թէ ըստ Հիւսիքիոսի եփեսոս ալ երբեմն կոչուած է Հայաստան (Armeni) ինչպէս նաեւ Սինոպի ծովածոցը, եւ Անգարայի հիւսիսը բարձրացող լեռը Հայկական Լեռ (=Արմինիոն օրոս). կը յաւելու, եւ հիմնուելով Միւլլէրի մէկ մէջբերումին վրայ, կ'ըսէ թէ, Դարեհի արծանագրութենէն առաջ Հէքաթէ կը յիշատակէ Հայերը (=Արմենիի):

«Յոյները, կ'ըսէ Ն. Ադոնց, պարսկական միջամտութեան պէտք չունէին Հայերը ճանչնալու համար: Անոնք արդէն բարգաւաճ գաղթականութիւններ ունէին Սեւ ծովու եզերքին վրայ. Հայերուն մօտիկ, Յիշենք միայն Տրապիզոնը, յունական հիմնարկութիւն, գլխաւոր շուկան ներքին գաւառներու, ընդ որս Փոքր եւ Մեծ Հայաստանը: Եւսերիոսի կողմէ պահպանուած աւանդութեան մը համաձայն Տրապիզոնի գաւառին գաղթավայր ըլլալը կը բարձրանայ մինչեւ Լ. դար Ն. Ք.. ուրեմն Ուրարտեան դարաշրջանին: Յունական այս ծովային գաղթավայրերը կապուած էին իրենց մայրաքաղաքին հետ: Բնականաբար այս գաղթականութիւններուն միջոցով է, որ Հայերուն անունը հասած է Յոյներուն, թերեւս նոյնիսկ յառաջ քան Յոյներուն ծանօթանալը Մեդացիներուն եւ Պարսիկներուն հետ» (էջ 328): Այս պարագան ցոյց կուտայ յայտնապէս, թէ Ուրարտեան Պետութեան անկումէն դարեր առաջ Ուրարտուն կազմող ժողովուրդները արտաքին աշխարհին ծանօթ էին Հայ եւ Հայաստան անուններու տակ: Եւ արդէն Ն. Ադոնց, կ'ընդունի, թէ Armenius յունական ծերը աւելի հին է քան պարսիկ Arminan:

Դալով հայ լեզուի կազմութեան, եւ անոր հիմը կազմող աղբիւրներուն, Պորրի օրերէն սկսեալ մինչեւ 1850, մէջն ըլլալով Փէթրման, Ուինտիշման, Տիէֆէնպախ եւ այլն, բոլոր լեզուագէտները սա եզրակացութեան հասած էին, թէ «հայերէն լեզուն Հնդեւրոպական լեզուներուն արեւելեան ճիւղին մասը կը կազմէ, եւ նմանութիւն մը ցոյց կուտայ իրանականին հետ»: Հիւպշման, սակայն, վերիվայր շրջեց իր նախորդներուն կազմած այս համոզումը, եւ հաստատեց, թէ «հայերէնը երբեք իրանական լեզու մը չէ, բայց կը ներկայացնէ Հնդեւրոպական ծառին մէկ ճիւղը, եւ կը գտնուի յունականին եւ Պալթո-Սլաւին միջեւ»:

«Հիւպշմանի վարդապետութիւնը, կ'ըսէ, Ադոնց, յաղթանակեց, եւ եղաւ խարխիւրը հայկական լեզուագիտութեան: Այս

պէս, հայերէնի ուսումնասիրութիւնը հաստատեց, թէ Հայերը Հայաստան եկած են Արեւմուտքէն, եւ կը պատկանին Հնդեւրոպական մեծ ընտանիքի եւրոպական խմբաւորումին» (էջ 378):

Լեզուագիտութեան պրպտումներու հետեւանքով ճշդուած է ազգակցութիւնը Կեղտական, Դերմանական, Իտալական, Պալթո-Սլաւ, Յոյն, Հայ, Ալպանական, եւ Հնդկաիրանական, ինչպէս նաեւ Հիթիթ, եւ Թոգարեան լեզուներու: Դերմանները այս լեզուախումբին կուտան Ինտոգերմանական, Ֆրանսացիներ, Հնդեւրոպական անունը, եւ զոր կարգ մը ռուս գիտուններ յարմար տեսած են կոչել «Արիօ Եւրոպական»:

Կիրոսէն եւ Դարեհէն վերջ այլեւս Հայաստանի եւ Հայերու քաղաքական եւ իրաւական դրութիւնը պատմականօրէն դադրած է վիճելի հարց մը ըլլալէ: Հետեւաբար պատմութեան շարունակութիւնը կը թողունք ուրիշներու: Միայն ըսենք, թէ Ուրարտուի յաջորդող հայկական Պետութիւնը իր գոյութիւնը շարունակեց մինչեւ Թ. դար (յ. Ք.) պզտիկ ընդհատներով, եւ յետոյ Ժ.—ԺԴ. դար Կիլիկեան թագաւորութիւնը յաջորդեց Բագրատունիներուն:

∴

Ազգերու կեանքը կարելի է նկատի առնել երկու տարբեր անկիւններէ: Այդ երկու անկիւններէն մին պատմականն է, է, եւ միւսը՝ բնախօսականը: Երբ Հայ ազգը կը դիտենք պատմական անկիւնէն, կը տեսնենք, թէ ան մեր թուականէն առաջ, երեք հազար տարիներու երկար ճամբայ մը քալած է, իր ազգագրական ինքնատպութիւնը բիւրեղացնելու համար: Նոյնիսկ է. ֆորէր Հայերուն ազգագրական կազմութեանը թուականը աւելի հեռու կը տանի, մեր թուականէն ինն հազար տարիներ առաջ. Նէոլիթիք շրջանին: Հետեւաբար, պատմական տեսակէտով Հայերը կը դասուին ամենահին ազգերու շարքին: Ազգեր կան, օրինակ լատինական ցեղերը, որոնք դարերու ծանրութեան տակ կրած, հասած են իրենց ծերութեան կամ աւելի ճիշդ գառամութեան շրջանին: Բարբախտաբար Հայերը այդ ճամբուն վրայ երջանիկ բացառութիւն մը կը կազմեն: Որովհետեւ երբ զինքը դիտենք կենսաբանական անկիւնէն, ինքզինքնիս պիտի գտնենք տարբեր երեւոյթի մը առջեւ: Ռ. Սերումեան այս առթիւ կը գրէ. «Ժողովուրդի մը երիտասարդութիւնը շատ յարաբերական գաղափար մըն է: Ժողովրդագրական (demographique) եւ բնախօսական անկիւնէն դիտուած, ժողովուրդ մը երիտասարդ

է, երբ քնական աճումի զօրաւոր բազմապատկիչ (coefficient) ոյժն ունի, երբ մանուկներն ու պատանիները կը ներկայացնեն թուական առաւելութեան կազմիչ տարրերը, երբ ախտաբանական թերութիւնները տկար փոքրամասնութեան մը վրայ միայն կ'ազդեն, երբ իր գործունէութիւնը կը յայտնաբերէ իր խորունկ խաւերէն յառաջացող ստեղծագործ կարողութիւնը» (էջ 223)։

Այս տեսակէտով, ուրեմն, Հայ ազգը մէկն է նոր ժողովուրդներէն, որոնք նուազ հիւանդ, նուազ վատառողջ եւ նուազ ալլասերած, ինչպէս ցոյց կուտան բաղդատական ուսումնասիրութիւնները, ստեղծագործելու եւ առողջ սերունդներ արտադրելու հրաշալի կարողութեամբ օժտուած են։ Հոս տեղն է անգամ մըն ալ կրկնել Էտմոն Ֆազի գնահատանքը Հայերուս մասին. «Այս Հայերը կեանքով լեցուն ըլլալու գերազանցութիւնն ունին։ Ուրիշ գերազանցութիւն մըն ալ, քնքոյշ եւ ուժեղ, այն է, որ թէ՛ քրիստոնեայ են մինչեւ սրտերնուն խորը, եւ թէ՛ հեթանոս մինչեւ իրենց ուղեծուծը... Որքան ալ որ խանդավառօրէն ինքզինքնին կը նուիրեն Յիսուսի պաշտամունքին, բոլորն ալ կը պաշտեն Անահիտը, բեղմնաւորութեան եւ առատութեան դիցուհին, Հայաստանի պաշտպանը»։ — Այո, Հայ ժողովուրդը քրիստոնեայ է խորունկ կերպով, մարդկային առաքինութիւններու եւ արդարութեան կիրարկումին համար, ե՛ւ հեթանոս, եթէ պէտք կայ այս բառը գործածելու, ջարդերէ եւ արիւններէ վերջ սերնդագործումի եւ ցեղին յաւերժացման աստուածային խորհուրդը բեղմնաւորելու համար» (Մ. Ս. ԱՐՄԵՆԻԱ ԵՒ ՀՅԱՍՏԱՆ, էջ 4)։

Ահնաք պիտի ապրինք իրրեւ ազգ. պատմութեան վճիռը ի նպաստ մեր կեանքին, մեր գոյութեան, մեր յաւերժացումին տրուած է։ Եւ այդ վճիռը ջնջել ոճրագործ Թուրքերու, եւ անոնց գործակից քրիստոնեայ կոչուած Պետութիւններու կարողութենէն դուրս է ու կը մնայ։

Եթէ այսօր մենք կը հետաքրքրուինք մեր ծագումներու մասին, պատճառը սա է որ կը հետաքրքրուինք մեր ապագայով։ Նագումով եւրոպացի, Ասիոյ մէջ մենք մեր ցեղային-ազգագրական կարողութիւնները բիւրեղացուցինք, եւ մեր կազմած հայրենիքին տունին մեր դարերու աշխատանքին, մեր հիմնած փառաւոր քաղաքակրթութեան, մեր արուեստին, մեր աստուածներուն դրոշմը, եւ զայն սրբազնացուցինք մեր աւանդութիւններով, մեր ճարտարապետութեամբ, մեր սովորութիւններով, մեր փոխփոխով, մեր երաժշտութեամբ, մեր մշակոյթով, մեր կենցաղին զուարթ ու դժբախտ յիշատակներով։ Մեր ապրելու մարդկայնական իրաւունքը կապուած է ու պիտի մնայ մեր հայրենի-

քին հետ: Հայն ու Հայաստան մէկ մարմնի երկու լրացուցիչ մասերն են, երկու անքաժան կէսեր, որ զիրար կ'ամբողջացնեն: Ահա թէ ինչու կը պահանջենք ազատ Հայաստան մը, արիւնոտ ծեռքերով բռնօրէն գրաւուած մեր դարաւոր հողերուն միացումը Արարատեան Հայաստանի:

Մեր բոլոր պայքարներուն, մեր բոլոր ընդվզումներուն, յեղափոխութիւններուն մէջ մեր ազատագրութեան ճամբուն վըրայ, մեր գլխաւոր սխալը եղաւ չընտելանալ մեր ասիական հայրենիքի աշխարհագրական պահանջներուն, չափալականալ, եւ մեր եւրոպացիի, Թրակացիի, Պալքանեան տինարիք ազգի հոգեբանութիւնը մեր մէջ ապրեցնելով, դարաւոր ցնցումներու եւ յարաբերութիւններու գիրկը, շարունակ մեր աչքերը դէպի Արեւմուտք, դէպի եւրոպա դարձուցինք պատմութեան ընթացքին, երբ դժբախտութեան մը, եւ հայածանքներու առջեւ գտնուեցանք: Եւ մեր այդ հոգեբանական հակումը եղաւ միեւնոյն ժամանակ, ճակատագրական եւ աղիտաբեր մեր անցեալին, ներկային ու ապագային համար: Այս մասին կ'ուզենք, որ Ն. Ազոնց խօսի, շեշտաւորելու համար մեր այս քաղաքական-հոգեբանական համոզումը:

«Հայերուն արեւմտեան ծագումը ճակատագրական եղաւ իրենց համար: Անոնց հասած դժբախտութիւններուն մէկ մասը այս իրողութեան կը պարտին: Եւրոպական ցեղի մը պզտիկ մէկ հատուածը, նետուած՝ Պալքաններու եւ Փոքր Ասիոյ ընդմէջէն մինչեւ Առաջաւոր Ասիոյ կեդրոնը, օտար աշխարհի մը մէջ, սկիզբէն դատապարտուած էր առանձնութեան մը, որուն մէջ պիտի պայքարէր իր անհատականութիւնը պահպանելու համար զինքը շրջապատող հզօր պետութիւններու միջեւ: Դրութիւն, դիտել տանք զայն, տարօրինապէս յար եւ նման հին Ուրարտացիներու դրութեան: Ըլլայ այս մտայնութեան, ըլլայ ուրիշ պատճառներու հետեւանքով, Հայերը իրենց նայուածքը միշտ դէպի Արեւմուտք դարձուցին լուսաշող յոյսերով, հակառակ այն ամենադառն յուսախաբութիւններուն, զորս անոնք կրեցին դարերու ընթացքին: Հռոմ. Բիւզանդիոն, Սալակիւններ, Պապուլիւն, Եւրոպական Մեծ Պետութիւններ, իւրաքանչիւր իր կարգին, իրենց ի նպաստ շահագործեցին Հայերուն պատրանքները, առանց մշտահոգուելու, թէ իրենց հետեւած այս աղիտաւոր քաղաքականութեամբ, աւելի պիտի ծանրացնէին Հայերուն կացութիւնը:

«Յաւալի իրողութիւն մըն է, թէ Հռոմ. ըլլայ Հանրապետութիւն թէ Պետութիւն, աւելի թշնամի է Հայաստանի, քան Իրանեան Պետութիւնները: Բիւզանդիոնի նենգամիտ պաշտպանութիւնը շատ աւելի աղիտաբեր եղաւ քան Արաբներուն լուծը: Իրանական Պետութիւններու իշխանութեան տակ Հայաստան

պահեց իր ազգային դիմագծութիւնը, ունենալով ընդարձակ ինքնավարութիւն, առանց խօսելու այն դարաշրջաններու մասին, երբ կը գտնուէր իր սեփական թագաւորներու իշխանութեան տակ: Երբ Հռոմ Սասանեան Պարսկաստանի հետ, բաժնեց Հայաստանը, պարսկական բաժնին մէջ էր որ ծաղկեցաւ հայկական մշակոյթը եւ կազմուեցաւ հարուստ գրականութիւն մը, մինչ Հռոմէական կամ Բիւզանդական բաժնին մէջ Հայաստանի արեւմտեան հատուածը գրեթէ ապազգայնացաւ:

«Հայերը արարական ճնշումին դիմադրեցին յաջորդական ապստամբութիւններով, որոնք հարկադրեցին խոհական խալիփաները, վերջ տալ անօգուտ արիւնահեղութեան եւ ապրստամբներուն դրկեցին յազաւորական քաղ. կարգ մը քաղաքական կեդրոններ վերակենդանացուցին ազգային կեանքը: Տաճանելի է խոստովանիլ, թէ քրիստոնեայ Բիւզանդիոնն էր, որ շիջեց այս կեդրոնները, հայ թագաւորները բռնի փոխադրեց, իրենց գորբերով, պետութեան հողերուն վրայ, անոնցմով պատուար մը կանգնելու համար Արաբներուն դէմ, Եփրատի երկայնքը: Անիկա Հայաստանը Սելճուզեան հորդաններու յանձնեց: Տարագրուած հայ ժողովուրդը, յոգնած՝ բիւզանդական էնթրիկներէն, կեդրոնացուց իր ոյժերը եւ Կիլիկիոյ բարձունքներուն վրայ անկախութեան նոր կեդրոն մը ստեղծեց: Այս անգամ Խաչակիրները եկան Արեւելքի քրիստոնէութիւնը փրկելու: Հայկական Կիլիկիան ամէն պարագայի մէջ առաւելութիւն մը ձեռք չբերաւ, ոչ մէկ գնահատելի օժանդակութիւն: Ընդհակառակը, Խաչակիրներուն հետ Հայերուն գործակցութիւնը վտանգեց այն յարաբերութիւնները, զոր իշխանները, յետոյ թագաւորները, այս անոր Հայաստանի հաստատած էին, գէշ աղէկ, միւսլիման աշխարհի հետ, եւ պատրաստեց Կիլիկիոյ թագաւորութեան աղիտաւոր վերջաւորութիւնը:

«Սելճուզներու յաջորդեցին ճէնկիզխանի Մոնկոյները, Լէնկթիմուրի Թաթարները եւ Թիւրքմէններու աւազակախումբերը (horde), որոնք ողողեցին Մեծ Հայաստանը, մինչեւ որ Հայաստան բաժնուեցաւ Ժ. Դարուն, Պարսկաստանի եւ Թուրքիոյ միջեւ:

«Երկիրը կը գտնուէր աներեւակայելի անիշխանութեան մը ենթակայ: Այլեւս ոչ որ կը խորհէր Եւրոպայի օգնութեան մասին, եւ ահա կը հասնին Եւրոպական միսիոնարներ, Տոմինիկեան, Ֆրանչիսկեան, Քարոզիչ Եղբայրներ, որոնք կուգային քրիստոնէութիւն քարոզել երկրի մը մէջ, որուն ամեն մէկ քար մարտիրոսներու արիւնով ներկուած էր: Անոնք միեւնոյն ժամանակ աչքերու առջեւ ցոլացուցին լոյսը, որ կրնար գալ Արեւելքի քրիստոնէութեան համար, Պապութենէն եւ քրիստոնեայ Պետութիւններէն: Այսպէս, միսիոնարները առաքեալները կ'ըլլան

«Հայկական Հարց»ին: Ժողովուրդը «որ խաւարի մէջ նստած էր, մահուան շուքին տակ, լոյսին ծագումը կարծեց տեսնել»: Ոչ որ կրնայ զայն մեղադրել:

«Դժբախտաբար խոստացուած լոյսը եղաւ նոյնքան ցնորական, ինչպէս եղած էին անցեալին մէջ նմանօրինակ խոստումներ եւ ան աւելի ազդեցիկ չեղաւ, երբ անցաւ միջազգային դիւանագիտութեան սեղանին վրայ, եւ հոն փայլեցաւ գրեթէ կէս դար...: Պէտք է յիշատակել, թէ վեց Մեծ Պետութիւնները 1878ին ստորագրեցին յանձնառութիւնը Հայաստանը փրկելու, եւ չյարգեցին իրենց հաւաքական ստորագրութիւնը: Երբ վերջին Մեծ Պետերազմը հռչակուեցաւ, Դաշնակիցները յայտարարեցին Հայաստանի, Միջագետքի եւ Սուրիոյ անկախութիւնը: Եւ յաղթանակէն վերջ մատնեցին իրենց հանդիսաւոր յանձնառութիւնը Հայաստանի վերաբերմամբ: Այն օրէն ի վեր անոնք անտարբերութեամբ կը նային Տաճկահայաստանի վրայ, վերածուած ընդարձակ աւերակի մը, եւ երկրէն վաճառուած. եւ աշխարհի ամէն կողմը ցրուած Հայերու վիճակին վրայ:

«Եւրոպայի թերացումը Հայկական դատի վերաբերմամբ խղճի վրայ ծանրացող արատ մըն է, եւ Հայերու վէրքերուն հանդէպ քսան տարիներէ ի վեր պահուած տխուր լռութիւնը չէ որ պիտի կարենայ ջնջել այդ արատը, այնպիսի դարու մը մէջ ուր մարդիկ հրճուանքով կը նախատեսեն արդարութեան հիմերու վրայ աշխարհի վերանորոգումը»:

Ադոնց իր այս տողերով անուղղակիօրէն կը մատնանշէ մեր ազգային սխալը. մեր աչքերը դէպի Արեւմուտք դարձնելով: Նոյնը կրկնեցին Նանսէն, Ֆորսդէր եւ ուրիշներ: Հաւանաբար աւելի նուազ յուսախար եղած պիտի ըլլայինք, եթէ մեր աչքերը փոխանակ դէպի Արեւմուտք դարձնելու, նայէինք դէպի Արեւելք, դէպի Ռուսիա, ինչպէս շեշտած եմ շարունակ, մեր ազատագրութեան յոյսը կապելով Ռուսիոյ, եւ միայն Ռուսիոյ:

(Վ Ե Ր Զ)

Վ Ր Ի Վ Ե Կ Ն Ե Ր

Էջ	Տող		Կարգալ	համառօս
Ա.	29	համառօս		համառօս
Դ.	4	կրօնքի	"	կեանքի
Զ.	9	եղաւ	"	եղան
1	26	զաւակները	"	վանականները
3	42	նախաաշրն	"	նախամաշրն
4	1	գեղինե	"	գերիներ
4	15	բացաւցակ	"	բացարձակ
6	8	կո ուեցաւ	"	կոչուեցաւ
7	36	անկանն	"	անկանոն
9	23	Գալսէտի	"	Գալսէրի
11	32	կորսնցուց	"	կորսնցուցած
13	24	իբ	"	երբ իբ
27	29	1562	"	1942
28	23	կր յսելու	"	կր յաւելու
51	12	իշխանակական	"	իշխանական
58	26	կողին	"	կոչին
60	22	յարձակումներու	"	յարձակումներով
65	21	Աւետիսի	"	Աւետիս
73	16	սպանիչի	"	սպանիչը
78	22	քալեցին	"	քալեց
80	38	Յովնան	"	Յովհան
91	30	հիւս	"	հիւստ
116	11	Կէլիկիւլու	"	Կէլիկիւզան
118	12	ըսինք	"	ըսենք
122	10	նախատեսելու	"	նախադատելու
166	38	Ռոստոմովսկին	"	Ռոստոմովսկին
175	31	դաւակցական	"	երեւակայական
177	10	կը երթէր	"	կը մերժէր
182	41	կողերը	"	հողերը
208	3	ազգաբնակու թիւնը	"	հայ ազգաբնակու- թիւնը
223	1	Պոշնոքներու	"	Պոշնաքներու
223	41	բարելաւելու	"	բարելաւուելու
230	17	տըրուին	"	դըրուին
236	25	խոստումներու	"	խոստումներէ
241	6	գրապաշտութեան	"	գրապաշտութեան
242	40	Էնֆիլէքսիպի	"	Էնֆիլէքսիպի
246	2	ապացոյցները	"	ապացոյցները
246	8	քէշ	"	գէշ

258	31	բըռնըւեցան	”	խըռնըւեցան
259	31	դաշնագրութենէն	”	դաշնագրութենէն
261	11	1933	”	1923
265	33	տալու	”	չտալու
267	16	il	”	île
268	15	Չանքովի	”	Չանքովի
272	16	շահուած	”	գոհուած
275	26	exposés	”	exposée
277	11	կ'ուռէ	”	կ'ուռեցնէ
278	5	տարինեիէ	”	տարիներէ
278	19	անցնի	”	անցնին
278	25	խաղասիրութիւնը	”	խաղաղասիրութիւնը
290	31	երբ	”	եթէ
291	20	Gichon	”	Pichon
291	20	de	”	du
292	22	Սիւրիէյ	”	Սիւրիոյ
294	39	բայց կան, բայց կան	”	բայց կան
295	2	Ատանան	”	Ատանա
295	2	էրսին	”	Մէրսին
295	8	գաւառները	”	գաւառը
296	18	միջեւ	”	մինչեւ
299	32	Լիթովսքիի	”	Լիթովսքի
310	34	1.—	”	2.—
313	6	բաժինը	”	բաժնին
316	10	Ռոտահին	”	Ռոտալին
318	27	մէկ	”	մեծ
318	32	Ֆանկուսով	”	Ֆոն Լուտով
320	4	տնօմիկութիւն	”	տնօրինութիւն
322	36	երաշխաւորութիւններ	”	երաշխաւորութիւններ
330	2	ընկե-կան	”	ընկերական
330	7	կէտիկուած	”	կէտկիտուած
330	9	իրենց	”	թէ իրենց
331	19	դիւրութիւններ	”	դիւրութիւններ
332	5	կը գումար	”	գումարեց
336	9	գտնեն	”	չգտնեն
338	22	էին,	”	հին
340	19	քուով	”	քուէով
345	10	զսննն	”	չզսննն
352	18	Թէմէնէ	”	Թէմէնսի
352	31	Արքանսարի	”	Արքանսասի

352	32	Արքանսարի	»	Արքանսասի
358	20	annuels	»	annales
368	25	Թուլթալիծա	»	Թուլթալիծա
359	15	իրեն	»	իրենց
363	21	Թագաւորութիւնը	»	Թագաւորութիւնները
366	18	vucabulaire	»	vocabulaire
396	27	Մուքիներ	»	Մուքիներ
366	31	իր	»	եւ իր
367	19	ամդէն	»	արդէն
367	21	(idiumes)	»	(idiomes)
368	29	դաշտորը	»	դաշտերը
369	1	շրջապատուած	»	շրջապատուած
371	7	Հայասմանի	»	Հայաստանի
371	24	ցննումներ	»	ցնցումներ

8n.

== Գ Ի Ն ==

4 ՏՈԼԱՐ ԿԱՄ

1 ԵԳԻՊՏ. ՈՍԿԻ

Printed in Egypt by
THE NEW STAR PRESS
7, Daramalli St. Bab-el-Look
CAIRO (EGYPT)